

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Слободянюк Микола Анатолійович

УДК 930(477) «1939/1944»

ДИСЕРТАЦІЯ
АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Шифр і назва спеціальності: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Галузь науки: Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відпо-
відне джерело _____ М. А. Слободянюк

Науковий консультант

Лисенко Олександр Євгенович

доктор історичних наук, професор

Київ-Запоріжжя – 2018

АНОТАЦІЯ

Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України; Запорізький національний університет, Київ-Запоріжжя, 2018.

У дисертації на основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне дослідження науково-історичного процесу висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр., а саме: рівень історіографічного опрацювання історії руху Опору; ступінь дослідженості окремих аспектів теми; характерні особливості та напрями радянського і сучасного періодів вивчення теми; формування наукових центрів та історичних шкіл, в доробку яких значне місце належить працям з історії руху Опору.

Також у праці здійснено спробу теоретично осмислити феномен руху Опору в Україні. Зокрема, запропоновано цілісне бачення історії антифашистської боротьби в Україні, визначено її періодизацію, основні форми, національно-політичні течії, регіональні та внутрішні особливості. У процесі осмислення феномену руху Опору на території України розглянуто дискусійні та досі повністю нерозв'язані аспекти теми, як то проблема приналежності до руху Опору окремих осіб та різного роду формувань, мотивація учасників, шляхи і критерії встановлення об'єктивніших кількісних показників ефективності боротьби проти окупантів.

Для вирішення поставлених завдань запропоновано авторський понятійно-категоріальний апарат. Зокрема, уточнено визначення таких понять, як «антифашистський рух Опору», «рух Опору в Україні», «український рух Опору», «радянський рух Опору», «єврейський рух Опору», «польський рух Опору». Крім того, до наукового обігу введено поняття «цивільний спротив» та «духовний спротив». Окрему увагу приділено дискусії навколо термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА», «ан-

тифашистський рух Опору» та «антинацистський рух Опору», а також сутності стратегій «всенародної війни» й «атантизму».

Для зручності аналізу вся література з теми була стратифікована за тематикою на локально-історичну (в якій висвітлено рух Опору на прикладі окремих регіонів), проблемно-історичну (присвячена окремим аспектам антифашистської боротьби), соціально-історичну (у фокусі якої роль в русі Опору різних прошарків суспільства, включно з біографічними, психоісторичними та мікроісторичними студіями) та синтетичну (дисертації, монографії та фундаментальні видання, що віддзеркалюють історію підпільно-партизанської боротьби в межах всієї України, охоплюють всю або більшу частину проблематики історії руху Опору).

У ході дослідження встановлено, що перші публікації, присвячені боротьбі проти нацистських загарбників з'явилися в Радянському Союзі ще у 1942 р. Радянський етап тривав з 1942 р. до 1991 р. і поділявся на три періоди, які визначалися не внутрішнім розвитком науки, а змінами влади та вирішальним впливом ідеології на тематику і висновки досліджень з історії руху Опору. В рамках цього періоду розроблялися тільки питання, пов'язані з діяльністю радянських партизанів і підпільників, а цивільний спротив населення вважався частиною підпільно-партизанської боротьби. Розроблена радянськими істориками концепція «всенародної війни» відстоювала неподільне і безпосереднє керівництво комуністичної партії всіма формами боротьби проти окупантів на окупованих територіях СРСР; приділяла головну увагу дослідженню збройних, диверсійних та пропагандистських форм опору; заперечувала або ігнорувала антифашистську діяльність українського, польського та єврейського рухів Опору на території України. Результатом першого історіографічного періоду стало накопичення значного фактографічного матеріалу з історії радянського руху Опору, початок його теоретичного й історіографічного осмислення.

З набуттям Україною державної незалежності розпочався другий етап вивчення історії руху Опору, який можна поділити на два періоди. Пострадянський період (1992–2004 рр.) був характерний тим, що більшість публікацій відзначалася перевагою локальних і описових праць, методологічним еkleктизмом і перебувала під значним впливом радянської та діаспорної історіографії. З 2005 р. спостерігається пе-

рехід від заперечення радянської методології та фактографічних розвідок локального характеру до утвердження нових підходів і методологій, вихід з-під впливу діаспорних дослідників історії ОУН-УПА, написання синтетичних праць, теоретичного осмислення явищ і процесів воєнної доби. Сучасні дослідники започаткували нові тематичні напрями: вивчення антифашистської діяльності ОУН-УПА, польського й єврейського рухів Опору. Все більше праць присвячується питанням історичної антропології та історичної психології. Натомість студії з історії радянських підпільно-партизанських формувань відійшли на другий план. Загалом, масив публікацій з історії руху Опору сучасного періоду вже кількісно і якісно перевищує радянський наратив.

Аналіз вітчизняної літератури з обраної теми дав змогу встановити, що у рамках радянської і сучасної української історіографії антифашистської боротьби, більшість емпіричних завдань дослідниками вирішена. Історія як радянського, так і українського руху Опору у загальних рисах відтворена. В останні роки на перший план вийшло і поступово реалізується завдання порівняння, уточнення, систематизації та теоретичного осмислення зібраних фактів, написання синтетичних праць з цієї тематики. Дискусійними і дотепер повністю не вирішеними залишаються питання ефективності руху Опору, його кількісних показників. Розв'язання цієї проблеми можливе за допомогою встановлення чітких критеріїв ефективності, критичного і ретельного аналізу специфічної джерельної бази. Активізації і диверсифікації досліджень з історії «малої війни» сприяло застосування нових методологічних підходів. Найбільш перспективною в цьому плані є історична антропологія з її увагою до міжособистісної і міжгрупової взаємодії, аудіовізуальних досліджень, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, усної, локальної і гендерної історії. Недостатньо дослідженою залишається антифашистська боротьба ОУН і УПА у містах Західної України та у сільській місцевості східних та центральних областей; діяльність загонів УПА у Східній Україні. Значного оновлення потребують регіональні дослідження з історії радянського руху Опору. Нагальною потребою є створення фундаментальної комплексної праці, яка б охоплювала всі аспекти антифашистської боротьби в Україні, усіх її організованих і неорганізованих учасників.

Тільки всебічне дослідження всіх національно-політичних течій руху Опору, а також цивільного спротиву мирного населення, дасть змогу порівняти різні складові руху Опору між собою, оцінити їх масштаб та ефективність, з'ясувати характерні риси.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при написанні узагальнюючих праць з історії України, всесвітньої історії, у науково-дослідній роботі в галузі історіографії, військової історії, подальшій розробці обраної теми. Фактологічний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі для студентів військових і гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Ключові слова: Друга світова війна, історіографія, рух Опору, партизани, підпілля, ОУН, УПА, цивільний спротив.

ANNOTATION

Slobodyanyuk M. A. Anti-Fascist resistance movement in Ukraine during the Second World War in Ukrainian historiography. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; Zaporizhzhya National University, Kyiv-Zaporizhzhya, 2018.

In the dissertation, on the basis of a wide range of sources and scientific literature, for the first time, a comprehensive study was conducted of the process of coverage and conceptualization of the history of the anti-fascist resistance movement in Ukraine in the Ukrainian historiography of 1942–2015, namely: the level of historiographical elaboration of the history of the resistance movement; the degree of research of certain aspects of the topic; characteristic features and directions of the Soviet and contemporary study periods of the topic; the formation of scientific centers and historical schools.

Also in the work an attempt was made to theoretically comprehend the phenomenon of the resistance movement in Ukraine. In particular, a holistic view of the history of anti-fascist struggle in Ukraine was proposed, its periodization, main forms, national-political currents, regional and internal peculiarities were determined. In the process of comprehension of the resistance movement phenomenon on the territory of Ukraine, controversial and still completely unresolved aspects of the topic, such as the problem of belonging to the resistance, motivation of participants, ways and criteria for establishing more objective quantitative indicators of the effectiveness of the struggle against the invaders, are discussed.

For the solution of the tasks, the author's categorical apparatus was proposed. In particular, the definition of such definitions as "antifascist resistance movement", "resistance movement in Ukraine", "Ukrainian resistance movement", "Soviet resistance movement", "Jewish resistance movement", "Polish resistance movement" were clarified. In addition, the concept of "civil resistance" and "spiritual resistance" were introduced into scientific circulation. Particular attention is paid to discussions about the terms "OUN-UPA" and "OUN and UPA", "antifascist resistance movement" and "anti-Nazi resistance movement", as well as the essence of the strategies of "popular war" and "atantism".

For the convenience of the analysis, all the literature on the subject was stratified according to the theme of the locally-historical (in which the resistance movement is illustrated on the example of selected regions), problem-historical (devoted to certain aspects of anti-fascist struggle), socio-historical (in the focus of which the role in the resistance movement of various layers of society, including biographical, psycho-historical and microhistorical studies) and synthetic (dissertations, monographs and fundamental editions reflecting the history of underground struggle throughout Ukraine, the interests of spit all or most of the issues of the history of the resistance movement).

The study found that the first publications devoted to the struggle against Nazi invaders appeared in the Soviet Union in 1942. The Soviet period lasted from 1942 to 1991 and was divided into three stages, which were determined not by the internal development of science, but changes in power and the decisive influence of ideology on the subject and the conclusions of researches. Within this period, only issues related to the

activities of Soviet partisans and underground members were developed, but civil resistance was considered part of the Soviet resistance movement. The concept of "popular war" developed by the Soviet historians advocated the direct leadership of the Communist Party with all forms of struggle against invaders in the occupied territories of the USSR; paid particular attention to the study of armed, sabotage and propaganda forms of resistance; denied or ignored the anti-fascist activity of the Ukrainian, Polish and Jewish resistance movements on the territory of Ukraine. The result of the first historiographical period was the accumulation of significant factual material on the history of the Soviet resistance movement, the beginning of its theoretical and historiographical comprehension.

With the advent of Ukraine's independence, the second stage of the study of the history of the resistance movement began, which can be divided into two periods. The post-Soviet period (1992-2004) was characterized by the fact that most publications were characterized by the prevalence of local and descriptive works, methodological eclecticism, and under the significant influence of Soviet and diaspora historiography. Since 2005, there has been a shift from the denial of the Soviet methodology and factual inquiries of a local nature to the adoption of new approaches and methodologies, the withdrawal from the influence of diaspora researchers in the history of the OUN-UPA, the writing of synthetic works, the theoretical understanding of phenomena and processes of the war age. Modern scholars have launched new thematic areas: the study of the antifascist activity of the OUN-UPA, the Polish and Jewish Resistance movements. More and more works are devoted to questions of historical anthropology and historical psychology. Instead, studies on the history of Soviet underground partisan formations turned to the background. In general, an array of publications on the history of the resistance movement of the modern period is quantitatively and qualitatively superior to the Soviet narrative.

An analysis of the national literature enabled us to conclude that most of the empirical tasks were solved by the researchers. The history of both the Soviet and Ukrainian resistance movements is reproduced in general terms. In recent years, the task of comparison, refinement, systematization and theoretical comprehension of the collected

facts, writing of synthetic works on this topic has come to the fore. Questions of the effectiveness of the resistance movement and its quantitative indicators remain unresolved and still completely unresolved. The solution to this problem is possible by setting clear criteria for the effectiveness, critical and thorough analysis of a specific source base. The activation and diversification of research on the history of the "Little War" contributed to the application of new methodological approaches. The most promising in this regard is historical anthropology with its focus on interpersonal and intergroup interaction, audiovisual researches, social practices, mentality, psychology and behavioral patterns, oral, local and gender history. The anti-fascist struggle of the OUN and UPA in the cities of Western Ukraine and in the rural areas of the eastern and central regions remains insufficiently researched; the activities of UPA troops in eastern Ukraine. A major upgrade is the need for regional studies on the history of the Soviet resistance movement. The need is to create a fundamental, integrated labor that would cover all aspects of the antifascist struggle in Ukraine, all its organized and unorganized participants. Only a comprehensive study of all national-political movements of the Resistance, as well as the civil resistance of the civilian population, will allow comparing the various components of the resistance movement with each other, assessing their scale and effectiveness, and identifying the characteristics.

The practical significance of the main provisions and the results of the dissertation is that they have a scientific, theoretical and applied application in writing generalized works on the history of Ukraine, world history, in research work in the field of historiography, military history, further development of the chosen theme. Factual material and conclusions of the research can be used in the educational process for students of military and humanitarian specialties of higher educational institutions of Ukraine.

Key words: Second World War, historiography, resistance movement, partisans, underground, OUN, UPA, civil resistance.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Монографія:

Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.

Рецензії:

1. Кучер В.І., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

2. Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

3. Стецкевич В.В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького національного університету.

Наукові статті:

1. Слободянюк М. А. Ставлення населення Дніпропетровщини до нацистського окупаційного режиму (1941–1943) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр.унту, 2003. С. 219–240. (у співавт. з Шахрайчуком І. А.) (*Особисто авторові належить 70%*)
2. Слободянюк М. А. Пасивний спротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 8. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. С. 298–306.
3. Слободянюк М. А. Роль десантних груп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2004. Зима-весна. С. 27–32.
4. Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Мс, 2007. Збірник 9. С. 115–124.

5. Слободянюк М. А. Радянські партизани у Південній Україні на останньому етапі боротьби (1943–1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2008. Зима-весна. С. 56–63.
6. Слободянюк М. А. Завдання подальшого вивчення історії антифашистської боротьби в Україні // Бористен. 2009. № 9. С. 23–25.
7. Слободянюк М.А. Громадські організації Дніпропетровщини періоду німецької окупації в політичній роботі ОУН // Гуманітарний журнал. 2009. № 3-4. С. 91–95.
8. Слободянюк М. А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 46–63.
9. Слободянюк М.А. Радянське антифашистське підпілля / Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 542–566.
10. Слободянюк М. А. Нагальні проблеми вивчення руху Опору в Україні // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 13. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. С. 175–184.
11. Слободянюк М. А. Організація і розгортання підпільної боротьби з німецько-фашистськими окупантами на території України (1941–1942 рр.) // Гуманітарний журнал. 2010. № 3–4. С. 52–59.
12. Слободянюк М. А. Рух Опору в Україні в європейському контексті // Гуманітарний журнал. 2011. № 1–2. С. 49–54.
13. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору у російській навчальній літературі // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. 1. Черкаси, 2011. С. 95–99.
14. Слободянюк М. Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. НАН України. Ін-т історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. Вип. 14. С. 56–64.
15. Слободянюк М. Радянський рух Опору // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова (кер. проекту), О. Є. Лисенко (наук. ред.), І. К. Патриляк, М. Ю. Шевченко, Н. О. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Меморіальний

комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». К., 2012. С. 53–63.

16. Слободянюк Н. А. Евреи в киевском подполье (1941–1943 гг.) // Былые годы. Российский исторический журнал (Сочинский гос. ун-т, Россия). 2013. № 29(3). С. 18–24.
17. Слободянюк Н. А. Внутренняя жизнь киевского подполья (1941–1943 гг.) // История и историки. Международный научный журнал (Сочи, Россия). 2013. № 1. С. 30–39.
18. Слободянюк Н. А. Этнонациональные аспекты истории киевского подполья (1941–1943) // История народов России в исследованиях и документах. Вып. 6. М.: Ин-т российской истории Российской Академии наук, 2014. С. 264–282.
19. Слободянюк М. А. Вітчизняна історіографія польського руху Опору в Україні // Гуманітарний журнал (Дніпро). 2015. № 3–4. С. 69–76.
20. Слободянюк М. А. До питання про періодизацію антинацистського руху Опору в Україні // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2016. Вип. 9. С. 330–334.
21. Слободянюк М. А. Духовний спротив нацизму в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми // Військово-історичний меридіан. 2017. № 2. С. 16–26.
22. Слободянюк М. А. Партизанський рух у Південній Україні в 1943–1944 рр. // Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20. № 6(146). С. 81–86.
23. Слободянюк М. А. Сучасна регіональна історіографія антифашистської боротьби ОУН-УПА // Гілея. 2017. Вип. 123. С. 56–61.
24. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Україні крізь призму історичної антропології // Гілея. 2017. Вип. 124. С. 79–82.
25. Слободянюк М. А. Деякі аспекти використання категоріально-понятійного апарату при вивченні історії руху Опору в Україні // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 48. С. 261–265.
26. Слободянюк М. А. Стан і перспективи сучасної вітчизняної історіографії антифашистської боротьби ОУН-УПА // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 190–194.

27. Слободянюк М. А. Історична психологія у наукових працях з історії руху Опору в Україні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 44–51.
28. Слободянюк М. А. Взаємини радянських і оунівських підпільників в окупованому Києві (1941–1943 рр.) // Військово-історичний меридіан. 2017. № 4. С. 93–104.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Слободянюк М. А. Проблема достовірності радянських джерел з історії руху Опору // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 85–92.
2. Слободянюк М. Український та європейський антифашизм: спільне і особливе // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л.В. К., 2011. С. 73–78.
3. Слободянюк М. А. Деякі питання організаційно-матеріального забезпечення київського підпілля (1941–1943 рр.) // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 року. Збірник наук. праць. К., 2013. С. 134–140.
4. Слободянюк Н. А. Историография истории киевского подполья (1941–1943 гг.) // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конференции. Ч. 1. Краснодар, 2013. С. 92–100.
5. Слободянюк Н. Личностные качества подпольщиков Киева как фактор эффективности антифашистской борьбы // Война и повседневная жизнь населения России XVII–XXI вв. (к столетию начала Первой мировой войны). Материалы международной научной конференции, 14–16 марта 2014 г. СПб: ЛГУ им. А.С.Пушкина, 2014. С. 338–343.
6. Слободянюк Н. А. Проблемы материально-технического обеспечения киевского подполья (1941–1943 гг.) // Победа – одна на всех: материалы международной

научно-практической конференции. Витебск, 24 апреля 2014 г. Витебск: ВГУ им. П.М.Машерова, 2014. С. 229–231.

7. Слободянюк М. А. Дискусійне питання термінології: «ОУН-УПА» чи «ОУН і УПА»? // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. С. 118–126.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

1. Слободянюк М. А. Рух Опору в Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Вид. 2. Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2005. 294 с. (у співавт. з Шахрайчуком І. А.) *(Особисто авторів належить 70%)*
2. Слободянюк М. А. Рецензія на: В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 215–223.
3. Слободянюк М.А. Радянське антифашистське підпілля // Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 55–97.
4. Слободянюк М.А. Підпілля антифашистське / Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Т. 8: Па-Прик. К.: Наукова думка, 2011. С. 240–241.
5. Слободянюк Н. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. – Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. 164 с. (в соавт. с Лысенко А.) *(Особисто авторів належить 70%)*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження	54
1.3. Методологія та методи дослідження.....	63
Література та джерела до розділу 1.....	114
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	
2.1. Характерні особливості радянської історіографії.....	143
2.2. Локально-історичні праці з історії руху Опору	154
2.3. Соціально-історичні дослідження	165
2.4. Проблемно-історичні дослідження радянського періоду	171
2.5. Синтетичні праці з історії антифашистської боротьби	193
Література та джерела до розділу 2.	203
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНЕ ІСТОРИОПИСАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ	
3.1. Радянський рух Опору в працях сучасних дослідників	229
3.2. Історіографія українського руху Опору.....	251
3.3. Проблема кількісних показників ефективності руху Опору	280
Література та джерела до розділу 3.	295
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРИЇ РУХУ ОПОРУ	
4.1. Польський та єврейський рухи Опору в Україні у сучасних публікаціях	319
4.2. Цивільний спротив і його місце в історії руху Опору.....	330
4.3. Рух Опору через призму історичної антропології та історичної психології	353

Література та джерела до розділу 4.	375
ВИСНОВКИ.....	394
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	400

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук

АК – Армія Крайова

АПЦ – Автономна православна церква

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДКО – Державний комітет оборони

КП(б)У, компартія – Комуністична партія (більшовиків) України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

м. – місто

Міськком – міський комітет

НАН України – Національна академія наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ОУН-Б – Організація українських націоналістів (бандерівців)

ОУН-М – Організація українських націоналістів (мельниківців)

Райком – районний комітет

с. – село

СБ ОУН – Служба безпеки ОУН

СБУ – Служба безпеки України

СД – Служба безпеки гітлерівської Німеччини (нім. Sicherheitsdienst – «таємна служба»)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГВР – Українська головна визвольна рада

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УЧХ – Український Червоний хрест

УШПР – Український штаб партизанського руху

ЦК – Центральний комітет

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна прокотилася через кожную українську родину. Важко знайти в Україні людину, в якій б хтось з рідних не був військовослужбовцем, партизаном, підпільником, не опинився серед остарбайтерів, заручників чи жертв Голокосту. Війна залишила глибокий слід у пам'яті українського народу, вплинула на його демографію, психологію та історичну долю. До сьогоднішнього дня спогади про події 1939–1945 рр. викликають емоційну реакцію у мільйонів українців, а їх оцінки незрідка є гостро дискусійними та контраверсійними.

Особливе місце в історії Другої світової війни належить боротьбі проти нацистів та їх союзників на окупованих територіях. Рух Опору став однією з найгероїчніших сторінок історії багатьох країн Європи, у тому числі й України. Боротьба проти загарбників розгорнулася на всіх українських землях і характеризувалася розмаїттям способів та організаційних форм, помітним впливом на перебіг війни і мирне населення.

У 2014 р. в нашій країні знову вибухнуло військове протистояння, однією з причин якого стало різне тлумачення подій сімдесятирічної давнини. Гасла Революції гідності, війна на Донбасі, реалізація «декомунізаційних» законів в Україні, ухвалені Польщею зміни до закону про Інститут національної пам'яті свідчать про надзвичайну актуальність і суспільне значення історії періоду Другої світової війни для України і сусідніх з нею держав. Подолати виклики сьогодення, стати на перешкоді непрофесійним і політизованим судженням про наше минуле, знайти історичне порозуміння з сусідами та всередині нашої держави, визначити реальний внесок України у перемогу над нацизмом можна тільки всебічно досліджуючи минуле, даючи йому об'єктивні оцінки.

Осягненню особливостей історичного розвитку українських земель сприяє вітчизняна історіографія. Без теоретичного й історіографічного осмислення й узагальнення всього, що було зроблено попередніми дослідниками неможливий прогрес у вивченні будь-якої наукової теми. Не є винятком і проблематика з історії антифаши-

стської боротьби. Вона стала об'єктом посиленої уваги істориків, праці яких відзначаються широтою підходів, оцінок і тематики.

Стан сучасної української історіографії відзначається відмовою від багатьох міфологізованих і застарілих положень, критичним осмисленні подій минулого. Без такого переосмислення неможливо зрозуміти ані шляхи розвитку, ані здобутки історичної науки. Водночас, дослідницький інструментарій збагатився новими підходами, концепціями та методами. Запорукою подальшого розвитку науки є збереження і використання досвіду попередників, але також і визначення напрямів майбутніх досліджень.

Час від часу необхідно здійснювати реконструкцію історіографічного процесу. Накопичені знання вимагають уточнення, класифікації, систематизації, теоретичного осмислення, визначення сфери їх подальшого застосування. Саме це і є метою даного дослідження. Актуальність теми підсилюється її недостатньою розробленістю, адже комплексний аналіз наукової літератури з історії руху Опору в Україні досьогодні не став дослідницьким завданням вітчизняних та зарубіжних фахівців.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької роботи відділу історії України періоду Другої світової війни «Війна і суспільство: моделі поведінки і стратегії виживання учасників Другої світової війни в Україні через призму історії повсякденності» (державний реєстраційний номер 0111U001041) та «Держава-спільнота-особа: основні вектори взаємодії в період Другої світової війни» (державний реєстраційний номер 0113U005990), що розроблялися у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є вивчення науково-історичного процесу висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр.

Предметом дослідження є сукупність наукових текстів з історії антифашистського руху Опору в Україні.

Мета – комплексний аналіз публікацій вітчизняних дослідників історії антифашистського руху Опору в Україні.

З'ясування поставленої мети передбачає вирішення ряду **завдань**, а саме встановити:

- концептуальні та методологічні засади дослідження історії антифашистського руху Опору в Україні;
- дискусійні питання, які залишаються актуальними для української історіографії;
- хронологію становлення української історіографії проблеми антифашистського руху Опору в Україні;
- стан наукового дослідження ключових питань теми, здобутки історичної науки у висвітленні історії антифашистського руху Опору в Україні;
- коло наукових проблем, які потребують подальшого дослідження та інтерпретації в історичній науці.

Хронологічні рамки охоплюють публікації, що з'явилися у період від початку досліджень руху Опору у 1942 р. до 2015 р. включно. Нижня межа визначена появою перших публікацій з історії радянського партизанського і підпільного руху, а також створенням Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка в тому числі спрямувала свою діяльність на збирання й опрацювання документальних джерел з історії антифашистської боротьби. Верхня межа визначена фактом ухвалення 9 травня 2015 р. Верховною Радою України чотирьох законів про декомунізацію, які знаменували собою початок якісно нового етапу державної політики пам'яті та, відповідно, спричинять значний вплив на процес вивчення історії руху Опору.

Територіальні межі охоплюють територію Української РСР та сучасної України. Однак, в міру наукової необхідності, до аналізу залучаються найбільш вагомі праці, видані українськими істориками поза межами України, а також праці деяких зарубіжних дослідників, без наукового опрацювання яких історіографічний доробок з історії руху Опору в Україні не можна вважати вичерпним.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму, історіографічної традиції, а також на антропологічному й аксіологічному підходах. Реалізація цих принципів стала можливою завдяки використанню загальнонаукових методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Крім того, значне місце в дисе-

ртаційному дослідженні належить методам періодизації, класифікації, термінологізації, актуалізації. Серед спеціальних історичних методів основну роль в цьому дослідженні відіграли історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний та історико-системний. Їх використання сприяло пізнанню зародження й особливостей розвитку історіографії антифашистського руху, з'ясуванню типологічної подібності та своєрідності праць з історії боротьби проти окупантів. Важливу роль в ході дослідження відіграло використання проблемно-хронологічного методу, методів історіографічного аналізу і синтезу. Для опрацювання тих аспектів теми, які лежать на стику історії з іншими науковими дисциплінами (психології, соціології) застосовувався міждисциплінарний інструментарій. Зокрема, застосовувалися контент-аналіз та метод історико-психологічної реконструкції. Важливим компонентом методологічного фундаменту дисертації став запропонований автором категоріально-понятійний апарат. Використаний методологічний інструментарій створив умови для ретельного аналізу джерельної бази і дав можливість комплексно розглянути історіографію руху Опору в Україні з усіма її складовими та взаємозв'язками: діяльністю наукових центрів, творчістю дослідників, соціально-політичними тенденціями.

Вся література з теми була стратифікована за тематикою на локально-історичну (в якій висвітлено рух Опору на прикладі окремих регіонів), проблемно-історичну (присвячена окремим аспектам антифашистської боротьби), соціально-історичну (у фокусі якої роль в русі Опору різних прошарків суспільства, включно з біографічними, психоісторичними та мікроісторичними студіями) та синтетичну (дисертації, монографії та фундаментальні видання, що віддзеркалюють історію підпільно-партизанської боротьби в межах всієї України, охоплюють всю або більшу частину проблематики історії руху Опору). Саме в такій послідовності здійснювався аналіз літератури в кожному розділі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у самій постановці проблеми, у тому, що вперше у вітчизняній історіографії наукова література з історії антифашистського руху Опору в Україні стала предметом комплексного і синтетичного історіографічного аналізу.

Визначено характерні особливості вітчизняної історіографії проблеми. А саме: інституціональний розвиток науки, персональний склад дослідників, вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на методологію, наукові дискурси, тематичні напрями та результати досліджень.

З'ясовано стан наукової розробки теми. Здійснено порівняльний аналіз наукових досягнень та встановлено внесок вчених Радянської України та сучасних вітчизняних дослідників у вивчення історії антифашистського руху Опору в Україні. Вперше здійснено всебічний історіографічний аналіз вітчизняної літератури сучасного періоду (1992–2015 рр.) з історії антифашистської боротьби в Україні. Окреме місце приділено працям з історичної антропології та історичної психології.

Виявлено аспекти теми, які потребують додаткового опрацювання. Вперше визначено перспективні тематичні напрями досліджень історії руху Опору.

Крім історіографічного аналізу теми, здійснено спробу сформулювати цілісну концепцію історії антифашистського руху Опору в Україні. Виділено національно-політичні течії (український, радянський, польський, єврейський рухи Опору), як основні структурні елементи антифашистської боротьби в Україні. Систематизовано форми і види руху Опору, мотивації його учасників. В окрему форму Опору виділено цивільний спротив мирного населення. Запропоновано вивчення не тільки участі євреїв в боротьбі з нацистами, а й спеціальне дослідження єврейського руху Опору, як самостійної, організаційно незалежної течії антифашистської боротьби.

Уточнено категоріально-понятійний апарат та принципи його використання, який став важливою частиною методології дисертаційного дослідження. Запропоновано критерії встановлення об'єктивних кількісних показників ефективності підпільних та партизанських формувань у боротьбі з окупантами. Визначено періодизацію розвитку радянського руху Опору в Україні. Окреслено принципи періодизації зародження і розвитку руху Опору в Україні. Запропоновано авторське вирішення питань, пов'язаних з приналежністю до руху Опору.

Науково-практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що положення і висновки можуть бути використані для з'ясування основних тенденцій розвитку української та зарубіжної історичної науки. Теоретичні поло-

ження та висновки дисертації можуть бути використані для концептуального осмислення ролі та місця антифашистської боротьби в Україні в загальноєвропейському русі Опору періоду Другої світової війни. Запропонований в дисертаційній роботі аналіз історичних концепцій доцільно застосовувати у викладанні загальних та спеціальних курсів української історіографії, при підготовці навчальних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені у тридцяти двох наукових публікаціях автора та оприлюднені під час роботи 9 наукових і науково-практичних конференцій: 4-а регіональна краєзнавча конференція «Придніпров'я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури» (Дніпропетровськ, 29 березня 2005 р.), Обласна науково-методична конференція «60-річчя Перемоги: сучасні підходи в оцінці значення» (Дніпропетровськ, 22 квітня 2005 р.), Міжнародна науково-теоретична конференція «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.: сучасні проблеми історичної освіти і науки» (Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р.), Міжнародна наукова конференція (круглий стіл) «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (Кривий Ріг, 4–5 жовтня 2006 р.), Всеукраїнський круглий стіл «Еволюція ідеології українського націоналізму в ХХ – на початку ХХІ століття» (Дніпропетровськ, 14–15 грудня 2007 р.), Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (Київ, 27 квітня 2010 р.), 2-га міжнародна наукова конференція (круглий стіл) «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (Кривий Ріг, 24 вересня 2010 р.), науково-практична конференція «Битва за Дніпро» (Київ, 31 жовтня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Перемога – одна на всіх» (Вітебськ, 24 квітня 2014 р.).

Структура дисертації обумовлена покладеним в її основу проблемно-хронологічним принципом, а також метою і завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних історіографічних джерел. Її обсяг становить 382 сторінки основного тексту та 101 сторінка бібліографії (1168 позицій).

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографічне осмислення історії руху Опору в Україні почалося з 1950-х рр. ХХ ст. і продовжується досьогодні. Таким чином, у цьому процесі осмислення чітко простежуються два періоди: радянський (1957–1991 рр.) та сучасний (з 1992 р.). Історіографічні праці з історії руху Опору в Україні можна поділити на наукові статті; історіографічні розділи конкретно-історичних узагальнюючих праць, монографій та дисертацій; монографії історіографічного характеру. Тематично вся сукупність історіографічних праць складається з двох груп. Перша – це теоретичні та узагальнюючі історіографічні праці, присвячені історіографічному осмисленню історії Другої світової війни, які формують методологію і структуру цієї дисертаційної роботи. До другої групи належать історіографічні праці безпосередньо з історії руху Опору загалом або його окремих аспектів.

Перші історіографічні розвідки з історії руху Опору в Україні з'явилися наприкінці 1950-х рр. У 1957 р. М. Новікова зробила спробу аналізу й узагальнення художньої та мемуарної літератури, присвяченої підпільній боротьбі [1]. Пізніше з'явилися й інші публікації, що містили характеристику мемуарної літератури [2]. Історіографічні розділи більшості досліджень 50-х рр. вирізнялися стислістю і більше нагадували бібліографічні огляди.

Заснування в 1957 р. «Українського історичного журналу» стимулювало наукові пошуки у цій тематичній ніші. Тільки з 1957 до 1965 р. у журналі було надруковано понад 40 наукових статей та рецензій з історії руху Опору в Україні та інших країнах Європи. Як головний друкований орган української радянської історичної науки, журнал виступав майданчиком, на якому окреслювалась офіційна позиція щодо першочергової проблематики досліджень та оціночних критеріїв тих чи інших історичних фактів [3]. Характер цієї позиції визначався тим, що УІЖ був заснований

не тільки як друкований орган Інституту Історії АН УРСР, а й Інституту Історії партії при ЦК КПУ.

Уже в перший рік існування в журналі з'явилася стаття М. Наумова «Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху», яка мала стати методологічним дороговказом для майбутніх дослідників [4]. У 1958 р. вперше зроблено історіографічний огляд дисертацій, присвячених радянському Опору в Україні [5]. Через чотири роки за авторством І. Слинька вийшла стаття «Джерела сили партизанського руху». Серед таких джерел історик називав жорстокий окупаційний режим, патріотизм радянських людей, успіхи Червоної армії, природні умови, допомогу з «Великої землі». Але головним джерелом сили партизанського руху І. Слинько вважав Комуністичну партію, що була «натхненником, організатором і керівником партизанського руху». Саме масово-політична робота партії серед населення захоплених ворогом територій призвела до значного припливу бійців до загонів та організацій [6]. Крім лідерства Компартії, в авангард спротиву загарбникам ставився російський народ [7]. Аналогічні тези щодо джерел руху Опору викладені у статті В. Мазила «Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни». Особливий наголос зроблений на внеску М. Хрущова в організацію партійного підпілля і партизанських загонів [8].

Окрім праць, у яких містились історіографічні огляди історії радянського руху Опору в цілому, з'явилися публікації, присвячені окремим аспектам цього явища. Так, В. Грідньов присвятив свої статті висвітленню історії боротьби селянства проти загарбників у радянській та зарубіжній літературі. Він обстоював позицію про абсолютну ворожість радянського селянства до гітлерівських агресорів від самого початку війни і до її закінчення [9].

З другої половини 60-х рр. публікація історіографічних праць активізується. Кілька наукових розвідок А. Курносова у співавторстві з іншими вченими з різних аспектів історіографії проблеми [10] позначили вихід на історіографічну розробку проблематики антифашистської боротьби загалом [11]. Публікації А. Курносова стали першими історіографічними узагальненнями з історії радянського руху Опору в СРСР. Головною рушійною силою цього руху А. Курносов вважав «радянський

патріотизм», а сам рух відрізнявся ідейною монолітністю і «неподільним впливом» Компартії. При цьому «радянський патріотизм» визначався не просто як любов до батьківщини, а насамперед як прагнення захистити соціалістичний лад.

В умовах політики ізоляціонізму та «холодної війни» в СРСР утвердилася концепція існування і протистояння двох наук – радянської і буржуазної (західної). Радянська наука проголошувалася єдино прогресивною, пріоритетною, самодостатньою. Справжній історик мав займатися не стільки пошуком наукової істини, скільки доводити переваги марксистсько-ленінської ідеології та радянського ладу. Він мусив досліджувати, – викриваючи, навчати, – виховуючи, пропагувати, – агітуючи [12]. Потреба ідеологічного протистояння «українському буржуазному націоналізму» та українським історикам діаспори, з одного боку, і полеміки з західними дослідниками історії Другої світової війни, з іншого, сприяла активізації історіографічних досліджень в СРСР. Полемічна література, спрямована на заперечення «буржуазних фальсифікацій» історії «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників» стала окремим напрямом радянського історіописання війни з підвищеним ідеологічним навантаженням.

У рамках цього напрямку було оприлюднено низку праць, присвячених критиці західноєвропейської та американської історіографії. Радянські історики сприйняли доробок західних колег як свідому фальсифікацію історії війни з метою звести наклеп на політику СРСР, принизити його роль у розгромі фашизму, заперечити класовий характер партизанської війни. З самого початку цей напрям вирізняло неприйняття праць своїх опонентів. Вони не сприймалися як інша точка зору, співставлення з якою власних поглядів дало б змогу б глибше пізнати історичний процес. Думки, оцінки і висновки «буржуазних історіографів», якщо вони не співпадали з радянськими установками, відкидалися як ворожі [13]. Така позиція цілковито заперечувала альтернативні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації [14]. Варто було видати на Заході працю з відмінною від комуністичної доктрини інтерпретацією, як її положення ставали об'єктом не стільки наукової критики, скільки необґрунтованих заперечень, підозр і звинувачень. Ха-

рактар радянського словесного інструментарію у полеміці з західними спеціалістами А. Портнов визначив, як «склочний» [15].

Роботи, в яких серйозно розроблялася дана тематика, належать перу М. Ковалю, Л. Кизи, В. Кардашова, Б. Марушкіна, О. Ржешевського та інших [16]. Розвінчання «буржуазних фальсифікаторів історії партизанської боротьби» присвятив окремий розділ своєї монографії А. Красюк [17]. Автор критикував західних колег за те, що вони вважали радянський партизанський рух незаконним, твердили, ніби підпільно-партизанська боротьба не набула б великого поширення, якби нацисти не розв'язали на окупованій території жорстокий терор проти мирного населення; що Пентагон вивчав досвід партизанської війни в СРСР аби придушувати національно-визвольні рухи в Африці, Азії та Південній Америці; що загалом праці буржуазних істориків спрямовані на збереження ладу експлуатації, пригнічення, а також на ослаблення соціалістичних країн.

Але не всі ці праці були апологетичними і малонауковими. Деякі з них стали справжнім науковим продуктом, а крім того за умов цензури вони давали змогу хоча б поверхово ознайомитися з поглядами зарубіжних істориків. Наприклад, Л. Кизя предметно зупинився на аналізі книги Дж. Армстронга «Радянські партизани в Другій світовій війні», відзначаючи позитивні, на його думку, моменти цієї книги. Зокрема це стосується того, що Дж. Армстронг описав боротьбу радянських партизанів упродовж жовтня 1941 р. у плавнях Дніпра, проти яких німці змушені були кинути регулярні армійські підрозділи з важким озброєнням. У цілому Дж. Армстронг дав високу оцінку бойовій та політичній діяльності радянських партизанів. Підсумовуючи, Л. Кизя, однак засудив західну історіографію, наголошуючи, що «за рідкісним винятком це брудний потік наклепів на радянський народ, його армію та героїчних партизанів, безсоромна фальсифікація історичної правди» [18].

В. Бистров і Є. Кульков, заперечуючи висновки західних істориків, вважали, що мотиви помсти або «неправильної» політики окупантів не можуть розглядатися як основна причина розвитку радянського руху Опору, а лише як додатковий фактор. Тому про окупаційний режим ці автори говорили не як про причину, а як про умови, за яких виник і розвивався радянський Опір [19]. У розвідці Л. Мицик [20]

ще зберігаються деякі стереотипи радянської історіографії, але вже робиться перша в УРСР спроба об'єктивно оцінити здобутки і недоліки західної історіографії у вивченні радянського партизанського руху.

Важливою рисою радянської історіографії 1970–1980-х рр. стає поглиблення теоретичних досліджень. Світ побачили історіографічні праці з проблем Великої Вітчизняної війни в цілому і радянського руху Опору зокрема. Поряд з опонуванням західним історикам [21], розвивається внутрішня полеміка із суперечливих аспектів проблеми. Історіографічні праці, у фокусі яких перебувала історія радянського руху Опору на всій території СРСР, давали змогу порівняти результати наукових досліджень у різних союзних республіках, обмінятися досвідом, відстежити спільне та відмінне, визначити тематику подальших досліджень. Слабким місцем таких праць було те, що значна кількість цікавих наукових видань українських авторів залишалася поза увагою.

Цю прогалину стали заповнювати дослідження з історіографії руху Опору на українському матеріалі [22]. Першою спробою здійснити історіографічне узагальнення партизанського руху в Україні стала стаття В. Замлинського [23]. Невеликий обсяг при охопленні всього масиву історичної та мемуарної літератури зумовив оглядово-інформаційний характер публікації. У 1977 р. В. Замлинський зосередився на аналізі висвітлення партизанського руху безпосередньо в мемуарах воєначальників [24]. Автор дотримувався традиційного для радянської історіографії некритичного перебільшення достовірності і значення мемуарної літератури порівняно з іншими видами джерел.

Останній матеріал В. Замлинського став доповненням до раніше опублікованої статті П. Бистренка «Мемуари про партизанський рух на Україні» [25]. Автор поділив мемуарні твори на дві групи: спогади і щоденники. Серед проаналізованих П. Бистренком мемуарів особливо інформативними стали роботи С. Сатановського «Партизаны», Є. Степанкова «Партизанскими тропами», І. Козлова «В Крымском подполье», І. Вергасова «В горах Таврии» про партизанський рух в Криму.

Зростання кількості публікацій з історії антифашистської боротьби виявило потребу у створенні ґрунтовніших історіографічних праць. У 1965 р. виходить велика

узагальнююча «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945», у 6-му томі якої подано розлогий огляд літератури про війну, зокрема підпільно-партизанську [26]. Ця праця збагатила історіографію проблеми, однак її описовий характер й апологетичне звеличення ролі партії зумовили однобічність дослідження.

Історіографії партійного керівництва боротьбою проти загарбників присвячена частина колективної монографії «КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне» [27]. Стан вивченості антифашистської боротьби на всій окупованій території Радянського Союзу розглядався і в інших роботах, серед яких найбільший інтерес викликають статті В. Єрьоміна та А. Юденкова, Ю. Петрова та ін. [28] У спільній праці Н. Азяського й А. Тюшкевича [29] здійснено спробу простежити еволюцію дослідницьких підходів та поставити завдання для подальших пошуків. Торкаючись української тематики, автори, здебільшого, аналізували тритомне видання «Украинская ССР в Великой Отечественной войне». А. Бабаков та Н. Макаров зазначили, що партизанська війна набула найбільшого поширення у лісистих і гірських районах, підпілля відіграло важливу роль у великих населених пунктах та степових районах, а цивільний спротив населення був розповсюджений на всій окупованій території. На цій основі робився висновок, що Компартія враховувала різні природні умови регіонів, виявляла їх специфіку і завжди знаходила адекватні методи боротьби [30].

Деякі проблеми історії радянського Опору викладені у книзі «Война в тылу врага» [31]. Головну увагу автори приділили керівній ролі партії в організації Опору, операціям партизанів на комунікаціях ворога та їх спільним діям з Червоною армією, антифашистській боротьбі в населених пунктах. Зривові економічних планів нацистів присвячений історіографічний нарис Л. Кондратенко [32]. У третьому розділі дослідниця порушила проблеми цивільного спротиву населення, хоча і не розглядала його як окрему складову.

Докладніше історіографію боротьби населення окупованих територій за зрив економічних планів нацистів опрацювали у спеціальному розділі М. Загорулько та

А. Юденков [33]. Вони виокремили три основні напрями народної боротьби: діяльність підпілля, збройна партизанська війна і зрив населенням планів окупантів шляхом саботажу. При цьому автори вважали двома основними формами боротьби активну (збройна партизанська боротьба, диверсії, підпільна робота) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір режиму). В. Клоков критикував такий поділ на тій підставі, що таким чином автори «ніби заперечують активність основної маси населення», а моральний опір здійснювали не тільки мирні люди, а й підпільники з партизанами [34]. Також співавтори спеціально наголошували на цілях боротьби. Воєнна полягала у тому, щоб підтримати бойові дії Червоної армії, завдати противнику максимальних утрат в живій силі і техніці. Економічна ціль пов'язана зі спробами не дати ворогу скористатися економічним потенціалом захоплених земель, а політична – з організацією всенародного повстання проти окупантів.

Досягнення радянської історичної науки у вивченні антифашистської боротьби розглянуто у монографіях В. Клокова, А. Красюка, Т. Логунової [35]. Саме ці праці стали найповнішим історіографічним аналізом теми в радянський період. Автори цих історіографічних досліджень висвітлили основні напрями наукових пошуків; описали теоретичні дискусії з різних аспектів проблеми; запропонували власну періодизацію як історії партизанського руху, так і історіографічного процесу; акцентували увагу на досягненнях у розкритті теми та окреслювали напрями подальших досліджень.

Зокрема В. Клоков побудував свою працю за проблемним принципом і поставив мету підбити підсумки дослідження «всенародної боротьби», визначити недостатньо вивчені питання, уточнити деякі цифрові дані, тлумачення термінів і дискусійні моменти у висвітленні низки теоретичних положень. У монографії стверджувалося, що одним з головних завдань підпілля вважалося перешкоджання загарбникам скористатися економічними і природними багатствами республіки. Не менш важливим завданням підпілля стала протидія гітлерівській пропаганді, мобілізація людей на активний спротив ворогу. Автор вірно вказав, що в перший період війни підпільна структура «обком – райком – первинна організація» часто мала формальний характер, оскільки в умовах глибокої конспірації первинні осередки у своїй дія-

льності керувалися, як правило, не вказівками місцевого керівництва, а передачами московських радіостанцій і самостійно визначали свої конкретні завдання. На переконання вченого, після корінного перелому в ході війни радянський партизанський рух став набувати всенародного характеру. Термін «партизанська боротьба» В. Клоков визначав як збройні і диверсійні дії, а під терміном «партизанський рух» мав на увазі також підтримку населення, яка забезпечувала збройні і диверсійні дії. Оскільки автор був переконаний, що форми опору напряду залежать від природних умов, то всенародна збройна боротьба партизанів розгорнулася тільки у лісистих районах, а у степових регіонах головною формою став саботаж.

У підсумку дослідник зробив висновок, що теоретичні аспекти народної боротьби радянських людей у тилу ворога в основному вирішені: обґрунтовано доведено всенародний характер цієї боротьби, охарактеризовано керівну роль партії, покладено початок аналізу форм і методів боротьби. В. Клоков критикував радянську історіографію за недостатню увагу до вивчення форм, методів і засобів окупаційної політики, проти яких і спрямовувалася народна боротьба. На майбутнє автор закликав дослідників звернути більшу увагу на відмінність термінів «підпілля» і «партійне підпілля». Дослідник вказав і на суттєві розбіжності у питанні про кількість партизанів України у першому і третьому томах видання «Украинская ССР в Великой Отечественной войне». Історіограф наполягав, що цифрові дані мають бути змінені у сторону їх збільшення, оскільки історики врахували діяльність не всіх партизанських формувань. Серед питань, які ще чекали на свого дослідника, В. Клоков виокремив характер взаємодії ЦШПР та УШПР, участь партизанів у зриві економічних планів ворога, тактику рейдів місцевого значення, ефективність бойових дій, уточнення національного складу партизанських загонів, взаємодію партизанів і підпільників, доведення рівня опрацювання збройної боротьби підпілля до рівня дослідженості діяльності партизанських загонів. Подальші наукові пошуки В. Клоков пропонував зосередити на більш чіткій реконструкції структури партійно-комсомольського підпілля і його взаємозв'язків з антифашистським підпіллям і партизанами; на виявленні специфіки діяльності підпілля у зонах дії великих партизанських сил, у малолісистих і промислових районах республіки [36].

А. Красюк чітко сформулював загальну позицію радянської історіографії, згідно з якою завдяки своєчасним заходам Комуністичної партії з розвитку партизанської боротьби (створення центрального і республіканського штабів партизанського руху, встановлення міцних зв'язків з «Великою землею», зміцнення матеріально-технічної бази) з кінця 1942 р. радянський партизанський рух став «систематичним, масовим і всенародним». З кінця 1943 р. партизани надавали «суттєву допомогу» Червоній армії, відволікаючи на себе значну частину німецько-фашистських військ. Не заперечуючи важливої ролі Компартії в організації партизанського руху, підкреслимо той факт, що це були зусилля не просто партії, а всього партійно-державного апарату СРСР, а своєчасність цих зусиль не завжди очевидна.

До переваг монографії А. Красюка варто віднести доволі об'єктивний аналіз недоліків радянської історіографії партизанського руху. Зокрема, він наголошував на «відсутності в багатьох випадках критичного аналізу джерельної бази». Історіограф пише, що деякі дослідники «отримавши в руки архівний матеріал... без ретельного аналізу вводили його в науковий обіг». Критикує він і «фрагментарне, описове зображення подій», а також фактографічні помилки деяких авторів. А. Красюк визнає також, що «рейкова війна» у степових районах України була відсутня або слабка. Важливою думкою автора є критика деяких крайнощів в описанні історії радянського руху Опору: «Життя місцевих організацій нерідко розглядали у відриві від життя всієї партії, і навпаки, боротьбу на місцях намагалися обмежити загальними рамками періодизації. Очевидно настав час визначити місцеву періодизацію партизанського руху і підпілля». Тож дослідник робить слушний висновок, що розробка місцевих періодизацій створить можливості для більш глибокого вивчення історії партизанського руху і підпілля.

Підсумовуючи здобутки радянської історіографії у розробці проблеми, А. Красюк зазначив, що в тодішніх наукових працях переважав описовий метод викладення матеріалу, що перешкоджало глибокому проникненню у внутрішні процеси розвитку радянського партизанського руху. Багато важливих проблем залишилися малодослідженими: знищення антифашистами автомобільного, водного, повітряного і гужового транспорту; порятунок мирних людей. Але в цілому А. Красюк пози-

тивно оцінював здобутки історієписання всенародної боротьби. Головним її досягненням учений назвав те, що вся література з історії боротьби радянських людей, видана в СРСР, написана на основі марксистсько-ленінської методології. На наш же погляд, це стало слабким місцем радянської історичної літератури, оскільки серйозно обмежувало конкуренцію думок, примушувало дослідників добирати факти під методологію, а не методологію під факти.

Разом з тим А. Красюк вважав, що подальшого комплексного опрацювання потребує сама історіографія всенародної боротьби: «Назріла необхідність створення колективної історіографії з залученням якомога більшого кола вчених, фахівців, колективів кафедр вузів, інституту історії СРСР, інститутів партії в центрі і союзних республіках» [37]. До слова, поставлене завдання не було вирішене не тільки в радянській, а й у сучасній українській науці.

Т. Логунова, простеживши основні напрями дослідження історії радянського партизанського руху, докладно зупинилась на дискусійних та теоретичних питаннях, акцентувала увагу на малодосліджених аспектах антифашистської боротьби. Дослідниця проаналізувала існуючу періодизацію історіографії руху Опору і запропонувала власну. Аналізуючи здобутки радянської історіографії у вивченні народної боротьби в тилу ворога, Т. Логунова зробила кілька висновків, вартих уваги сучасних дослідників: загальним недоліком багатьох публікацій був їх описовий характер, вибір дрібних тем та відсутність аналізу; до середини 70-х років у полі зору істориків СРСР переважала збройна форма боротьби (партизанський рух); потребувала подальшого вивчення історія партизанських країв і зон та бойової взаємодії партизанів з частинами Червоної армії [38].

Таким чином, поява в Радянському Союзі значної кількості історіографічних праць спеціально або частково присвячених історії руху Опору сприяла узагальненню і теоретичному осмисленню цієї проблеми, формуванню цілісної концепції історії Великої Вітчизняної війни та історії радянського руху Опору. У той же час, історіографічний аналіз спирався на ідеологічні засади, що негативно позначалося на напрямках і якості досліджень. Зокрема, склалася практика розглядати всі питання історії антифашистської боротьби через призму діяльності Комуністичної партії та

протистояння двох світових політичних систем. Під ідеологічним впливом було зроблено концепцію «всенародної боротьби» проти окупантів. Важливими напрямками історіографічного аналізу стали апологетика керівної ролі компартії у розвитку партизанської війни та критика «буржуазних фальсифікацій».

Проаналізувавши історіографічні напрацювання з теми, слід констатувати, що радянські історіографи розпочали аналіз історичної літератури з історії антифашистської боротьби з поверхових оглядів мемуарної літератури та дисертаційних досліджень. Згодом оприлюднюються наукові статті і спеціальні розділи монографій, присвячені окремим аспектам історіографії радянського руху Опору. У 1980-х рр. з'явилися історіографічні праці монографічного формату, які охопили своїм аналізом весь масив наукової літератури з історії антифашистської боротьби в межах СРСР або Радянської України. Авторами цих праць визнано, що достатньо дослідженими стали питання, пов'язані зі збройною, диверсійною та пропагандистською боротьбою партизанів та підпільників, матеріальною й організаційною допомогою «Великої землі». Разом з тим, спостерігалася недостатня увага науковців до висвітлення історії руху Опору у 1941–1942 рр., опору неозброєного населення, до степових і західних регіонів УРСР, до «непартійного» антифашистського підпілля.

Масив історіографічних праць з історії руху Опору в сучасній Україні не можна назвати ані значним за обсягом, ані вичерпним за тематикою. Публікації в цій галузі представлені переважно статтями у науковій періодиці. Водночас, спеціально присвячені цьому монографічні або дисертаційні дослідження майже відсутні.

Основи теоретичного осмислення подій Другої світової війни у сучасній вітчизняній історіографії заклав М. Коваль. Його концептуальні напрацювання і донині слугують методологічними орієнтирами для багатьох вітчизняних дослідників. У низці своїх публікацій автор системно підійшов до переосмислення радянських постулатів історії Другої світової війни і вироблення нової методології для сучасної української історичної науки. Він наголошував на необхідності подивитися на історію поглядом звільненого від ідеологічних шор дослідника-аналітика, наполягав на оновленні термінологічного апарату, переосмисленні ролі особистості в історії, сис-

темному вивченні суспільствознавчих аспектів війни, особливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами [39].

Своєрідним підсумком багаторічних творчих пошуків фахівця з історії Другої світової війни став 12-й том п'ятнадцятитомного видання «Україна крізь віки» під назвою «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах». У цій праці М. Коваль дав виважені оцінки, простежив головні тенденції кожного помітного явища того періоду, у тому числі розвитку «комуністичного» і «націоналістичного» рухів Опору. Військовослужбовців Червоної армії М. Коваль назвав ударною силою радянського партизанського руху, яка уже в 1941 р. становила серйозну загрозу тилловим районам німців. Червоноармійці зміцнили рух Опору, зробили його боєздатнішим, надавши йому більш дисциплінованих та організованих форм. Усього в тилу ворога з окупантами боролися 56,6 тис. кадрових військовиків [40].

Також автор наголосив, що одна з магістральних тез радянської історіографії про «всенародний» характер партизанського руху в Україні не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. Спростовуючи «всенародність» руху Опору, М. Коваль, водночас, не погодився, що цей рух був інспірований винятково Москвою та наполягав на його «народному, місцевому, українському походженні». Він підкріпив свою позицію статистичними даними про національний склад партизанів України: 55% українців, 23% росіян, 6% білорусів і запропонував створити «Книгу партизанської слави» з поіменним реєстром «народних месників» [41].

У статті «Друга світова війна та історична пам'ять» М. Коваль зазначив, що війна проти нацизму була народною, справді «українською», навіть «всеукраїнською», оскільки загарбники оголосили її всьому українському. Тому населення піднялося на боротьбу за саме існування України й українського етносу. Як приклад, він наводить збройний опір населення Західної України, який іноді йшов всупереч намірам керівництва ОУН. Автор вказав на появу нових міфів та перекручень у публікаціях з історії руху Опору. Важливим концептуальним положенням цієї статті є теза про те, що в умовах ідеологічного плюралізму виникли умови не тільки для перегляду положень радянської історіографії, а й для формування нових міфологем

[42]. Учений застерігав: «відучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення... чимало українських істориків у нових історичних умовах, коли радянська історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській доктрині ідеї та концепції, автоматично замінили плюси на мінуси...» [43].

Тобто у М. Ковалю склалося враження, що значна частина публікацій набула виразно негативістського характеру. Бажання багатьох дослідників бути першими, хто оприлюднить «сенсаційні», раніше недоступні документи, іноді призводили до появи поспішних і помилкових в науковому відношенні висновків. На наш погляд, підвищена увага сучасних дослідників до негативних аспектів діяльності радянських підпільників і партизанів пояснюється, перш за все, ігноруванням цих аспектів радянськими авторами, їх недостатньою вивченістю. Цей легкодоступний пласт проблематики руху Опору лежав на поверхні і дочекався свого дослідника після 1991 р. Загалом сучасна українська історична наука вже «перехворіла на вірус», діагностований М. Ковалем.

Інший «симптом недуги», яку поступово долають наші науковці – це ідеалізація або демонізація діяльності ОУН і УПА. На зміну цьому приходить відмова від «чорно-білого» зображення дійсності, здоровий науковий аналіз, який все менше залежить від політичних уподобань.

Проблеми пошуку нових концептуальних орієнтирів описав у своїх працях О. Лисенко. За його твердженням, унікальний за масштабами проект «Книга Пам'яті України» (під його реалізації до електронної бази було внесено імена 6 млн. 038 тис. наших співвітчизників, життя яких забрало воєнне лихоліття) став полем концептуальної боротьби між прибічниками «чергової версії історії України у Великій Вітчизняній війні» та прихильниками україноцентричного спрямування. Наслідком стала «двоїстість» проекту з суперечливим поєднанням радянської і національно-патріотичної риторики [44].

Також О. Лисенко вважав дещо перебільшеними побоювання шведського історика Й. Дітча, що в результаті змагання радянської та української націоналістич-

ної версії війни міф Великої Вітчизняної війни буде замінений міфом ОУН-УПА (натомість Й. Дітч пропонує писати нову громадянську історію Другої світової війни, яка б зосередилася на війні в Україні, а не проти українців чи між ними). Український учений пояснює це тим, що спочатку слід «вписати» самостійницький рух у загальну картину війни. Автор описує дискусію між різними концептуальними поглядами на вітчизняну історію: як історію громадянську, як історію етнічну або вироблення збалансованого концепту подій 1939–1945 рр. [45].

Саме О. Лисенко очолив і продовжив започатковану М. Ковалем традицію концептуального осмислення подій Другої світової війни. Тематика більшості його статей [46] спрямована на теоретичний та методологічний аналіз уже зробленого вітчизняними істориками, співставлення українських та світових тенденцій в історичній науці та визначення подальших наукових пошуків. Фахівець наголосив, що радянській історіографії не вистачало не тільки конкуренції ідей, а й конкуренції понять. Також, він дав нову інтерпретацію поняттю «керівна і спрямовуюча роль Компартії»: насправді державою «керували і спрямовували» не партія, а група людей, яка узурпувала всю повноту влади, а сама партія лише виступала інструментом ретрансляції і реалізації волі Кремля. У процесі формування національної історії дослідник закликав дотримуватися трьох важливих правил: 1) пріоритет науковості над колективною пам'яттю, історичним вихованням та художнім опрацюванням воєнних сюжетів, 2) дистанціювання від предмету дослідження, 3) необхідність подолання «емпіричного синдрому» і теоретичне осмислення минулого [47].

Здійснюючи теоретичний аналіз періоду 1939–1945 рр., О. Лисенко сформулював кілька важливих тез. Зокрема, він стверджував, що в умовах, коли долі країн і народів вирішували військова потуга і право сильного, українцям, полякам, євреям важко було розраховувати на власний національний потенціал. Такі умови примушували представників названих народів приєднуватися до реалізації іншоціональних державних і національних проектів [48]. Ця теза значною мірою пояснює поведінку мешканців України при виборі способів виживання у широкому спектрі від колабораціонізму до збройного опору.

Оцінюючи загальний стан вітчизняного історіописання, О. Лисенко констатував наявність певного інтелектуального вакууму при дослідженні загальнотеоретичних та методологічних аспектів історії Другої світової війни. Методологічна база навіть вузькоспеціальних праць – здебільшого еkleктична та невиразна. Основна маса продукції вітчизняних істориків виконана на конкретно-історичному, фактологічному рівні [49].

У цьому контексті важливою історіографічною працею стала стаття О. Лисенка «Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу». У ній простежуються основні тенденції у вивченні подій Другої світової війни впродовж півстоліття на сторінках центрального наукового часопису країни. Історіографічний процес аналізується через призму суспільно-політичних подій [50].

Аналізуючи стан сучасної історіографії, О. Лисенко та Д. Веденєєв застерегли дослідників від некритичного запозичення модних іноземних підходів. Передусім, вони мали на увазі вплив методології постмодернізму. На думку вчених, поширення постмодернізму загрожує втратою самого сенсу наукового пошуку – прагнення максимально наблизитися до адекватного пізнання сутності явищ минулого. Хоча постмодернізм сприяв удосконаленню методів інтерпретації джерел, методологічно деструктивним стало те, що запанувала перевага позаджерельних знань. Для теми «Війна і Україна» це обернулося розповсюдженням тези про існування егоїстичних «національних правд» про історію Другої світової війни, які неможливо узгодити науковими методами. Якщо антропологічні методи стають самоціллю, то «персональна правда» окремих осіб та епізодичні факти заважають досягненню масштабних історичних явищ [51].

У ході подолання названих диспропорцій навколо відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України під керівництвом О. Лисенка поступово формується окрема дослідницька школа. Основними рисами цієї школи можна назвати відмову від радянської методології з одночасним використанням її позитивних досягнень, зважений україноцентризм, активне використання нових методологій, актуалізація і легітимація нових джерельних пластів, наукове досягнення «білих плям» відповідної епохи, акцент на теоретичному осмис-

ленні подій воєнної доби. Прикладами матеріалізації ідей та діяльності цієї групи істориків є публікації у рамках серії «Україна. Друга світова війна. 1939–1945» [52], часопису «Сторінки воєнної історії України», 10-томної «Енциклопедії історії України» [53], 2-томної колективної праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» [54], матеріалів наукових конференцій та монографій, археографічних і синтетичних праць, виданих під егідою Інституту історії України, захищених дисертацій тощо.

Системні і концептуальні питання періоду 1939–1945 рр. розглянуті з позицій україноцентризму у другому томі тритомника «Україна і Росія в історичній ретроспективі». Уміщений в цьому томі нарис «Випробування: перевірка війною» за авторством О. Лисенка та В. Гриневича містить аналіз таких проблемних аспектів, як український радянський патріотизм, українці і росіяни в ієрархічній піраміді «дружби народів», етнополітичні та конфесійні процеси на території Західної України, радянський та український рухи Опору та інші [55].

Певну увагу теоретичним питанням історії національно-визвольного руху воєнної доби приділила Г. Стародубець. Вона наголосила, що завдяки проведенню на початку 90-х рр. низки наукових конференцій і форумів в окрему наукову проблему було виділено «національний рух Опору» і зафіксовано його позитивні риси: широка підтримка населення, чітка стратегічна мета, антиокупаційна спрямованість. Демонстрацією підвищеної зацікавленості українським національно-визвольним рухом стало проведення значної кількості конференцій і круглих столів з нагоди 60-ї річниці УПА та завершення Другої світової війни. У російській історіографії проблеми дослідниця виокремлює «комуністично-шовіністичний» і «ліберально-демократичний» вектори. Представники першого з них продовжують традиції СРСР, не визнають національно-визвольного та антифашистського характеру діяльності ОУН і УПА. Прихильники другого займають більш помірковану позицію, трактуючи події 1942–1952 рр. як громадянську війну в Західній Україні. Так само і в польській історичній літературі співіснують два напрями: «об'єктивно-нейтральний» та «крайньо українофобський». Щодо сучасної вітчизняної історіографії Г. Стародубець зробила висновок про те, що вона перебуває у стадії пошуку

нових методів і підходів до вивчення українського самостійницького руху періоду Другої світової війни «в українознавчих вимірах», відбувається перехід дослідників від політико-ідеологічних до науково-академічних позицій. Загалом сучасній літературі не вистачає уваги до соціально-економічних аспектів національно-визвольного руху [56].

В. Кучер і О. Потильчак спробували поглянути на події Другої світової війни не як на священну і переможну війну, а як на трагедію народу й окремих людей [57]. Зокрема, вони поставили перед собою непрості питання. Кого вбачати у дезертирах: військових злочинців чи заручників обставин? Яким чином оцінювати співпрацю мирного населення з окупантами: як колабораціонізм чи намагання вижити? Крім цього, історики описали спроби нацистів реформувати окупаційну політику та ефективність руху Опору у перешкоджанні пограбуванню України загарбниками.

Авторську концепцію історії руху Опору викладено у книзі І. Патриляка та М. Боровика [58]. Вони констатували появу потужних регіональних шкіл дослідників українського національно-визвольного руху: львівської, київської, рівненсько-острозької. На їх погляд, позитивна динаміка розвитку української історіографії дає сподівання на формування цілісної концепції історії нашої держави періоду Другої світової війни. І. Патриляк і М. Боровик комплексно розглянули антифашистську діяльність як радянських партизанів, так і українських повстанців. На відміну від багатьох попередників, автори подали окремими параграфами не тільки хід збройно-диверсійної боротьби, а й каральні заходи окупантів проти антифашистів, внутрішній устрій партизанських формувань і навіть «Радянський рух Опору в балансі сил протиборчих сторін в Україні». Дослідники показали себе прихильниками погляду на радянські підпільно-партизанські формування як на диверсійні підрозділи, оскільки останні були створені і підпорядковувалися партійно-державним органам СРСР. У розділі про український визвольний рух, співавтори описали діяльність не тільки бандерівських, а й бульбівських формувань. Чого, на жаль, не вистачає цьому та більшості інших сучасних синтетичних видань – це виокремлення в окрему складову цивільного спротиву, боротьби з окупантами звичайних мирних людей.

Серед узагальнюючих праць особливе місце посідає заключний том серії «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя» [59]. Попри різні політичні та концептуальні позиції авторів, у виданні вміщено чимало цікавих матеріалів про морально-політичний стан людей, дані про масштаби участі громадян в антифашистській боротьбі. Також вміщено історіографію праць з історії руху Опору в Україні, аналізуються питання виникнення, розвитку та форми руху Опору, значна увага приділяється діяльності ОУН-УПА.

На прискіпливу увагу фахівців з історії руху Опору заслуговують підрозділи, написані для «Книги пам'яті України» А. Чайковським: про радянський партизанський та підпільний рух, участь українців в європейському русі Опору. У підрозділі «Націоналістичні збройні формування» автор зафіксував кілька тез, що віддзеркалюють його погляд на проблему: ОУН розраховувала вибороти українську незалежність з допомогою нацистів; на початку війни ОУН антинімецької боротьби не вела; «незважаючи на заборону... Проводу, низові... підрозділи ОУН-УПА нерідко на свій власний розсуд... протистояли окупантам» [60].

Серед історіографічних досліджень значну цінність представляють праці В. Стецкевича [61], які хоч спеціально і не присвячені обраній нами темі, але дозволяють простежити розвиток наукової думки, використання різних методологій, динаміку пошуків, висвітлення окремих сюжетів теми. Загальний огляд воєнної історіографії періоду Другої світової війни на території України В. Стецкевич здійснив у заключному томі «Книги пам'яті України» [62]. Зокрема, автор запропонував нову дослідницьку тему «Історія збройних добровольчих формувань і з'єднань в Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Він уважав, що порівняльне дослідження всіх подібних формувань допоможе відкинути стереотипи, застарілі уявлення й оцінки, виробити нову концепцію вивчення історії таких з'єднань.

У 2010 р. історик здійснив не просто аналіз радянської історіографії Другої світової війни, а оцінив її здобутки з позиції сьогодення на сторінках колективного двотомного видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття». Серед іншого, він дійшов висновку, що вітчизняні історіографи не встигають опрацьовувати доробок науковців, які працюють у галузі подієво-фактографічного (конкретно-

історичного) висвітлення історії даного періоду, не завжди оперативно відстежують тенденції і напрямки розвитку досліджень [63]. На жаль, обмежені рамки статті не дали можливості В. Стецкевичу приділити достатньо уваги сегменту літератури з історії руху Опору.

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни відстежив О. Марущенко. Він виокремив два пріоритетні напрями історіописання воєнної доби останніх двох десятиліть: політичний і соціальний виміри. На жаль, процесу реконструкції перешкоджає ускладнений доступ до архівів Російської Федерації. Незважаючи на це, О. Марущенко вважав за можливе констатувати «справжній прорив, певний історіографічний бум» у дослідженні всіх проявів національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Автор наголошує, що феномен ОУН-УПА є одним з найважливіших і найсуперечливіших явищ в історії України ХХ ст., яке «не може бути схарактеризоване традиційними підходами і однозначними оцінками». На думку О. Марущенко, розгляд проблематики ОУН і УПА сприятиме виконанню «фундаментального завдання українських науковців – побудові нової концепції вітчизняної історії» на основі тяглості і генетичної спорідненості всіх спроб українського народу здобути державність. Одним з питань, яке ще потребує наукового вирішення, вчений назвав порівняльне дослідження українського і польського рухів Опору. Також історіограф визначив як актуальну пропозицію Ю. Сливки про необхідність підготовки масштабного дослідження УПА не як регіонального явища, а в широкому загальноукраїнському та загальносвітовому контексті [64].

Три напрями концептуальних змін і тенденцій, що намітилися у вітчизняному наративі, визначили автори видання «Україна в російському історичному дискурсі»:

1. Часткове витіснення деяких радянських міфів та інсталяція у суспільну свідомість національних (націоналістичних). Наприклад, перевага використання терміна «Друга світова війна», заміна назви «Велика Вітчизняна війна» на «радянсько-німецька війна», трактування останньої як конфлікту між двома тоталітарними режимами, де Україна й українці виступали жертвами.

2. Намагання забезпечити відносно безконфліктне співіснування цих міфів. Наприклад, переважне використання поняття «Друга світова війна», але визнання

«Великої Вітчизняної війни» її складовою. Україна та українці виступають повноправними учасниками війни, наводиться статистика національного виміру (наприклад, кількість українців – Героїв Радянського Союзу).

3. Повне витіснення елементів радянського історичного нарративу та заміна їх національними (націоналістичними). Україна та українці беззастережно визнаються жертвами тоталітарних режимів, всі радянські міфи спростовуються, основний наголос робиться на тих сегментах історії, які демонструють боротьбу українців за національне визволення [65].

На наш розсуд, не можна зводити зміни у сучасній вітчизняній історіографії лише до заміни одних міфів іншими. Процес не «обертається» навколо міфології, але навколо методології. У ході свого зародження і розвитку їй доводиться проходити болісний процес зламу радянської методології, вироблення національної концепції історії Другої світової війни, ознайомлення і практичного застосування досягнень світової історіографії, заповнення «білих плям» історії. Ті вади і помилки, які стають неминучими на цьому шляху, є лише симптомами «хвороби зростання». Можна сказати, що за чверть століття від початку свого існування сучасна історіографія змогла переважно усунути ці дисбаланси і вийти на гідний науковий рівень.

На жаль, іще не можна порадіти повній незалежності істориків від впливу і тиску політичної та адміністративної влади, яка в руслі радянської традиції полюбляє втручатися у сферу гуманітарних наук і нав'язувати науковцям свою волю. Як на центральному, так і на регіональному рівнях, напрями історичних досліджень, їх акценти та оцінки іноді залежать від владних уподобань. У свій час М. Коваль висловив стурбованість деякими положеннями Закону України про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні, зокрема фразою «не допускати фальсифікацій». Він запропонував розтлумачити в законі, що розуміється під поняттям «фальсифікація», і зазначив, що на його погляд, єдино ефективну перепону на шляху фальсифікацій можуть поставити політично незаангажовані і чесні професіонали-дослідники [66].

Не меншою мірою діяльність істориків залежить від особистих світоглядних позицій осіб, які посідають адміністративні посади: ректори, декани, завідувачі кафедр, голови спеціалізованих рад із захисту дисертацій, керівники відділів, редакто-

ри періодичних видань та видавництв. Не сприяють науковому прогресу і традиційні культурні моделі поведінки. Такі риси, як повага до іншої точки зору, готовність до ввічливої і щирої наукової дискусії, коректність критики, здатність визнавати помилки, відрізнити конкуренцію від ворожнечі поки не стали імперативом у нашому науковому середовищі.

У зв'язку з недостатньою терпимістю до іншої точки зору, поляризацією істориків не за науковими, а за політичними уподобаннями, російський архівіст Т. Хорхордіна зауважила, що структурування суспільства на воєнний зразок неминуче призводить до появи небажаних, «ворожих» джерел. Влада такі архіви знищує або надовго робить недоступними. На основі такого ставлення до «чужих» архівних документів виробляються певні стереотипи їх сприйняття не лише у пересічних громадян, а й у науковців. У цьому випадку дослідник робить не ті висновки, що продиктовані результатами його власних досліджень, а ті, які співпадають з загальноприйнятими [67]. Незважаючи на поступову демократизацію українського суспільства, в роки незалежності доступ до деяких архівосховищ та фондів довгий час залишався обмеженим.

Попри ці складнощі, в істориків залишалось доволі широке поле для маневру, відстоювання своїх переконань і захисту наукових висновків. Для досліджень останніх років характерними є використання нових, у тому числі зарубіжних, джерельних комплексів, новизна та оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики та методологічного інструментарію, більша об'єктивність, аргументованість наукових висновків і узагальнень, зростання кількості теоретичних та історіографічних напрацювань. Більшість вітчизняних досліджень останніх років вирізняється зваженістю, високим науковим рівнем, намаганням не просто синтезувати досвід попередників, а представити власну точку зору на ще не розв'язані проблеми історії антифашистського Опору в Україні.

Сучасне історіографічне осмислення безпосередньо історії руху Опору в Україні робить особливий акцент на вивченні його українського сегмента. Здебільшого історіографічний аналіз націоналістичного крила руху Опору відбувається у спеціальних розділах монографій і дисертацій, тією чи іншою мірою пов'язаних з основ-

ною темою. Особливо якісні огляди історіографії вміщені у монографіях О. Іщука, Г. Стародубець, І. Патриляка, І. Ільюшина, Ю. Киричука та інших авторів [68]. Кожен з названих фахівців здійснював аналіз як загального стану історіографії Другої світової війни, різних течій руху Опору, так і питань, безпосередньо пов'язаних з темою його дослідження.

Наприклад, І. Ковальчук поділив увесь історіографічний комплекс з історії ОУН-УПА на три тематичні групи: радянські дослідження, праці представників української діаспори, науковий доробок учених незалежної України [69]. Ретельний історіографічний аналіз літератури та джерельної бази з історії СБ ОУН-Б зробили О. Ішук та В. Огороднік у науково-популярній версії життєвого шляху шефа СБ ОУН-Б Миколи Арсенича [70]. Автори показали роль Арсенича у розбудові Служби безпеки, окремо зупинилися на питанні його причетності до репресій у повстанському середовищі. Огляд польської історіографії ОУН і УПА періоду Польської Народної Республіки здійснив Р. Грицьків [71].

Книгу Ю. Киричука «Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика» історик та відомий політолог К. Бондаренко назвав найкращою синтетичною працею з питань української історії періоду Другої світової війни. На нашу думку, сильною стороною видання стали широкі світовий, континентальний та тематичний контексти, в яких автор описав події в Україні. Видання приваблює легким стилем викладу матеріалу, притаманним західним історикам, та відрізняється від прийнятого в Україні сухого і формально академічного стилю. Автор віддав належне діаспорним історикам за введення до наукового обігу величезного обсягу фактичного матеріалу, але й констатував його наповненість міфологемами і суб'єктивізмом, зауважив, що праці західних істориків теж страждають на упередженість і стереотипи.

На останніх сторінках своєї книги Ю. Киричук наголосив, що чимало подій минулого можна зрозуміти через життєвий шлях особистостей. Серед національних діячів того часу найбільш рельєфно виглядає С. Бандера. Однак, на думку автора, його роль у національно-визвольному русі надто гіперболізована, адже ставши символом ОУН, він не був його реальним лідером. Виходячи з цього, термін «бандерів-

ці» не відповідає дійсності і має бути замінений для вояків УПА на «повстанці», а для членів збройного підпілля ОУН – на «підпільники». Однак, попри те, що С. Бандера не може претендувати на роль загальнонаціонального лідера, його культ продовжує поширюватися. У той же час, значно потужнішою фігурою українського Резистансу був його блискучий організатор і фактичний лідер Р. Шухевич. Ю. Киричук назвав його Дон-Кіхотом української революції, масштабнішого і колоритнішого за якого серед ватажків повстанців не існувало [72]. Принагідно зазначимо, що вивчення виникнення і розвитку культу С. Бандери та використання сторонами конфлікту терміну «бандерівці», сприйняття його цивільним населенням різних національностей та регіонів є перспективним і необхідним дослідницьким завданням.

Спеціалісти з історії спецслужб українського руху Опору Д. Веденєєв та Г. Биструхін також вмістили у своїй монографії якісний історіографічний аналіз літератури з історії ОУН і УПА [73]. Автори не тільки розглянули розвиток радянської та сучасної української історіографії проблеми, а й окремо зупинилися на закритих відомчих працях органів держбезпеки СРСР, на українській діаспорній літературі, на не завжди науковій та об'єктивній дискусії між «прихильниками» і «противниками» українського націоналізму. Важливою заслугою співавторів став аналіз феномену ОУН-УПА з позицій міжнародного права. У підсумку Д. Веденєєв і Г. Биструхін зазначили, що цей рух відповідав зазначеним нормам, був правомірним і легітимним [74].

Далеко за межі рецензії або короткого історіографічного огляду вийшли одеські автори Г. Гончарук і О. Нагайцев, вивчаючи мемуарну літературу з історії ОУН-УПА. У першій частині їхньої праці проведено ретельний аналіз структури, змісту і методології історичних праць відомих учасників українського руху Опору: М. Лебеда «УПА», П. Мірчука «Українська Повстанська Армія», Я. Стецька «30 червня 1941», Т. Бульби-Боровця «Армія без держави» [75]. Через три роки співавтори здійснили аналогічний аналіз мемуарів радянських партизанських ватажків С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова, Т. Новака, О. Федорова, П. Вершигори, Д. Медведєва на предмет згадок про українських націоналістів [76].

Єдиним дисертаційним дослідженням, в якому значне місце приділено вітчизняній історичній літературі з історії українського руху Опору, є кандидатська робота С. Демидова [77]. Він вбачав важливість розгляду цієї теми, оскільки «переважною більшістю істориків і політиків УПА розглядається як квінтесенція українського націоналізму як в позитивному, так і негативному значенні». Тому вивчення історіографії історії УПА важливе для того, щоб зрозуміти, як розвивається дослідження українського націоналізму, який є однією з найважливіших політичних та ідеологічних течій в історії України ХХ ст.

С. Демидов послідовно розглянув напрацювання з історії УПА в українській еміграції, «комуністичній» історіографії СРСР та Польщі, сучасному наративі України та інших країн. Дослідник уважав історіографію історії УПА прикладом того, як ідеологічні доктрини (комунізм і націоналізм) здійснили відчутний вплив на її розвиток. У СРСР цей напрям історіографії практично не розроблявся, а в комуністичній Польщі за домінування ідеологічних кліше проявлялися лише елементи наукового аналізу.

На переконання С. Демидова, з середини 1990-х рр. розпочався новий етап історіографії ОУН-УПА, позначений звільненням від впливу діаспори та початком застосування критичних підходів, які були малопомітні у першій половині 1990-х рр. Історія УПА, як і раніше, продовжує викликати інтерес західних істориків, хоча в цілому ця тема продовжує «зберігати маргінальне значення в їхніх роботах з історії Східної і Центральної Європи». Позитивно автор оцінив появу наукової зацікавленості до цієї теми в істориків Білорусії. Натомість сучасна російська історіографія продовжує традиції радянської у трактуванні історії ОУН-УПА.

Визнавши, що вивчення історії УПА проводиться інтенсивно, автор констатував, що певне коло питань ще залишалось малодослідженим. Передусім це стосувалося необхідності запровадження ширшого порівняльного контексту: хронологічного (аналогічні рухи впродовж усієї історії існування комуністичної системи), географічного (погляд на історію УПА в контексті національних рухів на західних окраїнах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу). Також С. Демидов рекомендував майбутнім дослідникам вийти за межі національної парадигми та

спробувати встановити, яку роль у створенні та діяльності УПА відіграли соціальні та релігійні фактори. І, врешті, розглянути історію УПА у зовнішньополітичному контексті геополітичних змін, які почались у Східній і Центральній Європі в 1914 р. і тривали до краху комуністичного режиму у 1989–1991 рр.

С. Демидов виокремив основні періоди, напрями і тенденції у дослідженні історії УПА; порівняв підходи до вивчення історії УПА в працях вітчизняних та зарубіжних істориків; проаналізував поточний стан вивчення проблеми; окреслив коло проблем, які потребують подальшого вивчення. Однак, в поле зору дослідника потрапила література, написана до 2003 р. За останнє десятиліття з історії проблеми було оприлюднено величезну кількість важливих наукових праць, котрі якісно змінили характер студіювання і суспільного сприйняття проблеми, але досі не були охоплені комплексним історіографічним аналізом.

Хоча монографія Я. Примаченко стосується північноамериканської, а не вітчизняної історіографії проблеми, вона, тим не менш, є вельми корисною для ознайомлення з оцінками, підходами та методами вчених США і Канади, а також свіжим і незаангажованим поглядом самої авторки. Більше того, діаспорний наратив тривалий час сильно впливав на історіописання в Україні і його аналіз дає змогу краще розуміти особливості вітчизняного історіографічного процесу. Автор звернула увагу на важливі аспекти методології. Зокрема, вона зазначила, що глобалізаційні процеси зумовили кризу парадигми історичних досліджень, яка головним предметом дослідження вважала державні («історичні») нації. Втрата державою центрального місця в методології досліджень дала змогу вийти на перший план історії народу та культури, які не обмежуються державними кордонами [78].

У книзі також проаналізовано праці як діаспорних істориків, так і таких відомих спеціалістів з українського націоналізму, як Дж. Армстронг, А. Рудлінг, Т. Снайдер, Дж. Бурдс. Корисним є висновок Я. Примаченко щодо праці Р. Магочія «Історія України». На її думку, Р. Магочій вийшов за рамки «класичного» мученицького діаспорного наративу, зважено проаналізував події в загальноукраїнському контексті, уникаючи регіонального патріотизму і тенденційності.

Серед іншого, дослідниця здійснила докладний історіографічний аналіз подій, пов'язаних з історією ОУН і УПА в роки Другої світової війни. До таких належать Акт 30 червня 1941 р., діяльність похідних груп ОУН, взаємини між ОУН-Б та ОУН-М, оцінка соціальної бази націоналістів на центрально-східних землях, еволюція політичної платформи бандерівців, внутрішньопартійна боротьба в ОУН-Б, час і причини створення УПА, чисельність учасників українського руху Опору, діяльність Т. Бульби-Боровця, проблема колабораціонізму українських націоналістів, причетності ОУН-УПА до Голокосту. На жаль, історіограф вирішила оминати своєю увагою питання антифашистської діяльності УПА. Можливо, це було зумовлено тим, що зарубіжні дослідники приділяли цьому аспекту мало уваги, а у фокусі їх уваги перебувала боротьба УПА проти сталінського режиму.

Осмислення як радянського, так і українського рухів Опору в контексті суспільно-політичних процесів в Україні періоду окупації здійснено в окремому розділі монографії М. Головка [79]. Суттєвою перевагою книги став огляд не тільки вітчизняного, а й зарубіжного історичного доробку. На сторінках своєї праці історик присвятив увагу німецькій, англо-американській, французькій, іспанській, польській, українській діаспорній історіографії. В обмежених рамках поставленого перед собою завдання вчений здійснив всеосяжний, але не глибокий аналіз літератури з історії руху Опору. Осмислюючи напрацювання інших фахівців, М. Головка представив і власний аналіз досліджуваних подій. Зокрема, автор зауважив, що боротьба за маси між названими течіями Опору супроводжувалася моральним і фізичним тероризуванням населення, поглиблювала взаємну ненависть і збільшувала криваві порахунки учасників протистояння.

На сторінках монографії М. Головка окреслив основні досягнення радянської історичної науки, але зазначив, що науково-пізнавальний потенціал теми не був вичерпаний. Поза увагою залишилися проблеми і труднощі початкового періоду підпільно-партизанської боротьби, ефективність діяльності загонів та організацій, рівень постачання й оснащення антифашистів, їх втрати, кількісний і якісний склад [80].

Аналізуючи вітчизняну історіографію 90-х років ХХ ст., М. Головка схарактеризував її як «пострадянську». Вона формувалася як антитеза марксистській мето-

дології і була позначена пошуком нових методологічних парадигм. Процес освоєння здобутків зарубіжних історичних шкіл та інтеграції у світовий науковий простір розтягнувся на десятиріччя. Головною ознакою методологічної переорієнтації світової й української фахової спільноти стало зміщення акцентів з вивчення питань політичної й економічної історії на опрацювання проблем соціокультурного середовища, демографії етноконфесійного життя, морально-психологічної сфери, мотиваційних чинників. Однак, автор підкреслив, що широко задекларований методологічний плюралізм на ділі у більшості випадків виявився неусвідомленим еkleктизмом і відсутністю чіткої орієнтації в розмаїтті концепцій і підходів. Резюмуючи, М. Головка зауважив, що у полемічному запалі історики не завжди дотримуються засад неупередженості й аполітичності. З іншого боку, він констатував процес активного вивчення «білих плям» і зближення протилежних точок зору [81].

Підбиваючи підсумок, М. Головка дійшов таких висновків. Вченими СРСР історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі всіх суспільних явищ перебувала Компартия. Разом з тим, публікації радянської доби дали змогу нагромадити емпіричну основу для якісно вищого теоретичного осмислення феномену руху Опору. Зарубіжний наратив, хоча й позначений певною антирадянською упередженістю, є значно менше політизованим та заідеологізованим. Сучасна українська історіографія перебуває в стані пошуку нових парадигм і переживає етап «націоналізації». Більшість дослідників працює в недостатньо опрацьованих напрямках, табу йованих за існування Радянського Союзу. Однак, залишається відкритим питання про ставлення жителів різних регіонів до комуністичного підпільно-партизанського та самостійницького рухів [82]. Висновки М. Головка, зроблені у 2004 р., переважно залишаються актуальними і сьогодні.

Історіографічний аналіз праць з історії радянського руху Опору не містить жодної спеціально присвяченої цій темі роботи і представлений значно меншим переліком публікацій. У перші роки незалежності історіографічне вивчення історії радянського Опору майже зійшло нанівець. Поступово інтерес істориків та історіографів до цієї теми став відновлюватися. Останній і найбільш якісний огляд історіографії вміщено у першому розділі дисертації І. Капаса. Автор звернув увагу на факти,

коли наукові праці про рух Опору писалися за матеріалами, які не пройшли перевірку і затвердження в уповноважених партійних органах. У результаті, до наукового обігу потрапила сфальсифікована інформація про діяльність окремих осіб та цілих загонів і організацій. Така ситуація призвела до того, що керівництво Комісії з історії Великої Вітчизняної війни клопотало перед ЦК КП(б)У про заборону використовувати її матеріали до повної легітимації учасників боротьби. Ще однією іманентною властивістю радянського історіописання І. Капась назвав применшення ролі спецслужб та ініціативи «знизу» у створенні організацій і загонів опору та приписування їх заслуг партійним органам. Водночас, важко погодитись з тезою І. Капась про те, що історіографічний етап від розпаду СРСР до сьогодні слід називати «україноцентричним». По-перше, це не відповідає концептуальному розмаїттю наукових праць цього етапу, а тому, по-друге, йому більше підходить назва «сучасний» [83].

В останні роки у вітчизняній літературі розпочалося опрацювання тем, які раніше не піднімалися на рівень теоретичного й історіографічного аналізу. Так, О. Кісь здійснила огляд жіночої проблематики періоду Другої світової війни в західному науковому дискурсі, яка почала бурхливо опрацьовуватися з 1970-х рр. У контексті нашої теми важливими є наступні спостереження дослідниці. Представники феміністської школи зазначили, що властивий традиційній історичній науці андроцентризм призвів до того, що про жінок писали крізь призму чоловічих норм і цінностей. Ключовими проблемами «політичної історіографії» вони називали: дослідження впливу війни на жінок, але не дослідження жінок, як дійових учасниць історичного процесу; чорно-білий погляд на жінок (якщо боролася проти ворогів – добра, якщо ні – погана); погляд на жінок в контексті «чітко окреслених подій... на фронті чи в громадських інституційно оформлених локусах» без охоплення приватної сфери і свідомості «прекрасної статі». Критика «традиції» призвела до появи нових тем. Зокрема, війна розглядалася як відкриття нових можливостей жіночої самореалізації. Вивчалися панівні уявлення про мужність та жіночість, трансформація психіки під впливом війни. Зіставлення жіночого досвіду війни з офіційними репрезентаціями воєнної історії призвело феміністок до висновку про різкий контраст між

цим досвідом та офіційними дискурсами. Насамкінець О. Кісь наголошує на необхідності вивчення жіночих стратегій виживання й опору в умовах війни [84].

Висвітлення ролі жінок у національно-визвольній боротьбі у складі формувань ОУН і УПА торкнулася у своїй дисертації О. Мамроцька [85]. Четвертий розділ її праці був присвячений становленню історіографії «жіночої сторінки» українського руху Опору. У цьому розділі авторка розглянула стан вивчення ролі жіноцтва ОУН-УПА в науковій, публіцистичній та мемуарній літературі. У підсумку вона констатувала недостатній ступінь висвітлення цієї проблематики у вітчизняному наративі.

Отже, історіографічне осмислення історії руху Опору в Україні почалося з 1950-х рр. ХХ ст. і продовжується досьогодні. У цьому процесі чітко простежуються два періоди: радянський (1957–1991 рр.) та сучасний (з 1992 р.). Характерними ознаками радянського періоду стали пріоритетна розробка різних аспектів історіографії радянського руху Опору; керівної ролі компартії у розвитку «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників»; деяка увага приділялася різним формам цивільного спротиву. Особливим історіографічним напрямом стала критика «буржуазних фальсифікацій» антифашистської боротьби на території СРСР.

Якщо радянські історіографи розпочали осмислення пройденого шляху у вивченні історії руху Опору з невеликих розвідок, присвячених окремим аспектам антифашистської боротьби, і тільки у 1980-х рр. вийшли на створення узагальнюючих історіографічних праць з історії радянського руху Опору (праці В. Клокова, А. Красюка, Т. Логунової), то сучасні науковці зосередили свою увагу на теоретичному переосмисленні здобутків і недоліків радянського періоду. Зусиллями Ю. Киричука, М. Ковалюка, В. Кучера, О. Лисенка, І. Патриляка та інших фахівців були закладені нові теоретичні і методологічні засади для подальших історіографічних і конкретно-історичних досліджень історії Другої світової війни та руху Опору в Україні. Крім того, розпочато історіографічне опрацювання історії цивільного спротиву мирного населення та єврейського руху Опору в Україні. Однак, хоча означені питання й були піддані частковій розробці, цілісної наукової реконструкції не відбулося.

Доводиться констатувати, що в рамках радянського періоду відбулося комплексне історіографічне опрацювання історії радянського руху Опору, але вивчення

інших національно-політичних течій руху Опору ігнорувалося або заперечувалося. У рамках сучасного періоду ситуація зеркально змінилася. Історіографія радянського руху Опору представлена публікаціями тільки з окремих аспектів діяльності радянських партизанів і підпільників, натомість здійснено комплексне історіографічне осмислення історії ОУН і УПА. Втім, основний наголос у дослідженнях з історіографії ОУН і УПА періоду Другої світової війни зроблено на національно-визвольній боротьбі, а не на їх антифашистській діяльності. Не стала предметом комплексного історіографічного дослідження й історія антифашистського руху Опору в Україні загалом.

1.2. Джерельна база дослідження

Мета і завдання роботи обумовили формування джерельної бази дослідження, яка складається з історичних та історіографічних джерел. Історичні джерела можна поділити на архівні (неопубліковані) та опубліковані. У свою чергу, архівні джерела стратифіковані автором за принципом фондоутворення і за походженням (радянське, німецьке, оунівське). Аналіз захищених в радянський період дисертаційних праць здійснювався із залученням матеріалів фонду 4620, опис 3 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни) Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України, в якому зберігаються перші захищені в УРСР дисертації з історії воєнного періоду, в тому числі з історії підпільно-партизанської боротьби. Матеріали фондів КМФ-8 (Колекція мікрофотокопій документів німецької адміністрації і командування вермахту на окупованих східних територіях) та фонду 3676 (Штаб рейхсляйтера А. Розенберга для окупованих східних областей) були використані автором при з'ясуванні настроїв мирного населення, встановлення часу перелому у суспільних настроях і наростання ворожості по відношенню до окупантів, виокремлення мотивів, які спонукали людей взяти участь в антифашистській боротьбі. Зокрема до таких матеріалів належать звіти начальника диверсійної служби абвера групи армій «Південь» Т. Оберлендера; донесення контррозвідки про настрої мешканців захоплених українських областей; періодичні поліцейські зведення про поточну ситуацію у Рейхскомісаріаті «Україна»; доповіді чиновників про економічну ситуацію; доповіді контррозвідувальних органів групи армій «Південь» про моральний стан населення.

Крім того, огляди німецького й оунівського походження щодо настроїв мирного населення, політичну й економічну ситуацію на окупованих територіях містяться у фонді 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Співставити кількісні показники радянського руху Опору, встановити значення допомоги партизанам з «Великої землі» дали можливість радянські звіти, доповідні записки, довідки, діаграми з фонду 62 (Український штаб партизанського руху) з цього ж архівосховища.

Відтворити картину морально-психологічної атмосфери в екстремальних умовах не-легальної діяльності та виокремити психотипи радянських підпільників на прикладі київського підпілля дали змогу матеріали фонду 1 (Центральний комітет компартії України) та фондів П-4 і П-792 (Державний архів Київської області) – довідки НКДБ УРСР щодо розслідувань причин провалів партійного підпілля, переписка обкомів КП(б)У і ЦК КП(б)У з органами держбезпеки про бойову діяльність і приналежність окремих осіб до підпільно-партизанських формувань, матеріали перевірок звітів про підпільну і партизанську боротьбу, а також стенограми допитів, інформацій, бесід з учасниками підпілля. При з'ясуванні спротиву цивільного населення на окупованих територіях у роботі використані матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, зокрема, звіт про діяльність підпільних організацій і партизанських загонів Дніпропетровської області з фонду П-19 (Обласний комітет Комуністичної партії України, м. Дніпропетровськ), при обґрунтуванні авторської позиції стосовно категоріально-понятійного апарату використано поліційне донесення начальника поліції Нікополя командирів жандармерії Дніпропетровська з фонду Р-2276 (Дніпропетровська Українська допоміжна управа).

Всі групи архівних джерел (радянські, німецькі, оунівські) відзначаються суб'єктивністю і тенденційністю як у доборі фактів, так і в їх оцінках. Проте критичний та порівняльний аналіз даних груп джерел дає можливість відокремити фальшиву інформацію від правдивої, різнобічно розглянути певні історичні факти і явища та відтворити максимально об'єктивну картину подій.

Невід'ємною складовою джерельної бази стали опубліковані документи і матеріали, які можна поділити на три групи: видані у діаспорі та у сучасній Україні. До них відносяться збірники документів, мемуари, зібрання візуальних історичних джерел. Переважна частина використаних у дисертації збірників документів опублікована в незалежній Україні і здебільшого стосується повстанців УПА.

Наприклад, у цій роботі були використані зібрання візуальних джерел, присвячених творчості провідного художника УПА Н. Хасевича [86], грошовим документам ОУН-УПА [87], колекціям фотографій з історії УПА. Упродовж двадцятирічної пошукової праці Н. Мизак зібрав та оприлюднив понад півтори тисячі повстан-

ських світлин, кожна з яких забезпечена анотаціями про псевдо, рік і місце народження повстанця, дату його загибелі [88].

Помітними успіхами у цій царині стали ілюстровані видання з історії українського руху Опору, розказаної мовою фотографій: «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених», «Армія безсмертних. Повстанські світлини» [89]. До збірників увійшли сотні фотодокументів зі Львівського історичного музею, так званого Яворівського архіву, архіву часопису «Однострій», приватних колекцій, а також раніше опублікованих зображень з архіву «Літопису УПА». Хоча деякі з фотографій укладачам ідентифікувати не вдалося, менше з тим проведена робота дає змогу краще розуміти повстанську повсякденність, рівень матеріально-технічного забезпечення, психологію учасників, а також досліджувати формування образу вояка УПА у колективній пам'яті.

Свідчення про особливості діяльності ОУН-УПА на Сумщині зібрані й упорядковані Г. Іванущенком [90]. Діяльність українських націоналістів, у тому числі їх антифашистські акції відображені у документальній серії В. Сергійчука «Український здвиг» [91]. Ці матеріали дали змогу виявити регіональні особливості діяльності представників українського національно-визвольного руху. Крім того, В. Сергійчуком оприлюднені збірки документів з діяльності ОУН-УПА в цілому, протистоянню радянських партизанів з ОУН-УПА, становищу поляків на Волині в роки Другої світової війни [92]. Сторінки, присвячені радянському та самостійницькому підпіллю вміщені на сторінках «Архівів окупації...» та нещодавно виданій «Ілюстрованій історії Києва» [93].

Масштабний археографічний проект по виданню 53-томного комплексу «Літопис Української Повстанської Армії» [94] започаткували українці діаспори. У ньому вміщено документи і наративи з історії самостійницького руху, які збереглися переважно у зарубіжних архівах та приватних колекціях. Зважаючи на регіональні особливості, у географічному плані більшість матеріалів стосується двох західних українських земель – Волині та Галичині. В них відображено організаційну структуру ОУН-УПА, форми й особливості діяльності, місця дислокації повстанських загонів, повстанська повсякденність, особливості архітектури. Водночас, широка інфор-

мативність супроводжується виразною однобічністю джерельної бази. Найбільше така вада притаманна томам, опублікованим у діаспорі. З одного боку, така ситуація склалася через недоступність архівосховищ СРСР, але з іншого – через свідомий глорифікаційний та тенденційний підбір матеріалів, відсіювання документів, які могли б скомпрометувати національно-визвольний рух.

Подолати проблему однобічності джерельної бази було покликане видання «Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія» [95], яке започатковано у 1992 р. Якщо в «Основній серії» продовжують оприлюднюватися документи і спогади, упорядковані працівниками канадського видавничого комітету, то томи «Нової серії» готують до друку українські науковці на базі документів, виявлених у центральних та регіональних архівах України.

Заснована у 2000 р. третя серія «Бібліотека» складається зі спогадів, проблемних та біографічних досліджень монографічного формату, розміщених у тринадцяти томах. Для вивчення історії руху Опору найбільшу цінність у цій серії мають томи від сьомого до дванадцятого. 33 книги оприлюднено в рамках четвертої серії «Події і Люди» [96]. Майже всі томи оповідають про діячів ОУН-УПА, які одночасно були учасниками як національно-визвольної боротьби, так і антифашистського руху Опору. В усіх чотирьох серіях розміщені не тільки цінні документи, а й змістовні наукові праці з різних аспектів історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни.

Окрему групу джерел складають мемуари радянських партизанів і підпільників, вояків УПА та підпільників ОУН [97]. Ці видання містять безцінний емпіричний матеріал, який майже не відклався в документальних архівосховищах і допомагають дати відповідь на питання, був національний рух Опору явищем регіональним чи загальноукраїнським, як ставилося місцеве населення окремих регіонів до українських націоналістів. Разом з тим, ця група мемуарів відзначається заідеологізованістю, однобічністю тлумачень і викладу подій.

Радянські збірники документів також мають певну інформативну цінність, але тенденційність у підборі документів, відсутність їх належного опису, класифікації та характеристики зробило їх використання недоцільним в рамках цього дисертаційного дослідження. На відміну від аналогічних радянських видань, у трьох сучасних

збірниках документів про діяльність радянських партизанів підібрані документи, які дають змогу дізнатися не тільки про позитивні, а й про негативні сторони життя «лісових солдатів». Концептуально укладачі видань відмовилися від героїзації руху Опору, натомість вдалися до його антропологізації. Матеріали книги «Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории...» [98] дали змогу проаналізувати особливості складання звітів про діяльність партизанських загонів, їх тактики і побуту, протистояння з ОУН-УПА. Документально розкриті і такі гострі сюжети, як приписки у партизанських звітах, використання ними тактики випаленої землі та терору, грабежі, мародерство, сексуальне насильство, статева розбещеність, пияцтво та внутрішні конфлікти у партизанському середовищі. У підготовленому колективом українських архівістів збірнику «Партизанская война на Украине...» [99]. У ньому вміщені щоденники командирів великих партизанських загонів та з'єднань, що дає змогу подивитися на партизанську війну зсередини очима її безпосередніх учасників.

На особливу заслугує задум збірника документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944...» [100], створеного на матеріалах центральних і східних областей України. Укладачі намагалися не просто порівняти ці явища, а показати їх спільні риси у структурі, соціальному складі, методах, ставленні до мирного населення. Підкреслено тісні родинні та побутові зв'язки між партизанами і поліцаями, на те, що як одних, так і інших мало цікавили інтереси місцевого населення. Архітектоніка видання і задум його укладачів спонукає поглянути на діяльність партизанів і поліцаїв не тільки як на братовбивчу війну, а як на дві взаємопов'язані стратегії виживання.

Використані у дисертації історіографічні джерела умовно поділені за походженням та за видовим (формально-функціональним) критерієм. За походженням виокремлені тексти, які були створені: а) у радянський час (1942–1991 рр.); б) у період існування незалежної України (1992–2015 рр.). Саме цей принцип покладений в основу архітектоніки дисертації.

За видовим критерієм джерела, використані у цій дисертації можна поділити на: а) узагальнюючі праці, б) монографії, в) автореферати та дисертації, г) навчальна

література, д) наукові статті, е) електронні ресурси. Найчисельніша група джерел представлена науковими статтями різноманітної тематики, опублікованих у збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, періодичних виданнях. Найчастіше статті з історії руху Опору друкувалися у часописах вищих навчальних закладів, Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Центру досліджень визвольного руху при Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Якщо в рамках наукової статті можливо тільки позначити необхідність певних наукових пошуків, досліджувати переважно вузькі аспекти теми, то монографічний формат створює можливості для розширення дослідницького горизонту, всебічного опрацювання доволі широкого спектру проблем. Значна частка монографій з історії руху Опору присвячена регіональній тематиці. Радянськими істориками розроблялася проблематика боротьби трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників [101], участі зарубіжних антифашистів у радянському партизанському русі [102], історії підпільної організації «Народна гвардія імені Івана Франка» [103], керівна роль компартії у партизанській боротьбі у західних областях України [104], підпільної преси України [105], зрив економічних планів Німеччини на окупованій території СРСР [106], бойова діяльність антифашистського підпілля [107], бойова співдружність радянських партизанів з Червоною армією [108], дії партизанів на залізничних комунікаціях в тилу окупантів [109], робота Українського штабу партизанського руху [110], функціонування партизанських країв і зон [111], діяльність партизанських з'єднань [112], історія медичної служби в партизанських загонах [113], участь комсомольців у партизанській війні [114].

Сучасні монографії регіонального характеру спрямовані на вивчення діяльності служби безпеки ОУН на Волині [115], історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині в роки Другої світової війни [116], функціонування розвідки і контррозвідки ОУН-УПА [117], польського руху Опору на західноукраїнських землях [118], єврейського руху Опору [119], суспільно-політичних організацій та рухів у період Другої світової війни [120], молодіжних організацій ОУН [121], генези українського повстанського запілля [122], руху опору на Півдні України [123], дія-

льність ОУН-УПА на Житомирщині [124], підпілля ОУН-Б на Донбасі [125], духовного життя населення України в роки війни [126], витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни [127], ставлення ОУН-УПА до сусідніх народів та національних меншин [128], конфлікти в ОУН-Б та їх вплив на рух Опору [129], видавничо-пропагандивної діяльності ОУН [130], діяльності бульбівців [131], історія радянської партизанки у Криму [132]. Галерею життєписів видатних учасників українського руху Опору створив О. Іщук [133].

В узагальнюючих працях історія руху Опору висвітлювалася в масштабах усієї України або в контексті усього комплексу подій Другої світової війни. У першу чергу до них належать радянські колективні фундаментальні видання, в яких висвітлювалась історія СРСР або УРСР воєнної доби. У таких публікаціях не тільки подавався узагальнений фактичний матеріал, а й репрезентувалася теоретична основа й офіційна концепція Великої Вітчизняної війни та концепції «всенародної боротьби» як її невід'ємної складової. Такі праці ставали обов'язковими концептуальними орієнтирами для всіх, хто досліджував цю тематику. Першою з них створено шеститомну «Историю Великой Отечественной войны Советского Союза» [134]. Ця праця стала зразковою для наступних розробок узагальненого характеру, таких як 12-томна «История Второй мировой войны» [135], «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны» за редакцією А. Самсонова [136].

Концептуальними копіями загальносоюзних фундаментальних видань стали створені на республіканському матеріалі тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та його російськомовний переклад [137], сьомий том восьмитомної «Історії Української РСР» [138].

Другим видом узагальнюючих праць стали дослідження внеску комуністичної партії та комсомолу у боротьбу проти окупантів: п'ятий том «Истории Коммунистической партии Советского Союза» [139], «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» [140]. Важливі факти й узагальнення містяться у виданнях, в яких узагальнено історію окремих соціальних груп, в тому числі їх участь в антифашистській діяльності: «Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны» [141], «Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної

війни» [142], «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» [143], «Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне» [144], третій том «Истории советского рабочего класса» [145], «Железнодорожники в Великой Отечественной войне» [146], «Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность» [147], «Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны» [148], «...Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР» [149], третій том «Истории крестьянства СССР» [150].

Інший вид радянських синтетичних праць складають роботи, в яких аналізуються партизанські і підпільні форми боротьби в межах всієї території України. Їх автори вивчали антифашистську діяльність в контексті єдиного процесу визволення країни від окупантів. Найбільш знаковими серед таких праць стали колективна монографія «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» [151] і двотомник «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944» [152].

Історію радянського підпілля в межах всієї УРСР висвітлено у двох монографіях під назвою «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны» [153]. Створені у 1957 р. та 1976 р. різними авторами книги стали на свій час найповнішими дослідженнями підпільної діяльності.

Монографія А. Чайковського «За нами Большая земля» [154] хоча й була заявлена як дослідження допомоги радянського тилу підпільникам і партизанам України, насправді стала студією історії радянського руху Опору загалом. Це дає підстави віднести монографію до групи синтетичних праць. Логічним продовженням роботи науковця стала видана вже у роки незалежності узагальнююча монографія «Невідома війна» [155].

Синтетичні праці створювалися і в незалежній Україні. У них подавалося не тільки узагальнене подієве полотно, а й здійснювалися спроби розробити нові концептуальні і методологічні підходи до теми. Спроби з сучасних позицій оцінити місце України у перемозі над фашизмом та діяльність руху Опору в Україні здійснені у загальних роботах з історії Другої світової війни за авторством П. Брицького, В. Кучера, І. Патриляка, О. Потильчака, В. Трофимовича та інших істориків [156]. Їх

характерною особливістю стало поєднання в рамках одного дослідження діяльності радянських підпільно-партизанських формувань та українських самостійників, а також спроби антропологізації історії війни.

Серед узагальнюючих праць особливе місце посідає заключний том серії «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя» [157]. Через різні політичні та концептуальні позиції авторів книга стала полем боротьби старих і нових концептуальних підходів до вивчення теми. Історію самостійницького руху періоду Другої світової війни розглянуто у працях Ю. Киричука «Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика» [158], І. Патриляка «Встань і борись...» [159]. На основі документів «празького архіву» та центральних вітчизняних архівосховищ серію книг з історії ОУН та УПА опублікував А. Кентій [160]. Їх сукупність стала важливим синтетичним дослідженням історії самостійницького руху періоду війни.

Навчальна література, проаналізована у дисертації, представлена підручниками з історії України для вищої і середньої школи, виданими в роки незалежності у різних регіонах країни: Києві, Львові, Харкові, Запоріжжі. Цінність цього виду джерел полягає в тому, що підручники є квінтесенцією досягнень історичної науки й особливостей колективної пам'яті. Як правило, їх тексти містять положення, які на відповідний період часу вже стали загальноприйнятими в певному регіоні або у цій Україні. Аналіз підручників дав змогу простежити еволюцію становлення і використання терміну «рух Опору» та його похідних, інваріантність категоріального позначення складових антифашистської боротьби.

Окремим видом джерел стали дисертації та автореферати дисертацій, які повністю або частково присвячені історії руху Опору в Україні. Електронні ресурси представлені здебільшого статтями з окремих аспектів теми. Найбільше використаних інтернет-публікацій створено в рамках проекту «Історична правда».

Аналіз друкованих праць дав змогу простежити розвиток тематичних напрямів, ступеня дослідженості різних аспектів антифашистської боротьби, взаємовпливу узагальнюючих і конкретно-історичних робіт, зміни методології, з'ясувати стан і подальші перспективи у розробці історії руху Опору.

1.3. Методологія та методи дослідження

Невід'ємною частиною дисертаційної роботи є визначення методологічних основ дослідження. На наш погляд, не можна ототожнювати методологію історії тільки з методами. Методологія історії – це наука про принципи, категорії і методи історичного пізнання. У цій тріаді принципи – це вихідні положення, установки, які визначають ставлення (підходи) дослідника до історичних фактів, джерел, методів та уможливають отримання наукових висновків. Категоріальний апарат – це система погоджених і взаємозалежних понять, необхідних для теоретичного пізнання. Методи – це шляхи, способи досягнення наукових результатів.

Основоположним загальнонауковим принципом є принцип об'єктивності. Він вимагає спиратися на всю сукупність фактів (зручних і незручних), не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми чи висновки. У науковій літературі триває дискусія навколо принципу об'єктивності в історіографічних дослідженнях, адже специфіка історіографічних досліджень передбачає врахування впливу на позицію вченого таких чинників, як конкретно-історичні умови, в яких створювалася праця, віддзеркалення у свідомості автора сучасних йому ідей та уявлень, соціальне замовлення, поставлене перед наукою суспільством або державою. У цій дисертації дотримання принципу об'єктивності означає, по можливості, нейтралізацію упереженості при інтерпретації фактів та максимальне врахування суб'єктивних і соціальних впливів на предмет і висновки досліджень. Звісно, дослідник не може опрацювати і відобразити у своїй роботі всю сукупність фактів. Втім, навіть факти, які залишилися «в тіні» повинні також враховуватися в результатах дослідження.

У нашому випадку принцип об'єктивності визначається залученням у дослідження джерел різного походження (в нашому випадку документів радянського, німецького й оунівського), історичної літератури з нетотожними науковими результатами, діаметральними оцінками, різним авторством і часом написання. Також здійснено перехресний аналіз наукового осмислення однакових явищ у радянській та сучасній історіографії.

Принцип історизму закликає історика «вжитися» в історію, подивитися на подієве полотно очима сучасників, оцінювати минуле у відповідності до обставин, звичаїв і моралі того часу. Це означає, що у цій студії явища досліджувалися не статично, а в динаміці, враховуючи етапи розвитку, внутрішні процеси, взаємозв'язки і взаємообумовленості. У відповідності до цього принципу оцінка висновків або концепцій здійснювалася автором з урахуванням уже пройденого історіографічного шляху, у порівнянні з попередніми та між собою. Наприклад, при визначенні характерних особливостей радянської історіографії проблеми враховувався ідеологічний вплив на неї з боку партійно-державних органів СРСР.

Керуючись принципом історіографічної традиції, автор у ході наукового пошуку спирався на сучасні досягнення історичної науки, врахував концептуальні розробки тих учених, теоретичні висновки і узагальнення яких сприяли осмисленню та формуванню принципів положень дисертації.

Антропологічний підхід дав змогу поглянути на рух Опору як на одну зі стратегій виживання людських груп та окремих осіб. Адже в багатьох випадках політика окупаційного режиму не залишала населенню іншого вибору, як переходити до спротиву. Саме погляд на рух Опору як на стратегію виживання дозволяє об'єднати в рамках одного наукового дослідження історіографію таких різних явищ, як радянські підпільно-партизанські формування, підрозділи ОУН і УПА, Армію Крайову, єврейське підпілля та незброєних патріотів, спільною метою яких була боротьба проти загарбників. У рамках цього підходу спротив незброєного населення розглядався як окрема форма опору. Також особлива увага була зфокусована на вивченні у вітчизняному історичному процесі аспектів, пов'язаних з повсякденністю, нормами поведінки, соціальною історією, гендерними дослідженнями, особливостями психології учасників опору, біографіями «маленьких людей». Антропологічний підхід став основним при з'ясуванні особливостей використання термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА».

У відповідності до аксіологічного (ціннісного) підходу будь-яка історична студія обов'язково включає в себе ставлення вченого до предмета дослідження, обумовлене його внутрішніми переконаннями і цінностями. Відтак, від ціннісних

позицій автора залежать результати дослідження. О. Удод наголошував, що «саме цінності мають вирішальне значення при відборі (генералізації) історичних фактів», а «найважливіша гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці заключається в тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище значиме для сучасної дійсності». Аксиологічний підхід дає змогу сповна реалізувати виховний потенціал історії [161]. Розгляд такої актуальної теми, як боротьба проти окупантів підвищує суспільне значення історичної науки в цілому, а осмислення феномену руху Опору в Україні сприятиме вихованню почуття патріотизму, національної гідності, заперечення тоталітарних ідеологій, формуванню здорових світоглядних принципів. У цій дисертації ціннісний підхід дав змогу визначити деякі соціальні цінності і мотивації людей, що стали на шлях боротьби з «новим порядком», а визнання людини та її життя як вищої цінності – зрозуміти природу духовного спротиву.

Під час опрацювання теми цієї дисертації використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи пізнання. Серед загальнонаукових методів застосовувалися абстрагування, аналіз і синтез, дедукція та індукція. Завдяки ним вибудовувалася загальна композиція проекту, формулювалися його обов'язкові теоретичні атрибути, узагальнення і висновки. За допомогою методу періодизації, який дає змогу виявити якісні зміни і встановити моменти цих змін, розроблено загальну періодизацію розвитку вітчизняної історіографії руху Опору в Україні, визначено внутрішню періодизацію окремих етапів.

Метод класифікації використаний при тематичній і хронологічній стратифікації історичної літератури, виявленню в ній загального й особливого. Зокрема, вся література з теми була поділена за тематичними напрямками на локально-історичну, соціально-історичну, проблемно-історичну та синтетичну. Метод термінологізації дозволив визначити понятійний апарат дисертації, дати чітке визначення досі неузгодженим в історичній науці термінам, які автор використовує в ході дослідження, ввести у науковий обіг терміни «цивільний спротив» та «духовний спротив». Метод актуалізації допоміг визначити новизну отриманих результатів, окреслити коло ма-

лодосліджених і невисвітлених питань, виділити перспективні теми для подальших наукових розробок.

Згідно з класифікацією І. Ковальченка, серед спеціальних історичних методів основну роль в історичному дослідженні відіграють історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний та історико-системний. Їх використання сприяло пізнанню зародження й особливостей розвитку історіографії антифашистського руху, з'ясуванню типологічної подібності та своєрідності праць з історії боротьби проти окупантів. Історико-генетичний метод дав змогу проаналізувати й описати досліджувані явища, встановити їх причинно-наслідкові зв'язки [162]. Наприклад, за допомогою історико-генетичного методу вивчалися умови зародження, становлення і розвитку історіографії руху Опору, з'ясовувалися його особливості та концептуальні пропозиції.

Визначення особливого та спільного в різних групах історіографічних джерел; співставлення концепцій, візій, узагальнень, наукових результатів у дослідженні діяльності різних течій і форм руху Опору; порівняння ступеню висвітлення окремих аспектів теми в різних регіонах та в цілій Україні з успіхами зарубіжних дослідників; виявлення прикметних рис радянської і сучасної історіографії проблеми зумовило необхідність застосування історико-порівняльного методу. Також встановлено, що створений за роки незалежності доробок з історії руху Опору в Україні за кількістю і якістю праць уже перевершує створене в радянські часи.

Історико-системний метод надав можливість вивчати весь комплекс праць з історії антифашистської боротьби як цілісну складну систему: проаналізувати його генезу, структуру, функції, трансформації, внутрішні і зовнішні зв'язки. Рух Опору в Україні розглядався як складова частина загальноєвропейського руху Опору з притаманними йому спільними та особливими рисами. Крім того, хоча зарубіжний історіографічний доробок не став предметом цього дослідження, але для визначення його впливу на вітчизняну історіографію до аналізу залучалися знакові праці іноземних науковців.

Пізнавальна цінність історико-типологічного методу полягає у впорядкуванні сукупності об'єктів або явищ на типи (класи) на основі притаманних їм істотних

ознак. У нашому випадку, типологізація дала змогу об'єднати історичний або історіографічний матеріал у групи і досліджувати не кожен об'єкт окремо, а виявляти сутнісно-однорідні явища, вивчати групи споріднених об'єктів, типове і жанрове розмаїття історичних праць. За допомогою цього методу у складі руху Опору в Україні виявлено українську, радянську, польську та єврейську національно-політичні течії, а основними формами антифашистської боротьби визначено партизанську війну, підпільну боротьбу та цивільний спротив мирного населення.

За допомогою проблемно-хронологічного методу, який дав змогу виокремити в темі дослідження коло більш вузьких проблем і висвітлити їх у хронологічній послідовності, автор дослідив найбільш важливі проблеми, до яких відносяться: характерні особливості радянської історіографії та її тематичні напрями; причини, по яким радянська концепція антифашистської боротьби була відкинута у сучасній Україні; ступінь вивченості радянського й українського рухів Опору у сучасному вітчизняному наративі; проблема чисельності підпільно-партизанських формувань, їх ефективності і рівня матеріально-технічного забезпечення; діяльність польського й єврейського рухів Опору в Україні; роль цивільного спротиву в антифашистській боротьбі; місце історичної антропології та історичної психології у працях з історії руху Опору.

За допомогою історіографічного аналізу цілісні об'єкти розкладалися на функціональні частини, вивчалася їх внутрішня структура. Зокрема, в літературі з історії антифашистської боротьби в Україні виявлено групи праць з історії окремих національно-політичних течій: радянського, українського, польського й єврейського рухів Опору. У свою чергу, аналітичний матеріал став основою для історіографічного синтезу. Використання цього методу дало змогу зафіксувати основні тематичні напрями наукових пошуків, визначити здобутки і недоліки кожної тематичної групи, виявити недостатньо досліджені аспекти проблеми.

Для опрацювання тих аспектів теми, які лежать на стику історії з іншими науковими дисциплінами (психології, соціології) застосовувався міждисциплінарний інструментарій. Зокрема, спроба автора не тільки проаналізувати історіографію обраної теми, а й теоретично осмислити феномен «антифашистський рух Опору в

Україні» привела його до необхідності використати у роботі результати власних конкретно-історичних студій. Наприклад, при аналізі здобутків вітчизняного історіописання в галузі історичної психології, автором запропоновано чотири психотипи радянського підпільника. При цьому застосовувався метод історико-психологічної реконструкції. Аналогічний інструмент використано при з'ясуванні мотивацій, які спонукали людей ставати на шлях опору загарбникам. При здійсненні кількісного опису смислового змісту, визначенні тематичного розмаїття дисертаційних досліджень, їх розділів та підрозділів, географії наукових центрів, в яких вони були виконані, періодів найбільшої наукової активності використано контент-аналіз. Для означення, витлумачення й обґрунтування базових термінів застосовано метод семантичного аналізу. Метод факторного аналізу дав змогу простежити вплив на історіографічний процес соціокультурних, ідеологічних, інтелектуальних чинників.

Методологічний інструментарій створив умови для ретельного аналізу джерельної бази і дав можливість реалізувати поставлені завдання дослідження. Сукупність названих методів дала змогу комплексно розглянути історіографію руху Опору в Україні з усіма її складовими та взаємозв'язками: діяльністю наукових центрів, творчістю дослідників, соціально-політичними тенденціями.

Важливим компонентом методологічного фундаменту дисертації став понятійний апарат. У процесі осмислення руху Опору в Україні перед вітчизняними дослідниками постає кілька проблем, серед яких першочерговою видається проблема неузгодженості і недосконалості понять.

Питання про узгодження категоріального апарату, тлумачення термінів та ревізію застарілих понять, які використовувалися радянською історіографією, були поставлені автором ще у 2002 і наступні роки [163]. Критерії, яким має відповідати історична наукова термінологія, нам видаються такими: компактність (а отже, зручність використання); максимальна відповідність терміну суті поняття, яке він позначає; максимальне відображення змісту даного поняття у його назві. У разі заміни одного терміну на інший, новий термін має бути зручнішим і більш відповідним, ніж попередній. Крім того, при виробленні термінології слід зважати на історіографічну та історичну традиції, що склалися в науці та суспільстві.

Наприкінці 1950-х в СРСР розпочалася і далі тривала у 60–70-х роках наукова дискусія з питань термінології, походження, сутності і значення різних форм і методів антифашистської боротьби. Серед історіографів найповніше описали позиції опонентів і процес обговорення А. Красюк та В. Клоков [164]. У ході дискусії постало завдання вироблення й уточнення термінології, оскільки в науковому середовищі не існувало єдиної точки зору щодо понять «всенародна боротьба», «всенародний опір», «антифашистська боротьба», «підпільна боротьба», «партизанський рух», «партизанська війна». Крім того, А. Курносов широко використовував авторський термін «народний Опір» [165].

Частина вчених трактувала ці терміни у вузькому значенні. Тобто, партизанський рух – це збройна боротьба, яка велась партизанами, об'єднаними у загони чи групи. Слабким місцем цієї позиції критики вважали те, що вона зводила історію партизанської боротьби тільки до її організованих форм. Друга група пропонувала включити в партизанський рух боротьбу підпільників, а третя – додати до неї ще й окремих патріотів, які саботували заходи ворога. Наприклад, А. Бабаков та Н. Макаров намагалися розширити тлумачення цих понять на всі дії населення проти окупантів: легальні і нелегальні, організовані і стихійні, масові і одиночні, збройні і незбройні [166]. Однак, за широкого трактування партизанської війни стиралися грані між людьми, які вели збройну боротьбу, та незброєними підпільниками і патріотами; змішувалися відмінності між активними і пасивними формами опору.

Ю. Петров писав, що терміни «партизанська війна», «партизанський рух» і «всенародна війна в тилу ворога» – тотожні за своїм змістом [167]. Деякі радянські дослідники почали в різних контекстах використовувати термін «антифашистський опір». На наш погляд, застосування понять «партизанська війна» і «партизанський рух» звужувало значення такого багатогранного явища, як антифашистська боротьба, або потребувало постійного обумовлення, що під цим поняттям розуміється не лише діяльність партизанів, а й підпільників та цивільного населення.

У 1959 р. на науковій конференції в Київському університеті В. Клоков запропонував використовувати щодо боротьби радянських людей у тилу ворога термін «рух Опору» як загальноприйнятий. Дослідник, який досліджував боротьбу радян-

ських громадян проти нацистів в інших країнах Європи, вважав ці терміни тотожними за цілями, формами і змістом. Цей крок дав би змогу завершити дискусію радянських істориків про зміст термінів «партизанська війна», «партизанська боротьба» та «партизанський рух». Пізніше позиція В. Клокова була підтримана А. Курносовим, який писав: «Термін «Рух Опору», за нашою думкою, ширше й повніше формулювання «партизанський рух», яке прийняте в нашій історичній літературі. В Опір включаються не тільки збройна боротьба партизанів і підпільників, але й менш ефективні назовні, хоча й більш масові форми боротьби – саботаж і т. п. Пропонований термін разом з тим підкреслює спільність народної боротьби в окупованих районах СРСР та руху Опору в країнах Європи». Проте пропозиція В. Клокова не була прийнята, мовляв існувала глибока соціальна відмінність між поняттями «рух Опору» та «всенародна боротьба радянських людей в тилу ворога» [168]. Ця відмінність полягала в тому, що радянські громадяни захищали не просто батьківщину, а радянський, соціалістичний суспільний лад. Крім того, від європейського руху Опору боротьбу радянських людей відрізняла «виняткова організованість і цілеспрямованість, обумовлені єдністю цілей всього народу, керованого Комуністичною партією» [169]. Як бачимо з цих аргументів, догматичні ідеологічні імперативи на той час виявилися сильнішими за наукові рації.

Поруч з названими поняттями в радянські часи широко використовувався термін «всенародна боротьба проти німецько-фашистських загарбників». Він, хоча й охоплював усі форми і методи протидії окупантам, проте виявився не зовсім точним, надто громіздким, а, отже, незручним для постійного використання. Натомість термін «антифашистський рух Опору» (скорочено: «рух Опору», «Опір») є більш компактним та загальноприйнятим у світовій історичній науці. Крім того, використання терміну «рух Опору» дає змогу розглядати антифашистську боротьбу в Україні не ізольовано, не лише в руслі подій в СРСР, а й у контексті всієї Другої світової війни, як складову загальноєвропейського руху Опору.

Наприклад, німецькою мовою явище «антифашистського руху Опору» позначається поняттям «Widerstand», голландською – «Verzet», сербсько-хорватською – «pokreti otpora», болгарською – «съпротива». Εθνική Αντίσταση («національний

опір») – історіографічний термін, який використовується у Греції для позначення всіх формувань, що чинили опір державам Осі. Англійською це поняття позначається як «anti-Nazi Resistance movement», «Resistance movement», або просто «Resistance» чи «underground»; французькою – «mouvement de Résistance» або просто «Résistance»; італійською – «Resistenza». Слід зазначити, що у Польщі поняття «ruch oporu» або «ruch podziemny» щодо антифашистської боротьби всередині країни використовується паралельно з поняттями «Польська підпільна держава» («Polskie Państwo Podziemne») або «діяльність Армії Крайової». В Югославії та державах, що виникли після її розпаду, частіше використовується термін «народно-визвольна боротьба» («Narodnooslobodilačka borba») або «народно-визвольна війна» («Narodnooslobodilački rat»). Французи розуміли під Резистансом не тільки боротьбу з нацистами на окупованій території (внутрішній Резистанс), а й фронтові дії збройних формувань, що підпорядковувалися Шарлю де Голлю. Багатство української мови дає змогу позначати це поняття як «рух Опору», «Резистанс» або «спротив».

Поняття «рух Опору» стали використовувати і російські історики [170]. Сучасна українська історіографія поступово сприйняла цей термін, що добре ілюструє вітчизняна навчальна література. Цей вид історичної літератури є важливим історіографічним джерелом, оскільки віддзеркалює процес упровадження в освіту тих досягнень історичної науки, які стають концептуальними в науці і набувають загальноприйнятого значення в суспільстві.

У 90-х рр. ХХ ст. у підручниках з історії України спостерігалася певна плутанина і неузгодженість у розумінні того, як називати антифашистську боротьбу на окупованій території України. Одні з самого початку використовували поняття «рух Опору» [171], а от, наприклад, Т. Гунчак не давав цій боротьбі спільного визначення, а поділяв на «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух» [172]. Я. Грицак у своєму підручнику назвав відповідний розділ «Партизанський і повстанський рухи» [173]. Автори «Новітньої історії України (1900–2000)» просто розвели учасників Опору по окремих розділах «Боротьба радянських партизан» і «Боротьба УПА» [174]. Так само вчинив і О. Бойко [175]. Але

приблизно з 2005 р. більшість істориків стала сприймати поняття «рух Опору» як універсальну дефініцію [176].

Однак, перед кожним дослідником постає питання: який смисл слід вкладати у термін «рух Опору»? Серед фахівців немає єдності у відповідях на ці питання. В одній з радянських енциклопедій рух Опору визначається, як «визвольний демократичний рух», а його цілі – як «звільнення від фашистського пригноблення, відновлення національної незалежності, встановлення демократичного політичного ладу, здійснення прогресивних соціальних перетворень» [177]. Однак, цей рух далеко не завжди був демократичним і орієнтувався на прогресивні соціальні перетворення.

Згідно з «широким» тлумаченням учасниками руху Опору вважаються всі недоволені окупаційними порядками, навіть якщо це невдоволення не виявлялося у будь-яких усвідомлених діях. Наприклад, учасником Опору міг вважатися німецький солдат, який висловлював сумнів у перемозі Німеччини у війні, або посадовець, який за гроші допомагав євреям перейти швейцарський кордон. Американський історик Ф. Штерн закликав німців пишатися не лише тими, хто свідомо боровся проти нацистів, а й тими, хто «зумів спонтанно зберегти гідність» [178]. В. Клоков зараховував до руху Опору і «суто моральне несприйняття фашистських порядків» [179].

«Вузьке» тлумачення було найбільш поширеним у радянській історіографії. Радянські історики розглядали його як «національно-визвольний, антифашистський рух під час другої світової війни проти німецько-фашистських, італійських, японських та ін. окупантів та їх пособників. Рух Опору включав у себе національно-визвольний рух в окупованих країнах, боротьбу антифашистів у самій Німеччині та інших країнах фашистського блоку... виражався в активних і пасивних формах. Активними були збройні сутички з ворогом, акти саботажу, диверсій і терору... страйки, розвідувальна діяльність, видання і розповсюдження антифашистської літератури та ін. Пасивні форми – ухиляння від різних робіт для окупантів, ігнорування розпоряджень окупаційних властей, бойкот фашистської преси і т. ін.» [180].

«Дуже вузьке» тлумачення обмежує рух Опору підпільними акціями добровольців, спрямованими проти нацистського або фашистського режиму, його союзника

або сателіта. При цьому неорганізований або ненасильницький спротив цивільного населення до уваги не береться [181].

Окрім різного розуміння змісту поняття «рух Опору», відома нам література не дає цьому поняттю точного, чіткого і загальноприйнятого визначення. За твердженням «Британніки», Опір – це діяльність підпільних таємних груп, що виступали проти правління нацистів. Ці групи включали в себе як озброєні загони партизанів, так і цивільних осіб, які таємно протистояли окупації. Діяльність Опору варіювалася від надання допомоги євреям і збитим льотчикам союзників до здійснення актів саботажу, засідок на німецькі патрулі і передачі розвідувальної інформації союзникам [182]. «Радянська історична енциклопедія» визначила рух Опору як «національно-визвольний, антифашистський демократичний рух народних мас під час другої світової війни 1939–1945 рр. проти німецьких, італійських, японських окупантів та місцевих реакційних елементів, що співпрацювали з ними» [183]. Однак це визначення надто загальне і не зовсім відповідає реальності, адже учасниками Опору були не тільки народні маси, а й одинаки і ті групи населення, які радянська традиція до демократичних і народних мас не зараховувала. Ще одне енциклопедичне видання визначило рух опору як «патріотичний визвольний демократичний рух проти фашистських окупантів і режимів, а також проти колабораціоністів під час другої світової війни» [184]. У сучасному російському «Воєнному енциклопедичному словнику» це поняття подається як «національно-визвольний, антифашистський рух на захоплених гітлерівською Німеччиною і її союзниками територіях і в самих країнах фашистського блоку під час другої світової війни» [185]. Ще більш лаконічне визначення подає «Енциклопедія історії України»: «визвольна антифашистська боротьба в європейських країнах у період Другої світової війни» [186].

Неоднозначність підходів спонукає автора запропонувати власне визначення терміну «рух Опору». Воно покликане якнайповніше відповідати змістовній суті поняття і бути найбільш прийнятним для загального використання. Отже, антифашистський рух Опору – це визвольна боротьба населення окупованих територій, а також народів Німеччини і її сателітів, у період Другої світової війни за звільнення від фашистських окупантів та колабораціоністів, за повалення фашистських режимів

у власних країнах та за соціальні перетворення. Це особиста чи групова, відкрита чи таємна ідеологічна, релігійна, морально-етична, воєнна, політична, економічна протидія окупаційній владі, учасникам якої загрожувала втрата життя або свободи. Антифашистський рух Опору проявлявся у різноманітних формах збройної і незбройної боротьби, диверсій, терору, економічного саботажу, страйків, демонстрацій, антифашистської агітації і пропаганди.

Прийняття «західного» поняття «рух Опору» поставило наступне питання: яка з дефініцій є більш адекватною: «антифашистський рух Опору» чи «антинацистський рух Опору» (Anti-Nazi Resistance)? В останні роки поняття «антифашистський» було майже витіснено з української історичної літератури поняттям «антинацистський». При цьому відбулося це через механічну заміну одного терміну на інший без адаптування цього терміну до вітчизняних особливостей, без належної наукової дискусії, іноді вольовими зусиллями редакторів наукових видань.

Проте його використання має враховувати українську специфіку розвитку руху Опору. Якщо у Німеччині, Польщі, Чехії, Норвегії, Данії, Бельгії, Нідерландах, Австрії і за великим рахунком у Франції окупантами були тільки нацисти, то Україна була окупована німцями, угорцями і румунами. Відповідно визначати рух Опору у Закарпатті проти угорців або у «Трансністрії» проти румунів як «антинацистський» є методологічно невірним, і в цьому випадку більш коректним є термін «антифашистський». І хоча політичні режими в Угорщині та Румунії не називали себе фашистськими, але за своїм змістом вони цілком відповідають визначенню «фашистські». Власне ж «нацизм» є, на нашу думку, німецьким різновидом ширшого поняття «фашизм».

Крім того, подібна до української ситуація склалася на Балканах, де Албанія була цілком окупована італійськими фашистами, а Греція й Югославія поділені між Німеччиною, Італією та Болгарією. В Югославії у 1942 р. було створено загальнонаціональне комуністичне представництво «Антифашистське віче народного визволення Югославії», яке всіма європейськими мовами перекладається як «антифашистське», а не «антинацистське». Відповідно і визвольна боротьба в країнах, окупованих не лише нацистською Німеччиною, має називатися антифашистською, а не

антинацистською. Показово, що і західна історіографія доволі широко використовує поняття «фашизм» [187] та «антифашистський рух Опору» (Anti-Fascist Resistance) [188].

Заміна терміну «антифашистський» на «антинацистський» примусить замінити також термін «антифашист» на термін «антинацист» або на поняття «учасник антинацистської боротьби», що, принаймні, звучить не краще. Тож термін «антифашистський» давно використовується, став традиційним, а більш адекватного терміну вітчизняна наука ще не запропонувала, адже термін «антинацистський» не є, у цьому значенні, більш відповідним.

Так само не можна називати окупаційний режим, встановлений у Трансністрії, Буковині, Закарпатті чи в цілій Україні, «нацистським» чи «німецьким». А. Чайковський цілком слушно використав термін «угорсько-фашистські окупанти» [189]. Продовжуючи традицію, віддають перевагу поняттям «німецько-фашистський», «антифашистський» російські історики [190]. В Італії побутує термін «націфашисти» (nazi-fascista) [191]. І якщо когось не влаштовує традиційний термін «німецько-фашистський» окупаційний режим, то є підстави поміркувати над заміною його на термін «наці-фашистський» або просто «фашистський». Прецедент його використання в українській науковій літературі уже створений О. Лисенком [192].

Отже, ми погоджуємося, що терміни «німецько-фашистський» [режим, окупант] та «антифашистський» [рух Опору] не є досконалыми. Однак, їх заміна на терміни «нацистський» та «антинацистський» не вирішує проблеми, адже змінювати одні недовершені терміни на ще більш недосконалі сенсу немає. Тому, в цьому дослідженні ми послуговуємося термінами традиційними.

Варто також звернути увагу на дискусію щодо термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА». Як перший [193], так і другий [194] активно використовуються в історичній літературі. Проте поява «Проміжного звіту робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА» [195] викликала заперечення з боку Ю. Шаповала [196]. Особливо різко професор виступив проти використання терміну «ОУН-УПА». Можливо внаслідок його критики «Фаховий висновок робочої групи...» першим же реченням спеціально підкреслив, що ОУН і УПА слід розглядати

як «дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури... Вони мали різні функції, і, отже, загалом їх не слід ототожнювати» [197]. Цілком погоджуємося з цією тезою. Але...

Відтоді у «Фаховому висновку» стали паралельно використовувати терміни «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА», а у період 2000–2007 рр. в українській історіографії спостерігався процес витіснення з наукового вжитку терміну «ОУН-УПА» і заміна його на термін «ОУН і УПА». Це особливо помітно на прикладі дисертаційних досліджень, більшість яких до 2000 р. використовувала термін «ОУН-УПА» [198], у період з 2000 по 2007 рр. відбувається заміщення одного терміну на інший, а з 2007 р. в дисертаційних дослідженнях термін «ОУН-УПА» практично не зустрічається [199]. Нам видається, що процес заміщення першого терміну другим набув дещо імперативної форми і не пройшов через «горнило» достатньої наукової експертизи, дискусії та критики. Заміну «старих» понять «новими» без належного обґрунтування не можна вважати науковою. На нашу думку, виголошені Ю. Шаповалом тези не підкріплені переконливою сумою аргументів і сприймати їх як аксіому передчасно.

Розглянемо ті його тези, що стосуються вказаних термінів. Теза перша: «ОУН-УПА» – це безглузда формула. На кшталт «КПСС-Красная Армия». Не існувало ніколи такої організації». Найперше, слід зауважити, що цю формулу не вигадали післявоєнні історики, її іноді використовували самі учасники самостійницького руху. Більше того, ці ж учасники іноді використовували поняття «ОУН-УПА-УГВР». Їх приклад переймають і сучасні дослідники [200].

Якщо звернутися до українського правопису, то «через дефіс пишуться слова, що є незалежними одне від одного і, наблизившись фонетично, складаючи одне поняття, не злились остаточно в одне слово» [201]: піар-акція, кіловат-година, зюйд-вест, інтернет-сайт, онлайн-голосування, краш-тест. Тобто кожна складова сполучених дефісом понять може виступати, як самостійне слово, але їх сполучення дає нову якість, новий смисл. Варто також підкреслити, що дослідник має право на використання будь-якого терміну, якщо він дав йому наукове обґрунтування і розтлумачив, що під цим терміном розуміє.

Безперечно, єдиної організації ОУН-УПА ніколи не існувало. Проте поєднані дефісом дві аббревіатури якраз і показують, що це була не одна, а дві, однак, тісно взаємопов'язані організації. І якщо термін «КПРС-Червона Армія» і справді звучить недолуго, то лише тому, що Червона Армія – не партійне, а державне збройне формування, у самої ж КПРС не було власних окремих збройних партійних формувань. А от термін «партійно-державні органи» цілком легітимний і навіть без пояснень дає нам зрозуміти, що йдеться про Радянський Союз, вказує на тісний взаємозв'язок партійних і державних органів, чітку межу між якими іноді встановити просто неможливо. Так само усталений термін «підпільно-партизанські формування» в українському контексті розуміється нами як такий, що стосується радянських антифашистів. Партизанські загони і підпільні групи не склалися суціль з комуністів, але компартія керувала як підпіллям, так і партизанкою, була їх ідеологічним ядром, організаторською основою так званого «блоку комуністів і безпартійних».

Зрозумілим є бажання Ю. Шаповала провести чітку межу між політичною партією ОУН та збройним формуванням УПА. Проте використання цього терміну викликає кілька запитань. При використанні терміну «ОУН-УПА» зрозуміло, що мається на увазі взаємопов'язане, цілісне, нерозривне поняття. Так воно і було насправді, адже бандерівська (не бульбівська) УПА була створена і керувалася бандерівською ОУН. Більшість керівних посад обіймали члени ОУН Бандери, а діяльність підрозділів УПА не могла йти всупереч політичним рішенням ОУН-Б. У разі потреби підпільні ланки ОУН-Б легко перетворювалися на партизанські загони УПА, а загони УПА – на бандерівське підпілля. Тобто, у зв'язці ОУН-УПА, ОУН-Б була керівною партією, УПА – партійним (або підпорядкованим партії) збройним формуванням (збройним крилом партії), а УГВР – державним (і, за задумом, всенародним) представницьким органом влади.

Характерним прикладом поглядів бандерівського керівництва на взаємини партії й армії є переговори про спільні дії між ОУН-Б та Т. Бульбою-Боровцем. На початку 1943 р. керівник головного Проводу ОУН-Б Микола Лебедь висунув Боровцю такі вимоги: «1. Не визнавати політичної підлеглості урядові УНР в екзилі, а підпорядковувати воєнну діяльність УПА політичній лінії Проводу ОУН-Б. 2. Ви-

знати Акт відновлення незалежності від 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України й під її проводом проводити подальшу боротьбу. 3. Не організовувати ніякої політичної ради при армії, а вважати єдиним провід ОУН-Б, беззастережно виконувати всі його накази і директиви. 4. Дотеперішні партійні боївки, що мають офіційну назву «військові відділи ОУН-Б», включити до лав УПА, створити спільний штаб і надалі діяти під назвою УПА... 6. Запровадити в УПА інституцію партійних комісарів і службу безпеки. 7. Оголосити загальний революційний партизанський зрив цілої України і провести масову примусову мобілізацію до УПА» [203] [підкреслено автором].

Абсолютно однозначно про партійний контроль над УПА згадував сотенний УПА М. Скорупський: «Хоч бандерівці і заявляли, що УПА надпартійна, проте в перший період... нею цілковито керувала ОУН Бандери... У відділах УПА були наставлені «політруки» й уповноважені Служби Безпеки... У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію» [204]. Далі М. Скорупський пише, що поступово УПА виходить з-під контролю ОУН-Б. Цю тезу підтримав І. Ільюшин [205]. На нашу ж думку, УПА не вийшла з підпорядкування ОУН-Б. Відбувався не вихід з-під оунівського контролю, а боротьба за вплив різних партійних груп у складі ОУН-Б. Перемогла група, яка спиралася на повстанські підрозділи і контролювала вище командування УПА, репрезентована Р. Шухевичем. Наслідком її внутрішньо-партійної перемоги стали кадрові та ідеологічні зміни на III конференції (лютий 1943 р.) та III Надзвичайному Великому зборі (серпень 1943 р.) ОУН Бандери, створення УГВР та післявоєнні розколи в ОУН-Б на еміграції.

Зв'язка партії та її збройного крила не була простим копіюванням партійно-державного управління в тоталітарних СРСР та Німеччині. Створення масового партизанського руху (винятком можуть бути тільки загони самооборони в рамках одного або кількох населених пунктів) неможливе без об'єднуючої ідеологічної основи та організаційної ініціативи політичної партії, організації або руху. Така ситуація була загальним явищем у середовищі антифашистських та національно-визвольних рухів періоду Другої світової війни. В Югославії комуністична партія очолила пар-

тизанський рух і створила свій загальнонаціональний і загальнополітичний представницький орган «Антифашистське віче народного визволення Югославії». Комуністична партія Греції тримала під контролем Національно-визвольний фронт Греції (ЕАМ) та Народно-визвольну армію Греції (ЕЛАС). У зв'язку з цим часто вживаною є абревіатура ЕАМ-ЕЛАС. У Польщі Гвардія Людова була збройним крилом Польської робітничої партії, Селянські батальйони – Народної партії.

Теза друга: «слід відділити ОУН від УПА, і тоді все стає на свої місця... Була ОУН, і була УПА. До речі, ОУН мала власні боївки, які так само слід визнати частиною збройного підпілля, хоча формально їх не зараховували до УПА». На жаль, від механічного відокремлення ОУН від УПА все на свої місця не стає. Навпаки, іноді це веде до штучних і не зовсім доречних формулювань, зайвої плутанини у понятійному апараті.

Розглянемо це на прикладі публікацій Н. Мизака. В ранніх його працях використовується термін «ОУН-УПА» [205], у пізніших – «ОУН, УПА» [206], що є аналогом терміну «ОУН і УПА». Припускаємо, що еволюція понятійного апарату автора відбулася не через зміну поглядів, а під певним зовнішнім впливом. У своїй кандидатській дисертації Н. Мизак старанно уникає терміну «ОУН-УПА», іноді використовуючи термін «ОУН і УПА», а в 90 % випадків механічно замінюючи його на конструкцію «ОУН, УПА». Внаслідок цього, значна кількість формулювань автора звучить не зовсім вдало і точно: «важливо переконати всіх, що ОУН, УПА не була ворогом українського народу», «предмет дослідження – національно-визвольний рух ОУН, УПА», «дати оцінку стратегії і тактики ОУН, УПА», «де вояки ОУН, УПА чинили рішучий збройний опір» тощо [207]. З цих та безлічі інших формулювань автора очевидно, що конструкція «ОУН, УПА» (тобто «ОУН і УПА») в багатьох випадках виглядає штучно (адже все одно вони виступають, як єдине ціле), і для них більше підійшов би термін «ОУН-УПА».

Як видно з досліджень Н. Мизака, ОУН-Б і УПА були пов'язані так само тісно, як комуністичне антифашистське підпілля і радянські партизанські загони. Вчорашні підпільники, тікаючи до лісу, автоматично ставали партизанами, а партизани часто переходили на підпільні форми боротьби. Проте ніхто не ставить під сумнів їх

політичну та організаційну єдність, яку ми називаємо «радянські підпільно-партизанські формування», а у радянські часи їх частіше об'єднували поняттям «партизанський рух» в широкому розумінні цього слова. Нікому з дослідників не спадало і не спадає на думку в організаційному плані відмежовувати партійне підпілля від партизанських загонів. Чітке відокремлення здійснюється лише при дослідженні партизанських і підпільних форм боротьби. Подібною була ситуація й у випадку з національним рухом Опору. Як під час Другої світової війни, так і в сучасних дослідженнях, при використанні термінів «УПА» або «ОУН» часто йдеться не стільки про організації, скільки про форми боротьби. Якщо форми боротьби партизанські, то використовується термін «УПА», якщо підпільні – «ОУН».

Для подальшого підкріплення власної позиції візьмемо роботу Н. Мизака і Ю. Зімеляса «...ОУН, УПА в печерах Тернопільщини...» [208]. Одразу виникає низка запитань: чи можемо ми точно встановити, хто перебував у печерах: члени збройного підпілля ОУН або вояки УПА? За якими критеріями це можна з'ясувати? Чи використовували ОУН і УПА різні печери Тернопільщини? Як у цих печерах розрізнити членів ОУН і бійців УПА, їх функції, уніформу, військові звання та відзнаки? Чи діяли підрозділи ОУН і УПА у цих печерах незалежно одні від інших? Вони хоч чимось там відрізнялися?

Вийдемо за межі печер Тернопільщини і поставимо кілька запитань, що стосуються ОУН і УПА в цілому. У воєнних умовах чи підпорядковувалися члени ОУН і учасники УПА різним командирам? Чи відрізнялися вони ідеологічно? Чи розглядали ОУН-Б окремо від УПА їхні польські, радянські, німецькі супротивники на оперативному рівні? Чи сприймалися досягнуті або очікувані домовленості з керівництвом ОУН-Б як необов'язкові для загонів УПА? Відповіді, однозначно, негативні.

Якщо погодитися з тезою Ю. Шаповала про абсолютне відокремлення ОУН від УПА, то така позиція вимагає послідовності і прискіпливості у тлумаченні самих термінів «ОУН» і «УПА». Якщо використовувати термін «ОУН і УПА», то про яку ОУН і про яку УПА йдеться: ОУН Бандери чи Мельника, УПА бандерівську чи бу-

львівську? Адже у 1940 р. виникло дві абсолютно незалежні партії зі співзвучною назвою.

Дослідники, які погоджуються з позицією Ю. Шаповала, зобов'язані, на нашу думку, відмовитися від використання не зовсім конкретних і коректних термінів «ОУН» і «УПА», а перейти до термінів «ОУН-Б», «ОУН-М», «УПА під керівництвом ОУН-Б», «УПА під керівництвом Т. Бульби-Боровця» (УПА Б-Б). Очевидно, що використання терміну «ОУН і УПА» потребує додаткового уточнення або пояснення (як, наприклад, це робить О. Лисенко [209]), що мається на увазі, і не є більш точним або зручним, порівняно з використанням терміну «ОУН-УПА».

Окрім того, цим дослідникам не слід плутати УПА під керівництвом ОУН-Б з такими формуваннями, як Українська народна самооборона (УНС) та Буковинська українська самооборонна армія (БУСА). Адже, якщо продовжити вищенаведену логіку, ніякої УПА на території Галичини до грудня 1943 р. і на території Буковини до вересня 1944 р. не було. Услід за цією ж логікою необхідно змінити, наприклад, назву наукового журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», оскільки названі організації не були одним цілим, мали нетотожні функції, діяли в різний час. Але в тому то й справа, що це словосполучення вказує не на те, що це була одна структура, а на спорідненість, тісний зв'язок і тяглість понять, поєднаних дефісом.

Така формальна (навіть формалістська) позиція є цілком науковою, має право на існування, а в деяких ситуаціях є єдино вірною. Але тоді вона потребує чіткої формальної послідовності й іноді надміру ускладнює дослідницькі завдання, у той час як науковець, щоб осягнути не тільки форму, а й суть історичного явища, має вміння спрощувати не тільки виклад своїх думок, а й понятійний апарат. За висловом Я. Грицака, «писання синтетичних книжок вимагає від автора вміння подати складні речі просто, а нудні – цікаво» [210].

Таким чином, при використанні термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА» потрібен не імперативний, а диференційований підхід. Той чи інший термін має використовуватися залежно від контексту і завдань, які поставив перед собою дослідник. Наприклад, чітко розділяти ОУН і УПА там, де вони справді розділяються, і використовувати термін «ОУН-УПА» там, де розділити ці організації неможливо чи не-

доцільно. Саме так і чинить значна частина українських авторів, які використовують обидва терміни паралельно [211]. І саме така позиція здається нам найбільш правильною. Тому, в цій праці, автор також використовує обидва терміни, а під словосполученням «ОУН-УПА» розуміє взаємопов'язані партійні структури ОУН під проводом С. Бандери та створені цією партією і підпорядковані їй збройні формування УПА.

Ще одним важливим питанням термінології є обґрунтування критеріїв класифікації наукової літератури. Для повноцінного аналізу історіографічного доробку з історії руху Опору в Україні потрібно класифікувати його не тільки за хронологічним, а й за тематичним принципом. Ще у 1965 р. А. Курносов запропонував поділ досліджень з історії руху Опору на два напрямки: «локальний» і «проблемний». Перший напрямок був притаманний працям, у яких досліджувалась антифашистська боротьба на певній території, другий – представлений публікаціями, де висвітлювалися певні аспекти руху Опору, не обмежені територіально [212].

Вважаємо за необхідне з певними доповненнями прийняти за основу нашої класифікації схему А. Курносова. Оскільки в наш час особливо актуальними стали дослідження, в яких вивчається історія соціальних груп та окремих осіб, як учасників соціуму, вважаємо за доцільне вивести в окрему групу літературу, присвячену різним прошаркам суспільства, включно з виданнями біографічної, психоісторичної та мікроісторичної тематики. Отже, у нашому дослідженні ми пропонуємо стратифікувати всі наукові напрацювання з історії руху Опору в Україні таким чином: 1) соціально-історичні дослідження; 2) локально-історичні дослідження, в яких висвітлюється історія руху Опору на прикладі окремого регіону; 3) проблемно-історичні дослідження, присвячені окремим аспектам народної боротьби; 4) синтетичні праці: дисертації, монографії та фундаментальні видання, що віддзеркалюють історію партизанської і (або) підпільної боротьби в межах всієї України, охоплюють всю або більшу частину проблематики історії руху Опору).

Однією з важливих методологічних проблем вітчизняної науки є питання приналежності окремих осіб та формувань до руху Опору. Частина західних істориків не визнавала учасниками руху Опору майже всі партизанські загони, що діяли на те-

риторії СРСР під керівництвом Центрального штабу партизанського руху та його територіальних підрозділів [213], трактуючи їх як радянських диверсантів у тилу ворога, а не як учасників руху Опору [214]. З ними погоджуються і деякі українські та російські фахівці, які вважають, що радянські партизанські і підпільні формування були створені до початку окупації партійно-державними органами СРСР, а не завдяки ініціативі місцевого населення, і стали «своєрідним видом... малокваліфікованого спецназу, що займався диверсіями, терором, розвідкою і пропагандою відповідно до директив Центру». Таким чином, вони не були ні повстанцями (інсургентами), ні учасниками руху Опору [215]. Проте ці дослідники не дають відповіді на питання, як у такому випадку кваліфікувати дуже поширену на окупованій території ситуацію, коли до групи з 5–10 закинутих з «Великої землі» парашутистів приєднувалося кількадесят місцевих жителів, і вони разом розпочинали «малу війну» проти загарбників. Попри наявні прогалини в аргументації, ця позиція має наукові підстави, адже очевидним є протиріччя: визнаючи радянських диверсантів за партизанів, радянська історіографія, разом з тим, не допускала й гадки трактувати як партизанів німецьких диверсантів у тилу Червоної армії, навіть на території Німеччини.

Очевидну проблему визнав і радянський історіограф А. Красюк, який написав, що диверсійні групи не були партизанськими, а лише використовували партизанські засоби боротьби. Тому, «правильніше буде визначати їх загонами спеціального призначення» [216].

Відповідно, однією з проблем, що стоїть перед фахівцями, є визначення приналежності або неприналежності до руху Опору десантних, організаторських, розвідувальних і диверсійних груп. У радянській історіографії ці групи та спецзагони, які підпорядковувалися армійським органам або КДБ, традиційно зараховували до партизанів. Вилучення цих кадрових військовиків зі складу учасників руху Опору суттєво би вплинуло на підрахунки кількості радянських партизанів і підпільників на окупованій території та оцінки результатів їхньої діяльності, заново поставило би питання про рівень підтримки партизанів місцевим населенням.

До того ж, з кінця 1942 р. структура великих партизанських з'єднань на території УРСР була максимально наближена до армійської. Загони у складі з'єднань пе-

ретворювалися на батальйони, що в свою чергу поділялися на роти, взводи і відділення. З'єднання С. Ковпака, О. Сабурова і О. Федорова отримали статус «військових частин». Навесні 1943 р. вищезгаданим командирам, а також В. Бегмі, М. Наумову, С. Рудневу, Т. Строкачу було присвоєно військове звання «генерал-майор». Отримали військові звання й інші партизанські командири усіх ступенів [218]. На осінь 1943 р. під командою С. Ковпака, О. Сабурова і О. Федорова служив 631 командир з воїнським званням від молодшого лейтенанта до полковника Червоної армії [219].

За підрахунками А. Чайковського, десантовані підрозділи становили 10% усіх партизанських сил Української РСР [219]. На нашу думку, питома вага таких загонів серед радянських партизанів та їх роль у розвитку партизанського руху була значно більшою, особливо у степовій Україні [220]. Про це свідчать радянські документи. У звіті штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті за 15 березня – 20 червня 1943 р. вказувалося, що «з причини відсутності діючих загонів... ми змушені організувати на радянській території масову кількість загонів і груп для засилки в тил противника... проте ця величезна організаційна робота ще не дала очікуваних результатів в конкретних показниках знищення сил і засобів ворога». На 1 червня 1943 р. в Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській областях на обліку в Українському штабі партизанського руху (УШПР) перебувало лише по 1 загону відповідно з 29, 10 і 20 осіб [221]. Дж. Армстронг був переконаний, що у 1942 р. частка представників збройних сил становила 60%, а у 1943 р. – 40% всіх партизанів. У деяких випадках відсоток військових спеціалістів сягав 85% (з'єднання С. Малікова) і навіть 90–95% (загін О. Сабурова) [222].

До кадрових військовиків необхідно додати кадрових чекістів. Агентура НКВС-НКДБ відіграла важливу роль у становленні радянського підпілля. Тут варто згадати доволі ефективні резидентури В. Лягіна у Миколаєві та І. Кудрі в Києві. Уся ця партизанська армія отримувала потужне постачання з «Великої землі» зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням, медикаментами. Без таких поставок бойова ефективність партизанів була б у рази нижчою.

Зважаючи на величезну кількість таких загонів та обсяги їх постачання з неопукованої території, логічно поставити питання: а чи існував би взагалі партизанський рух в Україні, спираючись на сприяння тільки місцевого населення, без підтримки «Великої землі»? Безперечно існував би, але у незрівняно менших масштабах. Вочевидь, комплексну наукову роботу з відокремлення кадрових військовиків і чекістів від іррегулярних підпільно-партизанських формувань та аналізом їхньої діяльності слід обов'язково провести.

Нам здається, що традиційне для радянської історіографії трактування радянських диверсантів як партизанів або підпільників є більш зручним і зовсім не суперечить суті понять «партизан» та «партизанська війна». Обидва поняття не виключають участі кадрових підрозділів або окремих військовиків у партизанській війні. Згадаймо, хоча б, регулярні частини російської армії під керівництвом Д. Давидова, що діяли партизанськими методами у Вітчизняній війні 1812 року. На аналогічних позиціях стояв М. Коваль [223]. В. Лозицький наполягав, що радянський партизанський рух «повністю відповідав» положенням відповідної Женевської конвенції 1949 р. Згідно з нею, за партизанами визнається їх статус у тому разі, якщо їх очолює особа, відповідальна за своїх підлеглих, вони мають знаки розрізнення, відкрито носять зброю [224].

Більш проблематичним виглядає зарахування до партизанських тих підрозділів, які були сформовані у радянському тилу, названі партизанськими загонами, навіть полками, певний час діяли на лінії фронту спільно з регулярними частинами, час-від-часу переходили лінію фронту для здійснення диверсій і знову поверталися на радянську територію. Наприклад, у Харківській області на рубежі 1941–1942 рр. 21 загін, що називався партизанським, діяв на лінії фронту і лише 13 – у глибокому тилу противника [225]. На нашу думку, такі підрозділи виконували армійські і диверсійні функції і не брали участі в партизанській війні. Тим більше, не можна зараховувати до партизанів тих, хто, будучи названий партизанами, на постійній основі брав участь у фронтових операціях.

Отже, вирішальним для визначення приналежності кого-небудь до партизанів є не статус особи (службовець спецорганів чи кадрової армії), а форми її діяльності

(участь у партизанській війні партизанськими ж методами) та самоусвідомлення. Адже в реальних умовах чітко розмежувати диверсійно-розвідувальну та підпільно-партизанську роботу не завжди можливо. Інша справа, що для подальшої наукової розробки цієї проблеми назріла необхідність уведення термінів, які б розрізняли формування кадрових військовослужбовців, які діяли на території противника партизанськими методами, від добровільних загонів і груп, створених на основі місцевого населення. Такими термінами могли б бути «кадрові» і «добровільні» партизани або «регулярні» та «ірегулярні» формування.

Ще однією нерозв'язаною проблемою залишається питання, як трактувати боротьбу польського підпілля [226] на території Західної України проти німецького і радянського окупаційних режимів з 17 вересня 1939 до 22 червня 1941 р. (ба навіть до кінця 1941 чи середини 1942 року), як рух Опору [227] чи якимось інакше? Як рух Опору, якщо проти німців, і як пособництво фашизму, якщо проти СРСР? Адже Польща вже з 1 вересня 1939 р. опинилася в таборі борців з нацизмом, а юридичне оформлення антигітлерівської коаліції за участю Радянського Союзу почалося значно пізніше: радянсько-англійською угодою від 12 липня 1941 р., а завершилося підписанням радянсько-англійської та радянсько-американської угод аж 26 травня і 11 червня 1942 р. До початку радянсько-німецької війни СРСР був фактичним союзником гітлерівської Німеччини, співвинуватцем розв'язання Другої світової війни та агресії проти Польщі. Реальним союзником Польщі, Великобританії та США Кремль став лише на початку 1942 р., а поширення відомостей про це і зміна ставлення до СРСР з боку поляків зайняли ще деякий час. Логічно пов'язаним з попереднім є питання, чи розглядати радянську окупацію частини Польщі як співпрацю з нацистами? Адже радянська історіографія розцінювала боротьбу ОУН-УПА проти СРСР як колаборацію з Німеччиною.

На наш погляд, підхід має бути такий же, як і стосовно поліцаїв, які раптом перейшли до партизанів, чи до ОУН-Б, що починала зі сподівань на сприяння Гітлера у справі відродження української державності, а закінчила утворенням повстанської армії. До моменту переходу в лави борців з нацизмом вони вели колабораціоністську діяльність, а потім, відповідно, – антифашистську. Тобто, допоки СРСР ви-

ступав союзником Гітлера, всі, хто одночасно боровся проти обидвох цих режимів, були учасниками антифашистської боротьби. Тим більше, що ідеологічна спорідненість фашизму, нацизму і сталінізму є очевидною. Коли ж СРСР опинився у лавах Антигітлерівської коаліції, боротьба проти нього перестала нести ознаки антифашистської. Втім, з цього не випливає, що відтепер боротьба проти СРСР чи комуністичних рухів Опору в Європі ставала колабораціонізмом у тому випадку, коли збройна формація (УПА, Армія Крайова, Баллі комбетар, четники) продовжувала боротьбу проти Німеччини та її союзників. У такому випадку ця формація вела боротьбу на двох фронтах: антифашистському та антикомуністичному.

Попри розширення доказової бази різних «правд про війну» у незалежній Україні, емоційна дискусія між представниками полярних таборів не вщухає. Навіть точне визначення поняття «антифашистський рух Опору» не ставить крапки у суперечках, які організації можна визнавати учасниками Опору, а які не слід. Для переведення цієї дискусії у суто наукову площину вітчизняна історіографія мусить виробити однакові критерії оцінки і класифікації всіх учасників війни. Розглянемо цю проблему в загальноєвропейському контексті.

Питання, пов'язані з антифашистською боротьбою ОУН-УПА, радянськими вченими взагалі не досліджувалися, оскільки останні не визнавалися складовою антифашистського Опору. До публікації допускалися лише ті документи, які відбивали негативний бік діяльності націоналістів. Увага до українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни обмежилася публікацією маси пропагандистських статей, брошур та книг, які проголошували «українських буржуазних націоналістів» злочинцями та прислужниками фашистів і за своїм змістом не є науковими [228]. Загалом радянськими істориками націоналістичний рух однозначно оцінювався як «буржуазно-націоналістична контрреволюція», що виконувала завдання фашистських спецслужб і не мала підтримки населення. Підрозділи УПА трактувалися як «бандитські» формування, а керівники ОУН-УПА – як «закляті вороги українського народу». Так само у сучасній Україні низка авторів не вважала і не вважає учасниками руху Опору членів ОУН та УПА [229].

Своєрідною квінтесенцією подібних поглядів є монографія «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології». Проаналізуємо на її прикладі аргументи цієї групи авторів. Вони звинувачують ОУН-УПА у пасивному веденні антифашистської боротьби, союзі з окупантами, у збройному протистоянні радянським партизанам і підпільникам, у воєнних злочинах. Наприклад, В. Іваненко та В. Якунін визнають обмежену конфронтацію між ОУН-Б та гітлерівцями, але не вважають це підставою для їх визнання учасниками антифашистської боротьби [230]. Проте вони зовсім не згадують про те, що в цьому полягала свідомо стратегія ОУН-УПА, яка називалася «атантизм» [231].

Течії руху Опору в Україні й у Європі в цілому можна поділити на дві основні групи: комуністичні та некомуністичні («буржуазні»). Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не зважаючи на втрати, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша порівняно з радянським або югославським комуністичним рухом Опору пасивність польського або чеського Опору пояснювалася його відповідною стратегією. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та вичікування слушного моменту для збройного виступу («тримання зброї при нозі», напоготові). Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, диверсіями, захистом населення від економічного грабунку, пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням матеріальної бази. Цієї стратегії дотримувалися польська Армія Крайова, четники Югославії, албанська Баллі комбетар, Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, УПА. Отже, більша порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками пасивність «буржуазних» фракцій у веденні збройної боротьби проти окупантів є їхньою характерною ознакою, що відповідає їхнім завданням.

Концепції атантизму протистояла концепція «всенародної війни», поширена серед комуністичних течій руху Опору і, у першу чергу, серед радянських антифашистів. Їх метою була безкомпромісна, безжалісна, тотальна війна проти окупантів (М. Коваль назвав такі методи війни «екстремістськими» [232]), підпорядкування

своїх цілей та інтересів максимальному сприянню Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіянням ворогу якнайбільшої шкоди, незважаючи на власні втрати. У відповідності з цією концепцією керівник УШПР Т. Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя... завдавати безперервних ударів скрізь і всюди» [234]. Кульмінацією «всенародної війни» мало стати всенародне повстання проти окупантів. Однак, радянським антифашистам так і не вдалося організувати потужні повстання на окупованій території, хоча підготовка до таких акцій велася.

Натомість саме стратегія збереження сил дала змогу «атантистам» різко активізуватися при наближенні військ антигітлерівської коаліції. Наприклад, влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тисячі бійців, а взимку 1944 р. вона зросла до 350 тисяч [234]. Саме така політична лінія дала змогу АК взяти активну участь у визволенні Львова і Вільнюса, організувати надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеським антифашистам – Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Визволення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

Показово, що тією чи іншою мірою атантизм був притаманний й окремим радянським партизанським загонам. І чим менше ці загоны відчували вплив «Великої землі» ззовні або компартійців зсередини, тим більшим міг бути їхній атантизм: виконання локальних завдань, не пов'язаних з інтересами діючої армії; тактика виживання і захисту місцевого населення; активні дії проти німців тільки у відповідь на їхні атаки.

Тож більша порівняно з радянським рухом Опору, пасивність українського Опору є спільною характерною ознакою стратегії некоммуністичних течій європейського Опору і не є аргументом для звинувачення їх у зрадництві або співпраці з фашистами. Така політика пояснювалася відповідною стратегією: війна ослабить обидві держави, і вони не зможуть перешкодити створенню незалежної України. Отже, коли стала очевидною неминучість поразки Німеччини у війні, головним ворогом

для антифашистів некомуністичної орієнтації часто ставали антифашистсько-комуністи, а для українських націоналістів таким ворогом став СРСР. Саме цим пояснюються спрямовані проти Червоної армії контакти і домовленості УПА з вермахтом, угорськими і румунськими військовиками. Подібні контакти були неминучими, хоча б для обміну полоненими або уникнення безглузвих утрат. Угоди про нейтралітет уклалися навіть між УПА та радянськими партизанами на Волині [235]. Локальні домовленості про певну співпрацю і ненапад з угорцями та німцями мали місце з боку представників Армії Крайової. Різного роду переговорам і домовленостям югославських партизанів з ворогом була присвячена ціла монографія [236]. Є всі підстави і для створення подібної монографії на українському матеріалі.

Говорячи про УПА, також не можна плутати поняття «домовленість» і «союз». Незаперечно, що контакти і компроміси між УПА та німецьким й угорським командуванням мали місце (з румунами домовитися не вдалось), проте їхні стосунки не мали союзницького характеру. Жодних документів, які б доводили укладання у 1944 р. союзу між Німеччиною та УПА в науковому обігу немає. М. Коваль розглядав ці українсько-німецькі домовленості як такі, що мали тактичний, локальний і тимчасовий характер [237].

Для ОУН-УПА та інших самостійницьких українських політичних сил (які були суб'єктом, в першу чергу, національно-визвольного і лише потім антифашистського руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. У цьому полягала особливість антифашистського Опору бездержавних народів Східної Європи. Якщо у Франції, Норвегії, Польщі питання стояло лише про визволення з-під нацистської окупації, то для свідомих українців, білорусів, литовців, латишів, естонців боротьба з фашизмом здавалася менш важливою, ніж створення власної держави. Через те вся діяльність відповідних національно-визвольних рухів підпорядковувалася відповідному завданню і цим суттєво відрізнялася від суто антифашистських рухів.

Саме виходячи з таких міркувань, головною метою діяльності українського Опору була пропаганда самостійницьких ідей, одночасно з критикою як радянського, так і німецького імперіалізму. Масова збройна боротьба, економічні диверсії проти німців визнавалися шкідливими, оскільки посилювали головного з ворогів –

СРСР. Оскільки протинімецький напрямок не був для ОУН-УПА головним, то на початку окупації вони були налаштовані на співпрацю з німцями. Проте гітлерівська окупаційна політика, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, сама підштовхнула їх до спротиву.

Характерним прикладом є, на нашу думку, Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р. Запрошення на урочистий захід представника вермахта Ганса Коха, привітання «славної непобідної німецької армії» та частину тексту цього Акту важко оцінити інакше, як колабораціоністські: «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації» [238].

Можна по-різному пояснювати ці дії, але очевидно, що ОУН Бандери на початку окупації не збиралася вести боротьбу з гітлерівцями і була налаштована на співробітництво. За свідченням Євгена Стахіва, коли б Гітлер запропонував співпрацю українцям, то Бандера без вагання став би українським Квіслінгом [239]. Ймовірно, оунівці сподівалися на підтримку німцями створення української держави за прикладом Хорватії та Словаччини. Проте, коли Німеччина не визнала цього Акту і стала вимагати його скасування, ОУН-Б змушена була перейти в опозицію до Берліна. Таким чином, Акт 30 червня, який, по суті, став актом колаборації, в силу німецького ультиматуму, непоступливості бандерівців і подальших репресій став актом антифашистського спротиву.

Також В. Іваненко та В. Якунін ставлять боротьбу проти радянських військ і партизанів у провину ОУН-Б та УПА, використовуючи це як аргумент для невизнання їх частиною руху Опору. Стосовно цього питання слід зазначити, що майже в усіх європейських країнах організований рух Опору був політично роздробленим. Єдиною спільною метою організацій Опору було визволення від окупантів, інші цілі, як правило, суттєво різнилися. Зокрема російська дослідниця В. Мар'їна з цього приводу виокремлює як загальні цілі руху Опору (звільнення країни від німецько-фашистських окупантів), так і цілі, що віддзеркалювали різні соціальні та політичні інтереси учасників Опору, котрі нерідко могли бути протилежними. При цьому го-

ловна лінія поділу проходила між марксистськими прорадянськими і так званими «буржуазними» організаціями. Не була однаковою активність всіх сил, що брали участь в Опорі, нерідко змінювалися їхні погляди, програми і практика [240]. Польський історик Г. Яблоньський головну відмінність між марксистськими і «буржуазними» організаціями руху Опору вбачав у різниці пріоритетів: «Консервативні елементи, внутрішньо неоднорідні... робили наголос на державно-національний, а не на ідейно-суспільний аспект боротьби» [241].

Попри ідеологічні симпатії й антипатії, приналежність до руху Опору не лише комуністичних та лівих організацій визнавала і радянська історіографія. Зокрема, «Радянська історична енциклопедія» виокремлює дві основні течії в європейському Опорі: «1) народно-демократичну, керовану робітничим класом на чолі з комуністичними партіями... що висували в своїх програмах... вимоги не тільки національного, а й соціального визволення, і 2) праву, консервативну, керовану буржуазними елементами, яка обмежувала свої завдання відновленням влади національної буржуазії і порядків, що існували до окупації...» [242].

Радянська історіографія, наголошуючи на пасивності «буржуазії» і протидії прокомуністичним організаціям, водночас не відмовляла їй у приналежності до руху Опору: «Буржуазне крило Опору... прагнуло... реставрації довоєнних порядків або встановленню буржуазної демократії. Лідери буржуазних організацій... намагались уникнути розгортання масової активної боротьби... Деякі буржуазні організації... протидіяли демократичним силам» [243].

Подібні до загальноєвропейських процеси відбувалися й у взаєминах різних течій всередині руху Опору в Україні. Глибокі ідеологічні та національні протиріччя врешті призвели до початку громадянської війни між учасниками різних антифашистських течій і в Україні. У збройний конфлікт вступили відділи УПА та Армії Крайової, УПА та радянські партизани.

В особливому порядку В. Іваненко та В. Якунін акцентують увагу на злочинах ОУН і УПА. Справді, з позицій сьогодення, та й «тогодення» також, це не має морального виправдання. Проте цьому існує історичне пояснення. Політика ОУН і УПА визначалася загальною ідеологічною та політичною ситуацією в Європі, де панували

або були популярними тоталітарні, насильницькі, колективістські ідеології. Крім того, людиноненависницький характер нацистського режиму проявився назовні не одразу.

Критикуючи ОУН за тоталітарну ідеологію, а потім – за лише формальний перехід на демократичні позиції [244], В. Іваненко та В. Якунін не згадують про те, що після ідеологічних змін в ОУН-Б 1943 року лише ця сила на території України стала носієм демократичних цінностей, адже ні сталінізм, ні гітлеризм українцям демократії не пропонували. І нехай демократичні цінності не стали в ОУН-УПА загальноприйнятими (а в умовах війни на винищення і не могли такими стати), але з цього приводу відбувалася не формальна, а цілком реальна ідеологічна дискусія, були ухвалені важливі політичні рішення, проголошені принципи, які кардинально змінювали політичний курс українського національно-визвольного руху. Як слушно зауважив Я. Грицак: «Не підлягає сумніву... що частина бандерівського керівництва щиро хотіла позбутися баласту тоталітарних традицій міжвоєнної ОУН» [245].

Теза про те, що під час Другої світової війни члени ОУН і УПА брали участь у злочинних діях, в тому числі проти мирного населення, є незаперечною. Однак, дотримуючися принципів історизму та об'єктивності слід зауважити, що такі злочини творилися усіма воюючими сторонами, в тому числі учасниками антифашистського руху в усіх країнах Європи. Причому обумовлювалося це не лише певною ідеологією, а й самим людиноненависницьким характером будь-якої війни, а надто війни тотальної.

Таким чином, пасивність у веденні антифашистської боротьби, тактичні домовленості з окупантами, взаємне збройне і політичне протистояння різних організацій Опору, воєнні злочини не можуть служити аргументами у запереченні участі певних організацій в антифашистській боротьбі. На наш погляд, учасниками руху Опору слід вважати всі організації та окремих осіб, які ставили собі за мету вигнання окупантів з власної країни та брали участь в антифашистській боротьбі. При цьому, така мета і така боротьба не обов'язково повинні бути головними чи єдиними в діяльності цих організацій та осіб. На зарахування певних організацій до руху Опору не повинні впливати ступінь активності антифашистської боротьби, час їх перебування

у лавах Опору, коли вони включилися до боротьби чи вийшли з неї, їх ставлення до окремих учасників антигітлерівської коаліції, до майбутнього політичного устрою своєї країни, до інших течій руху Опору. Єдиний критерій – це участь в боротьбі проти нацистів та їх союзників.

Такий підхід дає змогу чітко розмежувати не окремих осіб або політичні організації того періоду (адже таке розмежування практично неможливе через складність умов, в яких вони змушені були існувати), а їхню діяльність. Коли вони співпрацювали з окупантами – вони були колабораціоністами, а коли здійснювали акти опору – ставали учасниками антифашистського руху Опору.

Наприклад, як однозначно кваліфікувати діяльність української допоміжної поліції на Волині, яка майже у повному складі перейшла до УПА у 1943 р.? Як оцінювати той факт, що 27-ма Волинська дивізія Армії Крайової частково складалася з колишніх польських шуцманів, які виконували каральні акції за наказом гітлерівців? Відповідь може бути тільки одна: поки ці поліцаї служили німцям, вони були колаборантами, але після переходу до УПА вони стали учасниками руху Опору.

В іншому випадку неможливо знайти спільні, узгоджені критерії для зарахування до руху Опору його реальних і вагомих учасників, які зробили суттєвий внесок у розгром нацизму. Зокрема, якщо обмежити коло законних учасників руху Опору лише тими, хто виступав за відновлення довоєнного конституційного ладу (польська Армія Крайова, албанський «Легалітет», сербські четники, грецька ЕДЕС, радянські партизани), то до нього не потрапляють всі комуністичні (крім СРСР) та націоналістичні формування, а також антифашисти Німеччини, Італії, Болгарії, Угорщини. Якщо обмежити перелік учасників руху Опору лише тими, хто не боровся проти СРСР та комуністів, туди не потрапляє переважна більшість некомуністичних антифашистських організацій Східної Європи. Якщо ж критерієм вважати неучасть у воєнних злочинах, то до руху Опору не потрапить жодна організація. Тут варто погодитися з твердженням І. Ільюшина, що «скоєні як польськими, так і українськими поліцаями злочини слід вважати злочинами гітлерівського режиму, а не злочинами польського чи українського народів» [246].

Окрім рис спільних з європейськими, антифашистський рух Опору в Україні мав і свої особливості. На просторі СРСР, в Україні, Білорусії та Литві, рух Опору поділявся не просто на політичні, а на національно-політичні фракції (або течії). Слід наголосити, що мається на увазі не етнічний поділ, а саме національно-політичний. Тобто кожна з цих течій була організаційно об'єднана і структурована, могла включати велику кількість представників інших етнічних груп, але в своїй діяльності перевагу віддавала захисту інтересів певної держави або національної спільноти.

Поділ руху Опору в Україні за національно-політичними ознаками (тобто на радянський, український, польський, єврейський) органічно співвідноситься з традицією використання подібного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір» [247] і т. д. Фактор національної ідентичності був визначальним при створенні організацій Опору. На території Польщі поряд з власне польськими організаціями різного політичного спрямування, абсолютно незалежно від них діяли антифашистські формування євреїв та українців. Поруч з Народно-визвольною армією Югославії та четників, які діяли на основі загальноюгославської (фактично сербської) самосвідомості, у цій державі окремо діяли Народно-визвольна армія Македонії та албанські антифашисти.

Класифікація течій руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою вже має прецеденти в українській історіографії. Саме так класифікуються суспільні рухи проти самодержавства на території України у XIX ст. і у вузівських [248], і у шкільних [249] підручниках: український, російський та польський визвольний рухи на території України. Також, за типологією Ф. Турченка і В. Мороко, на початок XX ст. на території України діяли польські, українські, єврейські та загальноросійські [250] політичні організації. Професор С. Світленко, досліджуючи народницький рух в Україні, підкреслив його «етнічно-ідеологічну розмаїтість» і поділив на два «поточки» – український та російський. У своїй монографії перших він позначив терміном «українські народодлюбці», других – «російські народники». Автор зазначив, що Б. Грінченко кваліфікував українське народодлюбство як систему «світоглядних цінно-

стей» [251], а не спільноту на основі етнічної приналежності. Але якщо така класифікація щодо XIX ст. і початку XX ст. не викликає заперечень у науковому і суспільному просторі, то її використання щодо XX ст. іноді наражається не на наукові, а на політичні та ідеологічні перепони.

Отже, на українських землях під час окупації діяло чотири національно-політичні течії руху Опору. Ми пропонуємо таку їх класифікацію:

1) Український (інакше – національний) рух Опору, поширений переважно у Галичині, Західній Волині, Буковині. Український Опір об'єднував не лише членів ОУН Бандери та УПА, а й просто осіб, які прагнули створення незалежної української держави і могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Бульби-Боровця. Хоча ОУН Мельника як організація офіційно не проголосила боротьбу проти гітлерівців, її прихильники на місцях часто, у той чи інший спосіб, чинили опір «новому порядку». Тому їх антифашистська діяльність також має враховуватися при вивченні українського руху Опору. І якби в Україні існували комуністичні формування руху Опору, що ставили за мету створення незалежної української держави, їх слід було б зарахувати до українського, а не до радянського руху Опору. Безсумнівно, що до українського руху Опору належать і національні підрозділи у складі УПА, які склалися з представників інших національностей. Показово, що абсолютна більшість цих підрозділів залишила УПА після визволення Західної України від окупантів. Тобто ці люди поділяли антифашистську спрямованість боротьби ОУН-УПА, але не мали бажання боротися проти СРСР.

2) Польський рух Опору, поширений на Волині та в Галичині. Польські антифашисти мали на меті відновлення польської держави в довоєнних кордонах, із включенням до неї західноукраїнських земель. При цьому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загони (у тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН-УПА, що діяли на території Польщі.

3) Єврейський рух Опору, який був поширений у місцях компактного проживання євреїв і переважно проявлявся у підпільній боротьбі в єврейських гетто. Це підпілля ставило за головну мету виживання єврейського народу в умовах Голокос-

ту. Воно не було підпорядковане радянським, польським або українським антифашистським структурам, хоча і могло співпрацювати з ними. Щоправда, в деяких гетто незалежне до того єврейське підпілля іноді переходило під формальне підпорядкування радянського підпілля або командування Армії Крайової.

4) Радянський рух Опору, переважно поширений у центральних і східних областях України. Радянський Опір, на нашу думку, не можна називати українським, оскільки він відстоював насамперед інтереси не українського народу, а Москви.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, мали лояльність до української державності в рамках СРСР, не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала. Навпаки, сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких проявів українського патріотизму.

Хоча близько половини учасників радянського Опору становили етнічні українці, їх об'єднувало почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе, в першу чергу, як «радянських людей», і тільки потім як українців. У поняття «українець» і «Україна» вони радше вкладали територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянського Союзу. У своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або принаймні інтереси українського народу були для них невід'ємними від інтересів Радянської держави. Метою цієї течії було відновлення радянської влади та повернення українських земель до складу СРСР. За висновком О. Лисенка і В. Гриневича, «вторинність українського радянського патріотизму витікала передовсім із первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися інтернаціональними гаслами» [252].

На думку Л. Пунько, «головними атрибутами етнічної ідентичності є: групова самоназва, спільна історична пам'ять, відчуття батьківщини, один або декілька основних компонентів спільної культури, спогади про предків та почуття солідарності у значної частини спільноти. Посилення або ослаблення кожного з названих атрибутів для членів спільноти прямо пов'язане зі ступенем їх етнічної самосвідомості та рівнем етнічної консолідації всієї спільноти» [253]. На нашу думку, такі фактори, як

спільна історична пам'ять, відчуття батьківщини і чуття солідарності в етнічних українців, які брали участь в радянському русі Опори, були значно послаблені або робили їх ближчими до загальнорадянської ідентичності, ніж до загальноукраїнської. Це була ідентичність радше регіональна, аніж національна.

Крім того, існують підстави говорити про так звану «ситуативну ідентифікацію» цієї категорії українців, що її сформулював А. Каппелер. Вона передбачала поєднання політичної лояльності і прихильності до російської мови та культури з повагою до українських традицій [254]. Потрапивши в ситуацію, коли не було сподівань або можливостей для стовідсоткової реалізації своєї української ідентифікації, ці етнічні українці реалізовували свої інтереси в рамках ідентифікації загальноросійської або радянської.

Радянська ідентифікація виникла після утворення СРСР, а у 1961 р. М. Хрущов заявив про виникнення нової історичної спільноти людей різних національностей – радянського народу. Іманентними рисами цієї наднаціональної, інтернаціональної спільноти проголошувалися російська мова спілкування та міцна соціально-політична, ідейна єдність (на основі марксизму-ленінізму) всіх класів, прошарків, націй і народностей, що населяли Радянський Союз. Важливим компонентом радянського народу вважався радянський патріотизм: відданість державному і соціальному ладу, справі комунізму, любов громадян СРСР до своєї Вітчизни, пріоритет всесоюзних інтересів над національними.

З огляду на ці міркування ми пропонуємо визначити учасників радянських підпільно-партизанських формувань як учасників радянського руху Опору. Так їх визначати нам дають підстави самі члени цих формувань. Наприклад, представники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками національної (української) підпільної чи партизанської боротьби, українського (національного) руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному планах нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії.

Саме так розглядала діяльність партизанів і підпільників радянська історіографія. Наприклад, Т. Логунова писала про «операції ленинградських, калінінських, смоленських, підмосковних, орловських, курських, білоруських, кримських і украї-

нських партизанських формувань» [255]. Тобто автор не використовувала поняття «російських партизанів», а поділяла партизанів РРФСР за адміністративними областями. Отже, використання в цьому контексті понять білоруські або українські партизани набуває смислу не національного, а територіально-адміністративного. Це прямо визнав один з провідних дослідників радянського руху Опору В. Клоков. Він писав: «Поняття «російській», «український» або «білоруський партизан»... скоріше характеризують не їхню національну приналежність, а територію республік, де вели спільну боротьбу проти ворога народні месники» [256]. Німецькі окупанти у своїх звітах також чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український» [257].

У сучасній українській історіографії вже утвердилася традиція поділу руху Опору в Україні за національно-політичними течіями. Знаковим фактом стала поява значної кількості дисертацій [258], в яких досліджуються одночасно як радянський, так і український рух Опору, а дві дисертації [259] присвячені комплексному вивченню радянського, українського та польського руху Опору на території України. До цього переліку можна додати й інші солідного наукового рівня роботи, які спеціально не висвітлюють рух Опору, але використовують поняття «радянський» та «український» [260] руху Опору.

Дві основні політичні течії в русі Опору в Україні, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша – орієнтувалася на створення незалежної України, називають О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький [261]. В. Малюга і Ю. Костенко виділяють такі складові антифашистського руху на Волині: червоні партизани і більшовицьке підпілля, збройні загони і підпілля національного спрямування, польське національне підпілля, спротив волинських чехів [262]. В. Косик використовував поняття «національний» і «радянський» рух Опору, а згодом – «українські партизани», «радянські партизани» і «польські партизани» [263]. Т. Гунчак запропонував формулювання «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух», В. Світлична –

«радянський рух Опору» і «національно-визвольний рух Опору», В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко – «український національний рух Опору» [264]. М. Коваль, серед іншого, використовував і термін «український рух Опору» [265]. П. Магочій поділив рух Опору на «націоналістичний (й антисоветський)» та «советський партизанський» рухи [266]. Автори тритомника «Україна і Росія в історичній ретроспективі» позначили дві течії як «радянський рух опору» та «український самостійницький рух» [267].

Отже, радянський, польський, єврейський та український рухи Опору розглядаються нами як складові частини єдиного «руху Опору в Україні», який у свою чергу є частиною «руху Опору в Європі». На території України також діяли інші самостійні антифашистські формування, проте їх вплив і чисельність була надто незначною, щоб виокремити їх в окрему національно-політичну течію. Наприклад, на Волині діяли антифашистські формування етнічних чехів, що були організаційно та політично незалежні від інших течій руху Опору [268]. До цієї ж категорії належить рух Опору серед військових і цивільних службовців країн фашистського блоку: Німеччини, Угорщини, Румунії, Словаччини.

Спроби чіткої класифікації форм руху Опору наражаються на певні складнощі. Це пов'язано з тим, що вони були надзвичайно різноманітні, тісно перепліталися і часто переходили одні в інші. Крім того, для класифікації форм Опору можуть використовуватися різні критерії. Наприклад, рух Опору можна класифікувати як збройний і незбройний, організований і неорганізований, пасивний й активний, примусовий і добровільний, спланований (цілеспрямований) та стихійний (ситуативний), легальний і нелегальний, масовий та одиночний, фізичний і психологічний. При цьому окремих акт опору може бути одночасно нелегальним, неорганізованим, стихійним і збройним.

У радянській науковій літературі превалювала думка про існування трьох основних форм руху Опору: партизанської боротьби, підпільної діяльності та масового зриву (саботажу) неозброєним населенням політичних, економічних і воєнних заходів окупантів. Усі ці форми тісно перепліталися між собою, взаємодоповнювалися і складали єдине ціле – «всенародну боротьбу проти фашистських окупантів». Залеж-

но від політичних, географічних та інших умов нерідко відбувався перехід від однієї до іншої форми боротьби [269]. Щоправда, деякі авторитетні радянські історики пропонували іншу класифікацію форм опору: за об'єктами боротьби виокремлювалися політична, ідеологічна, економічна і воєнна форми, а за виконавцями – партизани, підпільники і саботажні дії мирного населення [270]. Перед сучасними вітчизняними істориками стоїть завдання дослідження не тільки організованого комуністичного чи націоналістичного Опору, а й таких видів руху Опору, як спротив «рятувальників», військовополонених, в'язнів та примусових робітників, антифашистська діяльність службовців окупаційних військ та адміністрації.

У західній історіографії можна зустріти терміни «christian resistance» [271], «armed resistance» [272], «la resistance intellectuelle» [273], «violent resistance», «nonviolent resistance», «civil resistance», «spiritual resistance». У «Новій Кембриджській модерній історії» зустрічаються поняття «passive», «collective», «military» resistance [274]. Ш. Фіцпатрік послуговується поняттями «активний» і «пасивний» опір, «повсякденний опір» [275]. Г. Голиш використовував термін «спонтанний опір» [276], а радянський історик Я. Павлов активний опір незброєного населення називав «дрібною боротьбою» [277]. Дослідники Голокосту вбачають термінологічну різницю між поняттями «опір» (збройні дії проти окупантів) і «протистояння» (активні дії з метою самозбереження на відміну від бездіяльності і покірності) [278].

Як бачимо, єдності у класифікації форм протидії окупантам серед науковців немає. На нашу думку, найбільш універсальним критерієм класифікації форм Опору є його поділ на військово-політичний та цивільний. У свою чергу військово-політичний спротив поділяється на боротьбу партизанів і підпільників, а цивільний – на фізичний та моральний опір незброєного населення. Під цивільним спротивом (інакше – опором) ми розуміємо, як правило, ідеологічно неформлені (стихійні) дії груп або окремих незброєних мирних жителів, спрямовані на використання будь-якої можливості зберегти приватну чи державну власність від пограбування окупантами, саботування їх воєнних, політичних і економічних розпоряджень, створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму, невизнання загарбницької влади.

Визначення форм Опору передбачає і з'ясування методів боротьби проти окупантів, притаманних тим чи іншим формам Опору. Але перш ніж з'ясовувати методи боротьби представників різних форм Опору, слід провести між ними чітку межу. Оскільки партизани і підпільники могли використовувати подібні методи боротьби з ворогом, то за цим критерієм неможливо чітко відмежувати одних від інших. Партизани могли проводити агітацію, що більше притаманне підпіллю, а підпільники могли здійснити збройний напад на окупантів, чим частіше займалися партизани. Крім того, іноді партизани заходили в населений пункт, а підпільники – втікали в ліс до партизанів. Єдиним, на нашу думку, критерієм, який дасть змогу розмежувати партизанські загони і підпільні організації, є місце постійної дислокації: в населених пунктах базувалися підпільні організації, а укриття природного характеру в ненаселеній або малонаселеній місцевості стали базами розвитку партизанського руху.

Якщо ведення партизанської війни сильно залежало від ландшафту та пори року, від постачання зброєю та продовольством, від підтримки населення, то підпільна боротьба в силу своєї специфіки значно менше залежить від названих чинників і тому велася по всій території України впродовж усього часу окупації. Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітний. Партизанські загони і підпільні організації використовували такі методи боротьби:

1. Організаційна розбудова: залучення до загонів нових членів, розширення партизанської мережі, встановлення зв'язку з підпільними організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування операцій, налагодження управління і маскування, контррозвідки та конспірації, облаштування постів, «секретів» і «поштових скриньок», мінування підходів до партизанських баз, збирання і виготовлення зброї та боєприпасів, насадження агентури в окупаційних установах, створення партизанських резервів. Підпіллю були притаманні залучення до нелегальної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування діяльності, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази,

облаштування явок і зв'язку, підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в окупаційних установах.

2. Агітація і пропаганда: прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, протидія німецькій пропаганді. Поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній або друкованій формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік. Донесення до населення успіхів руху Опору.

3. Психологічна війна: відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях (або створення паралельних окупаційним органів влади у випадку ОУН-УПА), особливо у вигляді «партизанських республік», підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок і чуток про швидке повернення Червоної армії, створення ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань (у випадку з радянським підпіллям), запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, морально-психологічне розкладання окупаційних військ та адміністрації.

4. Саботаж: свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, перешкоджання або відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції окупантам, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Протидія примусовому вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам, розвідникам та «оточенцям» союзних армій. Переховування євреїв, циган, комуністів, поранених червоноармійців і партизанів.

5. Диверсії: виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення комунікацій (доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння і знищення водогонів та криниць, приховане знищення живої сили і воєнної техніки.

6. Розвідка (збір і передача розвідувальних відомостей для воєнного і політичного керівництва) та контррозвідка (виявлення і знешкодження агентури, шпигунів та інформаторів противника).

7. Терор: ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації та військових.

8. Сприяння партизанським загонам: постачання партизанам продовольства, зброї й амуніції, розвідданих. Переправлення боєздатного населення до партизанських загонів, створення партизанських резервів.

9. Збройна боротьба: засідки, напади на конвої, патрулі, гарнізони, важливі об'єкти, захоплення або захист населених пунктів, оборонні бої, спільні операції з Червоною армією, для підпілля: відкритий збройний виступ проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередньої взаємодії з Червоною армією.

Якщо будь-яка активність партизанів і підпільників, окрім сімейно-побутової, вже була опором загарбникам, то у випадку цивільного спротиву перед дослідником постає питання, які акти мирного населення вважати актами опору, а які – актами протесту, непокори, громадянською й особистою активністю? Розглянемо це питання на конкретних прикладах. Так, проявом опору не міг бути відкритий протест української інтелігенції від 14 січня 1942 р. безпосередньо А. Гітлеру у зв'язку з включенням Галичини до складу Польського генерал-губернаторства та Одещини до складу «Трансністрії». Не була проявом опору і відмова перемиського єпископа УГКЦ Й. Коциловського написати послання із закликом до співпраці українців з німцями. А от коли гестапо почало йому погрожувати концтабором і наполягати на такому зверненні, то подальша відмова вже стала актом спротиву. Тобто певна діяльність могла стати актом опору у тому випадку, якщо за неї громадянам загрожували кримінальні покарання з боку окупантів, у першу чергу, конфіскація та знищення нерухомості, ув'язнення або смерть.

Також до методів спротиву можна додати прагнення вижити (зберегти своє життя і життя своїх близьких). Особливо це стосувалося тих груп населення, які згідно з планами окупантів підлягали частковому або повному знищенню: євреїв, циган, комуністів, військовополонених, ув'язнених, населення великих міст тощо. Цей метод проявлявся в організації матеріальної взаємодопомоги та моральної підтримки, у збереженні людської гідності та самопожертві заради інших. Наприклад, всу-

переч планам гітлерівців на знищення євреїв у гетто за допомогою голоду і хвороб, антифашисти доставляли нужденним їжу і медикаменти, організовували медичні служби, допомагали підтримувати особисту гігієну. Лікарі приховували факти вагітності і народження дітей, що категорично заборонялося. Дуже поширеною формою цивільного спротиву євреїв були втечі. Не завжди маючи можливості для втечі, мешканці гетто будували спеціальні укриття («малини», бункери, схрони) з метою уникнути періодичних облав та екзекуцій. Деякі євреї, яких німці призначили на керівні посади в гетто, не вважаючи для себе за можливе допомагати нацистам знищувати власний народ, кінчали життя самогубством. Відомі і приклади колективного самогубства, як то сталося у містечку Мізоч на Рівненщині. Щоб уникнути екзекуцій карателів восени 1942 р., євреї самі підпалили цілий квартал і кидалися у вогонь цілими родинами. У цій трагедії загинуло 200 осіб [279].

У «Кресовій книзі справедливих», де зафіксовані випадки допомоги українців полякам під час «Волинської трагедії», перелічено 16 критеріїв приналежності до «справедливих»: остереження про напад; вказівка дороги втечі під час нападу; переховування тих, хто перебував під загрозою очікуваного нападу; введення нападників в оману; перевезення з криївки в безпечніше місце; перша допомога пораненим, їх перевезення до лікаря або лікарні; забезпечення тих, хто врятувався, харчами, а для полегшення втечі – українським одягом; інформування близьких про обставини смерті членів їхніх родин, вказівка, де перебувають останки; посередництво в контактах між особами, які приховуються, і членами їхніх родин, що їх розшукують; охоплення опікою сиріт або дітей, загублених після нападу; допомога в похороні вбитих (особливо якщо за участь у похованні загрожував розстріл), опіка над могилами; невиконання наказу вбити члена своєї родини; відмова брати участь у нападі, пацифікації або іншій репресивній акції; публічний протест (на сільських зібраннях, під час богослужінь) проти злочину та застосування примусу; дарування життя жертвам нападу, засудженим на смерть або особам, вистеженим у результаті погоні; звільнення ув'язнених [280]. Ці критерії можуть бути кваліфіковані як акти цивільного спротиву окупантам за умови, якщо ці акти загрожували виконавцям смертю або позбавленням волі.

Отже, специфіка цивільного опору дає підстави для виокремлення особливих груп методів боротьби його учасників:

1. Громадянський протест: публічне засудження політики окупаційної влади, акти громадянської солідарності і непокори, страйки, маніфестації, бойкоти.

2. Саботаж: свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, ухиляння від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, недозволена торгівля, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Прослуховування антифашистських радіопередач, читання забороненої літератури, бойкот пропагандистських заходів окупантів.

3. Допомога переслідуваним категоріям населення: військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам, розвідникам та «оточенцям» союзних армій. Переховування євреїв, циган, поранених військовослужбовців і партизанів. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини.

4. Матеріальне забезпечення й обслуговування партизанів та підпільників.

5. Духовний спротив: Протистояння намірам створити бездуховну та аморальну атмосферу в суспільстві. Протистояння втручання у церковне життя.

Важливим питанням історії руху Опору в Україні є проблема його періодизації. У СРСР була розроблена періодизація радянського руху Опору, що в цілому співпадала з періодизацією Великої Вітчизняної війни. Перший період, який був названий «Відсіч радянським народом віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР. Створення умов для корінного перелому у війні», тривав від червня 1941 р. до листопада 1942 р. Другий період – «Корінний перелом в ході Великої Вітчизняної війни» – охоплював листопад 1942 р. – грудень 1943 р., а весь 1944 рік збігався з третім періодом і мав офіційну назву «Вигнання ворога за межі Радянського Союзу і початок звільнення народів Європи від фашистського ярма». Під офіційну періодизацію Великої Вітчизняної війни радянські історики підлаштовували і періодизацію радянського підпільно-партизанського руху.

Детальнішу періодизацію партизанського руху оприлюднив В. Клоков: Перший період тривав від початку червня 1941 до листопада 1942 р. У цей час відбува-

лося становлення партизанського руху, накопичення досвіду боротьби. Цей період складався з двох етапів: 1) від початку війни до битви під Москвою; 2) до Сталінградської битви – час організаційного зміцнення партизанських сил, потужні удари по комунікаціях противника. Другий період охоплює кінець 1942 – грудень 1943 р., коли відбувалося зростання кількості партизанських формувань та їх бойової активності. Третій період деякі автори визначають з осені 1943 р., а інші з січня 1944 р. до повного визволення окупованих територій. Цей період характеризується масовою взаємодією великих партизанських з'єднань з регулярними військами [281].

Виникає питання чому згідно з радянським трактуванням подій другий період війни і «корінний перелом» починається з початку наступальної операції Червоної армії під кодовою назвою «Уран» 19 листопада 1942 р., а не з часу закінчення Сталінградської битви (тривала від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р.), коли стали очевидними її воєнні, психологічні, політичні і стратегічні результати? Не беручи на себе сміливість ставити під сумнів періодизацію всієї Великої Вітчизняної війни в рамках цього дослідження, зауважимо тільки, що розвиток радянського руху Опору, а тим більше руху Опору в Україні в цілому, механічно не вкладається у радянську періодизацію. Адже восени 1942 р. в розвитку підпільно-партизанського руху не відбулося якихось знакових зрушень, що знаменували б собою перехід до нового етапу. І навпаки, у розвитку радянської партизанки спостерігаються періоди якісних змін, що ніяк не позначені у рамках колишньої офіційної періодизації Великої Вітчизняної війни. Наприклад, така періодизація не віддзеркалює того факту, що переважну більшість підпільно-партизанських формувань України було розгромлено до весни 1942 р., а з весни 1943 р. відбувається бурхливе кількісне зростання партизанських формувань. Також ця періодизація не зважає на еволюцію ставлення населення окупованих районів до радянського Опору.

Дещо інші етапи у розвитку радянського руху Опору, подані у взаємозв'язку з етапами надання допомоги радянському тилу в організації і становленні боротьби в тилу нацистів, виокремив А. Чайковський. Перший етап він обмежує початком війни та серединою 1942 р., коли були створені ЦШПР і республіканські штаби партизанського руху. Його характерними рисами були: завчасне формування підпільно-

партизанських структур «згори», пошук оптимальних організаційних форм і структури руху Опору, вироблення найкращої тактики боротьби. Другому етапу (літо 1942 – весна 1943 рр.) були властиві налагодження оптимальних організаційних форм і структури, активізація боротьби, її регулярне матеріально-технічне забезпечення. Найбільш тривалий третій етап (весна 1943 – літо 1944 рр.) позначений широким розмахом діяльності підпілля і партизанських загонів, її цілеспрямованим та ефективним характером, тісною взаємодією з регулярною армією. Під час четвертого етапу (з літа 1944 до закінчення війни) відбувалося згортання руху Опору у зв'язку з визволенням більшості захоплених ворогом районів [282]. Російський історик А. Гогун побачив в історії радянської партизанки в Україні три яскраво виражені періоди в межах кожного з календарних років: 1941-й (розгромний), 1942-й (переломний), 1943-й (успіхи і труднощі) [283].

Очевидно, у питаннях періодизації назріла необхідність вирішення кількох дослідницьких завдань. Насамперед слід провести критичний аналіз та уточнення періодизації радянського партизанського руху. Наступним етапом має стати розробка періодизації розвитку радянського руху Опору в цілому, з урахуванням не тільки партизанських, а й підпільних форм боротьби. Хоча радянські історики у поняття «партизанський рух» зазвичай включали і діяльність підпільників, проте при виробленні періодизації особливості розвитку підпілля практично не враховувалися. Власної періодизації потребують українська та польська течії в русі Опору, а також спротив цивільного населення. Вершиною цих розробок має стати вироблення загальної періодизації історії руху Опору в Україні.

При виробленні кожної з цих періодизацій мають бути визначені чіткі і зрозумілі критерії, які б уможливили їх перевірку іншими дослідниками. На нашу думку, до таких критеріїв обов'язково мають увійти особливості окупаційної політики (просторові і часові зміни в політиці: утримання величезних мас військовополонених у таборах, заборона торгівлі на ринках, ліквідація єврейських гетто, відмінності режиму у різних зонах окупації; різного роду кампанії: збір теплих речей для вермахту, вивезення молоді до Німеччини, тактика «випаленої землі»); проведення каральних операцій (хвилі арештів підпільників, антипартизанські експедиції); підне-

сення і спади антифашистської активності; кількісне і якісне зростання антифашистських формувань; поява нових форм і методів боротьби (партизанських рейдів, «рейкової війни», збройних повстань); військово-політичні рішення органів, що керували різними течіями руху Опору (рішення про створення УПА, «Волинська трагедія»; організація УШПР, сезонні плани розвитку партизанського руху), кліматичні, ландшафтні та регіональні особливості, воєнно-стратегічні обставини (психологічний вплив подій на фронтах; близькість лінії фронту; кількість окупаційних військ у певному районі; підготовка Червоною армією або вермахтом наступів на фронті, що потребувало стимулювання чи, навпаки, придушення руху Опору). Точки найчастіших перетинів зазначених вище критеріїв і мали б стати рамками періодів та підперіодів розвитку руху Опору в Україні.

На наш погляд, таких періодів розвитку радянського руху Опору було три. Перший з них охоплював початок окупації – зиму 1941–1942 рр. У цей час відбулося створення «згори» і залишення для боротьби в тилу ворога партизанських загонів і партійних підпільних організацій, які здебільшого були швидко розгромлені через брак досвіду, політичні помилки та відсутність належної підтримки населення.

Початок другого періоду (з весни 1942 до зими 1943 рр.) характеризується розгортанням кампанії з масового вивезення молоді до Німеччини, зростанням невдоволення «новим порядком», психологічними наслідками Битви під Москвою, виникненням великої кількості непов'язаних з партією підпільних організацій, створенням партизанського руху на нових засадах. Також упродовж цього періоду відбувається налагодження зв'язків між підпільними організаціями, між підпільниками і партизанами, між антифашистами і населенням, між «малими землями» і «Великою землею». Вибудовується нова ієрархічна організаційна структура, на вершині якої постав УШПР. Зима 1942–1943 рр. вже не стала для партизанів періодом їх майже повного винищення карателями.

Третій період (весна 1943 – кінець окупації) ознаменувався поразкою гітлерівців під Сталінградом та повсюдною активізацією руху Опору, бурхливим зростанням кількості і якості антифашистських формувань, налагодженням матеріально-технічного постачання партизанських формувань за допомогою радянської авіації,

підпорядкування діяльності антифашистів інтересам фронту, тісною взаємодією народних месників з армією, що наступала.

Висновки до розділу 1

Таким чином, історіографічне осмислення різних аспектів історії антифашистського руху Опору в Україні розпочалося наприкінці 50-х рр. ХХ ст. В радянський період історіографами було розроблено більшість питань, пов'язаних з радянським підпільно-партизанським рухом, розроблено його термінологію та періодизацію, концепцію «всенародної боротьби», визначено напрями подальших досліджень.

Найбільш плідно історіографічні питання розробляли радянські автори В. Замлинський, В. Клоков, Л. Кондратенко, А. Курносів, Т. Логунова. При цьому головно увагу вони приділили питанням керівної ролі Компартії у розвитку «малої війни»; боротьбі населення окупованих територій за зрив економічних планів нацистів; висвітленню партизанського руху в мемуарах воєначальників; опису теоретичних дискусій з різних питань проблеми; критичній оцінці напрацювань західноєвропейської та північноамериканської історіографії. Дослідники виробили визначення і дали тлумачення основних термінів; запропонували власну періодизацію як історії партизанського руху, так і історіографічного процесу; акцентували увагу на досягненнях у розкритті проблеми, підбили підсумки дослідження «всенародної боротьби» та окреслили тематику подальших досліджень. Головною тезою радянських авторів стало твердження, що завдяки своєчасним заходам Комуністичної партії з кінця 1942 р. партизанський рух став «систематичним, масовим і всенародним», а з кінця 1943 р. партизани надавали «суттєву допомогу» Червоній армії, відволікаючи на себе значну частину окупаційних військ.

Слід констатувати, що поява в Радянському Союзі значної кількості історіографічних праць, спеціально присвячених історії руху Опору, сприяла узагальненню та теоретичному осмисленню даної проблематики, формуванню цілісної концепції історії Великої Вітчизняної війни та історії радянського руху Опору. У той же час,

історіографічний аналіз спирався на ідеологічні засади, що негативно позначалося на напрямках і якості досліджень.

Ідеологічна упередженість радянської науки призвела до ігнорування багатьох складових руху Опору, неможливості наукового обміну із зарубіжними історичними школами, спотвореної методології досліджень. Зокрема, склалася практика розгляду всіх питань історії антифашистської боротьби через призму діяльності Комуністичної партії та протистояння двох світових політичних систем. Висвітлення керівної ролі Компартії у розвитку партизанської війни, звинувачення «українських буржуазних націоналістів» у співпраці з нацистами та викриття «буржуазних фальсифікацій» історії «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників» стали окремими напрямками радянського історіописання війни. Здебільшого дослідників приваблювали дії партизанів і підпільників, а історіографічний аналіз спротиву незброєного населення не можна вважати достатнім.

Сучасний історіографи почали свою діяльність з критики радянської методології та нових концептуальних пошуків. Найактивніше ці питання розробляли Ю. Киричук, М. Коваль, В. Кучер, О. Лисенко, І. Патриляк та інші. Відбувається процес активного запозичення «західних» методологій, серед яких чільне місце посідають прийоми історичної антропології.

На зорі незалежності увага сучасних українських істориків була прикута до виправлення недоліків та помилок радянської історіографії, опрацювання малодосліджених у радянський час напрямів, стали застосовуватися критичні підходи. У першу чергу це стосувалося розвінчання ідеологем, пов'язаних з розвитком радянського підпільно-партизанського руху. На кінець 1990-х рр. в цілому завершився процес звільнення вітчизняної наукової думки від впливу як радянських, так і діаспорних істориків, праці яких страждали на партійність та необ'єктивність.

Серед розмаїття теоретичних узагальнень і напрацювань сучасного періоду найважливішими стали: поступове вироблення національної концепції вивчення історії антифашистської боротьби; виокремлення в самостійну наукову проблему дослідження антифашистської діяльності учасників українського національно-визвольного руху, яке до того було можливе тільки за кордоном. Центр вивчення іс-

торії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни перенесено до України. Паралельно відбувся відхід від ідеалізації або демонізації українських націоналістів. Так само знизилася увага дослідників до негативних аспектів діяльності радянських підпільників і партизанів. Ця тематика була популярна у 1990-х рр., але на даному етапі свого розвитку історична література відмовилася від однобічного «чорно-білого» зображення дійсності, перейшовши до більш об'єктивного наукового аналізу. У результаті переосмислення наративу, створеного у 1945–2015 рр., сучасна наука відмовилася від концепції «всенародної війни».

Звернення істориків до табуєваних в Радянському Союзі проблем, пов'язаних з українським народом і територією, стало початком процесу націоналізації власної історії. Націоналізація є необхідним і об'єктивним етапом розвитку вітчизняної історіографії, який сприяє виробленню цілісної концепції історії України. Такий підхід допоможе виокремленню українського фактора і місця радянського руху Опору на території України в загальносоюзному спротиві загарбникам, дослідженню української специфіки антифашистської боротьби.

Кількість історіографічних праць з історії руху Опору в сучасній Україні неухильно зростає, але поки що не охоплює всіх аспектів теми ні за обсягом, ні за тематикою. Публікації в цьому сегменті представлені переважно статтями з наукової періодики, історіографічними розділами монографій та дисертацій, історіографічними працями, в яких аналізується науковий доробок з історії боротьби проти окупантів у рамках ширших або дотичних тем.

Вагомий внесок у розробку історіографії проблеми зробили М. Головка, С. Демидов, І. Ільюшин, О. Іщук, І. Капась, Ю. Киричук, О. Мамроцька, Г. Стародубець, О. Іщук та В. Огороднік, Г. Гончарук і О. Нагайцев, Д. Веденєєв та Г. Биструхін. Кожен з названих фахівців здійснював аналіз як загального стану історіографії Другої світової війни, різних течій руху Опору, так і питань, безпосередньо пов'язаних з темою його дослідження.

Впродовж 1992–2015 рр. вітчизняні дослідники зосередили свою увагу на історіографічному осмисленні тем, які обійшли увагою їх радянські попередники. На-

самперед, це стосувалося комплексу праць з історії ОУН та УПА, включаючи їх антифашистську діяльність.

Науковцями доволі ретельно розглянуто радянську, сучасну вітчизняну та зарубіжну історіографію історії Української Повстанської Армії. Було встановлено, що на необ'єктивність та упередженість страждали праці з історії українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни не тільки радянських, а й діаспорних та інших зарубіжних дослідників. «Чорно-білими» оцінками, кон'юнктурністю та суб'єктивізмом була просякнута значна частина вітчизняних праць сучасного періоду. Тільки в останні роки в Україні, Польщі, країнах Заходу почали з'являтися ґрунтовні видання, що позначені зваженими і нетенденційними підходами.

Основна увага історіографів спрямована на вивчення національно-визвольної складової діяльності українських самостійників, натомість їх антифашистська діяльність залишається на узбіччі дослідницьких пріоритетів. Сучасні вчені історіографічно опрацювали питання історії спецслужб українського руху Опору, висвітлення діяльності ОУН і УПА в закритих відомчих працях органів держбезпеки СРСР та мемуарній літературі, відобразили перебіг дискусії між «прихильниками» і «противниками» українського націоналізму, вплив ідеологічних доктрин на розвиток історіографії руху Опору, порівняли підходи до вивчення історії УПА в працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Було запропоновано класифікацію основних періодів, напрямів і тенденцій у дослідженні історії УПА. Констатовано необхідність запровадження ширшого порівняльного погляду на історію ОУН-УПА через призму інших національно-визвольних, антикомуністичних та антифашистських рухів Опору Європи та західних окраїн Радянського Союзу, а також через зовнішньополітичний контекст геополітичних змін, які почались у Східній і Центральній Європі в 1914 р. і тривали до краху комуністичного режиму у 1989–1991 рр. Провідні фахівці наголосили і на потребі зосередитися не тільки на національних, а й на соціальних та релігійних чинниках створення та діяльності УПА. Історики взялися за висвітлення ролі жінок у національно-визвольній боротьбі у складі формувань ОУН і

УПА, здійснення оглядів жіночої проблематики періоду Другої світової війни в зарубіжній і вітчизняній літературі.

Загалом радянським і сучасним вітчизняним фахівцям вдалося теоретично та історіографічно осмислити історію радянського й українського рухів Опору. Разом з тим, подальших дослідів потребують питання історії єврейської і польської течій руху Опору, цивільного спротиву, досліджень з історичної антропології. І головне, досі не вирішеним завданням вітчизняної науки залишається створення синтетичної історіографічної праці, яка б охоплювала своїм аналізом всі форми і течії руху Опору в Україні.

Втім, усі передумови для реалізації такої мети уже існують у вигляді широкої і цілком репрезентативної джерельної бази, яка продовжує наповнюватися як документальними, так і історіографічними джерелами, і становить основу цього дисертаційного дослідження. Використаний автором методологічний інструментарій створив умови для ретельного аналізу джерельної бази і дав можливість комплексно розглянути історіографію руху Опору в Україні з усіма її складовими та взаємозв'язками: діяльністю наукових центрів, творчістю дослідників, соціально-політичними тенденціями.

Література та джерела до розділу 1

1. Новикова М. Мемуары и жизнь: Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк / М. Новикова. Симферополь, 1957. 168 с.
2. Черноморский М.Н. Воспоминания участников Великой Отечественной войны как источник исторических исследований // Вопросы истории. 1957. № 3. С.149–154; Прочко И. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. 1961. № 5. С. 95–104; Самошенко В.Н. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне // История СССР. 1969. № 6. С.156–163.
3. Слинько І.І. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників // Укр. іст. журн. 1959. № 4. С. 53–64; Ющенко М.Д.

- Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 22–34; Клоков В.І. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи // Укр. іст. журн. 1960. № 3. С. 35–45; Шамко К.М. Партійне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1960. № 5. С. 17–27; Яценко В.Д. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні // Укр. іст. журн. 1962. № 6. С. 95–98; Резнікова Ш.Є. Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським тилом // Укр. іст. журн. 1963. № 1. С. 68–71; Шевченко Ф.П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С. 95–99; Нем'ятий В.М. Створення та діяльність партійного підпілля на Півдні України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 34–40; Замлинський В.О. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині // Укр. іст. журн. 1964. № 5. С. 74–83.
4. Наумов М.Г. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху // Укр. іст. журн. 1957. № 2. С. 149–154.
 5. Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черченко А.П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1958. № 6. С. 103–110.
 6. Слинко І.І. Джерела сили партизанського руху // Укр. іст. журн. 1962. № 3. С. 40–47.
 7. Попроцький М.В. Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С. 82.
 8. Мазило В.М. Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни // Укр. іст. журн. 1962. № 3. С. 32–39.
 9. Гриднев В.М. Борьба советских крестьян с оккупационным режимом (1941–1944 гг.) и буржуазная историография // Вопросы истории. 1978. № 7. С. 18–29; Гриднев В.М. Историография борьбы советского крестьянства против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР в 1941–

- 1944 г. // *Историография Великой Отечественной войны*. Сб. ст. Москва, 1980. С. 153–162.
10. Курносов А.А., Лагутин Е.С. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны в буржуазной историографии // *Вопросы истории СССР*. 1960. № 3. С. 172–178; Самсонов А.М., Курносов А.А. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР // *Вопросы истории*. 1964. № 12. С. 16–22; Самсонов А.М., Курносов А.А. Обзор современной исторической литературы о народном Сопротивлении // *Вопросы истории*. 1964. № 12.
 11. Курносов А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // *История и историки. Историография истории СССР*. Сб. ст. Москва, 1965. С. 169–193.
 12. Книш Н.А. Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: автореф. дис. канд. ист. наук. Барнаул, 2009. С. 9–10.
 13. *Советская историография*. Москва, 1996. С. 282–283.
 14. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика // *Укр. іст. журн.* 1995. № 3. С. 4.
 15. Портнов А. Запрещенная история. Советизация исторической науки в Украине и Беларуси // *Секретные исследования*. URL: <http://secret-r.net/publish.php?p=247>
 16. Белоусов М.М., Клоков В.И. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників в буржуазній літературі // *Укр. іст. журн.* – 1959. № 1. С. 136–142; Курносов А.А., Лагутин Е.С. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны и буржуазная историография // *История СССР*. 1960. № 3. С. 172–178; Курносов А.А., Лагутин Е.С. К вопросу об эффективности партизанского движения на территории Советского Союза // *Против фальсификации истории второй мировой войны*. Сб. ст. Москва, 1964. С. 266–305; Кизя Л.Є. Правди не затьмарити: Проти фальсифікаторів історії партизанського руху. Київ, 1965. 86 с.; Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. Київ, 1966. 268 с.; Кардашов В.И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии // *Критика новей-*

- шей буржуазной историографии. Сб. ст. Киев, 1967. С. 248–281; Марушкин Б.И. Великая Отечественная война в антимарксистской историографии // Критика буржуазной историографии советского общества. Москва, 1972. С. 21–30; Кардашов В.И., Самухин В.П. Западногерманские историки и мемуаристы о советском партизанском движении // Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. Ленинград, 1974. С. 29–41; Сергутина Н.Ю. Французские экзистенциалисты о фашизме и антифашистском Сопротивлении // Проблемы буржуазной историографии второй мировой войны: К критике методологических и историографических аспектов новейшей литературы США, Англии, ФРГ, Франции. Сб. ст. Ярославль, 1975. С. 123–124; Ржешевский О.А. Война и история: (Буржуазная историография США о второй мировой войне). Москва, 1976. 292 с.; Яцко Б.О. Критика фальсифікації західнонімецької буржуазної історіографії керівної ролі партії у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 143–150; Яцко Б.О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні // Укр. іст. журн. 1980. № 6. С. 136–146; Быстров В.Е., Кульков Е.Н. Партизанское движение в период Великой Отечественной войны в современной буржуазной историографии // История СССР. 1985. № 3. С. 168–177.
17. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 112–133.
18. Кизя Л.Є. Джон А. Армстронг. Радянські партизани в Другій світовій війні. Вид-во Вісконсінського університету, Медісон, 1964, 792 с. // Укр. іст. журн. 1965. № 2. С. 132–134; Кизя Л.Є. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії // Укр. іст. журн. 1965. № 12. С. 110–115; Кизя Л.Є. Правди не затьмарити: проти фальсифікаторів історії партизанського руху. Київ, 1965. 86 с.
19. Быстров В.Е., Кульков Е.Н. Партизанское движение в период Великой Отечественной войны в современной буржуазной историографии // История СССР. 1985. № 3. С. 168–177.
20. Мицик Л.М. Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 72–78.

21. Ржешевский О.А. Война и история: (Буржуазная историография США о второй мировой войне). Москва, 1976. 292 с.; Ангелов Г.В., Суркіс Л.Д. Критика буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни. Київ, 1984. 48 с.; Перечнев Ю.Г. Великая Отечественная война в советской историографии. Москва, 1984. 64 с.
22. Буцько М.О., Кравчук М.І., Погребінський М.В. Літопис народного подвигу // Вісник АН Української РСР. 1970. № 12. С. 105–111; Клоков В.І., Коваль М.В. Проблематика Великої Вітчизняної і другої світової війн // Укр. іст. журн. 1986. № 7. С. 69–79.
23. Замлинський В.О. Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1971. № 1. С. 129–134.
24. Замлинський В.О. Питання партизанського руху в мемуарах радянських воєначальників // Укр. іст. журн. 1977. № 11. С. 130–138.
25. Бистренко П.П. Мемуари про партизанський рух на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1961. № 3. С. 102–106.
26. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Москва, 1960–1965. Т. 6. С. 403–450.
27. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Историографический очерк. Москва, 1973. С. 117–156.
28. Еремін В.Г., Юденков А.Ф. Партийное руководство подпольной борьбой на оккупированной врагом территории (1941–1944 гг.) // Вопросы истории КПСС. 1969. № 3. С. 37–58; Петров Ю.П. Состояние и задачи разработки истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. 1971. № 5. С. 13–33; Азяский Н.Ф., Князьков А.С. Вооруженная борьба советских патриотов на оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны (Историографический обзор) // Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. Москва, 1980. С. 142–153.

29. Азяський Н.Ф., Тюшкевич А.С. Історіографія і деякі питання методології дослідження теми // Партія во главі народної боротьби в тилу ворога 1941–1944 рр. Москва, 1976. С. 3–45.
30. Бабаков А.А., Макаров Н.И. О содержании и формах всенародной борьбы на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС. 1977. № 1. С. 60–67.
31. Война в тылу врага: (О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). Вып. 1. Москва, 1974. 447 с.
32. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историкографический очерк. Изд. 2-е. Киев, 1980. 104 с.
33. Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Изд. 3-е, доп. Москва, 1980. С. 10–32.
34. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историкографический очерк. Киев, 1978. С. 105–106.
35. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историкографический очерк. Киев, 1978. 123 с.; Красюк А.И. Страницы героической летописи: (Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). Киев–Одесса, 1984. 159 с.; Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. 128 с.
36. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов. Киев, 1978. С. 35, 48–49, 56, 69–71, 104, 113–118.
37. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев–Одесса, 1984. С. 50, 66, 84, 99, 108, 140.
38. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы. Москва, 1985. С. 86–87, 91.
39. Коваль М.В. Україна у Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Киев, 1994. 58 с.; Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика //

- Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 3–22; Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. 194 с.; Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999. 75 с.; Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2000. №№ 3–4.
40. Україна крізь віки. У 15-ти т. / Під ред. В. А. Смолія. Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. С. 259, 262.
41. Там само. С. 270–271.
42. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2000. № 4. С. 8, 16.
43. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999. С. 20.
44. Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики // Укр. іст. журн. 2015. № 2. С. 7–8.
45. Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики // Укр. іст. журн. 2015. № 2. С. 16–17.
46. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. 2005. Вип. 9. Ч.1. С. 90–98; Лисенко О. Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія // Ейдос. 2008. Вип. 3. С. 319–331; Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2010. Кн. 1. С. 9–42; Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19; Лисенко О.Є. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 8–22; Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній

- Україні: основні тенденції та перспективи // Укр. іст. журн. 2011. № 4. С. 165–194; Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конф., м. Київ, 27 квітня 2010 р. Київ, 2011. С. 18–24; Лисенко О., Марущенко О. Друга світова війна як науковий і суспільний феномен // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Ч. 20–21. Івано-Франківськ, 2012. С. 28–289.
47. Лисенко О.Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 7–18.
48. Пастушенко Т.В. Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: український вимір» (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) // Укр. іст. журн. 2005. № 6. С. 230.
49. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 7.
50. Лисенко О.Є. Тематика другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Укр. іст. журн. 2007. № 6. С. 119–142.
51. Веденєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Укр. іст. журн. 2010. № 3. С. 6–8.
52. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010. 150 с.; Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. 98 с.; Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.
53. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій та ін. Київ, 2003–2013.
54. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. 735 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 2. 943 с.

55. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х т. Том 2: Радянський проект для України / Відп. ред. В.А.Смолій. Київ, 2004. 531 с.
56. Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2008. С. 15, 28–33.
57. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ, 2011. 357 с.
58. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.
59. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія: І.О.Герасимов та ін. Київ, 2000. 944 с.
60. Там само. – С. 220–230, 301–312, 372–415.
61. Стецкевич В. Україна в початковий період війни (історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки). Дніпропетровськ, 1992. 110 с.; Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) // Сторінки воєнної історії. Вип. 11. Київ, 2008. С. 176–189.
62. Безсмертя. Книга пам'яті України. С. 631–662.
63. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. С. 44.
64. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2010. Кн. 1. С. 111, 114–115, 124.
65. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ, 2013. С. 94.
66. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2000. № 4. С. 10.
67. Маковська Н. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої світової війни // Архіви України. 2005. Вип. 1–3. С. 64.
68. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 37–49; Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН

- (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. С. 13-61; Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського заплілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2008. С. 10–61; Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 13–66; Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) / Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто-Львів, 2011. С. 13–58.
69. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. пр. Київ, 2011. С. 203.
70. Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия, 2010. 195 с.
71. Грицьків Р. Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. № 9. Львів, 2007. С. 280–299.
72. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття. Львів, 2003. С. 416–417.
73. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ, 2006. С. 22–94.
74. Там само. С. 321, 346–347.
75. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах. Одеса, 2001. 180 с.
76. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 годов. Одеса, 2004. 344 с.
77. Демидов С.Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 23 с.
78. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ, 2010. С. 176–177.
79. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004. 704 с.

80. Там само. С. 67.
81. Там само. С. 32–33, 92.
82. Там само. С. 121–123.
83. Капась І.А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 13–15, 18.
84. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр. Київ, 2015. С. 15–39.
85. Мамроцька О.А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
86. Ніл Хасевич (1905–1952). Альбом. Львів, 2010. 74 с.
87. Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Київ, 2008. 192 с.
88. Мизак Н.С. УПА-«Захід» у фотографіях. Книга восьма. Чернівці, 2012. 438 с.
89. Армія безсмертних. Повстанські світлини. Вид. 3-тє. Львів, 2006. 211 с.; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів, 2007. 352 с.
90. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1. Київ, 2006. 156 с.; ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. Суми, 2009. 232 с.
91. Сергійчук В. Український звиг: Закерзоння. 1939–1947. Київ, 2004. 840 с.; Сергійчук В. Український звиг: Волинь. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянина. 1941–1955. Київ, 2005. 836 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статти. Листи / Упоряд. В.Сергійчук. Київ, 2011. 816 с.
92. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. Київ, 1996. 494 с.; Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. Київ, 2000. 200 с.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. 576 с.
93. Архіви окупації. 1941–1944. Т. 1. Київ, 2006. С. 713–740; Ілюстрована історія Києва. Київ, 2012. 424 с.

94. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–50. Львів-Торонто, 1973–2010.
95. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 1–23. Київ-Торонто, 1995–2013.
96. Патриляк І.К. Літопис УПА // Енциклопедія історії України: Т. 6. Київ, 2009. С. 241–242.
97. Степний Ю. Син Закарпаття. Українське революційне підпілля в Києві. 1941–1942 рр. Мюнхен, 1947; Сидор-Чарторийський М. Від Сяну по Крим. Нью-Йорк, 1951. 222 с.; Матла З. Південна похідна група. Мюнхен, 1952. 32 с.; Вершигора П.П., Зеболов В.А. Партизанские рейды. Кишинев, 1962. 138 с.; Дубина К.К. В годы тяжелых испытаний. Киев, 1962. 263 с.; Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной. Одесса, 1970. 328 с.; «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 5. Торонто-Львів, 2008. 126 с.
98. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. Киев, 2006. 430 с.
99. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. Москва, 2010. 670 с.
100. Родня. Полиція и партизани, 1941–1944. На примере України. Київ, 2011. 576 с.
101. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. 237 с.
102. Бречак І.М., Клоков В.І., Русак А.В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. Київ, 1970. 198 с.; Бречак І.М. Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – Львів, 1974. 192 с.
103. Варягіна В., Г Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка. Сторінка героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 роки. Львів. 1967. 295 с.

- 104.Замлинський В.О. З вірою у перемогу: комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941–1944 рр. Київ, 1976. 430 с.
- 105.Дем'янчук І.Я. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 1966. 239 с.
- 106.Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Изд. 3-е, доп. Москва, 1980. 376 с.
- 107.Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. Київ, 1983. 239 с.
- 108.Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. 185 с.; Зенина А.Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944. Киев, 1985. 208 с.
- 109.Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. Киев, 1984. 168 с.
- 110.Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1988. 330 с.
- 111.Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. 142 с.
- 112.Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. Киев, 1983. 239 с.
- 113.Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах. 2-е вид. Киев, 1985. 168 с.
- 114.Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.). Харків, 1968. 159 с.
- 115.Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання. Луцьк, 2007. 176 с.
- 116.Вегеш М., Сміян К. Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні і в роки Другої світової війни (1939–1944). Ужгород, 1998.

- 104 с.; Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). Тернопіль, 2002. 144 с.; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944). Львів, 2006. 497 с.; Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011. 412 с.
- 117.Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ, 2006. 408 с.; Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Київ, 2006. 568 с.
- 118.Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. Тернопіль, 1996. 172 с.; Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. 399 с.
- 119.Елисаветский С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанская борьба в Украине (1941–1944). Киев, 1998. 399 с.
- 120.Головко М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004. 704 с.
- 121.Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто-Львів, 2011. 941 с.
- 122.Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2008. 464 с.
- 123.Горбуров Є.Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 2002. 246 с.
- 124.Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне, 2008. 308 с.
- 125.Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.
- 126.Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк, 2010. 419 с.
- 127.Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Дніпропетровськ, 2012. 516 с.

128. Деревінський В. Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. Київ, 2006. 149 с.
129. Дзьобак В.В. Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). Київ, 2005. 266 с.
130. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.
131. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). Київ, 2002. 260 с.; Стельникович С.В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця. Житомир, 2007. 217 с.
132. Турба Н.Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. (социально-политический аспект). Одесса, 1998. 140 с.; Мельничук Е.Б. Партизанское движение в Крыму (1941–1944 гг.). Симферополь, 2006. 244 с.; Мальгин А.В. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос». 1941–1944 гг. 2-е изд., доп. Симферополь, 2009. 188 с.
133. Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия, 2010. 195 с.; Іщук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 10. Львів, 2010. 126 с.; Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боеслава» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 9. Львів, 2010. 138 с.; Іщук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 16. Львів, 2011. 116 с.
134. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Москва, 1960–1965.
135. История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. Т. 4–9. Москва, 1973–1982.
136. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / Под ред. Самсонова А.М. Москва, 1977. 711 с.
137. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Київ, 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. Киев, 1975.

138. Історія Української РСР. У 8-и т., 10-ти кн. Т. 7. Київ, 1977. 536 с.
139. История Коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти т. Т. 5. Кн. 1. (1938–1945 гг.): Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1970. 723 с.
140. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Київ, 1968. 608 с.
141. Куманёв Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945). Москва, 1963. 321 с.
142. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1965. 206 с.
143. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1970. 467 с.
144. Савельев В.М., Саввин В.П. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. Москва, 1974. 285 с.
145. История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 3: Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. Москва, 1984. 592 с.
146. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945. Москва, 1985. 575 с.
147. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев, 1986. 239 с.
148. Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1986. 302 с.
149. Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 гг.). Москва, 1986. 269 с.
150. История крестьянства СССР. В 5-ти т. Т. 3. Крестьянство накануне и в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1987. 440 с.
151. Клоков В., Кулик І., Слинько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1957. 220 с.
152. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 1. Киев, 1985. 399 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Киев, 1985. 431 с.

153. Григорович Д., Денисенко П., Немяты В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1976. 224 с.
154. Вершинин В.Г. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1957. 148 с.
155. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. 341 с.
156. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. 255 с.
157. Брицький П.П. Україна у другій світовій війні. Чернівці, 1995. 111 с.; Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). Львів, 1995. 101 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. Київ, 1996. 568 с.; Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. 360 с.; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2010. Кн. 1. 735 с.; Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ, 2011. 357 с.
158. Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ, 2000. 944 с.
159. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття. Львів, 2003. 464 с.
160. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...». Львів, 2012. 592 с.
161. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.). Київ, 1999. 111 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 287 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. Київ, 1999. 220 с.; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. Київ, 2005. 332 с.
162. Удод О. А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії.
URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/11/./udod.pdf
163. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва, 2003. С.183–186.

- 164.Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. С. 15–19; Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух. Львів, 2007. Зб. 9. С. 115–124; Слободянюк М.А. В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології // Укр. іст. журн. 2008. № 3. С. 215–223.
- 165.Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Киев, 1978. С. 98–118; Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 86–97.
- 166.Курносков А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. Москва, 1965. С. 169.
- 167.Бабаков А.А., Макаров Н.И. О содержании и формах всенародной борьбы на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС. 1977. № 1. С. 60–61.
- 168.Петров Ю.П. Программа развертывания партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС. 1970. № 5. С. 16.
- 169.Курносков А.А. Борьба советских людей. С. 169.
- 170.Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 93.
- 171.Кулик С.В. Антифашистское движение Сопротивления в России 1941–1944 гг. СПб, 2006. 337 с.; Коровин В.В. Поднимались воины народа. Курск, 2008. 512 с.
- 172.Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 410; Історія України: нове бачення. У 2-х т. Т. 2. Київ, 1996. С. 307; Історія України: Навч. посібник / Під ред. В.Смоля. Київ, 1997. С. 317; Історія України. 2-е вид., зі змінами / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. Львів, 1998. С. 486; Нариси з історії (1901–1945). Кн. 1. / За ред. А.Трубайчука. Київ, 1998. С. 193.
- 173.Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Київ, 1993. С. 227.
- 174.Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. Київ, 1996. С. 241.
- 175.Новітня історія України (1900–2000). Київ, 2000. С. 318, 321.

- 176.Бойко О.Д. Історія України: Посібник. 2-е вид., доп. Київ, 2002. С. 468, 472.
- 177.Україна і Росія в історичній ретроспективі. Том 2. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України. Київ, 2004. С. 216; Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. Харків, 2007. С. 438; Світлична В.В. Історія України. Навч. посібник. 4-е вид. Київ, 2007. С. 262; Кубицький С.О. Нариси воєнно-політичної історії України. Київ, 2008. С. 287.
- 178.Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. Москва, 1985. С. 233.
- 179.Борозняк А.И. Рец.: Мадиевский С.А. Другие немцы. Соппротивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 112 с. // Вопросы истории. 2007. № 6. С. 174.
- 180.Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 92.
- 181.Советская военная энциклопедия: В 8 т. Т. 3. Москва, 1979. С. 113–114.
- 182.Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939–1945 рр. Харків, 2001. С. 170.
- 183.Britannica Concise Encyclopedia. London, 2006. P. 1610.
- 184.Советская историческая энциклопедия: В 16 т. Т. 4. Москва, 1963. С. 1049.
- 185.Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. Москва, 1985. 233 с.
- 186.Военный энциклопедический словарь. В 2-х т. Т. 1. Москва, 2001. С. 492.
- 187.Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9. Київ, 2012. С. 404.
- 188.Leary W. Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II. Washington, 1995. P. 6; Pearson O. Albania in the Twentieth Century, A History: Volume II. London, 2005. 591 p.
- 189.Brothers E. On the Anti-Fascist Resistance of German Jews // Leo Baeck Institute Yearbook. 1987. Volume 32, Issue 1. P. 369–382; Delzell Ch. F. The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography // The Journal of Modern History. 1975. Vol. 47, No.1. P. 66–96; Erpel S. Struggle and Survival: Jewish Women in the Anti-Fascist Resistance in Germany // Leo Baeck Institute Yearbook. – 1987. Volume 37, Issue 1. P. 397–414; Jacques E. The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present. Jefferson, North Carolina, 1995. P. 418.
- 190.Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 254.

191. Линец А.С. Партизанское движение в Ставропольском крае в период немецко-фашистской оккупации: дисс. канд. ист. наук. Пятигорск, 2003. 166 с.
192. La deportazione nei lager nazisti. Conferenza del prof. Marco Coslovich. URL: http://www.atistoria.ch/atis/Sottositi_atistoria/Coslovich_Conferenza/page2/files/Resistenza.pdf
193. Лисенко О.Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті // Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять. Зб. наук. пр. Вип. 9. Київ, 2013. С. 159.
194. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 класів. Київ, 1992. С. 369, 376; Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ, 1999. 111 с.; Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000. 198 с.; Бойко О.Д. Історія України. 2-е вид., доп. Київ, 2002. С. 6; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2006. 184 с.
195. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). Київ, 2000. 240 с.; Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 81–95; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944). Львів, 2006. 497 с.; Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Київ, 2008. 192 с.; Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне, 2008. 308 с.
196. Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА: Попередній варіант. Київ, 2000. 38 с.
197. Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецьки націоналісти!» // Дзеркало тижня. 2000. 15 грудня.
198. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ, 2005. С. 3.

199. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1995. 21 с.; Слободянюк М.А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.; Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. 24 с.; Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 20 с.; Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Одеса, 2007. 21 с.
200. Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2001. 21 с.; Деревінський В.Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 2003. 19 с.; Ліпкан А.Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2003. 23 с.; В'ятрович В.М. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 16 с.; Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА у 1944–1950-х роках: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 24 с.; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2005. 29 с.; Романишин Ю.О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40–50-і роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 229 с.; Ковальчук В.М. Джерела з історії мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. 298 с.; Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української По-

- встанської Армії (1920–1950 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2006. 500 с.; Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.; Малюга В.М. Анти-німецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.; Онишко Л.В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і – 40-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2006. 20 с.; Марчук В.С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2007. 18 с.; Бондаренко Г.Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2010. 24 с.; Вахула М.Є. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2010. 20 с.; Підлубний В.М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 16 с.
201. Польова З.Є. Особливості військової конфронтації між українським націоналістичним підпіллям та радянськими структурами // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. 2008. № 612. С. 136–140.
202. URL: <http://ualibrary.net/59-napisannya-slv-razom-okremo-y-cherez-defs.html>
203. Чайковський А. Волинь 1942–1944 рр.: трагічна сторінка української історії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30. Луцьк, 2009. С. 237.
204. Скорупський М. Туди, де бій за волю. Київ, 1992. С. 146–147.
205. Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 187–191.
206. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. Кн. 1. Чернівці, 1998. 447 с.; Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. Чортківський надрайон ОУН. Кн. 2. Чернівці, 2000. 416 с.
207. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кн. 5: Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці, 2006. 352 с.; Мизак Н., Зімелєс

- Ю. Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Кн. 3. Чернівці, 2008. 104 с.
- 208.Мизак Н.С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2000. С. 3–5.
- 209.Мизак Н., Зімелєс Ю. Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Чернівці, 2008. 104 с.
- 210.Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети. Київ, 2001. С. 219–229.
- 211.Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ, 2008. С. 6.
- 212.Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2003. 18 с.; Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. К., 2003. 36 с.; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Том 2. С. 316, 328, 329, 330; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ, 2005. 53 с.; Кубицький С.О. Нариси воєнно-політичної історії України. С. 295, 296; Історія України та її державності. Вид. 5-те, перероб. і доп. Львів, 2009. С. 361–364; Горбань А.В. Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму: автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2010. С. 9; Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. С. 8.
- 213.Курносів А.А. Борьба советских людей. С. 183.
- 214.Козлітін В.Д. Друга світова війна. С. 170–171.
- 215.Сергутина Н.Ю. Французские экзистенциалисты. С. 123–124.
- 216.Родня. Полиция и партизаны. С. 7–8.
- 217.Красюк А.И. Страницы героической летописи. С. 31.
- 218.Кентий А. Красные партизаны Украины в 1941–1944 гг.: организация, структура, основные направления деятельности // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Київ, 2011. С. 29.

219. Чайковский А.С. За нами Большая земля. С. 130.
220. Чайковський А.С. Невідома війна. С. 250.
221. Слободянюк М.А. Роль десантних груп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2005. Зима-весна. С. 27–32.
222. Член военного совета и начальник ШПД ЮЗФ Асмолов. Доклад о состоянии партизанского движения на Юго-Западном фронте на 10 марта 1943 г. 22.06.1943. ЦДАГОУ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 40; Старший помощник начальника отдела кадров УШПД Смирнов. Справка о численном составе партизанских отрядов и групп на Украине на 1 июня 1943 г. ЦДАГОУ. Ф. 62. Спр. 458. Арк. 25.
223. Україна крізь віки. Т. 12. С. 263.
224. Там само. С. 262–263.
225. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 168.
226. Чайковский А.С. За нами Большая земля. С. 57.
227. Ільюшин І. З історії діяльності першої польської підпільної організації «Служба Звиченству Польські» у Львові в 1939 році // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ, 1997. Вип. 43. С. 75–82; Ільюшин І. З історії діяльності польської підпільної організації Звйонзек Валькі Збройней на території західноукраїнських земель наприкінці 1939 – початку 1940 рр. // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. Київ, 1998. Вип. 39. С. 74–77; Ільюшин І. Польське підпілля у Західній Україні у 1939–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. Київ, 2003. № 1. С. 452–453.
228. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. Тернопіль, 2002. 112 с.
229. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. Київ, 1970. 191 с.; Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. Київ, 1972. 360 с.; Дмитрук К. Безбатченки: правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів, 1974. 239 с.; Замлинський В. Та-

- вровані презирством народу. Київ, 1974. 96 с.; Чередниченко В.П. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму. Київ, 1978. 334 с.; Дмитрук К.Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів, 1981. 327 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти. Київ, 1982. 399 с.; Заречный В. Альянс ОУН-СС // Военно-исторический журнал. 1991. № 4. С. 53–62.
230. Войцеховский А.А., Ткаченко Г.С. Украинский фашизм. Киев, 2004. 178 с.; Без права на реабилитацию. В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. Киев, 2006; Табачник Д. Галицкий шлях от Великой Победы // Газета 2000. 2008. 16–22 мая; Иванов А. Украинские националисты в Донбассе как пособники нацистских оккупантов // Историчні і політологічні дослідження: Видання Донецького національного ун-ту. 2009. № 1. С. 101–107; Чайковський А. Роман Шухевич в українській історії // Роман Шухевич: з минулого в сучасне. Зб. статей. Львів, 2011. С. 226–240; ОУН и УПА: исследования о создании «исторических» мифов. Сб. статей. Киев, 2012. 260 с.
231. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ, 2006. С. 55.
232. Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. Москва, 1975. С. 304.
233. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. С. 7.
234. Чайковський А.С. Невідома війна. С. 99.
235. Козлітін В.Д. Друга світова війна. С. 180, 183.
236. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 105.
237. Labović Đ., Basta M. Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945. Zagreb, 1986. 335 s.
238. Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. 1994. № 2–3. С. 97.

239. Акт відновлення Української Держави. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Акт_відновлення_Української_Держави
240. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. С. 108.
241. Движение Сопротивления в странах Восточной Европы: Круглый стол // Новая и новейшая история. 1990. № 6. С. 95–96.
242. Яблоньский Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч. конф. В 3-х кн. Кн. 3. Москва, 1966. С. 24–25.
243. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. Т. 4. Москва, 1963. С. 1049.
244. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. Москва, 1985. С. 233.
245. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні. С. 74–75.
246. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1996. С. 257.
247. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 20.
248. Яблоньский Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления. С. 39; Киреев В.П. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939–1968 гг. Казань, 1969. С. 9, 16; Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. Москва, 1991. С. 5–8.
249. Субтельний О. Україна. Історія. С. 248, 255, 260; Історія України. 2-е вид., зі змінами / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. С. 176, 181; Світлична В.В. Історія України. С. 122.
250. Турченко Ф.Г., Морозко В.Н. История Украины. Конец XVIII – начало XX века. Запорожье, 1999. С. 198.
251. Там само. С. 300–301.
252. Світленко С.І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999. С. 65, 69.

253. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. С. 282.
254. Пунько Л. «Перехідні групи» Галичини (1919–1939): дилема вибору національної ідентичності // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. пр. Вип. 6. К., 2008. С. 257.
255. Мусієнко І. Етнокультурний розвиток українців у Російській та Австро-Угорській імперіях ХІХ – на початку ХХ ст. у науковому доробку А. Каппелера // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. 2008. Вип. 6. С. 161.
256. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы. С. 62.
257. Клоков В.І. Партизанський рух – складова частина Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 22.
258. Начальник полиции Николая Господина командиру жандармерии Днепропетровска. Отчет о положении. 3 апреля 1943 г. ДАДО. Ф. Р-2276. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 100; Рейхскомиссар Украины. Общее политическое положение. Ровно, 13 ноября 1943 г. ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 131. Арк. 50; Сводные донесения начальника полиции безопасности и СД в Украине за 1942 г. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 308. Арк. 57.
259. Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.; Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 277 с.; Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 232 с.; Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. 214 с.; Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.
260. Старка В.В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 202 с.; Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.

- 261.Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 28.
- 262.Субтельний О. Україна. Історія. С. 410–413; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. В 2-х ч. Ч. 1. Київ, 1994. С. 328–330; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. С. 241–249; Історія України: нове бачення. У 2-х т. Т. 2. Київ, 1996. С. 313; Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. Харьков, 1999. С. 400; Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. Харків, 2000. С. 407.
- 263.Малюга В., Костенко Ю. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30. Луцьк, 2009. С. 239.
- 264.Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Київ, 1993. С. 249; Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). Львів, 1995. С. 70; Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16(1). С. 375.
- 265.Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Київ, 1993. С. 227; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. Київ, 1996. С. 19; Стецкевич В.В. Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ, 2000. С. 662.
- 266.Україна крізь віки. Т. 12. С. 148.
- 267.Магочій П. Історія України. Київ, 2007. С. 543.
- 268.Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. С. 216, 307.
- 269.Малюга В., Костенко Ю. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30. Луцьк, 2009. С. 241–242.
- 270.Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы. С. 79.
- 271.Григорович Д., Денисенко П., Немяты В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1976. С. 221; Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 110.

272. *The Theology of Christian Resistance. A Symposium.* Tyler, Texas, 1983. 348 p.
273. Ross C. *Before the Blaze, the Spark: the Nature of Armed Resistance and its Motivations in World War II.* Washington, 2006. 151 p.
274. *La resistance intellectuelle.* Paris, 1970. 263 p.
275. *The New Cambridge Modern History. Volume XII (second edition).* Cambridge, 2008. P. 232, 259, 290.
276. Фицпатрик Ш. *Повседневный сталинизм.* Москва, 2008. С. 3.
277. Голиш Г.М. *Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук.* Черкаси, 2004. С. 11.
278. Красюк А.И. *Страницы героической летописи.* С. 89.
279. Тяглый М.И. *Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 65.*
280. Єлисаветський С.Я. *Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 60.*
281. *Кресова книга справедливих. Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА.* Б.м., 2013. С. 14–15.
282. Клоков В.И. *Всенародная борьба.* С. 50.
283. Чайковский А.С. *За нами Большая земля.* С. 6–9.
284. Гогун А. *Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп.* Москва, 2012. С. 58–132.

РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Характерні особливості радянської історіографії

Створений кремлівськими ідеологами міф «Великої Вітчизняної війни» був покликаний показати переваги соціалістичного ладу і прославити не стільки народ-переможець, скільки Комуністичну партію та її вождів. Важливою складовою цього міфу стала радянська концепція партизанської війни. Радянська історіографія сформулювала й обґрунтувала концепцію «всенародної війни» в тилу ворога, як важливої частини міфу «Великої Вітчизняної війни». Еволюція цієї концепції обумовлювалася не розвитком наукових знань, а зміною політичної кон'юнктури.

Згідно з прийнятою в радянській історичній науці періодизацією історіографії історії антифашистської боротьби традиційно виокремлювалися три періоди: воєнні роки (1941–1945 рр.), післявоєнний (1946 р. – сер. 50-х рр.), сучасний (друга пол. 50-х – 80-ті рр.) [1]. У той же час деякі аспекти періодизації залишалися дискусійними. Наприклад, Т. Логунова зауважувала, що навряд чи доцільно позиціонувати воєнні роки як самостійний період, адже література, що тоді видавалася, мала публіцистичний або прикладний характер і частіше використовувалася як історичне джерело. На її думку, розробка історії партизанського руху фактично почалася тільки з середини 50-х рр. Дослідниця виокремлює тільки два періоди: 1) 40-ві – перша пол. 50-х рр., 2) друга пол. 50-х – 80-ті рр. [2] В. Шайкан, хоча й виділила воєнні роки в окремий історіографічний період, слушно зазначила, що у публікаціях того часу не вказувалися форми і методи підпільної боротьби, прізвища патріотів, місця дислокації партизанських загонів і підпільних організацій. Роботи носили загальний характер, відображали зростання «всенародної боротьби», її інтернаціональний характер, героїзм радянських людей [3].

Інший радянський історіограф А. Красюк звертає увагу на те, що ще в 1970-х роках деякі історики наполягали на тому, що з середини 1960-х років розробка про-

блеми піднялася на якісно новий рівень. Відповідно, 60–80-ті рр. мають бути винесені в окремий період [4]. Ряд сучасних українських учених пропонує виділяти в окремий період 1985–1991 рр. [5]

Сучасний фахівець В. Стецкевич вважає, що було тільки два історіографічних періоди: радянський (40–80-ті роки ХХ ст.) та сучасний (з другої половини 80-х рр. до сьогодні). У межах радянського періоду вчений виділив три етапи: а) період війни; б) перше повоєнне десятиріччя; в) друга половина 50-х – перша половина 80-х рр. [6]

Ми погоджуємося з дослідниками, які головним критерієм періодизації історіографії історії антифашистської боротьби вважали не наукові звершення, а зміну влади. У часи СРСР цей критерій формулювався так: «розвиток історичної науки, а з нею й історіографії йшов у загальному руслі розвитку радянського суспільства в цілому» [7]. Влада визначала зміст і напрямки досліджень, ретельно контролювала результати наукових пошуків. Активізація дослідницької діяльності відбувалася, як правило, не природним чином, а внаслідок чиновницьких вказівок. М. Коваль зазначав з цього приводу, що «мутація» радянської історіографії відбувалася «під Сталіна», згодом «під Хрущова», і врешті – «під Брежнєва» [8]. Наприклад, 29 січня 1975 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У плані її реалізації перед істориками було поставлене завдання «глибоко дослідити керівну роль партії в організації розгрому німецько-фашистських загарбників». Як написала Т. Логунова, «рішення партії й уряду надихнули учених на глибокі, змістовні дослідження» [9].

Крім того, у воєнний період до наукового осмислення історії руху Опору ще не дійшло, були зроблені лише початкові кроки в описанні подій та перші оціночні судження. Слід також додати, що література воєнних років мала здебільшого пропагандистський і публіцистичний характер, спрямовувалася на підтримку позитивного настрою армії та населення, мобілізацію людей на активну боротьбу з ворогом, поширення досвіду партизанської боротьби, а не на встановлення наукової істини. Для історичної науки вона мала цінність лише в плані накопичення емпіричних матеріа-

лів. Тому літературу воєнного періоду ми класифікуємо не як наукові праці, а як письменні джерела.

Отже, проаналізувавши позиції й аргументи різних дослідників, ми вважаємо, що радянська періодизація в цілому відповідає особливостям розвитку історіографії проблеми часів існування СРСР, оскільки в її основу покладено визначальний політичний критерій. Усю вітчизняну історіографію історії руху Опору можна стратифікувати на два етапи: радянський (1942–1991) та сучасний (з 1992 року). Радянський етап історіографії, в свою чергу, поділяють на кілька періодів, хронологічні межі яких залишаються дискусійними. Ми пропонуємо таку періодизацію радянського етапу історіографії історії руху Опору: 1) 1942–1945 рр. 2) 1945 р. – перша пол. 1950-х рр.; 3) друга пол. 1950-х – перша пол. 1960-х рр.; 4) друга пол. 1960-х – 1991 рр.

Початковий період відзначався загальним характером праць [10], які висвітлювали наростання всенародної боротьби, її героїчний та інтернаціональний зміст. Враховуючи необхідність дотримання конспірації, у публікаціях воєнного часу не вказувалися місця дислокації підпільно-партизанських формувань, прізвища патріотів, деталі проведених ними акцій. Здебільшого ці праці можна характеризувати як історичні джерела, а не наукові студії. В інституційному плані цей період супроводжувався створенням у 1942 р. при АН УРСР і початком роботи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни.

Другий період супроводжувався процесом накопичення джерел, первинною обробкою фактичного матеріалу, результатом яких стала поява публікацій у науковій періодиці, захистом перших дисертацій з історії радянського руху Опору та виходом перших наукових монографій. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни на чолі з академіком І. Мінцем спрямувала свою діяльність на збирання й опрацювання документальних джерел. Згідно з планом роботи Комісії, мало бути оприлюднено 20–25 томів документальних збірників, які б відображали історію всіх областей республіки; підготовлено понад 100 монографій з історії війни. Крім того, було визначено перспективні напрями наукових пошуків і тематику майбутніх дисертаційних досліджень. Хоча не все з запланованого вдалося здійснити, але до моменту несподі-

ваного припинення роботи Комісії у 1949 р. зроблено було чимало. Зокрема, члени секції партизанського руху Комісії з історії Великої Вітчизняної війни застенографували спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів та з'єднань, побачили світ матеріали про злочини німецьких окупантів в Україні та збірники документів з історії окремих областей воєнної доби [11]. Спеціальні комісії для збирання і систематизації документів були створені і на місцях, при обкомах, міськкомах, райкомах компартії та комсомолу.

Важливу роль у збиранні матеріалів з історії підпільно-партизанської боротьби, визнанні або невизнанні її учасниками окремих осіб, організацій та загонів, увічненні пам'яті про антифашистів відіграла створена у 1948 р. Комісія у справах бувших партизан Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., першим головою якої став С. Ковпак.

У 1940–1950-х рр. радянські історики здійснили перші дослідження найважливіших подій і зробили опис деяких з них. Загальною рисою цієї літератури було не стільки відображення найважливіших подій і періодів антифашистської боротьби, скільки їх оцінка і тлумачення на основі сталінської концепції історії Великої Вітчизняної війни, викладеної у праці Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» [12]. Її наріжним каменем стало недопущення думки про прорахунки керівництва СРСР. Серед головних засад сталінської концепції Великої Вітчизняної війни відзначимо ті, котрі стосувалися руху Опору: перевага соціалістичного устрою над капіталістичним; дружба народів СРСР; ідейно-політична єдність, патріотизм і масовий героїзм радянських людей; категоричне несприйняття населенням окупованих територій нацистської ідеології та окупаційного режиму; всенародний характер боротьби з окупантами; керівна роль Компартії в організації цієї боротьби та її вирішальна роль в досягненні перемоги. Задля практичної реалізації цієї концепції було запроваджено жорстку регламентацію дослідницької діяльності. Пильний контроль зумовив ідеологічну забарвленість історичних робіт, знижував їх науковий рівень. Сталінізм позбавив історіографію наукової основи, а антинаукова методологія обслуговувала не вчених, а партократію [13]. Негативний вплив ідеології на науку помітили й самі радянські історіографи. А. Красюк зауважив, що «творча думка

багатьох істориків, дослідників була... пасивною, часто обмежувалася лише пошуками ілюстрацій до вже сформульованих положень» [14].

Вищезгадані положення сталінської концепції сприймалися як аксіоми, що не потребують наукових доказів. Доречно зауважити, наприклад, що твердження про «всенародний характер» антифашистської боротьби на території України загалом складно підтверджувати або спростовувати, тому що про зміст цього терміну можна тільки здогадуватися. Радянська історична наука захопилася пропагандистським забезпеченням цього поняття, але не подбала про визначення критеріїв «всенародності». Тільки П. Пономаренко спробував дати визначення цього поняття: «Всенародним партизанський рух був не тому, що у партизанських загонах перебував увесь народ або його більшість, а тому, що він відображав інтереси народу, спирався на співчуття, допомогу і підтримку населення» [15]. Однак це визначення все ж не проводить достатньо чіткої межі між всенародністю і, наприклад, масовістю.

Окрім транслявання сталінської концепції Великої Вітчизняної війни, у радянській історичній літературі проводилася думка про те, що опір загарбникам чинився у всі періоди окупації, в усіх регіонах України, всіма верствами населення. Справжня антифашистська боротьба могла вестися тільки під керівництвом ВКП(б), інші ж політичні сили лише прикривалися антифашистською риторикою й імітували боротьбу. Факти, які суперечили цим твердженням, замовчувалися або фальсифікувалися. Наприклад, радянські автори старанно уникали фактів, які свідчили, що на території Галичини, Буковини і Закарпаття не існувало радянського партизанського руху місцевого походження, а радянське підпілля на цих землях було надзвичайно слабким і майже не мало підтримки населення. Намагання радянських істориків довести зворотнє створювали умови не лише для вибіркового використання фактів, а й для прямого фальшування. Не допускалася навіть думка про те, що партизани і підпільники, покликані захищати народ від нацистських «нелюдів», могли часто діяти на шкоду цьому народу, провокуючи окупантів на репресії проти мирного населення, неспівмірні з результатами завданих партизанами збитків ворогу. Не могли досліджуватися й такі акти опору, які завдавали більше шкоди населенню, аніж окупантам. Неадекватність деяких таких акцій, як то руйнування Хрещатика, була настіль-

ки очевидною і «грала» проти більшовиків, що вони побоюлися взяти на себе відповідальність і переклали її на нацистів. Гонитва за кількісними показниками і культ підпільно-партизанської «слави» призводили до того, що кожен населений пункт повинен був мати в своїй історії достатню кількість антифашистських організацій, свою «дошку пошани» місцевих героїв. І звісно ж, потужність і чисельність радянського руху Опору в столиці не могла бути меншою, ніж в обласних центрах, а обласні центри не могли «програти змагання» рядовим містечкам. В умовах такого соціального запиту факти все більше поступалися місцем міфам. Створювався фактографічний «канон», перегляд якого був практично нездійсненним.

На республіканському і місцевому рівнях для пропагандистських цілей обиралися «зразкові» загони, організації та окремі особи, які настільки ідеалізувалися і героїзувалися, що критичний аналіз їхньої діяльності ставав неможливим. До таких можна зарахувати «Молоду гвардію» з Краснодона і «Народну гвардію імені Івана Франка» з Західної України. Інші ж, навпаки, демонізувалися й виключалися з партизанського «пантеону». Спроба наукової і публіцистичної критики таких організацій і діячів боляче сприймається частиною місцевих громад і донині.

Загальною особливістю історичних досліджень руху Опору того періоду було те, що вони ґрунтувалися переважно на опублікованих джерелах, а доступ до архівів був закритий або серйозно обмежений. Науковці не мали доступу до матеріалів архівів міністерства оборони СРСР, Центрального штабу партизанського руху та деяких інших. Через вузькість джерельної бази більшість підпільних організацій і груп, які не вели збройної боротьби, випали з поля зору дослідників. У публікаціях часто зустрічалися посилання на періодику та повідомлення Радінформбюро. Основна увага дослідників спрямовувалась на висвітлення партизанської боротьби у північних областях УРСР, хронологічно найчастіше обирався період 1943–1944 рр. Доробок істориків був позначений суб'єктивізмом, описовістю, ілюстративністю, значною кількістю фактографічних помилок, поспішністю й поверхневістю висновків. Тому в цей період не було створено праць узагальненого або історіографічного характеру, які б містили повну картину історії радянського Опору і розкривали б його внутрішні закономірності. Спільною метою публікацій першого післявоєнного десяти-

тиліття було показати героїзм радянського народу та розкрити його джерела. На початку 1950-х рр., за словами М. Ковалю, відбувся «погром» в історичній науці та видавничій справі, коли на тривалий час дослідницьку роботу з історії Великої Вітчизняної війни було різко обмежено [16].

«Український» сегмент історіописання руху Опору в усьому слідував концептуальним, тематичним, оціночним шаблонам, які формувалися у Москві. Однак, з'явився в УРСР і свій специфічний інтелектуальний продукт. Велика група радянських авторів заклала фундамент окремого історіографічного і полемічного напрямку: критики «українського буржуазного націоналізму». Одними з перших в цьому жанрі стали праці О. Мстиславця, В. Беляєва, М. Рудницького, В. Дудикевича, Я. Вітошинського та ін. [17] Характерними рисами цієї псевдонаукової літератури були перекручення і фальсифікація історичних фактів, використання засобів компрометації ідеологічних противників, найперше намаганням довести спорідненість українського націоналізму з нацизмом та керованість ОУН-УПА з боку гітлерівської Німеччини. Саме тоді з подачі авторів декількох публікацій виникло відоме пропагандистське кліше «українсько-німецькі націоналісти» [18]. Усі прибічники української незалежності проголошувалися «колабораціоністами», «зрадниками», «запроданцями» і «найманцями» імперіалізму.

Критики «українського буржуазного націоналізму» зосередилися на запереченні тези про «двофронтову» боротьбу УПА одночасно проти нацистів і більшовиків [19]. Серед авторів, які писали на дану тематику, найбільш активними були В. Замлинський [20], С. Даниленко [21], К. Дмитрук [22], В. Чередниченко [23], В. Масловський [24]. Лейтмотивом їх публікацій стали тези про колаборацію українських націоналістів з нацистами, звинувачення у тероризмі та злочинах проти людяності. Самостійницький рух подавався як інспірований ззовні, тлумачився як політичний та кримінальний бандитизм, що був далекий від інтересів населення і не мав міцної соціальної бази. Найзмістовніший історіографічний аналіз цієї літератури здійснили Д. Веденєєв та Г. Биструхін [25].

Слабким місцем літератури цього напрямку стало недотримання елементарних наукових принципів: об'єктивного висвітлення подій, аналізу різних точок зору на

проблему і співставлення позицій, використання репрезентативного комплексу джерел різного походження та їх критичного опрацювання, диференційована оцінка таких різних явищ, як ОУН-Б, ОУН-М, УПА, УГКЦ, дивізія «Галичина», формування Т. Бульби-Боровця. Названі автори недобросовісно використовували архівні матеріали, вдавалися до пересмикування фактів, їх публікаціям була притаманна ідеологічна заданість. Практично всі праці були написані за однією методологічною схемою на основі однобічних або сфальсифікованих архівних матеріалів. Означені вади не дають змоги сприймати цю літературу як фахову.

Хрущовська «відлига» створила більш сприятливі умови для вивчення історії руху Опору. Період з другої половини 50-х рр. був офіційно проголошений як час відновлення «ленінської концепції» історичного процесу, виправлення помилок сталінського періоду. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» було заявлено, що «творчо використовуючи спадщину Леніна, можна до кінця ліквідувати у вивченні історії Великої Вітчизняної війни суб'єктивізм, догматизм й описовість, тобто найбільш глибокі і важкоздолані методологічні відступи від марксизму, які були породжені всією обстановкою культу особи Сталіна» [26].

Після XX з'їзду КПРС полегшився доступ науковців до архівосховищ. Розширення джерельної бази, в свою чергу, призвело до критичнішого аналізу джерел, залучення до наукового обігу нових даних, детального описання багатьох подій. Було оприлюднено багато раніше невідомих імен народних месників, встановлено чимало нових фактів діяльності радянських патріотів у тилу ворога. Особливості цього етапу розвитку радянської історіографії полягали не лише в зміні політичної влади та, як наслідок, зміщенні деяких методологічних акцентів. Відбулися і трансформації якісного, суто наукового порядку. У другій пол. 50-х рр. побачили світ кілька монографій, збірників, загальних праць, в яких розкриваються різні питання антифашистської боротьби в тилу окупантів на території СРСР, у тому числі й України.

Все це відкрило нові можливості для наукових пошуків. Історики отримали більшу свободу творчості. З'явилася хоч якась можливість не лише цитувати тексти класиків марксизму-ленінізму та партійно-державних керівників, а й додавати власні інтерпретації. Активізувалася публікація літератури про війну, значно покращи-

лася якість історичних праць, стала можливою наукова дискусія. Здійснюються спроби встановити різницю між ленінською та сталінською методологіями історичних досліджень. Найважливішими принципами «істинно марксистського» дослідження визнавалися принципи історизму, партійності та об'єктивності. Визнання цих принципів знаковими призвело до обговорення питання про те, як співвідносити принцип партійності з принципом об'єктивності [27]. Однак, ці зрушення були непослідовними і половинчастими, адже критиці піддавалася тільки особа Сталіна та його методи, а сам режим, правляча партія та їх ідеологія залишалися поза критикою. По факту відбулася поверхова модернізація сталінської концепції історії.

Все ж на загал науковий рівень робіт суттєво підвищився. Порівняно з попереднім періодом, більш детально й аргументовано описувалися процес формування загонів і організацій радянського Опору, рейди, взаємодія з регулярними військами, участь у зриві планів окупаційної влади, аналізувався соціальний склад, озброєння, матеріальне забезпечення, побут партизанів і підпільників.

Найбільш плідними в радянській історіографії руху Опору стали 1966–1985 рр., позначені кількісним і тематичним розмаїттям. У цей період історики активізували вивчення руху Опору в усьому розмаїтті його проявів на прикладі різних регіонів УРСР. На відміну від публікацій попередніх історіографічних періодів, у монографіях та статтях цього часу доволі детально розкривався процес формування підпільних організацій і партизанських загонів, їх соціальний склад, озброєння, способи організації, тактика, взаємозв'язки. Пожвавився інтерес до дослідження матеріального забезпечення, побуту антифашистів. На цьому етапі стала можливою наукова дискусія з деяких аспектів проблеми, а саме: загальна і регіональна періодизація розвитку партизанського руху; смислове наповнення термінів «партизанська війна», «партизанський рух»; кількісні показники «малої війни». Втім такі аксіоми як всенародний характер партизанського руху і керівна роль компартії жодним дискусіям не підлягали.

Проведена у цей історіографічний період дослідницька робота виявилася найбільш результативною за весь час існування радянської історичної науки. Однак, поряд зі здобутками, створені наукові праці мали недоліки, притаманні всій радян-

ській історіографії. На даний момент вони суттєво застаріли і не повністю відповідають сучасним вимогам до наукової літератури. Зокрема, у цих працях майже не приділялася увага помилкам і недолікам у підготовці та діяльності антифашистів, мало висвітлені питання повсякденного життя і внутрішніх стосунків учасників партизанських загонів і підпільних організацій. Поведінка борців із загарбниками в них надміру героїзована і романтизована. Важливою відправною точкою радянської методології вивчення руху Опору стало твердження про те, що «всенародна боротьба» в тилу німців стала «найяскравішим проявом» радянського патріотизму, а не простою реакцією на окупаційний режим. При цьому радянський партизанський рух докорінно відрізнявся від інших партизанських війн «принципово новими формами і конкретними проявами, єдністю мети, ідейною однорідністю його учасників...» [30].

Лібералізація суспільного життя після приходу до влади М. Горбачова одразу позначилася на алгоритмі функціонування історичної науки. Звільнившись від цензури, історики поринули в пошук сенсаційних матеріалів, акцентуючи увагу на недоліках радянської системи. Одночасно відбувалося освоєння недоступних до того архівних фондів, з'явилися публікації, що містили спроби переосмислення радянських постулатів і пошуку нових методологічних підходів, постановку недосліджених проблем, аполітичну інтерпретацію подій.

Головними прикметами часу, що з'явилися в цей період і впливали на наукове середовище, стали зменшення ідеологічної заангажованості й політичного тиску, обмежений плюралізм думок, полегшення доступу до джерел державних і партійних архівів, бум історичних публікацій у періодичних виданнях як наукового, так і популярного характеру. До 1985 р. великим недоліком історіографії руху Опору була майже повна відсутність наукового обміну між радянськими та зарубіжними дослідниками, що негативно позначалося на рівні наукової розробки теми. Після проголошення політики «гласності» транскордонні контакти істориків активізуються.

У питаннях переоцінки подій Другої світової війни у цей період чільне місце посідала публіцистика. Видання монографій і фундаментальних праць стримувалося кризою методології та певною дезорієнтацією дослідників, браком фінансування.

Перегляд складних, суперечливих питань історії руху Опору, заповнення «білих плям», яким раніше не знаходилося місця в історичних роботах, часто супроводжувалися десакралізацією і деміфологізацією звичних історичних образів, а «герої» мінялися місцями з «антигероями».

Але попри значні зміни в суспільстві і науці, більшість публікацій цього періоду за інерцією, ще зберігали методологію, тематику і стилістику часів «застою». Спостерігалось поєднання нових та старих підходів, прийомів, оцінок. Це підтверджується самими назвами і висновками таких публікацій, як стаття В. Воскобойникова «Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні» [29], кандидатська дисертація В. Шайкан під назвою «КПРС – організатор і керівник комуністичного підпілля у Придніпров'ї в роки Великої Вітчизняної війни» [30]. А. Чайковський у вступній частині до своєї багато в чому новаторської монографії «За нами Большая земля», тим не менше, одразу погодився з радянською парадигмою «всенародної боротьби». Автор переконаний, що причинами міцного союзу народу і учасників руху Опору були «морально-політична єдність народу, відданість соціалістичним ідеалам, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, дружба і згуртованість людей» [31]. Тональність цих публікацій нагадує, що у той період КПРС ще зберігала монополію на владу й адміністративний вплив на історичну науку. Отже, процес якісного оновлення історичних праць проходив доволі повільно. Тому вважати роки «перебудови» окремим історіографічним етапом, на нашу думку, недоречно. Скоріше, це був перехідний, останній період радянського історіографічного етапу.

2.2. Локально-історичні праці з історії руху Опору

Початком і основою для всіх подальших наукових досліджень з історії руху Опору, зазвичай, виступали локально-історичні праці. У період 1947–1955 рр. було захищено значну кількість дисертацій, у фокусі яких перебувала діяльність радянських партизанів і підпільників в окремих регіонах України [32]. Деякі регіональні дослідження були присвячені ширшому колу питань: подіям напередодні окупації, характеристикі окупаційного режиму, але аспекти підпільно-партизанської боротьби посідали в них важливе місце [33].

Наприклад, у вступі до своєї дисертації С. Герцман наголосив, що боротьба комуністичного підпілля Миколаївщини повинна стати темою окремого дослідження, а в дисертації розкривається головно нацистський окупаційний режим. Так само і З. Цегельський основну увагу приділяє дослідженню окупаційного режиму на Дніпропетровщині. У роботі лише на окремих прикладах показана діяльність підпілля області. У дисертації використані матеріали окупаційних газет, які виходили в регіоні. І. Семенов розглядає становище Херсонщини напередодні війни, окупаційний режим, боротьбу радянських антифашистів проти окупантів, але робить неправильний висновок, нібито боротьба населення Херсонщини нічим не відрізняється від форм і методів протидії «новому порядку» на решті території України. Відповідно до панівного тоді акценту на збройній боротьбі, І. Семенов зосереджує свою увагу на висвітленні партизанського руху в області, який був дуже слабким та існував не більше трьох місяців. В. Вершинін дослідив питання політико-виховної роботи партії, підпільників і партизанів України серед населення. Але автор лише поверхово торкається діяльності підпілля, не подає огляду джерел та літератури [34]. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України зберігаються ще кілька ранніх дисертацій краєзнавчого напрямку [35].

Проведена у 40–50-х рр. вагома пошукова робота на регіональному рівні заклала основи для подальших більш ґрунтовних досліджень як регіонального, так і загальноукраїнського характеру. Помітною вадою багатьох радянських праць (особливо на місцевому матеріалі) стало перебільшення ролі окремих учасників Опору, їх

надмірна героїзація, неточне трактування фактів, узятих в основному з газет та спогадів, спрощена аргументація наукових висновків.

У радянській літературі 60-х – першої половини 80-х рр. значна увага приділялася вивченню діяльності радянського Опору в окремих регіонах республіки. Розроблялися питання, пов'язані з опором загарбникам не тільки в масштабах окремих областей, а й на рівні районів і населених пунктів.

У 1966 р. справжньою історіографічною подією став вихід двотомного збірника «Герои подполья» [36], в якому представлені розлогі статті з історії радянського підпілля найбільш важливих регіонів окупованої території СРСР. Створений на основі багатоджерельної бази, збірник став вельми інформативним для науковців та популярним серед пересічних читачів. До 1972 р. збірник витримав чотири видання. Українській тематиці в ньому були присвячені статті Г. Денисенка, П. Рашева, П. Кривчика, А. Черненка, В. Бегми, С. Вольського, М. Скирди й І. Пархоменка, Г. Скляднева та А. Шаповала, Є. Шамка відповідно про підпільників Житомирської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Рівненської, Одеської, Кіровоградської, Харківської областей, а також Криму. Автори розкривають діяльність підпільних комітетів КП(б)У, найбільших підпільних організацій, на окремих прикладах показують участь українців в боротьбі з окупантами, визначають чисельний і партійний склад частини підпільних організацій. У статтях наведені загальні відомості про бойову діяльність підпільників і партизанів. «Герои подполья» стали важливим кроком у вивченні історії радянського підпілля, узагальненні вже проведених конкретно-історичних досліджень.

Важливим внеском у реконструкцію подієвого полотна регіональних досліджень стала 26-томна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР», в якій висвітлювався рух Опору в контексті минулого окремих населених пунктів [37]. У процесі реалізації цього унікального проекту, ініційованого академіком П. Троньком, було об'єднано зусилля стотисячного авторського колективу. Видання започаткувало новий напрям у вітчизняній історіографії, сприяло розвитку краєзнавства. Насичення історіографії новим фактажем стало однією з переваг цієї серії. Однак у процесі дослідження документів і матеріалів партійних архівів і порівняння їх з ма-

теріалом вказаних книг були виявлені різночитання. У деяких випадках патріотична діяльність окремих громадян висвітлюється як діяльність підпільних груп, а діяльність партизанських груп подається як боротьба підпільників [38]. Крім того, значна частина матеріалу подана схематично, без належних узагальнень та порівнянь, без розкриття їх значення, сутності, встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

З історії радянського Опору на Київщині в СРСР було захищено кілька дисертацій. К. Дубина висвітлював діяльність київського більшовицького підпілля (Дубина К. Большевицские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс... канд. ист. наук. – М., 1949). М. Погребинський (Погребинский М. Б. Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1953) показав діяльність радянських партійно-державних органів з підготовки та розгортання підпільної і партизанської боротьби під час оборони Києва у 1941 р. На діяльності підпілля столиці України зупинився П. Саєнко (Саєнко П. К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941 – март 1944 гг.): дисс... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1949) [39]. Безпосередньо київським підпільникам присвячені публікації В. Бойченка, М. Ковалю, Є. Лінкевича, С. Кириченка і О. Кременчуцької [40]. Стаття «Солдаты киевского подполья» [41] авторства П. Тронька та П. Овчаренка, і матеріал відповідного періоду історії Києва з серії «Історія міст і сіл» [42] до останнього часу залишалися найповнішим викладом діяльності радянського руху Опору на території Києва і Київської області. Однак ці роботи мають деякі недоліки. У них не приділяється увага помилкам у підготовці і діяльності руху Опору, абсолютно не висвітлені питання повсякденного життя й особистих стосунків у підпільно-партизанському середовищі, а поведінка антифашистів висвітлюється некритично.

О. Самойленко та Д. Ключенко у своїх дисертаціях розглянули функціонування радянського руху Опору у лісостепових областях УРСР [43]. Природно-кліматична специфіка лісостепу і степу була об'єктивним фактором, який суттєво впливав на розвиток та особливості руху Опору. Необхідності його врахування присвячена

стаття М. Паламарчука. Віддавши формальну данину «цінним вказівкам» Компартії і дорікнувши «буржуазним» історикам за фальсифікації, автор перейшов до критики помилок в організації партизанського руху в досліджуваному регіоні. Він визнав, що в початковий період війни радянські патріоти зіткнулися з великими труднощами. Їм бракувало зброї та постійних засобів зв'язку з «Великою землею». Принцип формування партизанських загонів за адміністративно-територіальним поділом (один адміністративний район – один загін), без урахування об'єктивних факторів, призвів до того, що у 1941 р. в межах сучасних Миколаївської і Херсонської областей партизанські загони були створені в 13 районах з 18. Лише три з них змогли розгорнути активну діяльність, і жоден не проіснував більше трьох місяців через дії карателів. На думку М. Паламарчука, це сталося внаслідок організації партизанського руху в регіоні за тим же шаблоном, що й у лісових районах, без урахування природних і географічних умов степової зони. Далі дослідник робить сміливий висновок, що на початку війни, коли противник мав можливість зосереджувати великі сили для боротьби з партизанами, дії великих загонів у степових районах стали неможливими, а в лісостепу – дуже обмеженими. Додамо, що навіть там, де природні умови давали змогу вести партизанську війну, «народні месники» були швидко розгромлені німцями, а територія «замирена». Так, зокрема, сталося у плавнях Дніпра, Самарських лісах Дніпропетровщини, Савранських лісах на півночі Одещини тощо. У наступні місяці війни ситуація практично не змінилася: вести у цій місцевості партизанську війну було майже неможливо. Неодноразові спроби запалити вогнище партизанської війни у степу закінчувалися невдачею.

Врахувавши негативний досвід, радянське керівництво стало на шлях створення підпільно-диверсійних груп у степовій місцевості та невеликих загонів і бойових груп – у лісостепових. Успішно себе зарекомендувала загінно-групова організація партизанських формувань. Саме так був організований загін Харківського сільського району під командуванням О. П. Камишана. У жовтні 1941 р. загін, що складався з 21 особи, був розділений на 4 групи, які діяли автономно. Лише раз на тиждень командири груп збиралися для звіту й отримання нових завдань. Для про-

ведення більших операцій загін збирався у повному складі. Така тактика давала змогу партизанам ефективніше бити ворога і зводила до мінімуму власні втрати [44].

Змістовні статті про Павлоградське повстання вийшли за авторством І. Омелянєнка та І. Денисенка [45]. У статті Ю. Зінченка розповідається про участь партизанських загонів Л. П. Горбеля, М. А. Кричевського, С. І. Дроздова, І. О. Кухаренка у визволенні Одеси, про допомогу партизанів регулярним військам при форсуванні Південного Бугу, про Баштанський загін під проводом І. Я. Калиниченка, який брав активну участь в оточенні частин вермахту, що відступали через р. Інгул [46]. У статті М. Мальцева йшлося про рух Опору на території Південної Бессарабії. Автор оприлюднив нові дані про партизанську і підпільну боротьбу з фондів Одеського обласного державного архіву та Центрального державного архіву Молдови. М. Мальцев підкреслив, що, незважаючи на приховування і перекручення фактів, навіть з повідомлень з румунських газет, можна зробити висновки про розмах боротьби проти загарбників [47].

Одним з провідних дослідників радянського руху Опору на Півдні України був В. Нем'ятій. Він зазначав, що антифашистська боротьба в цьому степовому регіоні ще недостатньо вивчена і узагальнена. У своїй кандидатській дисертації [50] В. Нем'ятій спробував на прикладі Херсонської і Миколаївської областей показати найбільш характерні риси в організації та діяльності радянського руху Опору у Південній Україні, наголосив на відсутності умов для ведення в регіоні ефективної партизанської війни, визначив головну спрямованість боротьби: зрив економічних планів окупантів. Ще однією особливістю степового регіону стало об'єднання самостійних підпільних груп і організацій у великі підпільні центри. У складі цих центрів (зокрема запорізького «Ревкому») ці групи продовжували діяти автономно, але їх зусилля координувалися єдиним командуванням і підпорядковувалися загальним, а не локальним завданням. Процес такого об'єднання пожвавився в останній період окупації. Найпотужнішим в регіоні став «Миколаївський центр», що складався з 25 підпільно-диверсійних груп загальною кількістю до 300 осіб. Важливо зазначити, що подібні центри були затребувані там, де партійні міськкоми і райкоми були інертні або розгромлені карателями.

У 1980-х рр. активізуються дослідження історії антифашистського руху на Придніпров'ї. У 1981 р. Б. Єлізаровим захищено дисертацію, в якій автор дослідив боротьбу підпільників і партизанів Дніпропетровської і Запорізької областей в 1941–1942 рр. [49] Основну увагу в роботі приділено партизанському рухові. Автор простежив основні недоліки, що заважали, на його погляд, більш успішному розвитку боротьби в тилу ворога на теренах України, її особливості. Той самий регіон для свого дослідження обрав Ю. Єлєсін, але темою його дослідження став зрив учасниками комуністичного підпілля економічних планів окупантів [50]. У роботі розкрито грабіжницька сутність економічної політики загарбників, здійснено спробу комплексно дослідити процес створення і діяльності партійного підпілля в цих областях України.

Специфікою промислового, густонаселеного й урбанізованого регіону визначалася ситуація на Донбасі. У Сталінській (Донецькій) і Ворошиловградській (Луганській) областях для боротьби в тилу ворога було залишено 1285 комуністів і 1104 комсомольців. Понад 300 партизанських загонів і груп діяло на окупованій донбаській землі. 33% їх складу становили робітники [51].

Антифашистській боротьбі в цьому краї присвячені дисертації Г. Ємченка, І. Омеляненка та В. Холоденіна, стаття О. Карпова [52]. І. Омеляненко, порівнюючи партизанський рух на Сумщині і Донеччині, зазначив, що з'єднання С. Ковпака складалися здебільшого з селян, а у Сталінській області переважали робітники. На думку дослідника, зазначені відмінності соціального складу позначилися на побуті партизанів, виборі особливих способів і прийомів боротьби. В. Холоденін, показуючи процес зародження партизанського руху, звернув увагу на те, що значною мірою вони формувалися з членів винищувальних батальйонів та народного ополчення. Розкриваючи роль антифашистської боротьби, автор стверджував, що без спротиву агресору Донбас перетворився б на другий Рур – основну промислову базу нацистів. Це твердження не зовсім відповідає реальності, адже значна частина промислового потенціалу Донбасу була евакуйована або знищена, а трудові ресурси серйозно ослаблені. На жаль, у подальші роки історія руху Опору на Донбасі не висвітлювалася у спеціально присвячених цьому питанню монографічних або дисертаційних

роботах, а розглядалася тільки в рамках ширших проблем історії регіону періоду Великої Вітчизняної війни [53].

Вельми популярною серед дослідників була тема діяльності кримських антифашистів. Уже у 1950 р. С. Клименко, крім іншого, зупинився на питаннях допомоги кримських партизанів оборонцям Севастополя [54]. У 1959 р. Г. Бабічев захистив кандидатську дисертацію на тему «Комсомольцы Крыма – активные помощники партии в Великой Отечественной войне» [55]. У тому ж році партизанський рух у Криму став темою монографії Є. Шамка. Автор відвів значне місце друкованій продукції антифашистів: газетам і листівкам. У контексті того часу зрозумілими є звинувачення «татарських націоналістів» та «куркулів» у співпраці з гітлерівцями. Серед іншого, автор на основі документів Кримського облархіву подав дані про чисельність кримських партизанів і підпільників. За його словами, у листопаді 1941 р. там діяло 27 партизанських загонів, до складу яких входило 3734 осіб. Щодо підпілля, то на початок 1942 р. відомо про 33 групи і організації, а вже восени 1943 р. діяло понад 2,5 тис. підпільників у складі близько двохсот підпільних груп і організацій [56]. У наступні роки на тему партизанської боротьби на Кримському півострові виходять книги П. Макарова, І. Вергасова та А. Басова [57]. У «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» зазначалося, що півострівне положення Криму, його невелика територія, відсутність великих лісових масивів обмежували можливості маневру партизан. З цієї причини вони часто змушені були вести тривалі оборонні бої, здійснювати прориви блокади, внаслідок чого зазнавали великих втрат [58].

Окремі аспекти антифашистської діяльності на півострові розробляли автори «Українського історичного журналу». В. Драчук зосередився на участі кримських комсомольців в опорі нацистам, а А. Князьков і П. Гуляй – на взаємодії партизанських формувань з регулярною армією в завершальний період окупації Криму [59]. Останній наголосив на важливості бойової взаємодії партизанів з регулярними військами під час визволення Криму, детально відтворив картину бойових і диверсійних операцій, проведених кримськими партизанами і підпільниками в останній період окупації Криму. Ролі авіації у постачанні кримських партизанів присвячена

стаття І. Кондранова [60]. Особливо необхідно виокремити публікацію К. Камардіної та В. Шамко «Бойова діяльність підпільників Криму». Як зазначили автори, завданням публікації було скласти загальне уявлення про розмах цього виду підпільної боротьби. У статті розглянуті форми, методи і результати бойової діяльності кримчан-підпільників, включаючи здійснення диверсій [61]. Останньою з публікацій радянського періоду про антифашистів Криму стала стаття А. Чайковського, який дуже критично підійшов до висвітлення їх боротьби з загарбниками [62].

Регіоном з власними особливостями розвитку руху Опору була Західна Україна. Складність соціально-політичних процесів, що відбувалися у цьому краї до і під час Другої світової війни, ставила перед науковцями, які працювали в рамках радянської парадигми, непрості завдання. Слід було знайти пояснення відносної слабкості підпільного і партизанського руху радянського спрямування на цих територіях, ворожості до більшовиків значної частини населення, популярності самостійницьких ідей. Відповіді формулювалися наступним чином: відносна слабкість радянського руху Опору в Західній Україні пояснювалася несподіваним нападом Німеччини на Радянський Союз, через що у західних областях не встигли залишити заздалегідь підготовлене підпілля, забезпечити його ресурсами. Однак поступово радянське підпілля і партизанка зміцніли і збільшили свою активність. Ворожість до радянської влади частини населення і популярність самостійницьких ідей пояснювалася «брехливою» пропагандою українських «буржуазних націоналістів», а також політикою окупантів, спрямованою на розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Головною метою авторів, які писали про радянський рух Опору в Західній Україні, стало спростування тези, що він був занесений у цей регіон зі сходу і не мав масової підтримки місцевого населення.

Партизанському рухові на історичній Волині були присвячені дисертації О. Стрельцова, Л. Степанова та В. Чистолінова [63]. До дискусійного питання про існування підпільної організації «Народна гвардія» першим звернувся А. Черненко [64]. С. Комарницький займався вивченням антифашистської боротьби населення Буковини [65]. У своїй дисертації він намагався оминати прямого визнання того, що в Чернівецькій області не тільки не зміг розпочати роботу підпільний обком і рай-

коми, а й узагалі підпільна діяльність ледве жевріла. За такою ж схемою висвітлювали історію радянського руху Опору в регіоні й інші автори.

Серед монографій, що присвячені західноукраїнському краю, виділяються книги В. Замлинського і Л. Кизи [66] про боротьбу проти нацистів на Волині, яка стала справжнім партизанським краєм. В. Замлинський у своїй монографії «Караюча земля» особливу увагу приділив партизанським формуванням під командуванням Д. Медведєва та О. Федорова. Його ж праця «З вірою у перемогу» стала першим ґрунтовним науковим дослідженням історії підпільної організації «Народна гвардія» на Львівщині, а також створення і діяльності Волинського підпільного обкому КП(б)У. У праці заперечується теза про антирадянські настрої більшості населення регіону, наголошується на класовій солідарності українських і польських трудящих.

Вершиною напрацювань радянської історіографії в цьому тематичному сегменті стала колективна праця «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників», третій розділ якої присвячений боротьбі на окупованій території. Книга починається з тези, що радянські партизани і підпільники боролися як проти окупантів, так і проти «їх прислужників – українських буржуазних націоналістів». Далі в ній описується процес підготовки і залишення на ворожій території партійного підпілля, який проходив у складних умовах швидкого наступу вермахта. Докладно описана діяльність розгалуженої підпільної організації «Народна гвардія».

Автори видання залишили поза увагою той факт, що розгалужене і структуроване партійне підпілля на території західних областей залишити не встигли. Визнається тільки, що «не вдалося організаційно підготувати партизанський рух заздалегідь». Серед усіх західноукраїнських областей у книзі наводяться дані про кількість залишених в тилу ворога тільки у Чернівецькій області: 28 червня 1941 р. на засіданні бюро Чернівецького обкому КП(б)У був затверджений склад керівників підпілля, а в області мало залишитися 13 підпільних груп у складі 137 осіб. Звісно, кількість залишених у підпіллі борців не задовольняла Москву, тому до кінця 1941 р. в західні області було надіслано майже 1500 комуністів. Значна частина цих людей загинула. Та все ж наполегливі спроби активізувати розвиток радянського руху Опору в цьому регіоні дали певні результати. На Волині з'явилися величезні райони,

контрольовані радянською партизанкою, набирало ваги й комуністичне підпілля. Навесні 1943 р. на території Ровенської і Волинської областей з ворогом боролися 59 підпільних організацій, у тому числі 16 великих. За офіційними даними, влітку 1943 р. кількість партизанів і підпільників у Чернівецькій, Волинській, Ровенській, Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславській областях сягнула 30 тис. чол., а на початку 1944 р. в боротьбі брало участь 20 тис. партизанів і близько 5 тис. підпільників. На початок 1944 р. у західному регіоні УРСР діяли Ровенській і Волинській підпільні обкоми КП(б)У та ЛКСМУ, 19 райкомів партії, 76 комсомольських організацій загальним числом 2492 комуністи і 1315 комсомольці [67].

У радянські часи було захищено близько півсотні дисертаційних робіт, присвячених регіональним дослідженням. Це дало змогу значною мірою відтворити перебіг антифашистської боротьби майже в кожній області УРСР. Найбільш популярною у науковців виявилася Сумська область, подіям у якій присвячено п'ять дисертацій. Незважаючи на суттєві досягнення, в Радянській Україні так і не були створені повноцінні дисертаційні або монографічні дослідження з історії руху Опору у Вінницькій і Черкаській областях. До історії радянської підпільно-партизанської боротьби у Хмельницькій, Чернігівській та Київській областях дослідники востаннє зверталися у 1949 р. [68], на Сумщині – у 1952 р. [69], на Полтавщині і Харківщині – у 1969 р. [70], а на Кіровоградщині – у 1972 р. [71] При тому, що Київська, Чернігівська і Сумська області мали потужні підпільно-партизанські формування з масовою підтримкою населення, а архіви насичені джерелами з цієї проблематики, активність пошукачів щодо цих регіонів залишала бажати кращого. Як наслідок, деякі дисертаційні теми з регіональної тематики явно застаріли і потребують нового осмислення. Особливо це стосується дисертацій, захищених у 40–50-х рр. ХХ ст., науковий рівень яких багато в чому не відповідає сучасним вимогам до таких кваліфікаційних праць.

Зокрема, А. Курносів дійшов висновку, що в «локальних» історичних напрацюваннях дуже обмежено застосовується порівняльний аналіз. Переважно він здійснювався для опису розвитку руху Опору в часі, а от спроби порівняння антифашистської боротьби у просторі, в різних регіонах траплялися рідко. Ще важче зустріти в

літературі порівняння руху Опору на радянській території та в інших європейських країнах. Між тим, історіограф вважає, що такий аналіз дав би змогу встановити відносну потужність руху Опору в кожному регіоні і країні, сприяв би з'ясуванню спільного та відмінного, зв'язків і закономірностей у різних умовах боротьби [72]. Погоджуючись з цими оцінками, водночас зазначимо, що рівень фактографічних досліджень з історії радянського руху Опору у різних регіонах УРСР перебував на доволі високому рівні, а сума зібраних фактів формувала підґрунтя для створення праць, які б охоплювали територію всієї України, а також здійснювати теоретичне осмислення напрацьованого.

2.3. Соціально-історичні дослідження

Значну увагу радянські автори приділяли соціально-історичним дослідженням. Їх кінцевою метою було показати ідеологічну і класову єдність радянського народу, «єдиний порив» всіх його соціальних груп у бажанні вигнати окупантів з рідної землі. Участь різних кластерів суспільства в антифашистській боротьбі показана у спеціальних працях, присвячених історії залізничників [73], жінок [74], робітничого класу [75], селянства [76] та інтелігенції [77].

Зокрема, дисертація, книги і статті П. Тронька подають історію комсомольського підпілля в масштабах цілої України, а також через призму методів партійного керівництва комсомолом [78]. Крім П. Тронька, на висвітленні участі комсомольців в русі Опору зосередилися Г. Бабічев, А. Красюк, Л. Будьонна, Д. Бедзик та інші вчені [79].

Якщо П. Тронько спеціалізувався на підпільній боротьбі, то І. Стафійчук та В. Яценко висвітлили участь комсомольців у партизанському рухові. Лейтмотивом праці І. Стафійчука стала політична робота комсомольців-антифашистів серед населення (за допомогою преси, радіопередач, усної пропаганди тощо) та їх вплив на морально-психологічний стан жителів України, мобілізація його на саботаж воєнних, політичних та економічних заходів окупантів, форми участі молоді в русі Опору. За його даними, на території України впродовж усього періоду окупації понад 100 тис. юнаків та дівчат зі зброєю в руках билися з загарбниками у складі партизанських загонів, тисячі комсомольців брали участь у більш як 660 підпільних комсомольських організацій, 264 міськкомів і райкомів, 12 підпільних обкомів ЛКСМУ. 8800 комсомольців були нагороджені орденами і медалями СРСР [80].

В. Яценко розкрив форми участі молоді в русі Опору та їх вплив на морально-психологічні настрої населення зайнятої ворогом території. Автор зазначив, що ЦК ЛКСМУ навіть створював спеціальні комсомольські групи для закидання за лінію фронту. З комсомольців, які закінчили спецкурси, було сформовано 225 десантних груп загальною чисельністю 925 осіб. До липня 1943 р. комсомольці-десантники створили чотири підпільні обкоми ЛКСМУ, 39 підпільних райкомів, 155 підпільних

організацій у складі 2387 осіб, 778 комсомольських організацій в партизанських загонах загальним числом у 5710 членів ВЛКСМ, а також підібрали для підпільно-диверсійної роботи 1737 комсомольців [81].

На думку А. Красюка, робити висновки про ударну силу партизанських загонів можна було залежно від кількості членів Компартії і комсомолу [82]. Згідно з наведеною В. Зеболовим статистикою, у Молдавському з'єднанні В. Андрєєва і в загоні ім. С. Будьонного під орудою І. Артюхова в жовтні 1943 р. налічувалося 10% комуністів і 70% комсомольців. Всього у 17 великих партизанських формуваннях УРСР з 21594 партизанів 4232 були комуністами, що становило 20% їх загальної кількості [83]. За всю війну, за одними даними, серед партизанів України нараховувалося 14875 комуністів (7% від загальної кількості) і 26 тис. комсомольців (майже 12%). За іншими даними, частка комуністів у партизанських загонах України сягала 13,6%, а комсомольців – 19,6% [84].

Таким чином, сформувалося коло авторів, які спеціалізувалися на участі молоді і комсомольців у русі Опору. Загальні напрацювання науковців зафіксовані у відповідному розділі «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» [87].

Не в усіх цих працях були повною мірою розв'язані поставлені завдання щодо розкриття ролі певного прошарку населення в русі Опору та використання його потенціалу у боротьбі з ворогом. Наприклад, в «Історії селянства Української РСР» показ ролі українських селян звівся до повторення вже відомих прикладів антифашистської боротьби партизанів і підпільників у сільській місцевості. Жодних узагальнень, аналізу боротьби з загарбниками на селі здійснено не було. Заслуговують на увагу лише статистичні дані про соціальну структуру учасників партизанського руху. Серед 52,5 тис. українських партизанів, про яких зібрано повні дані, налічувалося 47% селян, 35,7% робітників, 17,3% службовців [86]. Найбільший відсоток вихідців з села був у Вінницькому партизанському з'єднанні Я. І. Мельника – 77% [87].

У книзі «Рабочий класс Украинской ССР» ролі робітників в антифашистській боротьбі приділено незначну увагу. Там лише зазначено, що «незалежно від чисельності вплив робітників у партизанських формуваннях був надзвичайно великим, що

визначалося їх «соціальним зарядом», провідною роллю в соціалістичному суспільстві». Як доказ використовується факт, що з 95 партизанів і підпільників України, відзначених званням Героя Радянського Союзу, 34% становили робітники, що, до речі, приблизно відповідає їх частці серед усіх учасників партизанського руху [88].

А от у шостому томі «Истории советского рабочего класса» робітничий клас названо провідною силою народної боротьби в тилу ворога, ядром підпілля. Розкриттю ролі робітничого класу в русі Опору приділено 38 сторінок. Багато уваги у виданні приділено описові саботажної та диверсійної діяльності робітників на промислових підприємствах України [89].

М. Коваль уперше в радянській історіографії описав життя інтелігенції на окупованій території, дав характеристику основним формам прояву ними радянського патріотизму [90]. Осучаснений матеріал цієї книги був розміщений М. Ковалем у 5-му й 6-му розділах другої книги «Нарисів історії української інтелігенції», що побачили світ у 1994 р. [91]

Л. Коваленко описала форми і методи участі жінок у підпільно-партизанській боротьбі, розповіла про їх допомогу населенню та регулярним військам Червоної армії. Автор подала статистичні дані про кількість жінок серед учасників збройної боротьби: 9,3%, а в окремих загонах – до 25% загальної чисельності партизанських загонів [92].

Діяльності підпільних піонерських організацій, підлітків-розвідників у партизанських загонах приділив увагу В. Яценко [93]. На його думку, найбільшою активністю відзначалися піонери м. Цюрупинська на Херсонщині та с. Покровське на Донеччині. У Цюрупинську організацію з 13 піонерів назвали «Юнармія». Вона займалася поширенням рукописних листівок і дрібними диверсіями (40 разів члени організації переривали телефонно-телеграфний зв'язок, вивели з ладу німецький автобус і кілька мотоциклів). Тим же займалась і «Карівська спілка піонерів» у с. Покровському. Крім того, юні покровчани збирали зброю і боєприпаси, училися нею користуватися. А. Чайковський згадує про 16-річного Анатолія Слинька, який чотири рази десантувався в райони Брянської області з розвідувальними завданнями. За проявлену мужність хлопець був нагороджений трьома бойовими медалями. Згодом він

став ученим-істориком і дослідником партизанського руху. За даними автора, у партизанських лавах воювало 6 тис. учнів шкіл і технікумів та студентів вищих навчальних закладів, з яких 103 підлітки [94].

У такій мультиетнічній країні як Радянський Союз національне питання завжди викликало підвищений інтерес. У рамках досліджень з історії руху Опору в Україні радянські вчені висвітлювали основні прояви інтернаціональної дружби народів СРСР, їх бойової співдружності з громадянами інших країн, участь радянських громадян в європейському русі Опору, здійснювали ідеологічне розвінчання «буржуазних націоналізмів». Однак, популярна дефініція «дружба народів» не отримала в радянській літературі точного визначення. Через те важко встановити, чим, наприклад, якісно відрізнялася «дружба народів» у СРСР від мирного співіснування десятків і сотень національностей у більшості мегаполісів сучасного світу.

Розкриваючи особливості руху Опору, історики радянської доби наводили дані про поліетнічний склад партизанських загонів (62 національностей) як свідчення інтернаціоналізму, культивованого в СРСР. Щоправда, прямого логічного зв'язку з «дружбою» цей факт не має, його слід було аргументовано довести. Також впадає в очі, що частка українців серед «народних месників» була непропорційно меншою, ніж інших народів. Особливо помітно це було у складі великих партизанських з'єднань і десантних груп. Так, на час виходу у Карпатський рейд 12 червня 1943 р. у з'єднанні С. Ковпака налічувалося 40% росіян, 20% білорусів, 10% представників інших національностей і лише 30% українців [95]. Втім, офіційні дані, що ілюструють загальну ситуацію по партизанському руху, виглядають краще: 59% українців, 21,2% росіян, 6,6% білорусів, 3,2% іноземців [96]. Серед іноземних громадян найбільше було угорців – 892, поляків – 440, французів – 100, німців – 92, румунів – 58, англійців – 2 [97].

«Дружбі народів» у підпільних і партизанських формуваннях на території УРСР частково були присвячені монографії І. Слинька та М. Ковалю [98]. Участю німецьких, чехословацьких та інших іноземних антифашистів у боротьбі проти загартбників на території України цікавилися М. Погрібний, Ф. Шевченко, В. Чумак, І. Петерс та інші [99]. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Сою-

за...» згадується про утворення в травні 1943 р. чехословацького партизанського загону під командою Яна Налепки. Його основу склали військовослужбовці 101-го словацького полку, які перейшли на бік антифашистів [100]. У радянські часи на тему участі словацьких солдатів у русі Опору захистив дисертацію І. Гречуха [101]. В. Єгоров і П. Кундаров у статті «Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.» встановили, що на бік одеських партизанів у 1944 р. перейшло 166 словацьких військовослужбовців тилових частин цієї дивізії [102]. Словаки допомагали мешканцям нескорених катакомб продовольством, зброєю, передали у розпорядження підпільників автомобілі, радіостанцію.

У 1943–1944 рр. у складі радянського руху Опору були створені окремі польські партизанські загони під проводом П. Кундіуса, Я. Бужинського, Я. Галицького, ім. Ванди Василевської та інші. Про їх діяльність на території Західної України написав І. Бречак. Після визволення Ровно при 1-й армії Війська Польського було створено Польський партизанський штаб. Як свідчить статистика, участь поляків у радянському русі Опору була доволі помітною. У квітні 1944 р. Український штаб партизанського руху передав під керівництво цього штабу партизанські формування на чолі з Ю. Собесяком, Р. Сатановським, С. Шелестом, Л. Луцевичем загальною кількістю 1863 етнічних поляків [103]. Крім того, І. Бречак дослідив діяльність підпільних організацій, до яких входили поляки. Серед таких, у першу чергу, слід назвати «Народну гвардію». Остання спроба узагальнити результати досліджень з історії участі зарубіжних антифашистів у радянському русі Опору в Україні була зроблена у далекому 1970 р. [104].

Усього понад 10,7 тис. громадян Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії та інших держав билися з ворогом в лавах партизанських загонів, що перебували на зв'язку з УШПР [105]. В. Клоков стверджував, що на території УРСР діяли партизани з 20 країн Європи, серед яких налічувалося 5 тис. поляків, 800 чехів і словаків, понад 300 югославів, 200 угорців, болгар, французи, румуни та інші. Водночас близько 50 тис. радянських громадян брали участь в європейському русі Опору [106].

Найяскравіше бойове співробітництво партизанів різних республік СРСР проявлялася під час німецьких каральних експедицій, підготовки і проведення партизанських рейдів та нападів на великі гарнізони ворога. Цьому аспекту присвятили свої праці І. Дудко та А. Зеніна [107].

2.4. Проблемно-історичні дослідження радянського періоду

Найвагомішим здобутком радянської історіографії стала підготовка низки дисертацій, монографій та наукових статей, спеціально присвячених окремим аспектам історії руху Опору в Україні. Деякі з порушених науковцями питань досліджувалися дуже ретельно, інші – на задовільному рівні, а решта – окреслювалася лише в загальних контурах.

Провідним напрямом радянської історичної науки загалом та історіографії руху Опору в Україні, зокрема, вважалась апологетика керівної ролі Компартії в організації і здійсненні боротьби з окупантами. Фактично «всенародна боротьба» досліджувалася навіть не в рамках історії країни, а в руслі історії Комуністичної партії. Показовими в цьому сенсі фактами були численні рішення партійних органів (від ЦК до місцевих комітетів), які організовували, активізовували, спрямовували та оцінювали роботу істориків. Завданням працівників цього «цеху» було показати далекоглядність і безпомилковість партійного керівництва, проголосити його головною причиною успіху народної боротьби, вказати на переваги соціалістичного ладу та ідейну єдність партії і народу. Документальні джерела, якими послуговувалися дослідники, просіювалися і накопичувалися не у державних, а у партійних архівах, а доступ до них був серйозно обмежений.

Найменше відхилення від стрижневої лінії, пов'язаної з «керівною роллю Компартії» викликало жорстку реакцію. Наприклад, авторитетний історик В. Клоков також був змушений критикувати авторів спогадів командирів найбільших партизанських з'єднань за те, що в їх працях роль партії нібито «знайшла своє відображення лише в окремих аспектах її прояву». За недостатню увагу до «ролі партії» він піддавав критиці Н. Азяського та С. Тюшкевича [108].

Обґрунтування провідних позицій Комуністичної партії Радянського Союзу в контексті досліджень з історії Великої Вітчизняної війни активно почалося з другої половини 50-х років і тривало до розпаду СРСР [109]. Безперечно, у такого роду розвідках переважав принцип партійності. Значна увага в цих роботах акцентувалась на керівній ролі партії у розвитку партизанського руху на окупованих територіях.

Дану групу робіт об'єднує думка, що провал окупаційної політики нацистів і «все-народна війна» проти них зумовлювалися комуністичним вихованням і партійною пропагандою серед радянських громадян. Організаторська, керівна й ідеологічна робота партії проголошувалась вирішальним фактором досягнення перемоги у війні й у розгортанні масового спротиву загарбникам з боку населення окупованих територій. Бойова діяльність партизанів і підпільників вважалася «концентрованим результатом ідейно-політичної, організаторської й агітаційно-масової роботи» партії [110]. Керівна роль ВКП(б) пояснювалася не як «насильницька мобілізація мас», а як надання «природному і гарячому прагненню радянських людей взяти найактивнішу участь в боротьбі... найбільшій цілеспрямованості й ефективності» [111].

Безпосередньо впливу Компартії на антифашистську боротьбу в Україні були присвячені численні дисертаційні [112] та інші дослідження [113]. Серії статей на тему партійного керівництва партизанським рухом опублікували в «Українському історичному журналі» П. Савчук [114] та В. Нем'ятий [115]. Важливе місце в дослідженнях цієї групи посідає збірник «Партия во главе народной борьбы в тылу врага», окремі матеріали якого безпосередньо присвячені партійному керівництву рухом Опору [116].

Керівна роль компартії показувалася також і через факт, що близько 40 тис. комуністів спеціально залишили для боротьби на окупованій території [117]. Тільки у партійному підпіллі на окупованій території було залишено 26500 комуністів. Ще до окупації й одразу після неї в Україні було створено 23 підпільних обкоми (у складі 115 керівних працівників), 67 міськкомів і 564 райкоми, а також 54 міських райкоми компартії і 4316 первинних партосередків [118], а також 9 підпільних обкомів, 213 міськкомів і райкомів 286 первинних осередків комсомолу. Всього на окупованій території для нелегальної роботи залишили близько 3 тис. комсомольців [119]. Та з усіх цих структур змогли розпочати практичну діяльність лише 13 обкомів, 10 міськкомів, близько 100 райкомів, понад 280 партійних осередків КП(б)У, а також 4 обкоми комсомолу, понад 100 міськкомів, райкомів і первинних осередків ЛКСМУ [120]. Крім того, до осені 1941 р. по партійній лінії було створено 883 пар-

тизанських загони і 1700 диверсійно-розвідувальних груп в кількості 35 тис. осіб. Їх ядром стали 13743 комуністи і близько 8,5 тис. комсомольців [121].

У фокусі уваги представників «істпарту» завжди перебувало висвітлення діяльності обласних парторганізацій у роки війни. У цих роботах описувалася й їх участь у боротьбі в тилу ворога. Наприклад, М. Бондар приділив увагу процесу створення в Одесі партійного підпілля і допомоги партизанів Одещини захисникам міста [122]. Такі дослідження були проведені у Львівській, Житомирській, Полтавській, Ворошиловградській, Сумській, Вінницькій, Донецькій областях [123].

Слід зауважити, що обласний рівень керівництва партійним підпіллям був найскладнішим і найнебезпечнішим. Для керівництва боротьбою членам підпільних обкомів доводилося проводити численні зустрічі та багато пересуватися по зайнятій ворогом території. Така активність збільшувала вірогідність провалів. На початок 1943 р. в УРСР діяли тільки 9 підпільних обкомів: Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Кіровоградський, Одеський, Сталінський, Сумський, Чернігівський. Крім того, впродовж зими-весни 1943 р. на базі організаторських груп ЦК КП(б)У були створені Вінницький, Волинський, Кам'янець-Подільський та Ровенський підпільні обкоми. Їх боротьбою тривалий час керував підпільний ЦК КП(б)У, який функціонував з 2 жовтня 1942 р. до 29 червня 1943 р. Завдяки визволенню значної території від загарників, на початок 1944 р. в підпіллі діяло 7 обкомів КП(б)У, міжобласні і міжрайонні центри, 39 міськкомів і райкомів партії, 4 обкоми і 16 райкомів комсомолу, понад 300 низових партійних, комсомольських та патріотичних організацій [124].

На жаль, історико-партійна тематика «виразно випереджала всі інші – загальноісторичну, джерелознавчу, теоретико-методологічну, історіографічну» [125]. Це видно на прикладі гіпертрофованої уваги до партійного підпілля, що відволікало увагу істориків від непартійного (як його називали в СРСР, патріотичного або антифашистського) підпілля. Місце і роль непартійного підпілля у радянському русі Опору досі не стали предметом спеціального дослідження. І це при тому, що після розгрому першого складу партійного підпілля (заздалегідь залишеного на окупова-

ній території) саме на основі масового виникнення непартійних підпільних організацій формувалося нове обличчя радянського Опору в містах і селах України.

Певний внесок у наукову розробку регіональних проблем руху Опору зробили автори нарисів історії партійних організацій областей українською [126] та російською [127] мовами, в яких містяться матеріали про діяльність комуністичних підпільних організацій. Спільним недоліком цих книг є відсутність аналізу причин, які призвели до провалу багатьох підпільних організацій, а також труднощів у становленні підпілля в початковий період окупації. Зустрічаються і фактографічні помилки, зарахування до «народних месників» непричетних до руху Опору осіб. У нарисах переважно розглядається діяльність великих загальновідомих організацій і загонів, але в деяких виданнях наведені уточнені дані щодо партизанських і підпільних формувань. Цінність нарисів полягає в тому, що вони цілісно відстежують історію кожної партійної організації в період війни, у тому числі й на окупованій території.

Узагальнений матеріал про керівну роль партії та її підрозділів в організації відсічі окупантам міститься у «Нарисах історії Комуністичної партії України» та «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», у п'ятому томі багатотомної «Истории КПСС» [128]. Зокрема, в «Истории КПСС» показаний процес створення спеціальних воєнних органів партії, які здійснювали керівництво і координацію бойової діяльності партизанів і підпільників, підготовку кадрів для боротьби в тилу ворога, роботі з населенням, матеріально-технічного оснащення підпілля і партизанських загонів. У той же час особливості і труднощі функціонування підпілля в залежності від місцевих умов у тому повністю не розкриті. У цьому та всіх без винятку інших радянських виданнях доволі докладно висвітлена діяльність міського підпілля і дуже мало уваги відведено історії партійного підпілля в сільській місцевості. Загалом радянський партизанський рух розглядався авторами як стратегічний фактор у війні.

Влучну загальну характеристику значній частині праць історико-партійного напрямку дав В. Клоков: «У низці досліджень організаторська діяльність партії відображена в основному лише в плані керівних вказівок партійних органів, кількісних даних про мережу партійного підпілля і результатах народної боротьби. Окремі

приклади конкретної діяльності партійного підпілля... не дають чіткого уявлення про багатоманітність структурних форм підпільних організацій, про взаємозв'язок усіх її ланок, про залежність структури від конкретних місцевих умов або її змін під впливом перебігу подій на фронтах». На думку В. Клокова, основні заслуги Компартії полягали у розробці розгорнутої програми всенародної боротьби і конкретних поточних завдань; активній політико-пропагандистській діяльності серед населення окупованих територій; створенні гнучкої системи управління опором; висуненні в керівники підпільно-партизанських формувань авторитетних комуністів; підпорядкуванні народної боротьби інтересам Червоної армії [129].

Сьогодні очевидно є потреба в об'єктивному погляді на місце і роль партії у розвитку радянського руху Опору в Україні. На часі з'ясування допущених партійними працівниками помилок; відтворення образу «партійця» в очах населення; ставлення безпартійних до окремих комуністів, партії і комуністичної ідеології; еволюції сприйняття населенням окупованих територій більшовицьких ідей; характер відносин між партійним та непартійним підпіллям. Чекають на дослідників такі питання як особисті і службові взаємини між командирами і комісарами партизанських загонів та їх вплив на ефективність боротьби, між партійними і непартійними антифашистами.

Нові підходи до вивчення ролі Компартії в розвитку радянського руху Опору дадуть змогу глибше розуміти його сутність, особливості, результативність у цілому. Тож замість огульної критики, часто невисокого наукового рівня, перед сучасною українською історіографією стоїть завдання створити сучасну наукову працю про роль партії в антифашистській боротьбі, позбавлену як радянських, так і сучасних ідеологічних перекосів. Серйозні наукові пошуки потрібно провести і для з'ясування ролі ОУН-Б у перебігу українського руху Опору та польських політичних організацій у розвитку польського руху Опору на українських землях. Адже як у радянських підпільно-партизанських формуваннях, так і в інших національно-політичних течіях руху Опору в Україні керівництво здійснювалося політичними партіями. Партійний вплив визначав характер і особливості розвитку різних течій Опору.

Важливим напрямом боротьби проти нацистів були агітація і пропаганда. Одним з перших до цієї проблематики звернувся І. Дем'янчук, який захистив на цю тему дисертацію, а на її основі видав монографію [130]. Автор зосередився на вивченні преси партизанів і підпільників. Дослідник опрацював величезний масив журналів, газет, листівок, бойових листків, закликів, відозв. Він встановив, що основними завданнями підпільно-партизанської преси були виховання «вогненної ненависті до німецько-фашистських мерзотників», зміцнення віри у перемогу, переваги комуністичної ідеології шляхом систематичних повідомлень про звірства агресорів, хід воєнних дій, всенародну єдність у боротьбі з нацизмом, конкретні приклади жертвовності і героїзму. І. Дем'янчук наголошував, що швидке зародження і успішний розвиток підпільної преси був обумовлений трьома чинниками. Насамперед це наявність напередодні війни густої мережі місцевих газет, друге – великої армії журналістів, третє – створення у довоєнні роки потужної поліграфічної бази, частина якої потрапила до рук антифашистів. Партизани України отримали в своє розпорядження 84 портативні друкарні вагою 16–20 кілограмів з набором шрифтів, 15 досвідчених редакторів та чимало складачів-верстальників. Загалом на окупованій території СРСР виходило 349 радянських газет, перелік яких поданий І. Дем'янчуком наприкінці книги.

Автор не обмежився тільки заявленим дослідженням преси в тилу ворога. Він висвітлив й інші способи пропагандистської роботи: бесіди, збори, мітинги. Крім того, лише у 1943 р. для ведення виховної роботи серед населення окупованих територій у розташування партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, П. Куманька на літаках були доставлені лектори ЦК КП(б)У, журналісти, кінооператори, фотокореспонденти, а також кілька кінопересувок для демонстрації радянських фільмів [131].

М. Ющенко описав особливості і методи агітаційно-пропагандистської роботи Компартії на окупованій території [132]. Автор показав роль друкованого слова у мобілізації народу на боротьбу проти агресорів. Провідне місце в агітаційно-пропагандистській роботі посідала преса окремих загонів і організацій. Пізніше ви-

ходить осучаснена версія монографії А. Юденкова [133], а у 1988 р. на світ з'явилася монографія у співавторстві з І. Івлєвим [134].

Агітаційну роботу серед населення західноукраїнських областей висвітлено в колективній монографії «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників» [135]. Її особливість полягала в тому, що ідеологічне протистояння відбувалося не тільки з нацистами, а й з різного роду польськими та українськими політичними силами. Рукописній пресі ровенських партизанів присвятив свою статтю П. Лещенко [136], у статті В. Варягіної і Г. Вакуленко розповідається про пресу «Народної гвардії» [137]. У низці статей порушені загальні питання масово-політичної роботи серед населення окупованих територій, службовців окупаційних військ та самих антифашистів [138].

Хоча на тему агітаційно-пропагандистської діяльності було написано чимало праць, проте їх рівень уже не відповідає сучасним вимогам і поглядам на проблему. Тому і в цьому напрямку очевидною є необхідність провести нові дослідження на основі сучасних критеріїв та відкриття раніше недоступних комплексів джерел.

Одним з важливих напрямів наукового пошуку стала розвідувальна діяльність партизанських формувань [139]. Партизанська розвідка велася для власних потреб та в інтересах Червоної армії. Важливість здобутих розвідданих полягала в тому, що вони давали змогу вчасно дізнаватися про розташування важливих об'єктів, передислокацію противника, потужність його угруповань у певному районі, розпізнавати його наміри. Це створювало умови для ефективнішого планування і проведення бойових операцій. Г. Мигрин і Г. Міщенко повідомляють, що з початком війни партійними і чекістськими органами для роботи на території УРСР було підготовлено близько 13 тис. осіб, 43 спеціальні підпільні групи (687 осіб), підготовлено більше ста конспіративних квартир. Для зв'язку з Центром залишено 440 розвідників-сигнальників, 77 спеціально навчених зв'язкових [140].

Із 1942 р. в усіх партизанських формуваннях стали створювати розвідувальні підрозділи, але розвиток цієї справи гальмувався через брак досвіду і достатньої кількості спеціалістів. Велику роль в активізації партизанської розвідки відіграли наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942

р. та наказ Верховного Головнокомандувача «Про покращення розвідроботи в партизанських загонах» від 19 квітня 1943 р. У постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» наголошувалося на необхідності охопити розвідувальною діяльністю на користь фронту всю окуповану територію. Для цього рекомендувалося кількісно і якісно посилити розвідпідрозділи, укомплектувати їх найкращими кадрами і зброєю, створити їм сприятливі умови. Кожен партизанський загін зобов'язувався до створення широкої мережі агентурної розвідки. Тільки у квітні-червні 1943 р. УШПР спрямував до партизанських загонів 20 заступників командирів з розвідки та 17 спеціалістів-розвідників [141].

Про ефективність цього виду діяльності партизанів і підпільників свідчать факти. Так, розвідникам, які діяли на ворожій території вдалося, наприклад, захопити документи 13-го залізничного батальйону гітлерівців, дізнатися про спрямування окупантами 46 агентів з отрутою для терактів у партизанських загонах, визначити місцезнаходження німецького штабу групи армій «Південь», виявити будівництво ліній оборони противника по р. Західний Буг, на Львівщині і Волині. Радянська агентура була інфільтрована до апарату рейхскомісара України, у гарнізон містечка Морочно, у Рафалівську та Володимирську райуправи на Волині тощо. Саме завдяки розвідці партизанів і підпільників вдалося дізнатися про місцезнаходження ставки А. Гітлера під Вінницею [142]. Всього у 1942 р. УШПР отримав від антифашистів 165 цінних розвідувальних повідомлень, у 1943 р. – 1260, а за сім місяців 1944 р. – 1157 [143].

Досвід війни показав, що закинуті в тил ворога армійські розвідгрупи стикалися з різного роду труднощами, які легко долалися місцевими партизанами. Тому все частіше стало практикуватися закидання армійських розвідгруп на бази партизанських загонів, що забезпечувало розвідникам безпечне десантування, постачання необхідними матеріальними засобами та інформацією, швидке виведення груп на об'єкти розвідки.

Бойова робота партизанів знайшла своє відображення у працях П. Матронова [144] і М. Ковалю [145]. Бойовій діяльності партизанів і підпільників у Західній Україні присвячено окремий підрозділ колективної праці «Боротьба трудящих захі-

дних областей УРСР проти фашистських загарбників» [146]. На вивченні бойової діяльності радянського підпілля в Україні спеціально зосереджувався В. Кучер [147], а В. Нем'ятий – на його саботажній та диверсійній діяльності [148].

Окремим видом бойової діяльності партизанів стала протидія каральним акціям окупантів. На жаль, це питання не зацікавило радянських істориків. Одним з небагатьох дослідників, хто приділив йому увагу, став А. Чайковський. Автор присвятив антипартизанським операціям гітлерівців та протистоянню ним з боку партизанів окремих розділ своєї монографії «За нами Большая земля» [149]. Дослідник навів дані, що тільки у 1941 р. німцям довелося провести 10 великих боїв на території України. На відміну від більшості радянських істориків, А. Чайковський не погоджувався з тезою, що контрпартизанські заходи нацистів не були масштабними. Він наполягав, що німці завдали антифашистам серйозних утрат, особливо в перший період війни.

Специфічній темі боротьби партизанів і підпільників за зрив економічних планів гітлерівців у промислових центрах, присвячені статті П. Дишлевого, Ю. Єлєсіна, В. Нем'ятого, Л. Кондратенка, П. Тронька [150]. У кількох публікаціях розкривалися форми саботування конфіскації окупантами продовольства в українських селян [151]. У період визволення території України нацисти проводили політику «випаленої землі». Радянське керівництво поставило перед партизанами і підпільниками завдання зберегти від знищення і вивезення сільськогосподарські та промислові об'єкти, народне майно. Про це йдеться у статті В. Кучера «Боротьба підпільників України за збереження народного добра». Зокрема, автор описує активну й ефективну підривну діяльність патріотів на миколаївських та херсонському суднобудівних заводах [152].

Попри міфотворчість і радянську систему приписок, що перекочували зі звітів воєнного часу в історичну літературу, успішні результати диверсій радянських партизанів України на комунікаціях (водні, шосейні, залізничні шляхи, лінії зв'язку) були незаперечними. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецьких військ та озброєння по території УРСР стали вагомим внеском у розгром нацистів та вигнання їх з української землі. Найефективнішим способом завдання

максимальних втрат окупантам і допомоги фронту стали диверсії партизанів на залізницях, які були найбільш уразливим об'єктом ворожого тилу. Аби активізувати цей вид «малої війни», начальник УШПР Т. Строкач 2 червня 1943 р. видав наказ, в якому обласні штаби партизанського руху зобов'язувалися розподілити між партизанськими загонами всі шляхи на території області для вже не спорадичних, а систематичних диверсій. Кінцевим завданням був повний параліч закріпленої за кожним загonom ділянки залізниці. Під це завдання надавалося необхідне кадрове і матеріально-технічне забезпечення.

Таке зосередження сил дало відповідний результат. Якщо з середини 1941 до середини 1942 р. партизани України пустили під укіс 85 ешелонів ворога, то лише за друге півріччя 1942 р. – 154 ешелони [153]. На ділянці Ковель-Сарни інтенсивність руху зменшилася з 45 до 35 ешелонів. Одразу після початку масованих диверсій на всіх дільницях Ковельського вузла припинився нічний рух, а вдень швидкість поїздів на лісових ділянках не перевищувала 3–4 км на годину. У серпні це змусило гітлерівців переорієнтувати перевезення вантажів на Харків через угорські залізниці, що збільшувало відстань на 1000 км. Диверсійні удари не тільки затримували перекидання живої сили і техніки, а й значною мірою знищували її. З 7 липня 1943 до квітня 1944 р. на ділянках Ковельського вузла було підірвано 611 ешелонів, пущено під укіс 8 бронепоїздів, загинула значна кількість ворожих військовослужбовців [154]. У підсумку, за даними авторів колективної праці «Война в тилу врага», порівняно з іншими формами партизанської війни, диверсії на залізницях спричинили 55% втрат окупантів в живій силі і 75% матеріальних втрат [155].

Цьому питанню була присвячена і дисертація В. Клокова [156]. Згодом на основі цього дослідження автор видав монографію [157]. Суттєвим недоліком роботи стало те, що автор обійшов увагою «рейкову війну» на території Півдня і Заходу України. Однак, залучення величезної кількості історичних джерел, досвід участі самого автора у «рейковій війні», дослідження не тільки завданих окупантам втрат, а й труднощів, які підриивникам доводилося долати під час здійснення своїх операцій, робить працю В. Клокова й донині актуальною з пізнавальної точки зору.

Як не дивно, але найбільш якісно відобразили і проаналізували війну «народних месників» на залізничних комунікаціях автори, праця яких не була спеціально присвячена цьому питанню. М. Загорулько та А. Юденков не тільки навели значну кількість фактажу, подали таблиці, порівняли результати диверсій на залізницях в різних республіках СРСР, а й здійснили важливі узагальнення по темі [158].

До диверсійної діяльності радянські автори відносили також індивідуальний терор. За весь період окупації тільки на території Ровенської і Волинської областей нацистам довелося замінити близько 60% старост і 20% працівників районної і місцевої ланки, убитих партизанами і підпільниками [159]. Хоча терор проти представників окупаційної влади був поширеним і дієвим методом боротьби, слід, однак, зазначити, що терористична діяльність антифашистів не стала в СРСР предметом спеціального розгляду. Йому не присвячено ані монографій, ані книжних розділів, ані окремих статей. Та й саме поняття «терор» використовувалося вкрай рідко.

В. Кучер спеціально зосередився на розгляді важливої сторінки антифашистської боротьби в Україні – історії партизанських країв і зон. На початку роботи автор подає тлумачення понятійного апарату. «Партизанський край – це райони, які перебували під повним контролем народних месників. Як правило, в населених пунктах на території такого краю розташовувались партизанські гарнізони, комендатури, застави..., які брали на себе функції радянських органів влади. Населення, що проживало на території партизанських країв, брало активну участь в усіх заходах, здійснюваних партизанами... Партизанські зони – райони систематичної бойової діяльності партизанів, які в тій чи іншій мірі перебували під їх контролем... У партизанських краях, і особливо у зонах, боротьба проти окупантів йшла з перемінним успіхом, але в цілому бойова ініціатива була на боці партизанів» [160].

Враховуючи певну розмитість смислової межі між зоною і краєм у вищезгаданих формулюваннях, пропонуємо уточнені визначення цих понять. Партизанський край – це територія в тилу противника, яка довгий час перебувала під повним контролем партизанів, де знищені всі форми присутності окупантів, створені або відновлені незалежні від окупантів органи влади та велася самостійна економічна діяльність. Партизанська зона – це територія в тилу противника, яка була об'єктом сис-

тематичних бойових дій партизанів і перебувала під їх частковим контролем. У партизанських зонах з перемінним успіхом паралельно діяла як окупаційна, так і радянська влада. При цьому окупанти контролювали тільки вузлові пункти і шляхи сполучення, а призначені ними колабораціоністські органи влади змушені були співпрацювати з партизанами. Механізм паралельного співіснування двох влад умовно можна визначити за формулою: вдень управляють окупанти, а вночі – партизани.

Важливість існування партизанських країв і зон полягала в тому, що вони в психологічному плані засвідчували слабкість ворога і силу партизанського руху. Крім того, для ефективної війни проти окупантів партизанам було важливо контролювати не лише безлюдні території, а й населені пункти. Це створювало принципово кращі можливості для організації проживання, харчування, побуту, лікування, постачання, господарської діяльності, бойової підготовки і діяльності народних месників, створення партизанських резервів, збереження народного майна від розграбування, контролю шляхів сполучення. Саме на основі країв і зон могли створюватися великі за чисельністю і важкоозброєні партизанські з'єднання. Воєнне значення партизанських «малих земель» в тилу ворога полягало в тому, вони змушували нацистів відволікати значну кількість живої сили, танків, артилерії, авіації для проведення каральних експедицій.

Більшість партизанських країв в УРСР існували в північних областях республіки, де були великі ліси. Перші краї та зони виникли на півночі Лівобережної України. Взимку-навесні 1942 р. на стику Сумської області УРСР (Середино-Будський і Хильчицький райони) та Орловської області РРФСР виник величезний партизанський край, що простягався на 260 км з півночі на південь та на 50 км зі сходу на захід. Під контролем 18 тис. партизанів перебувало понад 500 населених пунктів. Там діяли з'єднання О. Сабурова, С. Ковпака, М. Таратути. У той же період створюється ще один партизанський край на стику Чернігівської області УРСР, Гомельської області БРСР та Орловської області РСФРР. У всіх селах у радіусі 15–18 км навколо лісових масивів стояли партизанські гарнізони і комендатури. В цьому краї активно діяли формування І. Федорова, М. Попудренка, М. Салая та інші. Обидва партизанські краї проіснували до повернення Червоної армії. У безпосередній близькості до Киє-

ва розташовувався так званий «Мокрий трикутник» – заліснена і заболочена місцевість у межиріччі Дніпра та Десни. Влітку 1943 р. там виникла партизанська зона, де діяли загони М. Тарануценка, Ю. Збанацького, К. Гнідаша та інших командирів.

Улітку 1943 р. партизанські краї виникли й у інших областях України. Утворився партизанський край на території Ровенської області. Він обіймав територію півночі і центру Ровенщини з 300 тис. населення, загальною площею у 10 тис. км². У цьому краї тільки загони самооборони налічували 5 тис. людей. Великі партизанські зони існували також у Волинській, Вінницькій і Кіровоградській областях, Кримських горах [161]. Всього, за даними А. Залеського, радянські партизани контролювали настільки велику територію СРСР, що вона дорівнювала площі Англії, Данії і Бельгії разом узятих [162].

Значна кількість дослідників вивчала історію окремих підпільних або партизанських формувань. Окрема дисертація була присвячена краснодонській підпільній організації «Молода гвардія» [163], монографія – галицькій «Народній гвардії» [164]. Побачили світ публікації з історії діяльності київської підпільної групи І.Д. Кудрі [165]; шепетівського, хотинського, кіровоградського та сквирського підпілля [166].

Група вчених зацікавилася історією легендарних партизанських з'єднань під орудою С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова та Я. Мельника [167]. Про зростання міці партизанського руху свідчили не тільки збільшення з року в рік загальної кількості «лісових солдатів», а й середня чисельність особового складу в одному партизанському загоні. Якщо у 1941–1942 рр. середній загін налічував від 30 до 100 чол., то у 1943–1944 рр. – 200–300 бійців. А 30 травня 1942 р. в Україні було покладено початок створенню великих партизанських з'єднань. У цей день на Сумщині під єдине командування О. Сабурова стали 8 загонів чисельністю у 1,5 тис. «народних месників». У квітні наступного року це з'єднання, яке за місцем нової дислокації отримало назву Житомирського, вже налічувало понад 3300 бійців. Наприкінці грудня 1943 р. партизанське з'єднання під орудою С. Малікова було перетворене на Житомирську партизанську дивізію ім. М. Щорса у складі двох стрілецьких та одного артилерійського полків загальною кількістю у 4,3 тис. бійців. Півторатисячна 1-а

Українська партизанська дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А. Ковпака, створена на базі Сумського партизанського з'єднання під командою П. Вершигори, включала три стрілецьких полки і кавалерійський дивізіон. Звичайна чисельність з'єднання становила 400–1000 осіб. Такий розмір з'єднань дозволяв досягти необхідного балансу між боездатністю і маневреністю.

У книзі Н. Старожилова «Партизанські з'єднання України» [168] поряд із партизанським рухом досліджується і підпільна боротьба на території України. Але в таблиці, котра містить список підпільних партійних організацій України станом на 15 вересня 1942 р., автор не врахував того, що частина підпільних організацій, залишених для роботи, була викрита фашистами або не діяла.

Найповнішу статистику партизанських з'єднань під час визволення Правобережжя подав Ю. Зінченко. Згідно з його даними, у цей період на території Вінниччини діяли три з'єднання, у Кам'янець-Подільській області воювали 4 з'єднання, на Житомирщині – 7 з'єднань, Ровенська область стала зоною дій шести з'єднань. Крім того, на Правобережжі билися з ворогом «молдавські» з'єднання В. Андреева і Г. Рудя, Я. Шкрябача і В. Дроздова, а також Я. Мухіна. У степових районах України діяв великий загін «Буревісник» під командою І. Кухаренка та В. Нестеренка, а в південних районах Одещини і самій Одесі – з'єднання В. Авдеева [171]. Всього впродовж 1941–1944 рр. на українській землі діяло 48 партизанських з'єднань, дивізій і бригад, які об'єднували 227 загонів. Хоча це становило лише 11% загальної кількості партизанських формувань підконтрольних УШПР, але в їх лавах перебував 51% всіх організованих партизанів УРСР [170].

Укрупнення партизанських формувань дало змогу підвищити авторитет антифашистів серед місцевого населення, посилити боездатність та спонукати партизанів не відсиджуватися в лісах, а зайнятися активною бойовою роботою. Крупне формування могло відбити атаку значних сил противника, паралізувати шляхи сполучення, захопити райцентр, створити партизанську зону, а також мати в своєму розпорядженні важке озброєння та спеціальні підрозділи. Якщо на початку окупації партизани були озброєні переважно пістолетами, гвинтівками і кулеметами, то на рубежі 1942–1943 рр. в їх арсеналі з'явилися протитанкові рушниці, міномети і гармати.

Важке озброєння могли обслуговувати і використовувати тільки великі партизанські загони і з'єднання, хоча навіть у таких формуваннях частка неозброєних партизанів інколи сягала 30–40%.

У суспільній свідомості легендарною формою антифашистської боротьби стали партизанські рейди. Рейд – це «сукупність боїв, диверсійно-розвідувальної і масово-політичної діяльності, що здійснюється партизанами по путі проходження, коли їх загони виходили на довгий час з районів свого базування або залишали їх зовсім» [171]. Серед найбільш відомих та ефективних партизанських рейдів можна назвати 700-кілометровий рейд двох з'єднань під орудою Ковпака і Сабурова з Брянських лісів на Правобережну Україну (жовтень-листопад 1942 р.), 2400-кілометровий рейд територією Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької і Житомирської областей з'єднання М. Наумова (лютий-квітень 1943 р.), 2000-кілометровий Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака у складі 1517 бійців (червень-жовтень 1943 р.).

Першим цій проблематиці присвятив свою статтю І. Слинко, який проаналізував рейд формування С. Ковпака у Київську область [832]. Історію рейдуючих з'єднань в цілому спробували дослідити П. Вершигора і В. Зеболов [173]. Вирушаючи в «Карпатський рейд», з'єднання С. Ковпака налічувало більш як півтори тисячі добре озброєних людей, які мали 9 гармат, 30 мінометів, 30 протитанкових рушниць, 130 кулеметів, 380 автоматів тощо. З 12 червня до 12 липня 1943 р. за 20 ходових днів рейдери пройшли 600 км, форсували великі річки Случ і Горинь. Партизани пустили під укіс 12 ешелонів, підірвали 13 залізничних і шосейних мостів, розгромили гарнізон м. Скалат. Всього за 4 місяці рейдування ковпаківці знищили 4 тис. окупантів, 3 літаки, 5 танків, 333 автомашини, 19 ешелонів, 50 мостів, нафтопромисли Виткова і Яблунева [174].

Із цих статистичних даних видно, що партизанські рейди були дуже ефективним засобом війни, оскільки давали змогу вирішити низку важливих завдань: підвищити бойовий досвід і боєздатність рейдуючих підрозділів, розширити ареал партизанської війни, завдавати окупантам неочікуваних ударів, відволікати на себе додаткові сили противника, сіяти атмосферу непевності і тривоги в тилкових установах

ворога, залучати до боротьби приховані партизанські резерви, стимулювати розвиток партизанського руху на нових територіях, демонструвати населенню міць радянських партизанів і привертати на свій бік тих, хто ще вагався.

Через ці причини можна дискутувати з Т. Логуною, яка спостерігала в радянській літературі, особливо мемуарній, переоцінку значимості рейдів глибокими тилами противника [175]. Якщо прибрати пропагандистський пафос і врахувати специфіку мемуарної літератури, то сутнісні висновки про результативність цієї форми боротьби виглядають доволі вірогідними.

В. Клоков також виходить з положення, що рейди були лише тактичним прийомом з метою виходу з оточення або передислокації в нові райони, а «будь-яка форма боротьби повинна завдавати безпосередніх втрат ворогові» [176]. Як доказ, автор порівнює втрати окупантів від рейдів та від диверсій на залізницях на користь останніх. Нам же видається, що оцінюючи ефективність тієї чи іншої форми боротьби, слід враховувати не тільки безпосередні, а й опосередковані втрати, завдані ворогові. Сюди потрібно включати психологічний і пропагандистський ефект, відволікання сил і уваги ворога, залучення до боротьби нових учасників.

Таке принципово важливе питання, як роль «Великої землі» у розвитку руху Опору в Україні знайшло своє спеціальне відображення тільки в одному дисертаційному дослідженні Ш. Резнікова [177] та обмеженій кількості статей [178]. Щоправда, у кількох монографіях, присвячених іншим аспектам народної боротьби, цей аспект висвітлений достатньою мірою. Ця допомога розпочалася з організації і залишення в тилу ворога партизанських загонів, підпільних організацій та диверсійно-розвідувальних груп. Така діяльність дала змогу розгорнути активну антифашистську боротьбу одразу після окупації українських земель. Натомість, у більшості європейських країн активний організований опір починався через кілька місяців після їх загарбання. З липня 1941 до червня 1942 р. органами внутрішніх справ під керівництвом Компартії було підготовлено, залишено або направлено на окуповану територію 778 партизанських загонів і 622 диверсійно-розвідувальних груп загальною чисельністю близько 30 тис. осіб [179].

Монографія А. Чайковського «За нами Большая земля» найбільш повно у вітчизняній історіографії розкриває всі аспекти допомоги партизанам і підпільникам України з радянського тилу. Автор наголошував, що у своїй повсякденній діяльності партизани найбільше потребували продовольства, одягу, медикаментів, зброї та боєприпасів. Їх матеріально-технічне забезпечення здійснювалося трьома основними каналами: з місцевих ресурсів, захоплених трофеїв, постачання з радянського тилу. Якщо продовольством і одягом партизани більш-менш забезпечували себе за рахунок місцевого населення, то дефіцит зброї та боєприпасів відчувався постійно і гостро. Значна частина партизанів не була забезпечена особистою зброєю, ще більше бажаючих вступити до лав «народних месників» не могли цього зробити через відсутність озброєння. Цей дефіцит не могли задовольнити трофеї, а нестача засобів ведення війни стримувала розвиток партизанського руху, робила практично неможливим його використання у стратегічних інтересах фронту [180].

Налагодження авіаційних поставок необхідних ресурсів для формувань «народних месників» стало одним з головних завдань штабів партизанського руху. Літаки доставляли патріотам зброю, боєприпаси, медикаменти, воєнних спеціалістів. У радянський тил вивозили важкопоранених і хворих бійців, членів сімей партизан, розвіддані. Особливо важливим було постачання партизанів мінно-підіривними засобами, що дало змогу антифашистам розгорнути масштабну диверсійну роботу на залізницях.

У 1942–1944 рр. в тил противника було здійснено 2205 літако-вильотів, з яких 1694 досягли цілі. «Народним месникам» України було доставлено 1532 т вантажів, у тому числі 18 млн. екземлярів газет і листівок, 20 гармат, 272 міномети, 492 протитанкових рушниці, 1255 кулеметів, 12622 автомати, 3507 гвинтівок, 7152438 патронів до них, 12453841 патрон для ППШ, 782059 інших патронів, 7546 снарядів, 34562 міни, 56354 гранати, 14595 кг толу, 303 мішки медикаментів. Також було доставлено в загони 4374 осіб і вивезено в радянський тил 2446 хворих, поранених, членів сімей партизанів та інших пасажирів [181]. Загалом 95% різних спеціалістів з партизанської боротьби були доправлені за лінію фронту літаками [182].

Після Битви за Дніпро внаслідок успішних дій 1-го Українського фронту в оборонних порядках вермахту в районі українсько-білоруського Полісся виник коридор, де не існувало лінії фронту. Так у партизанів з'явилася можливість отримувати постачання не тільки авіацією, а й суходелом. У м. Овруч Житомирської області створили базу постачання, куди прибували вантажі з «Великої землі», і де їх отримували партизанські формування. Через «Овруцький коридор» між Овручем і Білокорівичами гужовим і автомобільним транспортом для народних месників переправили 776 т озброєння і боєприпасів, в тому числі 11 гармат, 4715 автоматів і 7,8 млн. патронів до них, 3369 гвинтівок і 3,9 млн. патронів до них, 43 тис. мін, 10 тис. снарядів, 90 т вибухівки, 10 т медикаментів [183].

Особливий вид допомоги антифашистам з «Великої землі» – закидання в тил ворога спеціальних десантних груп, детально описав В. Яценко. Початок таких операцій не можна було назвати вдалим. З 29 червня до 9 липня 1942 р. УШПР закинув у німецький тил 9 десантних груп з раціями, але жодна з них на радіозв'язок не вийшла. У вересні-листопаді 1942 р. з 23 організаційних груп на зв'язок з УШПР вийшло тільки дев'ять. Автор наголосив, що підготовка десантників для дій в тилу ворога була недостатньою, що призводило до великих втрат, особливо у 1941–1942 рр. Недосвідченість екіпажів літаків, відсутність необхідних для польотів уночі приладів, обстріли зенітної артилерії, складні погодні умови, викидання парашутистів з бомбардувальників, що летіли на виконання своїх завдань, німецькі засідки на парашутистів також збільшували втрати.

Написаний кров'ю десантників досвід показав, що для успішного їх закидання в тил ворога слід поліпшити підготовку членів груп; мати більше літаків далекої дії з досвідченими екіпажами, які б займалися винятково десантуванням; по можливості закидати десанти на бази вже існуючих партизанських загонів або в підконтрольні їм райони; створити нові типи портативних і надійних в експлуатації радіостанцій. Нарешті, у жовтні 1942 р. УШПР отримав у своє повне розпорядження три літаки «Дуглас». Крім того, польоти на окуповану територію в інтересах УШПР здійснювали 101-й авіапункт транспортної авіації під командуванням Героя Радянського Союзу В. Грізодубової і 62-га авіадивізія далекої дії [184].

Ефективність руху Опору, його спрямованість на найбільш уразливі об'єкти окупантів, скоординованість дій антифашистів між собою та з регулярним військом залежала від правильного управління підпільними і партизанськими формуваннями. Докладно процес формування та функціонування системи управління радянським рухом Опору розкрив у п'ятому розділі своєї монографії А. Чайковський [185]. Зокрема, автор подає перелік завдань, що покладалися на УШПР: керівництво партизанським рухом; засилання організаторських груп; розробка оперативних планів, форм і способів боротьби; постановка бойових завдань і контроль за їх виконанням; координація діяльності територіальних і фронтових органів управління партизанськими формуваннями; встановлення двостороннього зв'язку з діючими партизанськими загонами; організація взаємодії з регулярними військами; матеріально-технічне забезпечення руху Опору. Організаційно УШПР спочатку підпорядковувався ЦШПР, а з 17 квітня 1943 р. – ЦК КП(б)У, а в оперативному відношенні – Ставці Верховного Головнокомандування. У певні періоди компетенція УШПР поширювалась не тільки на територію УРСР, а й на Крим (який тоді перебував у складі Росії) та Молдавію. А. Чайковський робить висновок, що діяльність УШПР дала змогу раціонально використати матеріальні і людські ресурси, об'єднати розрізнені дії окремих загонів в рамках єдиного оперативного задуму, виконання пріоритетних завдань в інтересах Червоної армії у тісній взаємодії з нею.

Серія статей Ю. Бабка й А. Кентія стала підготовчим етапом до виходу об'ємного видання з історії Українського штабу партизанського руху [186]. У 1988 р. вийшла велика дослідницька робота І. Кураса і А. Кентія, присвячена діяльності Українського штабу партизанського руху (УШПР). Для розкриття теми автори обрали проблемний принцип і послідовно розглянули питання створення, розвитку підпілля, його політичну роботу серед населення. Це перша в історіографії спроба всебічно й об'єктивно розкрити діяльність УШПР, зроблена на основі великого архівного матеріалу. У додатках автори розмістили важливий статистичний матеріал, з якого випливає, що за період 1942–1945 рр. УШПР і його представництвами при воєнних радах фронтів в тил противника спеціально було направлено 500 партизанських загонів і груп загальною чисельністю 6208 чол. (80 загонів і 567 чол. – у 1942 р.,

256 і 2921 чол. – у 1943 р., 153 і 2539 чол. – у 1944 р., 11 і 181 чол. – у 1945 р.) [187]. Напевно, єдиним малодослідженим аспектом поставленої проблеми стали помилки і недоліки в діяльності УШПР.

Важливою формою народної війни була взаємодія діючої армії з партизанськими загонами. А. Князьков визначає поняття «взаємодія» як узгоджені за місцем, метою і часом спільні зусилля регулярних військ і партизанів для вирішення певних оперативно-тактичних і стратегічних завдань [188]. До такої взаємодії відносять спільні операції з визволення населених пунктів, захоплення водних переправ та утримання їх до підходу Червоної армії, порушення комунікацій в тилу ворога під час фронтових операцій, передача важливої розвідувальної інформації тощо. Зразковими прикладами такої співпраці вважаються проведені на німецьких шляхах сполучення влітку-восени 1943 р. диверсійні операції «Рейкова війна» і «Концерт».

В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» стверджується, що Червона армія завжди приділяла значну увагу взаємодії регулярних частин з партизанами. Проте в умовах оборони і відступу радянських військ на першому етапі війни така взаємодія не могла бути достатньо тісною і широкою, носила епізодичний характер. Крім того, бракувало досвіду управління партизанськими силами, засобів надійного зв'язку із загонами [189]. З метою покращити ситуацію, в наказі Державного Комітету Оборони (ДКО) від 5 вересня 1942 р. завдання забезпечення регулярної взаємодії військ з партизанами стало одним з першочергових. Можна говорити, що поставлене завдання було реалізоване з весни 1943 р.: третій період розвитку партизанського руху відзначався масовою тактичною і стратегічною взаємодією. Взаємодії нерегулярних формувань і регулярних підрозділів присвятили свої статті О. Мойсеев, Д. Григорович, А. Юденков, В. Замлинський, Д. Ключенко та інші [190]. С. Найда та С. Мельник у своїй статті повідомили, що восени 1943 р. на півночі УРСР для захоплення, побудови і утримання переправ через Дніпро, Десну і Прип'ять було задіяно 12 тис. партизанів [191].

Бойовій взаємодії «народних месників» з радянськими військами у битві за Дніпро присвятив свою дисертацію П. Автономов [192]. Якщо він висвітлив бойову взаємодію 17 тис. партизанів у межах лише однієї масштабної фронтової операції,

то Ю. Зінченко у 1982 р. вирішив це завдання, охопивши дослідженням всю територію України [193]. У його праці розглядаються такі види взаємодії з Червоною армією, як розвідка партизанів на користь регулярних підрозділів, спільні операції з захоплення плацдармів і визволення населених пунктів. Проте автор недостатньо уваги приділив подіям у степових областях України. Недостатньо розкрито також взаємодію партизанів та діючої армії у перший період війни, коли вона була особливо помітною якраз на Півдні України. Ю. Зінченко вважає, що узгоджені дії іррегулярних формувань з підрозділами Червоної армії в початковий період війни мали здебільшого тактичний характер. Як правило, партизани нападали на ближні тили ворога, вели розвідку, здійснювали диверсії, затримували просування частин вермату, виводили радянські підрозділи з оточення. Плідній взаємодії заважала відсутність єдиного оперативного органа для керування такою взаємодією, недооцінка армійським командуванням важливості співпраці, відсутність постійного двостороннього зв'язку.

З кінця 1942 р. в північних областях партизани поступово переходять від тактичної до оперативної взаємодії з армією. Реалізуються узгоджені плани дій разом з регулярними частинами. Партизани починають завдавати масованих ударів по комунікаціях, захоплюють і утримують до підходу армії населені пункти, наводять переправи, ведуть активну розвідку. В період боїв за Україну партизани брали участь у всіх фронтових операціях Червоної армії. В лісистих і заболочених районах нівелювалася перевага в живій силі, зводилася до мінімуму маневреність і швидкість танкових з'єднань. Це давало противнику змогу успішно стримувати наступ Червоної армії, використовуючи значно меншу кількість військ. У цьому зв'язку, Ю. Зінченко зазначав, що саме завдяки наявності у вказаній місцевості великих партизанських сил, ця перевага була зведена нанівець.

Деяких аспектів взаємодії торкався В. Кучер. Він навів приклади захоплення й утримання населених пунктів до приходу регулярних військ. Партизани Київщини і Чернігівщини восени 1943 рр. захопили і навели 25 переправ через Дніпро і Прип'ять для наступаючої Червоної армії. Під час боїв за звільнення Києва, 6–7 листопада 1943 р. з'єднання С. Малікова захопило і 54 дні утримувало райцентр Жито-

мирської області Мархлевськ, зберігши всю промисловість містечка. Партизани і підпільники брали участь і в боях за Одесу, під час яких вони знищили майже 400 солдат і офіцерів вермахту, а 240 взяли у полон [194].

Отже, взаємодія партизанів з регулярною армією в радянській літературі відображена доволі ґрунтовно. Мабуть єдиним аспектом, який ще потребує уваги майбутніх дослідників, є чітке відокремлення стратегічної і тактичної взаємодії партизанів з військовиками та їх окреме дослідження. А от спеціальних праць про взаємодію партизанських загонів з підпільними організаціями створено так і не було.

Для чіткого управління рухом Опору і його ефективної взаємодії з діючою армією був необхідний якісний і постійний зв'язок. Дефіцит зв'язку спонукав вишукувати навіть екзотичні засоби комунікації: поштових голубів, собак, кольорові світлові сигнали для радянських літаків. У початковий період війни, коли короткохвильових радіостанцій ще не було, основним засобом зв'язку з партизанами і підпільниками стали кур'єри, понад 2 тис. яких було спрямовано на окуповану територію. Проте кур'єрський зв'язок виявився неефективним і не відповідав вимогам війни. Тільки у 1943 р. проблема постійного двостороннього радіозв'язку між антифашистами і «Великою землею» була в цілому вирішена. З кінця 1942 до 1945 рр. для партизанів і підпілля УРСР було перекинуто 407 радистів, 800 радіостанцій і 30 тис. елементів живлення до них [195].

Уперше в українській історіографії проаналізував тактику і стратегію партизанів на різних етапах «малої війни» В. Клоков [196]. За словами А. Красюка, Ставка при плануванні воєнних дій завжди враховувала географію розташування, чисельність і бойову міць партизанів. Їх активна взаємодія з регулярними військами сприяла успішним наступам під Сталінградом, Курськом, у Білорусії та під час інших операцій [197].

У радянській літературі підкреслювалося, що «ніколи в минулому партизанський рух не досягав такого розмаху й ефективності, не був настільки організованим. Вперше він управлявся в централізованому порядку і підпорядковувався завданням, які вирішувала діюча армія». Це зробило радянський партизанський рух важливим стратегічним фактором у війні [198].

2.5. Синтетичні праці з історії антифашистської боротьби

Одним з важливих завдань історичної науки залишається створення загальних, синтетичних праць з історії руху Опору в Україні. До них відносяться видання, в яких історія радянського руху Опору висвітлювалася в масштабах усієї України або в контексті усього комплексу подій Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Такі праці покликані створити «об'ємну, багатопланову картину народної боротьби і показати її головні прояви у внутрішній взаємозалежності» [199]. Накопичення фактичного матеріалу з окремих аспектів історії руху Опору сформувало фундамент для реалізації цього завдання.

Першими розвідками, в яких радянський рух Опору розкривався на всій території УРСР, стали праці Г. Кузовкова [200], К. Дубини [201] та Г. Горобця [202]. Однією з перших спроб комплексного осмислення діяльності радянського підпілля і диверсійних груп в Україні стала книга В. Вершиніна [203].

Широку дослідницьку роботу провели автори монографії «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» [204]. Їх заслуга полягає в тому, що книга стала першою, в якій аналізуються як партизанські, так і підпільні форми боротьби з окупантами. Дослідження охопило всю територію республіки. Одночасно з використанням уже відомого матеріалу, до наукового обігу було введено чимало нових фактів. Автори підійшли до вивчення антифашистської боротьби як до складової частини єдиного процесу визволення країни від окупантів. У книзі простежується розширення масштабів партизанського руху, розвиток його організаційних форм, дається характеристика еволюції напрямків і методів бойових дій.

Монографія Д. Григоровича, П. Денисенка, В. Нем'ятого [205] стала на момент свого виходу найповнішим узагальненим дослідженням з історії радянського підпілля в Україні. При цьому всі види підпільних організацій (патріотичні, антифашистські, молодіжні, комсомольсько-молодіжні, підпільно-партизанські, підпільно-диверсійні, бойові та інші) автори вважають комуністичними за ідейною спрямованістю. У цій праці головними формами партизанської війни названі політична, ідеологічна, економічна та збройна боротьба. Особливу увагу авторський колектив

зосередив на розгляді диверсійних актів підпілля, розкладання військ противника. Дослідники значною мірою заповнили прогалину в дослідженні радянського руху Опору в степових і малолісистих районах Півдня України. Автори зосередили пріоритетну увагу на особливостях боротьби у цьому регіоні, показали взаємозв'язок форм, методів і засобів боротьби з природними умовами та завданнями боротьби. Оперативну групу при військовій раді Південно-Західного фронту, створену у листопаді 1941 р., вони назвали прообразом УШПР. Тематику цієї колективної праці було розширено і доповнено у 1983 р. у праці «Партийное подполье» [206].

На основі досягнень попередніх дослідників та вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів було створено синтетичну монографію «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944», перша книга якої присвячена підпільній, а друга – партизанській боротьбі [207]. До авторського колективу увійшли провідні знавці історії руху Опору того часу П. Тронько, М. Коваль, В. Нем'ятий, В. Замлинський, В. Кучер, Д. Григорович. У цьому багатоплановому і насиченому масивом нових архівних матеріалів виданні історія радянського руху Опору була подана найбільш масштабно. На великому фактичному матеріалі в них досліджувалися агітаційно-пропагандистська, бойова діяльність підпільників і партизанів (диверсії на комунікаціях, партизанські рейди), налагодження громадсько-політичного життя в партизанських краях і зонах, умови життя партизанів, участь населення у зриві економічних заходів окупантів, а також організаторська і політична робота партії і комсомолу з організації Опору. Характеристика окупаційного режиму подається у взаємозв'язку з різними формами протидії населення соціально-економічним заходам гітлерівців: ухилення від вивезення до Німеччини, зрив поставок сільсько-господарської продукції, шкідництво на промислових підприємствах. Проте поза увагою авторів залишилися помилки, допущені при формуванні підпілля та створенні партизанських загонів, негативні явища в діяльності антифашистів. Роль партійного керівництва оцінюється винятково позитивно і не містить критичного аналізу, а реальний внесок «народних месників» у перемогу та їх загальна кількість перебільшуються.

Внесок чекістів у розвиток радянського руху Опору розглянуто у третьому розділі науково-популярного видання А. Чайковського та Г. Куманьова [208]. З нових позицій висвітлювалася проблема допомоги радянському тилу антифашистам України у праці А. Чайковського [209]. Його монографія стала панорамним дослідженням не тільки заявленої теми, а й радянського руху Опору в цілому. Це дає підстави віднести цю монографію до групи загальних праць. В ній докладно, по кожній області, висвітлено підготовку до майбутньої боротьби на окупованій території, становлення організаційної структури радянського підпілля і партизанських формувань. Все це автор підкріпив новими фактами та докладними цифровими даними. Зупинився дослідник і на помилках та прорахунках в організації опору, проблемах його матеріального-технічного і кадрового забезпечення. «Ахіллесовою п'ятою» і підпільників, і партизанів А. Чайковський вважав недостатню конспірацію. Саме це стало основною причиною провалів. Ще одним недоліком, на переконання автора, була автономна діяльність партійного та чекістського підпілля. Це вело до паралелізму, неузгодженості, провалів та згорання боротьби. Підривною і такою, що заважала розгортанню руху Опору, А. Чайковський вважав діяльність «банд українських буржуазних націоналістів (ОУН)» та «емісарів польського еміграційного уряду».

Новим явищем стала поява значної кількості узагальнюючих праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, у яких піднімалися питання боротьби у тилу загарбників. Узагальнені фундаментальні роботи не тільки подавали фактичний матеріал, а й репрезентували теоретичну основу й офіційну концепцію радянської історичної науки. У них висвітлювалися питання методології і методів наукових досліджень, рекомендувалися напрями вивчення та інтерпретації історичних фактів. З цієї причини вчені, з одного боку, намагалися узагальнити весь науковий доробок попередників, а з іншого, – в них найбільш заідеологізовано, а іноді сфальсифіковано подавалися певні факти та їх тлумачення.

Першою працею, в якій значне місце відводилося питанням боротьби українців у німецькому тилу, стала книга М. Супруненка [210]. Порівняно з іншими роботами того часу автор використав значний обсяг архівного матеріалу з центрального та деяких обласних партархівів. М. Супруненко вперше розглянув основні форми

всенародної боротьби, класифікуючи їх на підпільну, партизанську й антифашистську. Праця була покликана апробувати нову концепцію війни, вільну від сталінських догматів. Проте, окрім критики Й. Сталіна та заміни його цитат на цитати М. Хрущова, принципово нових підходів книга не містила. Стилїстика і лексика тексту практично нічим не відрізнялися від попередніх видань. Однак книга М. Супруненка заклала в радянську історіографію помилкову, на наш погляд, концепцію про належність пасивного спротиву цивільного населення, – «антифашистської (незбройної) боротьби», – до радянського Опору.

Питання боротьби підпільників і партизанів, а також пасивного спротиву населення на території України порушені у колективній праці «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны» за редакцією А. Самсонова [211]. У цій книзі проблематика руху Опору висвітлюється на всіх етапах війни, але подана лише загальна картина подій.

Колективні фундаментальні видання, в яких висвітлювалась історія СРСР або УРСР під час війни, задумувалися як обов'язкові концептуальні орієнтири для всіх, хто писав на цю тематику. Упродовж 1960–1965 рр. друкується шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза» [212]. М. Коваль дав роботі жорстку оцінку написавши, що видання планувалося як останнє слово історіографії, але було дискредитоване «відвертою і цинічною кон'юнктурщиною» [213]. Фундаментальна праця стала першою в СРСР спробою відтворення цілісної картини історії радянського руху Опору, де поруч з аналізом локальних особливостей розкривалися загальні закономірності його розвитку. Твердження про те, що радянський «партизанський рух упродовж усієї війни користувався єдинодушною підтримкою населення» [214], не відповідає дійсності. З іншого боку, в цілому слід погодитися з висновком, що партизанський рух став яскравим проявом радянського патріотизму.

Доволі ґрунтовно у виданні описано партизанську тактику. Наприклад, у шостому томі зазначається, що у перший період війни партизани практично не мали мінно-підривної техніки і диверсії посідали у їх діяльності незначне місце. Головним засобом партизанської боротьби цього періоду стали відкриті бойові дії проти гітлерівців. Однак слабка розвідка, погана взаємодія, неорганізованість, викорис-

тання у малолісистой місцевості неправильної тактики призводили до великих втрат і не давали можливості «народним месникам» досягати поставлених цілей. Визнавалося, що завчасно створені партизанські загони були в основному розгромлені.

Згодом партизани відточили свої уміння і виробили тактику, яка стала приносити успіх. Її успіх полягав у їх здатності швидко міняти способи дій залежно від обстановки. Уміло маневруючи, порушуючи зв'язок і постачання противника, з'являючись у найбільш уразливих для нього місцях, завдаючи коротких несподіваних ударів, вони вимотували окупантів і завдавали йому відчутних утрат [215].

«История Великой Отечественной войны Советского Союза» суттєво збагатила історіографію проблеми, однак апологетика ролі партії обумовило однобічність дослідження. Ця робота стала взірцем для наступних радянських наукових розробок узагальненого характеру. У ній висвітлення діяльності радянських партизанів і підпільників значною мірою здійснено на українському матеріалі.

У 12-томній «Истории Второй мировой войны» [216] було зосереджено великий фактичний і статистичний матеріал, посилання на документи, серед яких і до того невідомі, міститься опис багатьох подій, але, як вважають автори книги «Советская историография», «грунтовного наукового осмислення історії Другої світової війни в цілому, її підсумків і уроків не вийшло. Все повернулося на кола свої, до міфів, догм і стереотипів першого періоду» [217].

Великий фактичний матеріал про розвиток підпільно-партизанської боротьби, внесок українського народу у розгром фашистів міститься в 3-томнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та його перекладі російською мовою [218]. У ньому набагато ширше, ніж у попередніх роботах, висвітлені дії партизанів і підпільників у промислових і степових районах України, участь іноземних громадян в радянському русі Опору, роль радянських партизанів України в антифашистській боротьбі на території країн Східної Європи. Крім того, у першому томі значна увага приділена бойовим операціям партизанів, у другому – політичному та економічному саботажу. У виданні вперше спеціальними розділами виокремлено матеріали про диверсії партизанів на ворожих комунікаціях та про роз-

відувальну діяльність. Автори проголосили бойові дії партизанських загонів найактивнішою формою боротьби в тилу ворога.

Праця виконана в традиційному для радянської історіографії руслі з акцентом на керівній ролі Компартії, бойовим і трудовим героїзмом радянських людей, їх морально-політичною єдністю. Саме крізь цю призму подавалася діяльність партизанів і підпільників. Окремі підсумкові дані не дають достатнього уявлення про ефективність опору українців.

В аналогічному ключі написано сьомий том восьми томної «Історії Української РСР» [219]. У ньому також значну увагу приділено питанням народного опору загартбникам. Серед авторів тому були такі авторитетні фахівці з історії антифашистської боротьби, як В.І. Клоков, В.С. Коваль, М.В. Коваль, В.І. Кучер, В.М. Нем'ятий, І.І. Слинько, П.Т. Тронько.

У підготовці багатотомних видань брали участь сотні вчених. Під час роботи було опрацьовано величезний масив архівних матеріалів, значно збагачено фактографію проблеми, уведено до наукового обігу нові краєзнавчі сюжети, відшукано багато імен учасників антифашистської боротьби. Попри характерні вади, притаманні фундаментальним виданням брежнєвського періоду, сучасним історичним установам поки що не вдалося створити жодної, подібної за масштабом, багатотомної комплексної праці, в якій би містився аналіз усіх аспектів історії Другої світової війни в Україні.

Висновки до розділу 2

Таким чином, наукове вивчення історії антифашистського руху Опору в Україні почалося після закінчення Другої світової війни зусиллями радянських істориків. Жорсткий політичний контроль над діяльністю науковців став визначальним чинником у розвитку радянської історіографії проблеми. Радянська історіографія сформулювала й обґрунтувала концепцію «всенародної війни» в тилу ворога, як важливої частини міфу «Великої Вітчизняної війни». Головними положеннями цієї концепції стали: всенародний характер боротьби з окупантами; категоричне несприйняття на-

селенням окупованих територій нацистської ідеології та окупаційного режиму; визначальна роль комуністичної партії в організації і керівництві рухом Опору; ідейно-політична єдність, патріотизм і масовий героїзм радянських людей.

Пріоритетним напрямом радянської історичної науки вважалась апологетика керівної ролі компартії у створенні та розвитку радянського руху Опору. Організаторська, керівна та ідеологічна робота партії була проголошена вирішальним фактором досягнення перемоги у війні і в розгортанні спротиву загарбникам з боку населення окупованих територій. З точки зору радянських істориків, основні заслуги партії полягали в розробці розгорнутої програми «всенародної боротьби» і конкретних поточних завдань; активній політико-пропагандистській діяльності серед населення окупованих територій; створенні гнучкої системи управління опором; висуненні в керівники підпільно-партизанських формувань авторитетних комуністів; підпорядкуванні народної боротьби інтересам Червоної армії [220].

Оскільки диктат Кремля зумовлював розвиток, еволюцію, напрями, тематику, оцінки і висновки досліджень, головним критерієм періодизації історіографії радянського руху Опору стали не наукові звершення, а зміни політичного характеру.

Перший, післявоєнний, період вивчення історії руху Опору (1945 – перша пол. 1950-х рр.) характеризувався домінантою ідеологічної складової, обмеженістю джерельної бази, невисоким науковим потенціалом, значна кількість фактографічних помилок, «літописним стилем» викладу матеріалу, зародженням «героїчного пантеону» привілейованих партизанських загонів і підпільних організацій, поверховістю і недостатньою аргументованістю висновків. Основним видом наукових праць були дослідження на регіональну тематику.

В умовах політики ізоляціонізму та «холодної війни» в СРСР утверджується концепція існування і протистояння двох наук – радянської і «буржуазної». Одним зі значних недоліків радянської історіографії було ігнорування досягнень західних учених. Радянська наука проголошувалася єдино прогресивною, пріоритетною і самодостатньою. Специфічним і квазінауковим продуктом УРСР став окремий полемічний напрям критики «українського буржуазного націоналізму». У цій літературі,

насиченій перекрученнями і фальсифікаціями, ігнорувалися наукові принципи об'єктивності, співставлення позицій, критичного опрацювання джерел.

Упродовж обумовленого зміною влади та деякою лібералізацією другого періоду (друга пол. 1950-х – перша пол. 1960-х рр.) полегшився доступ науковців до архівосховищ. Розширення джерельної бази, у свою чергу, сприяло критичнішому аналізу джерел, залученню до наукового обігу нових даних, детальному викладу багатьох подій, більшій свободі в інтерпретації фактів та напрямках дослідницьких пошуків. Як наслідок, дещо покращилася якість історичних праць, стала можливою обмежена наукова дискусія. Були сформульовані і проголошені наукові принципи історизму, партійності та об'єктивності, за якими мали здійснюватися дослідження. Напрацьований у перший період матеріал створив умови для публікації перших узагальнюючих праць з історії підпільно-партизанської боротьби.

Найбільш плідним в науковому плані став останній період (друга пол. 1960-х рр. – 1991 рр.), позначений кількісним і тематичним розмаїттям. У цей проміжок часу стала можливою наукова дискусія щодо загальної і регіональної періодизації розвитку партизанського руху; смислового наповнення термінів «партизанська війна», «партизанський рух», «рух Опору»; кількісних показників «малої війни». Однак, як і раніше, всенародний характер партизанського руху і керівна роль Комуністичної партії дискусіям не підлягали.

Попри названі недоліки, рівень емпіричних досліджень з історії радянського руху Опору виконувався на доволі високому рівні, а масив нагромаджених фактів заклав фундамент для створення праць, які охоплювали територію всієї України, теоретичного осмислення напрацьованого, окреслювали проблематику подальших досліджень.

Наприкінці вказаного періоду завдяки горбачовській «перебудові» ідеологічний і політичний тиск на науку зменшується, допускається обмежений плюралізм думок, полегшується доступ до архівів, відкриваються можливості для ознайомлення з науковими напрацюваннями зарубіжних істориків. Наслідком цих змін стає бум історичних публікацій у періодичних виданнях як наукового, так і популярного характеру. Попри значні зміни в суспільстві і науці, більшість публікацій цього періоду

ду за інерцією ще зберігала методологію, тематику і стилістику часів «застою». Спостерігалось поєднання нових та старих методологічних підходів, оцінок. Тому роки «перебудови» стали не окремим історіографічним періодом у студіях з історії руху Опору, а останнім, перехідним, етапом третього періоду.

Слід зазначити, що здобутки радянської історіографії у вивченні історії антифашистського руху Опору стали важливою частиною величезного масиву наукових досліджень з історії Другої світової війни. За півстоліття історіописання антифашистської боротьби пройшло шлях від перших розвідок до багатотомних фундаментальних академічних видань. Основними напрямками, в яких розвивалися дослідження з історії антифашистської боротьби, стали праці партійно-історичного, проблемно-історичного, локально-історичного та синтетичного плану. Побачили світ понад дві тисячі статей, 90 дисертацій та 150 монографій.

За всіх відомих недоліків радянські історики вдалося зібрати та вивчити величезний фактичний матеріал, зробити важливі узагальнення, розпочати активне теоретичне осмислення теми. Видання величезної кількості наукової літератури дало змогу в цілому відобразити історію радянського руху Опору. Упродовж 1945–1991 рр. радянські дослідники дослідили значну частину питань з історії радянського руху Опору в Україні: структура та система управління антифашистськими формуваннями; участь робітників, селян, інтелігенції, молоді, іноземців, жінок, чекістів у відсічі окупантам; агітаційно-пропагандистська, бойова, розвідувальна та диверсійна робота підпільників і партизанів; підпільна преса і листівки на окупованій території; співпраця партизан з регулярним військом; партизанські рейди; історія більшості кількості партизанських з'єднань і загонів, підпільних груп і організацій; партійне керівництво антифашистською боротьбою; зрив економічних планів окупантів; функціонування партизанських країв і зон; роль «Великої землі», воєнних штабів фронтів і штабів партизанського руху у розгортанні руху Опору; медична служба в партизанських загонах; форми і методи антифашистської боротьби, партизанська тактика; регіональна специфіка боротьби з агресором; створення партизанських резервів; підсумки та ефективність діяльності радянського руху Опору. Також в УРСР було розпочато вивчення питань, пов'язаних зі спротивом цивільного населення. Створені

праці узагальнюючого й історіографічного характеру, які містили об'ємну картину історії радянського Опору і розкривали його внутрішні закономірності.

Разом з тим, не всі аспекти історії руху Опору в Україні були вивчені радянськими істориками в достатній мірі. Спеціального і більш глибокого дослідження потребувала залежність завдань і форм боротьби антифашистів від особливостей окупаційного режиму і ситуації на фронті. Ці питання розглядалися в радянській історіографії як статичні: окупаційний режим визначався як людиноненависницький, жорстокий, але не розрізнялися умови окупації в початковий і кінцевий періоди, правління військової адміністрації та рейхскомісаріату «Україна», не згадувалося про те, що режим окупації багато в чому суб'єктивно залежав від особи, яка управляла тим чи іншим регіоном.

З погляду сьогодення значна частина висновків радянських учених застаріла, а фактографічна база потребувала суттєвого уточнення і розширення. Повнішого висвітлення чекали питання агітаційно-пропагандистської, бойової, економічної боротьби антифашистів, кількісного та якісного складу партизанських формувань і підпільних організацій. Особливої уваги істориків заслуговували соціальна база радянського руху Опору; співвідношення стихійності й організованості в русі Опору; структура комуністичного підпілля та її зміни в ході боротьби; недоліки та труднощі початкового періоду партизанської та підпільної боротьби; рівень постачання й оснащеності антифашистів; антипартизанські заходи карателів; роль десантних груп в розвитку партизанського руху; ефективність і масовість різних форм боротьби проти окупантів у різні періоди війни; втрати «народних месників» тощо.

Недостатньо розробленими залишалися економічний і моральний опір загарбникам, психологія учасників Опору, їх мотивація до боротьби, питання партизанської і підпільної повсякденності. З точки зору хронології повніше відображені в літературі події 1943–1944 рр., натомість менше досліджені перші етапи розвитку руху Опору в 1941–1942 рр. Серйозного узагальненого осмислення потребувала проблема спротиву цивільного населення в період окупації.

Підлягали уточненню підсумкові дані про результати антифашистської боротьби. Ті факти, що наводилися в літературі, віддзеркалювали зрив економічних та

військово-політичних планів загарбників як наслідок суми факторів – евакуації промислового та сільськогосподарського обладнання, його знищення перед відступом радянських військ, збитків, спричинених бойовими діями та диверсійними актами партизанів і підпільників і самим саботажем мирного населення. Тому перед наступниками постало завдання встановити внесок кожного з цих факторів в антифашистську боротьбу окремо.

Радянська історична наука не створила комплексної праці з діяльності руху Опору в Україні в цілому, включно з опором цивільного населення, єврейським підпіллям, ОУН, УПА та Армією Крайовою. Місце і роль непартійного підпілля у радянському русі Опору також не стали предметом спеціального дослідження. За ці завдання довелося братися вже сучасній українській історіографії.

Література та джерела до розділу 2

1. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. С. 68.
2. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. С. 100–101.
3. Шайкан В.А. КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Днепропетровск, 1989. С. 70.
4. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 8.
5. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. С. 3; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. д-ра іст. наук. К., 2005. С. 6.
6. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ, 2011. С. 45.
7. Логунова Т. А. Советская историография народной борьбы. С. 29.
8. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 5.

9. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы. С. 71.
10. Минц И.И. Партизанская война. Москва, 1941. 30 с.; Михайлов Н.А. Комсомольцы в тылу врага. Москва, 1942. 23 с.; Сидельский Р. Борьба советских партизан против фашистских захватчиков. Москва, 1944. 64 с.
11. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ, 2011. С. 51.
12. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва, 1947. 207 с.
13. Степанов М.Г. Феномен советской историографии в современных исторических исследованиях // Известия Алтайского гос. ун-та. 2008. Вып. 4–5. С. 196.
14. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 39.
15. Пономаренко П.К. Непокоренные. Москва, 1975. С. 49–50.
16. Коваль Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2000. № 3. С. 5.
17. Мстиславец О. Розглителі свідомості. Львів, 1950. 103 с.; Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму. Львів, 1952. 59 с.; Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу. Київ, 1953. 68 с.; Замлинський В. Шлях чорної зради. Львів, 1954. 180 с.; Ржезач Т., Цуркан В. Прокляті народом. Львів, 1954. 260 с.; Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Київ, 1958. 292 с.
18. Богомолец О. Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді. Київ, 1943. 14 с.; Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини. Київ, 1946. 24 с.; Новиченко Л. «Історичний» маскарад українсько-німецького націоналізму. Про реакційну романтику минулого. Київ, 1946. 30 с.
19. Пинчук Ю.А. Против буржуазных фальсификаций вопросов истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны // Правда истории против фальсификаторов. Сб. науч. трудов. Киев, 1982. С. 147.
20. Замлинський В.О. Тавровані презирством народу. Київ, 1974. 96 с.
21. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради: Історична хроніка. Київ, 1970. 360 с.

22. Дмитрук К. Безбатченки. Львів, 1972. 221 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкрути. Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. Київ, 1982. 399 с.
23. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. Київ, 1970. 191 с.; Чередниченко В.П. Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1975. № 8. С. 27–36; Чередниченко В.П., Трощинський В.П. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії другої світової війни // Укр. іст. журн. 1981. № 12. С. 89–99; Чередниченко В.П. Контрреволюция на экспорт: Украинский буржуазный национализм в арсенале современного антикоммунизма. Киев, 1985. 166 с.
24. Масловський В. Жовто-блакитна мафія. Львів, 1975. 250 с.; Масловський В.І. Дорога в безодню. Львів, 1978. 208 с.; Масловский В. В борьбе с врагами социализма. Львов, 1984. 187 с.
25. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. Київ, 2006. С. 36–53.
26. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 405.
27. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. № 5. С. 156.
28. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы. С. 4.
29. Воскобойников В.Б. Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1987. № 7. С. 121–126.
30. Шайкан В.А. КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Днепропетровск, 1989. 241 с.
31. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. С. 5.
32. Моргун Г.И. Борьба трудящихся Львовской области против временной немецкой оккупации 1941–1944 гг.: дисс. канд. ист. наук. Львов, 1948; Берлинский Д.Ю. Партизанское движение в северной части Сумской области и смежных с ней районах Орловской области в 1941–1942 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев,

1949; Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949; Кизя Л.Е. Партизанское движение на Ровенщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949; Кузовков И.В. Партизанское движение в Каменец-Подольской области в период Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949. 285 с.; Рыженко Ф.Д. Партизанское движение в Сумской области УССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949; Тканко О.В. Партизанское движение на Закарпатской Украине в Великой Отечественной войне: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949; Шилохвост П.С. Большевистское подполье и партизанское движение на Черниговщине в борьбе против немецко-фашистских захватчиков (июнь – декабрь 1941 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949; Малущенко М.Е. Большевистские подпольные партийные организации Полтавщины – организаторы и руководители борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Слуцкий В.Д. Партизанское движение в Одесской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Новоплянская Р.И. Борьба трудящихся Ворошилоградской области против немецко-фашистских оккупантов (июль 1942 – 1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1954. 229 с.; Федченко П.М. Партизанское движение на Львовщине в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944 г.): дисс. канд. ист. наук. Львов, 1954; Колесников Г.С. Партизанское движение на Житомирщине (1941–1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1955.

33. Стрельцов О.А. Житомирская область во время немецко-фашистской оккупации в 1941–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1947; Герцман С.М. Борьба трудящихся масс Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948; Киян К.А. Борьба трудящихся с немецкими оккупантами на территории Харьковской области в 1941–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948; Семенов И.Д. Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских оккупантов (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949; Кроник О.Л. Буковина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945

- гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Лизогуб М.Д. Станиславщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951; Береза Г.И. Борьба трудящихся Кировоградской области под руководством большевистских организаций против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951; Вершинин В.Г. Политико-воспитательная работа Коммунистической партии среди населения и партизан Украины в период временной фашистской оккупации (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953; Цегельський З.Б. Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941–1944 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1954.
34. Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черченко А.П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1958. № 6. С. 103–110.
35. Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). Дисертація О. А. Стрельцова. 134 арк.; Спр. 298. Полтавщина в боротьбі з німецькими загарбниками. Дисертація Л. Бойко. 167 арк.; Спр. 311. Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. Дисертація О. В. Родзіна. 162 с. ЦДАВОУ. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264.
36. Герои подполья. Вып. 1. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва, 1970. 559 с.; Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2. Изд-е 2-е, испр. и доп. Москва, 1970. 592 с.
37. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К.: Укр. радян. енциклопедія, 1965–1974.
38. Шайкан В.А. КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Днепропетровск, 1989. 241 с.
39. Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черченко А.П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1958. № 6. С. 103–110.
40. Бойченко В.О. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1964. № 1. С. 12–21; Кириченко С.М., Кременчуцька О.С. Керівник партійного

- підпілля // Укр. іст. журн. 1967. № 8. С. 122–124; Лінкевич Є.М. З історії діяльності підпільної групи І.Д. Кудрі // Укр. іст. журн. 1970. № 2. С. 119–123; Коваль М.В. Бойова діяльність підпільників Києва (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1982. № 5. С. 56–64.
41. Тронько П.Т., Овчаренко П.М. Солдаты киевского подполья // Герои подполья. Вып. 1. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва, 1970. С. 332–373.
 42. Історія міст і сіл Української РСР. Київ. Київ, 1968. 586 с.
 43. Самойленко О.П. Деятельность подпольных партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Харьковской, Полтавской и Кировоградской областей): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1968. 21 с.; Клюенко Д.Н. Коммунистическое подполье и партизанское движение на Кировоградщине в годы Великой Отечественной войны (август 1941 – март 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1972. 239 с.
 44. Паламарчук М.Г. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 81–86.
 45. Омеляненко І.Я. Повстання в Павлограді у лютому 1943 р. // Укр. іст. журн. 1965. № 2. С. 91–94; Денисенко П.І. Героїчний подвиг підпільників Павлограда. До 30-річчя збройного виступу // Укр. іст. журн. 1973. № 2. С. 115–120.
 46. Зінченко Ю.І. Бойова взаємодія партизанів з Червоною Армією під час визволення Правобережної України // Укр. іст. журн. 1979. № 3. С. 65–74.
 47. Мальцев М.М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель у 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 96–101.
 48. Нем'ятий В.М. Створення та діяльність партійного підпілля на півдні України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 34–40; Нем'ятий В.Н. Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1964. 295 с.
 49. Елизаров Б.Н. Борьба подпольщиков и партизан Украины против немецко-фашистских захватчиков 1941–1942 гг.: автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1981. 27 с.

50. Елесин Ю.И. Партийное подполье во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов немецко-фашистских оккупантов в Приднепровье и Донбасе 1941–1944: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1982. 24 с.
51. История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1984. С. 279, 283.
52. Омеляненко И.Я. Партизанское движение в Сталинской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941 – сентябрь 1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Москва, 1951; Холоденин О.Д. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор борьбы трудящихся Сталинской области против немецких захватчиков (октябрь 1941 – сентябрь 1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1956; Емченко Г.Я. Партийные организации Донбасса в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1961. 16 с.; Карпов О.О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 114–116.
53. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.)). Луганск, 1961. 205 с.; Емченко Г.Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Донецк, 1972. 118 с.; Буцко Н., Мартышевский М. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. Киев, 1975. 159 с.; Хорошайлов Н.Ф. Суровые годы войны: Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны. Киев, 1977. 179 с.; Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный. Донецк, 1982. 100 с.
54. Клименко С.Л. Коммунисты – вдохновители и организаторы обороны г. Севастополя: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
55. Бабичев Г.С. Комсомольцы Крыма – активные помощники партии в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1959.
56. Шамко Е. Партизанское движение в Крыму в 1941–1944 гг. Симферополь, 1959. 160 с.

57. Макаров П.В. Партизаны Таврии. Москва, 1960. 383 с.; Вергасов И.З. В горах Таврии. Москва, 1971. 491 с.; Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941–1945. Москва, 1987. 336 с.
58. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 258.
59. Драчук В.С. Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1968. № 10. С. 123–125; Гуляй П.І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму // Укр. іст. журн. 1969. № 5. С. 117–121; Князьков А.С. Действия партизан в ходе подготовки и проведения Крымской наступательной операции // Военно-исторический журнал. 1984. № 5. С. 30–34.
60. Кондранов І.П. Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1972. № 1. С. 69–72.
61. Камардіна К.М., Шапко В.І. Бойова діяльність підпільників Криму // Укр. іст. журн. 1985. № 5. С. 107–114.
62. Чайковський А.С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 20–29.
63. Стрельцов О.А. Житомирская область во время немецко-фашистской оккупации в 1941–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1947; Степанов Л.С. Коммунистическое подполье и массовая антифашистская борьба трудящихся Ровенщины (июнь 1941 – февраль 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1968; Чистолинов В.В. Деятельность Коммунистической партии по руководству подпольной борьбой трудящихся северо-западных областей УССР против фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1979.
64. Черненко А.М. Народная гвардия // Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1965. С. 233–272.
65. Комарницкий С.И. Борьба трудящихся Советской Буковины против фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: автореф. дисс. канд. ист. наук. К., 1970. 30 с.

66. Кизя Л.Є. Народні месники: З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960. 172 с.; Замлинський В.О. Караюча земля: про комуністичне підпілля і партизанський Рух на Волині в роки Великої Вітчизняної війни. Львів, 1965. 259 с.; Замлинський В.О. З вірою у перемогу: комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941–1944 рр. Київ, 1976. 430 с.
67. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 5, 83–84, 96, 109, 114, 119–120.
68. Кузовков И.В. Партизанское движение в Каменец-Подольской области в период Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949. 285 с.; Саенко П.К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941 – март 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949; Шилохвост П.С. Большевикское подполье и партизанское движение на Черниговщине в борьбе против немецко-фашистских захватчиков (июнь – декабрь 1941 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
69. Гурин М.О. Большевики Сумской области – организаторы партизанского движения в период Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1952.
70. Самойленко А.П. Деятельность подпольных партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1969. 21 с.
71. Клюенко Д.Н. Коммунистическое подполье и партизанское движение на Кировоградщине в годы Великой Отечественной войны (август 1941 – март 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1972. 239 с.
72. Курносоев А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. Москва, 1965. С. 193.

73. Куманёв Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945). Москва, 1963. 321 с.; Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945. Москва, 1985. 575 с.
74. Долматова Н.М. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. 1968. № 3. С. 106–110; Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1986. 302 с.; Зайченко В.В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині в роки фашистської окупації // Укр. іст. журн. 1986. № 3. С. 91–92.
75. Кравчук М.І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Укр. іст. журн. 1965. № 6. С. 23–32; Саженьюк С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. Київ, 1985. 112 с.; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев, 1986. 239 с.
76. Залесский А.И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941–1944). Москва, 1962. 397 с.; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1965. 206 с.; История крестьянства СССР. В 5-ти т. Т. 3. 1938–1945. Москва, 1987. 440 с.
77. Кафтанов С.В. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. Москва, 1945. 124 с.; Савельев В.М., Саввин В.П. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. Москва, 1974. 285 с.; Маин В.Н. Сельская интеллигенция в годы Великой Отечественной войны. Воронеж, 1985. 159 с.; Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Киев, 1986. 224 с.
78. Тронько П.Т. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1950; Тронько В. Бессмертие юных. Киев, 1958. 168 с.; Тронько П.Т. З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1958. № 5. С. 82–97; Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків. Київ, 1968. 433 с.
79. Бедзик Д.І. Плем'я нескорених: Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни. Київ, 1949. 73 с.; Бабичев Г.С. Комсомольцы Крыма –

активные помощники партии в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1959; Богуш П.М., Резнік В.І. Комсомольці-підпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні // Укр. іст. журн. 1961. № 6. С. 148–149; Будьонна Л.Г. Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів // Укр. іст. журн. 1969. № 7. С. 122–123; Будьонна Л.Г. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1970. № 7. С. 104–105; Красюк А.И. Комсомол Одесщины и Придунайских районов – активный помощник Коммунистической партии в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Одесса, 1970. 243 с.; Азяский Н.Ф. Участие комсомольских организаций в разрушении транспортных средств и коммуникаций оккупантов // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. Москва, 1975. С. 319–326; Каменева Т.А., Муриев Д.З. Комсомол и молодежь в тылу врага // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. Москва, 1975. С. 233–249; Стафійчук І.П. Участь комсомолу у розгортанні всенародної боротьби на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 70–78; Щур О.Т. Боротьба комсомольців і молоді Поділля проти фашистських загарбників (1941–1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1978. № 10. С. 95–98.

80. Стафійчук І.П. Комсомол України в партизанському русі 1941–1944 гг. Москва, 1968. С. 94.
81. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.). Харків, 1968. С. 64, 70.
82. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 60.
83. Зеболов В.А. Деятельность КПСС по организации и проведению партизанских рейдов в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Москва, 1964. С. 18–19.
84. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Київ, 1985. С. 419.
85. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Київ, 1968. 608 с.
86. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 249.

87. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т. 2. Київ, 1967. С. 299–305.
88. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев, 1986. С. 143–144.
89. История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1984. С. 272–309.
90. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев, 1977. 264 с.
91. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. Київ, 1994.
92. Коваленко М.А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 90–96.
93. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.). Харків, 1968. С. 58–60, 130–137.
94. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. С. 113; Чайковский А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 249, 251.
95. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 115.
96. Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1980. С. 253.
97. Чайковский А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 251.
98. Слинько І.І. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні. К., 1954. 61 с.; Коваль М.В. У горнилі війни. Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 1970. 155 с.; Коваль М.В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма. Киев, 1980. 48 с.
99. Петерс І.А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни. Київ, 1959. 214 с.; Погребной Н.Г. Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук. Киев, 1964. 21 с.; Шевченко Ф.П. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 78–86;

- Чумак В.А. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1973. № 5. С. 39–47; Довганич О.Д., Пашкевич В.Г. Чехословацькі антифашисти у партизанських формуваннях України і Білорусії // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 30–38.
100. История Великой Отечественной войны Советского Союза В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1961. С. 459.
101. Гречуха И.В. Участие словацких антифашистов в подпольно-партизанском движении в СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Кишинев, 1990. 20 с.
102. Єгоров В.Ф., Кундаров П.О. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 119–121.
103. Бречак І.М. Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Львів, 1974. С. 155.
104. Бречак І.М., Клоков В.І., Русак А.В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. Київ, 1970. 198 с.
105. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Київ, 1985. С. 420.
106. Клоков В.Н. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историкографический очерк. Киев, 1978. С. 61.
107. Дудко І.П. Бойова взаємодія українських, російських і білоруських партизанів в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1972. № 9. С. 28–33; Зенина А.Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944. Киев, 1985. 208 с.
108. Клоков В.Н. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историкографический очерк. Киев, 1978. С. 15, 28.
109. КПСС – вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне / Под ред. Н.М.Киряева. Москва, 1959. 391 с.; Комков Г.Д.

- Идейно-политическая работа КПСС в 1941–1945 гг. Москва, 1965. 440 с.; Буцько М., Кириченко С. Военно-організаційна діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1969. 132 с.; Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. Киев, 1975. 360 с.; Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1945. – Москва, 1976. 325 с.; Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятыи В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1980. 335 с.
- 110.Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 97.
- 111.Клоков В.Н. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Киев, 1978. С. 13.
- 112.Вершинин В.Г. Политико-воспитательная работа Коммунистической партии среди населения и партизан Украины в период временной фашистской оккупации (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953; Емченко Г.Я. Партийные организации Донбасса в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1961. 16 с.; Паламарчук Н.Г. Партийно-политическая работа в партизанских формированиях Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – окт. 1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1967. 22 с.
- 113.Мазило В.М. Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни // Укр. іст. журн. 1962. № 3. С. 32–39; Федоров О.Ф. Комуністи на чолі всенародної боротьби в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1980. № 7. С. 20–24; Воскобойников В.Б. Партийне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1987. № 7. С. 121–126.
- 114.Савчук П.О. Партийні конференції в партизанських формуваннях у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1973. № 6. С. 64–70; Савчук П.О. З історії діяльності парторганізацій партизанських формувань України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1974. № 9. С. 35–38; Савчук П.О. Деякі питання партійного буді-

- вництва у партизанських формуваннях України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1976. № 5. С. 58–63.
115. Нем'ятий В.М. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо-осінь 1942 р.) // Укр. іст. журн. 1972. № 10. С. 93–96; Григорович Д.П., Нем'ятий В.М. Комуністична партія – організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України // Укр. іст. журн. 1974. № 9. С. 11–20; Нем'ятий В.М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 29–40.
116. Юденков А.Ф. Особенности партийного строительства в большевистском подполье // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 75–96; Стафийчук И.П. Партийное руководство комсомолом на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 122–149; Муриев Д.З. Партийное руководство партизанским движением // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 150–172; Пережогин В.А. Роль Коммунистической партии в подготовке партизанских кадров и работников подполья // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 173–190; Залесский А.И. Партийное руководство политической и хозяйственной жизнью в партизанских краях и зонах // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 297–324.
117. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. С. 9.
118. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 275.
119. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. С. 38.
120. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 90.
121. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. С. 19.

122. Бондар М.А. Коммунисты – вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941 г.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951.
123. Вакуленко Г.С. Партия Ленина-Сталина – организатор и вдохновитель народной борьбы трудящихся Львовщины против немецко-фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Македон Е.В. Большевики Житомирской области – организаторы и руководители народной партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Малущенко М.Е. Большевистские подпольные партийные организации Полтавщины – организаторы и руководители борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Марголин Г.С. Ворошиловградская областная партийная организация во главе народных масс области в борьбе против немецко-фашистских оккупантов в 1942–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1950; Гурин М.О. Большевики Сумской области – организаторы партизанского движения в период Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1952; Омеляненко И.Я. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Сталино, 1957. 196 с.; Емченко Г. Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. Луганск, 1961. 208 с.; Бабій М.Л. Парти́йне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 41–49; Ємець П., Самойленко О. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків, 1965. 103 с.
124. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 119.
125. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ, 2000. С. 642.
126. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Київ, 1968. 254 с.; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897–1968 рр.). Одеса, 1969. 419 с.; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979. 312 с.; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1980. 343 с.; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. Київ, 1980. 315 с.; Нариси історії Львівської обласної партійної організації.

зації. 3-є вид., випр. і доп. Львів, 1980. 386 с.; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980. 288 с.; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. Київ, 1980. 318 с.; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980. 295 с.; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків, 1981. 452 с.; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів, 1981. 264 с.; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Харків, 1981. 304 с.; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ, 1981. 254 с.; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. 2-ге вид., випр. Львів, 1982. 271 с.

127. Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одеса, 1969. 419 с.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978. 502 с.; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. Киев, 1979. 470 с.; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979. 616 с.; Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одеса, 1980. 327 с.; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харків, 1980. 526 с.; Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981. 326 с.; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. Киев, 1981. 666 с.; Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981. 326 с.; Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь, 1981. 287 с.; Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. Киев, 1987. 264 с.

128. Нариси історії Комуністичної партії України. Київ, 1961. 615 с.; История Коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти т. Т. 5. Кн. 1. (1938–1945 гг.): Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны в период упрочения и развития социалистического общества. 1938–1958 гг. Москва, 1970. 723 с.; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. 2-е вид., доп. Київ, 1971. 676 с.

129. Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 32–33.

130. Дем'яничук І.Л. Пресса подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Украины в борьбе против фашистских захватчиков: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953. 16 с.; Дем'яничук І.Я. Підпільна преса України. Київ, 1956. 130 с.; Дем'яничук І.Я. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 1966. 239 с.
131. Дем'яничук І. Я. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 1966. С. 5, 20–63.
132. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. Київ, 1962. 175 с.
133. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944) / А.Ф. Юденков. – М.: Мысль, 1971. – 357 с.
134. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды: Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. Москва, 1988. 277 с.
135. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Киев, 1984. С. 95–108.
136. Лещенко П.Я. Рукописна преса партизанів Ровенщини // Укр. іст. журн. 1962. № 4. С. 122–128.
137. Варягіна В.Д., Вакуленко Г.С. Підпільна преса «Народної гвардії» (1942–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1966. № 6. С. 96–99.
138. Ющенко М.Д. Боротьба підпільних партійних організацій проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 22–34; Денисенко П.І. Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1966. № 12. С. 31–38; Стафійчук І.П. Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 1. С. 23–30; Малин В.Н. Роль политического управления ЦШПД в организации политической работы на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 216–232; Руденко Н.М. Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань по розкладу во-

- рожих військ на Україні (1941–1944 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. 1977. Вип. 3. С. 21–33; Коваль М.В., Савчук П.О. Форми і методи ідейно-політичної роботи парторганізацій серед особового складу партизанських формувань // Укр. іст. журн. 1979. № 1. С. 52–60; Лозицький В.С. Партійно-радянська преса України – важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1980. № 5. С. 87–97.
139. Андрианов В. Разведывательная деятельность партизан // Военно-исторический журнал. 1971. № 8. С. 20–28; Кучер В.І. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1979. № 5. С. 43–50.
140. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности. Киев, 1985. С. 29–30.
141. Андрианов В. Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. 1986. № 8. С. 47.
142. Боротьба трудящих західних областей УРСР. С. 115, 129–131.
143. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. С. 184.
144. Матронов П. Развитие способов вооруженной борьбы советских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Москва, 1962. 49 с.
145. Коваль М.В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1969. № 7. С. 32–41.
146. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 108–121.
147. Кучер В.І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транспорті // Укр. іст. журн. 1980. № 6. С. 66–73; Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941–1944. Київ, 1983. 239 с.
148. Немятый В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). Киев, 1980. 62 с.; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Киев, 1982. 230 с.
149. Там само. С. 144–204.

150. Дишлевий П.С. Борьба трудящихся промышленных центров Украины за свержение фашистской оккупационной политики (1941–1944 гг.) // Архивы Украины. 1974. № 1. С. 14–23; Нем'ятый В.М. Партийне підпілля на чолі боротьби трудящих за свержение планів фашистських окупантів по використанню промисловості України // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 24–32; Кондратенко Л.В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // Укр. іст. журн. 1977. № 1. С. 17–22; Єлесін Ю.І. Про боротьбу радянських патріотів за свержение планів фашистських окупантів по грабежу й експлуатації Донбасу // Укр. іст. журн. 1982. № 2. С. 106–111; Тронько П.Т. Місто в огні // Наука і суспільство. 1982. № 4. С. 7–10.
151. Синицына Н.И., Томин В.Р. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941–1944 гг.) // Вопросы истории. 1965. № 6. С. 19–24; Дишлевий П.С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної політики на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1968. № 3. С. 55–62; Білоус В.Д., Кучер В.І. Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства // Укр. іст. журн. 1974. № 10. С. 35–40.
152. Кучер В.І. Борьба подпольщиков Украины за сохранение народного добра // Укр. іст. журн. 1984. № 7. С. 46–55.
153. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. С. 37.
154. Борьба трудящихся западных областей УРСР. С. 121–124.
155. Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Вып. 1. Москва, 1974. С. 222.
156. Клоков В.И. Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
157. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. Киев, 1984. 168 с.

158. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1974. С. 221.
159. Боротьба трудящих західних областей УРСР. С. 128.
160. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. С. 5.
161. Там само. С. 9–36.
162. Залесский А.И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941–1944 гг.). Москва, 1962. С. 35.
163. Цвелих Т.И. Комсомольская подпольная организация «Молодая гвардия» и значение ее деятельности для воспитания советской молодежи: дисс. канд. ист. наук. К., 1949. 186 с.
164. Варягіна В.Д., Вакуленко Г.С. Підпільна преса «Народної гвардії» (1942–1943 рр.) / В.Д. Варягіна, // Укр. іст. журн. 1966. № 6. С. 96–99; Варягіна В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка. Львів. 1967. 295 с.
165. Лінкевич Є.М. З історії діяльності підпільної групи І.Д.Кудрі // Укр. іст. журн. 1970. № 2. С. 119–123.
166. Доманк А.С. Шепетівське підпілля в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (липень 1941 – лютий 1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 86–89; Левкович М.О. Сквирське підпілля // Укр. іст. журн. 1969. № 8. С. 117–119; Комарницький С.І. До 30-річчя Хотинського підпілля (1941–1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 10. С. 130–133; Слинько І.І. Хотинське підпілля і партизани в боротьбі проти німецько-фашистських і румунських загарбників / І.І. Слинько // Героїчна Хотинщина. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання. Львів, 1972. С. 96–105; Ключенко Д.М. Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К.Є.Ворошилова // Укр. іст. журн. 1980. № 2. С. 95–100.
167. Слинько И.И. Соединение партизанских отрядов Сумской области под командованием С.А. Ковпака: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948; Гук В.К. Партизанское соединение им. Сталина под командованием Наумова в борьбе с немецкими ок-

- купантами на Украине: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949; Сафонова Е.В. Винницкое соединение партизанских отрядов под командованием Я.И. Мельника в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950; Хлякин А.О. История рейдового соединения партизанских отрядов Сумской области под командованием Я.И. Мельника: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953; Богатырь З.А. В тылу врага. Москва, 1963. 333 с.; Старожилов М. Партизанське з'єднання С.А.Ковпака: З історії створення. Львів, 1966. 94 с.
168. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. Киев, 1983. 239 с.
169. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. С. 74–75.
170. Кентий А. Красные партизаны Украины в 1941–1944 гг.: организация, структура, основные направления деятельности // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. – Киев, 2011. С. 27–29.
171. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 264.
172. Слинько І.І. Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.) // Укр. іст. журн. 1958. № 4. С. 52–63.
173. Вершигора П.П. Партизанские рейды / П.П. Вершигора, В.А. Зеболов. – Кишинев: Штиинца, 1962. – 138 с.
174. Боротьба трудящих західних областей. С. 115–118.
175. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. С. 86.
176. Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 65.
177. Резников Ш.Э. Роль советского тыла в развитии партизанского движения на Украине (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. К., 1956. 16 с.
178. Кондранов І.П. Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1972. № 1. С. 69–71; Дубровченко П.М. Участь цивільної авіації в розгортанні всенародної боротьби на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1973. № 2. С. 126–130; Кучер В.І. Роль органі-

- зоторських груп у розгортанні народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. 1976. Вип. 2. С. 15–22; Прохоров А.А. Мероприяття партійних органів по матеріально-технічному забезпеченню партизан и подпольщиков // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 258–275.
179. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. С. 69.
180. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Киев, 1990. 341 с.
181. Курас И.Ф. Штаб непокоренных. Киев, 1988. С. 310.
182. Чайковский А.С. За нами Большая земля. С. 127.
183. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. – С. 56, 60.
184. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.). Харків, 1968. С. 64–67.
185. Чайковский А.С. За нами Большая земля. С. 92–106.
186. Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Підготовка партизанських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1981. № 1. С. 75–82; Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Діяльність представництв Українського штабу партизанського руху на фронтах // Укр. іст. журн. 1981. № 11. С. 73–79; Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Діяльність УШПР по поданню допомоги в антифашистській боротьбі народам Центральної та Південно-Східної Європи // Укр. іст. журн. 1983. № 5. С. 63–71.
187. Курас И.Ф., Кентій А.В. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1988. С. 308.
188. Князьков А.С. Взаимодействие советских партизан с действующей армией // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва, 1976. С. 233.
189. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 265.
190. Мойсеев О.В. Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників на Україні (березень-квітень 1943 р.) // Укр. іст. журн.

1963. № 2. С. 123–125; Карпов О.О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 114–116; Автомонов П.Ф. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї // Укр. іст. журн. 1967. № 5. С. 77–86; Гуляй П.І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму // Укр. іст. журн. 1969. № 5. С. 117–120; Григорович Д.П. Взаємодія партизанів з частинами діючої армії // Укр. іст. журн. 1973. № 10. С. 46–51; Замлинський В.О. Допомога партизанів радянським військам в боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників // Архіви України. 1974. № 5. С. 10–16; Ключенко Д.М. Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України // Укр. іст. журн. 1975. № 6. С. 52–58; Юденков А.Ф. Взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії // Укр. іст. журн. 1980. № 5. С. 31–44; Ключенко Д.М. Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 – липень 1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1985. № 5. С. 76–80.
191. Найда С., Мельник С. Взаимодействие черниговских партизан с Советской Армией // Военно-исторический журнал. 1977. № 1. С. 93.
192. Автомонов П.Ф. Боевое взаимодействие партизан Украины с советскими войсками в битве за Днепр (сентябрь-декабрь 1943 г.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1967. 23 с.; Автомонов П.Ф. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї // Укр. іст. журн. 1967. № 5. С. 77–86; Автомонов П.Ф. Партизани. Дніпро. 1943. Київ, 1973. 105 с.
193. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан. 185 с.
194. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. С. 79, 85–89; Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Киев, 1982. С. 111, 180.
195. Чайковский А.С. За нами Большая земля. С. 86, 122.
196. Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). Киев, 1994. 74 с.

- 197.Красюк А.И. Страницы героической летописи. С. 100–101.
- 198.Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 94.
- 199.Курносов А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. Москва, 1965. С. 183.
- 200.Кузовков Г.В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. Київ, 1951. 36 с.
- 201.Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. Київ, 1967. 48 с.
- 202.Горобец Г.Т. Партийное подполье на Украине 1941–1944 гг. Киев, 1969. 93 с.
- 203.Вершинин В.Г. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1957. 148 с.
- 204.Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1957. 220 с.
- 205.Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1976. 224 с.
- 206.Замлинский В., Немятый В. Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1983. 352 с.
- 207.Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 1. Киев, 1985. 399 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Киев, 1985. 431 с.
- 208.Куманев Г.А., Чайковский А.С. Чекисты стояли насмерть. 2-е изд., испр. и доп. Киев, 1989. 239 с.
- 209.Чайковский А.С. За нами Большая земля. 341 с.
- 210.Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). Киев, 1956. 472 с.
- 211.Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Москва, 1977. 711 с.

- 212.История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Москва, 1960–1965.
- 213.Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 5.
- 214.История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 257.
- 215.Там само. С. 260.
- 216.История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. Т. 4–9. Москва, 1973–1982.
- 217.Советская историография. Москва, 1996. С. 304–305.
- 218.Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Київ, 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. Киев, 1975.
- 219.Історія Української РСР. У 8-и т., 10-ти кн. Т. 7. Київ, 1977. 536 с.
- 220.Клоков В.И. Всенародная борьба. С. 32–33.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНЕ ІСТОРІОПИСАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

3.1. Радянський рух Опору в працях сучасних дослідників

Сучасна українська історіографія руху Опору бере свій початок від утворення незалежної Української держави у 1991 р. Хоча вона базується на фундаменті радянської історичної науки, її представники розпочали пошук нових дискурсів, підходів та методологій.

У 90-ті роки почалося переосмислення багатьох старих постулатів, стали розроблятися нові погляди на рух Опору. Увага українських істориків була прикута до виправлення недоліків та помилок радянської історіографії. Проте звільнення від радянської ідеологічної спадщини в історичній сфері відбувається повільно, оскільки ускладнюється політичним втручанням, відсутністю традицій неконфліктної дискусії та наявністю різних ідентичностей. Труднощі українського історіописання мають коріння у більш глибоких процесах становлення української нації та держави. Оцінюючи проблему з історіософських позицій, К. Кислюк констатував, що дотепер українська політична нація є не до кінця сформованою, а національна свідомість – не консолідованою. Це позначається і на стані історичної науки в Україні, якій притаманні «інституційний, ідейно-концептуальний та теоретико-методологічний паралелізм» [1].

Методологічний вакуум, що виник після розпаду СРСР, стимулював пошук інших інтерпретаційних і пізнавальних моделей. За висловом Г. Касьянова, вітчизняні історики кинулися доганяти західну історіографію. За його спостереженням, процес «націоналізації історії» в Україні завершився у кінці 1990-х рр., коли склалася її канонічна версія [2]. Від себе скажемо, що остаточно «наздогнати» західних колег у методологічному плані ще не вдалося. Стосовно «націоналізації історії», то нам видається, що цей процес ще й досі не завершений. Постулати «націоналізованого» нарративу викладені значною мірою інтуїтивно, вони іноді фрагментарні, до-

кладно не «виписані», не супроводжуються достатнім рівнем аргументації, не збалансовані у часі, просторі та між собою.

На зорі існування сучасної української історіографії в історичній літературі переважав описовий метод викладення матеріалу, який не давав можливості глибоко осягнути внутрішню сутність, особливості та процеси проблеми, оскільки нерозв'язані теоретичні питання заважали дослідженню конкретно-історичних подій. Узагальнюючі, концептуальні роботи були майже відсутні.

Одну з основ наукового дослідження історії антифашистського руху Опору становлять дисертаційні дослідження. Тематичний контент-аналіз цих праць дає змогу встановити деякі важливі тенденції. У цілому за період 1992–2015 рр. істориками було захищено близько 90 дисертацій, що тією чи іншою мірою стосуються боротьби проти окупантів в Україні. Найменш активно тематика народної боротьби в тилу ворога розроблялася у 1992–2002 рр., коли захищалося одна-три дисертації на рік. З 2003 р. спостерігалася вибухова активізація дослідницького інтересу до теми. При цьому, у 2006 р. було захищено рекордних 11 дисертацій, у 2003 р., 2005 і 2010 р. – по 7 праць. Очевидно, що з плином часу увага істориків до даної тематики не послаблюється, і в незалежній українській державі активно продовжується розробка питань, пов'язаних з історією боротьби проти окупантів. На наш погляд, тимчасовий спад інтересу до історії руху Опору у перше десятиліття незалежності пояснюється не падінням наукового інтересу, а економічним і суспільним шоком перших років незалежності. Цей спад змінився активізацією досліджень на новій методологічній основі. Разом з тим, з 2011 р. кількість захищених дисертацій знову знизилася: у 2001–2012 рр. захищено по одній, у 2013 – 2, 2014 – 2015 – по 5 дисертацій. Говорити про причини останньої тенденції поки що зарано.

Що стосується місця захисту дисертацій у незалежній Україні, то безумовним лідером тут є Київ – 31 дослідження. Услід за Києвом ідуть Львів (16 досліджень) та Чернівці (6 досліджень). Якщо в радянський період більша частина дисертацій захищалося в Інституті історії України, то за період державної незалежності Інститут історії втратив першість (захищено тільки 5 дисертацій) [3]. Натомість виокремилися кілька нових наукових центрів, де особливо активно досліджується рух Опору:

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові та Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (по 6 праць), Львівський національний університет ім. І. Франка (8 праць), Київський національний університет ім. Т. Шевченка (10 дисертацій).

Якщо в СРСР не було створено жодної справжньої наукової роботи з історії українського руху Опору, то зі здобуттям державної незалежності України ця проблема починає розроблятися особливо активно. Перша дисертація з антифашистської боротьби ОУН-УПА з'явилася тільки у 1995 році [4]. Ця тематика висвітлюється у 54 дисертаційних проектах. Тільки дві з них спеціально присвячені боротьбі ОУН-УПА з німецькими окупантами [5]. Ще дві дисертації написано про діяльність «бульбівців» [6]. З'явилися праці, в яких, серед іншого, висвітлюється й діяльність в Україні польського [7] та єврейського [8] рухів Опору (по 5 праць), та спротив мирного населення [9] (12 праць).

Важливим елементом наукових досліджень є докторські дисертації, в яких історична проблематика осмислюється більш комплексно, узагальнено. У них міститься не тільки опис історичних подій та їх авторське тлумачення, а й теоретичне осягнення минулого. Перша докторська дисертація, дотична до вивчення історії руху Опору, була захищена у 1996 р., а остання – у 2014 [10].

Загалом, за роки незалежності створено величезний масив дисертацій з історії антифашистського руху Опору, які висвітлюють його різноманітні аспекти. Ці дослідження стали вагомим внеском у наукову розробку проблеми.

За останні два з лишком десятиліття вітчизняна історіографія критично оцінила надбання попередників і набула своїх самобутніх рис. Її характерною ознакою стало вивчення народного спротиву загарбникам не з позицій класової боротьби, а через призму соціального (гуманізму, загальнолюдських цінностей) та особистісного (людські стосунки і почуття) виміру. Процес переосмислення більшості основоположних проблем історії антифашистського руху Опору проявився у поступовій відмові від радянської методології наукових пошуків та запозиченні популярних «західних» підходів (мікроісторія, історія повсякденності, усна історія); залученні нових видів і комплексів джерел; критичному аналізу вже відомих джерел та здо-

бутків попередників; переоцінці чинників, що впливали на розвиток радянського підпільно-партизанського руху, перегляді та новому тлумаченні ролі ОУН-УПА в антифашистській боротьбі, активізації регіональних досліджень.

Як і література радянського періоду, науковий доробок сучасних дослідників представлений працями соціально-історичного, локально-історичного, проблемно-історичного та синтетичного характеру. Значний обсяг публікацій сучасного історіографічного етапу становлять соціально-історичні дослідження, які розкривають антифашистську діяльність представників окремих прошарків суспільства. Попри велику за обсягом кількість праць, присвячених в часи СРСР участі в русі Опору різних соціальних груп, цю роботу не можна вважати завершеною. Радянські історики ігнорували той факт, що ставлення населення окупованих територій до сталінської влади, а відповідно й до участі в русі Опору не було однозначно позитивним навіть серед партійних функціонерів, державних службовців і робітників. А деякі прошарки суспільства (фольксдойчі, репресовані та члени їх сімей, селяни) переважно ставилися до більшовиків вороже. Отже, існує гостра потреба в оновленні напрацьованого, залученні нових критеріїв, підходів і методів, включення у поле пошуку тих соціальних кластерів, які мало вивчалися або ігнорувалися радянською історіографією. Серед таких можна назвати кадрових військовослужбовців, жінок, неповнолітніх, представників різних національностей, громадян інших держав, колишніх колабораціоністів та перебіжчиків з військових частин окупантів.

Така робота уже здійснюється сучасними дослідниками. Власне участі технічної інтелігенції в русі Опору присвячено один з підрозділів дисертації Л. Бриль [11]. У цьому контексті заслуговує на увагу книга П. Тронька про участь молоді в антифашистській боротьбі [12]. Деякі праці вивчають антифашистську діяльність тих соціальних груп, на які історики СРСР спеціальної уваги не звернули: шахтарі, неповнолітні та інші категорії населення [13]. Соціальну стратифікацію радянського підпільно-партизанського руху показано у статті Л. Ковальської [14]. Вибірковий аналіз особового складу найбільших партизанських формувань дав змогу Г. Голишу вийти на деякі узагальнення та зробити висновок про помітну участь юних громадян у партизанському русі. Це дало йому підстави не погоджуватися з науковцями, які

обмежують чисельність неповнолітніх партизанів 150 особами [15] чи навіть 103 [16]. Адже лише в окремих партизанських формуваннях Київщини таких виявлено 38 осіб [17].

У деяких публікаціях певна увага приділялася антифашистській діяльності радянських німців [18]. Принагідно зауважимо, що немає нічого поганого, коли внесок в антифашистську боротьбу жінок досліджують жінки, мешканці певного регіону займаються краєзнавчими пошуками, а роль в русі Опору окремих народів висвітлюють представники відповідних національностей. Однак на певному етапі досліджень, при переході від накопичення суми фактів до теоретичного осмислення, абсолютно необхідним стає більш відсторонений науковий погляд на проблему. Це створює підвалини для критичних оцінок пройденого дослідниками шляху, уникнення корпоративних перебільшень та монополізації права на істину, відтворення об'єктивнішої картини подій.

Докладний аналіз політичних настроїв українських селян на прикладі південних областей дав автор цієї праці. Він доводив, що сприйняття селянами України окупаційного режиму, попри усталений погляд радянської історіографії, не було однозначним. Натомість їх ставлення до загарбників пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили нацисти: початкове вітання «нового порядку» однією частиною населення та індиферентність «мовчазної більшості» обіцяли німцям доволі міцне підґрунтя в Україні. Але внаслідок ігнорування гітлерівцями інтересів селянства та політики фізичного винищення населення, ці настрої змінилися обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросли в стійку ненависть до окупантів. Зміна селянських настроїв на початку 1942 р. була викликана кількома причинами. По-перше, саме на початку 1942 р. починається насильницьке вивезення українців до Німеччини, що викликало сильне невдоволення; по-друге, в лютому 1942 р. оприлюднено новий німецький аграрний лад, який геть не виправдав сподівань, що українські селяни покладали на нього; по-третє, свавільний, расистський і терористичний характер окупації, нехтування елементарними потребами людей відкрили українцям справжнє обличчя нацизму; по-четверте, поразка вермахту під Москвою взимку 1942 р. справила великий психологічний вплив на населення окупованих об-

ластей, підбадьоривши прибічників радянської влади і змусивши її противників бути обережнішими у виявленні своїх уподобань. Сума цих факторів призвела до масового невдоволення і максимально розширила соціальну базу руху Опору [19]. Висновки щодо настроїв селян можна певною мірою екстраполювати на все населення республіки.

О. Перехрест в окремому підрозділі своєї монографії «Селянство і радянський партизанський та український визвольний рухи» позиціонує селянство як найчисельніший (46,9%) контингент учасників «малої війни». У цій частині своєї книги автор описує взаємини селян різних областей з партизанами і повстанцями. В аграрних регіонах частка селян в загонах сягала 77%. О. Перехрест описав деякі аспекти діяльності партизанів у сільській місцевості, яким мало уваги приділяли попередники: продовольча ситуація в партизанському середовищі, так звані «господарські операції», спрямовані на забезпечення загонів матеріальними ресурсами тощо. У підсумку вчений зазначає, що ані радянські, ані українські антифашистські формування не змогли б функціонувати без опори на людські, продовольчі і матеріальні ресурси селянства. Власне селяни визначили «історичне обличчя» обидвох течій руху Опору [20].

Морально-етичних аспектів гендерних стосунків у підпільно-партизанському середовищі торкався у своїх публікаціях В. Гінда. Він доводив, що сексуальне насильство, постійні домагання, фізичне і моральне каліцтво стали суворою буденністю слабкої статі у партизанських загонах. Однак часто жінки добровільно погоджувалися на поширений серед командного складу статус «похідно-польових дружин» (ППД), якщо це обіцяло їм певні преференції. Серед іншого, ППД мали окреме житло, не ходили на бойові завдання, не виконували господарські роботи. Почасти такі жінки були першими у списках на нагородження. Автор також описав сюжети, пов'язані з вагітністю, з дітьми партизанів, з легітимацією партизанських шлюбів [21].

Одним із важливих напрямів сучасної вітчизняної історіографії стали локально-історичні дослідження. Гостра потреба в сучасних оновлених працях на регіональну тематику була зумовлена вказаними недоліками радянського періоду. Аналіз

захищених дисертацій приводить до висновку, що на регіональному рівні вчені та наукові установи приділяли недостатньо уваги висвітленню антифашистської боротьби в тилу ворожих військ. Регіональний дисбаланс негативно позначається на тематиці досліджень, на розвитку місцевих наукових кадрів та шкіл.

І все ж поступово вітчизняна наука вирішує завдання вивчення руху Опору в окремих областях країни. Важливим промисловим регіоном, який займав в економічних планах гітлерівців особливе місце, була Південно-Східна Україна. Зрив цих планів став основним завданням місцевих партизанів і підпільників. В. Гладуш у своїй дисертації [22] вперше в українській історіографії запропонував цілісну картину бойової діяльності радянського й оунівського підпілля в Запорізькій та Дніпропетровській областях, а також визначив її напрямки та практичні результати. Цінність його роботи визначається також використанням матеріалів зі спецфондів СБУ. Хід антифашистської боротьби на Дніпропетровщині досліджували М. Слободянюк та І. Шахрайчук [23]. У їх спільній розвідці боротьба радянських партизанів і підпільників, діяльність підпілля ОУН та пасивний спротив населення вперше розглядаються як складові руху Опору, що діяв на території області та цілої України.

Періодизацію руху Опору на Запоріжжі запропонував О. Штейнле. Він вважав, що перший період тривав упродовж червня-вересня 1941 р. і характеризувався процесом організації підпілля ще до захоплення регіону гітлерівцями. Для дій на окупованій території області було сформовано підпільний обком, 11 об'єднаних райкомів загальним складом у 310 комуністів та 28 партизанських загонів чисельністю 800 бійців. Другий період (жовтень 1941 – лютий 1942 р.) став часом окупації краю та швидкого розгрому підпільної мережі. Практично все заздалегідь залишене підпілля припинило своє існування. З віддаленням лінії фронту зійшла нанівець й активність партизанів у плавнях Дніпра. Наростання опору загарбникам відбувалося у період з лютого 1942 до червня 1943 р., коли посилювалися антифашистські настрої населення, а Москва намагалася закинути на територію області організаторів підпілля і партизанки. Однак саме місцеві групи стали основою підпілля краю. О. Штейнле вдалося нарахувати близько 30 підпільних організацій загальною кількістю 570–670 осіб. У завершальний період (червень 1943 – лютий 1944 р.) більшість цих орга-

нізацій була знищена німцями. З іншого боку, активізується партизанський рух та підпільники, які переходили до збройних форм боротьби. Загальне число партизанів і підпільників у цей період сягало 700–750 осіб, з яких 600 були місцевими жителями [24].

У Миколаєві вийшла праця М. Шитюка про підпільно-партизанський рух на Миколаївщині [25]. Цікавою також є стаття цього історика під назвою «Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів». На основі раніше недоступних документів Архіву управління Служби безпеки України у Миколаївській області та Державного архіву Миколаївської області автор вніс уточнення в історію підпільної організації «Партизанська іскра» з села Кримка. М. Шитюк спростовував твердження про те, що організаторами молодіжної «Партизанської іскри» були комуністи, а саме директор місцевої школи В. С. Моргуненко. Він наполягав, що члени «Іскри» діяли абсолютно незалежно від партійного підпілля. У результаті аналізу чотиритомної справи румунської жандармерії щодо «Партизанської іскри» М. Шитюк описав боротьбу членів організації проти ворога і встановив причини провалу підпільників [26].

Радянському руху Опору на Донбасі присвятив статтю А. Міхненко [27]. Контраверсійну історію краснодонського підпілля з сучасних позицій розглянув В. Семистяга [28]. Луганський історик робить висновок, що ця історія зберігає свою актуальність, оскільки без відповіді залишається багато аспектів діяльності цього молодіжного підпілля, значна частина загальноприйнятих фактів його історії фальсифікована. Офіційну версію причин провалу «Молодої гвардії» дослідник вважає безпідставною [29].

Найповніше діяльність радянських партизанів і підпільників на Донбасі розглянув О. Бровар. Він розкрив різні механізми формування партизанських загонів, підпільних організацій і груп, проаналізував бойову, диверсійну і пропагандистську роботу патріотів проти нацистських загарбників. Дослідник відзначив її місцеві особливості, класифікував за формами і методами, узагальнив результати боротьби в межах регіону та показав її місце в загальноукраїнському русі Опору. О. Бровар детально висвітлив дії міських партизанських загонів, рейди партизан німецькими ти-

лами, взаємодію «народних месників» з регулярною армією при прориві «Міус-фронту». Також автор зазначив, що «досвід організації партизанських загонів у Сталінській області був врахований при створенні партизанських формувань Ворошиловградської області, що допомогло уникнути деяких помилок і запобігти втратам» [30]. У зв'язку з цим виникає запитання: чому не був врахований негативний досвід організації руху Опору у західних та центральних областях УРСР?

Фахівцями активно розроблялася історія антифашистської боротьби на території Кримського півострова [31]. Соціально-політичні аспекти цієї боротьби висвітлював М. Турба [32]. Хоча його дисертаційний проект був поданий на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, тим не менше, він містить цілісну картину діяльності кримських партизанів. Дослідник виокремив основні етапи розвитку партизанського руху в регіоні, показав його форми і методи. Основними труднощами розвитку партизанського руху М. Турба вважав велику концентрацію ворожих військ на півострові, відсутність зручних природних укриттів, віддаленість від лінії фронту [33].

Не можемо погодитися з такою оцінкою автора. Вважаємо, що партизанський рух у Криму був доволі потужним, створював серйозні проблеми для окупантів, фронт пролягав ближче, ніж в інших регіонах України, а природні умови були вельми зручними для партизанської війни. Головні ж труднощі полягали у високій концентрації військ противника та ворожості до радянської влади значної частини місцевого населення. Та все ж методи дослідження, зміст, оцінки і висновки наукових праць М. Турби відрізняються науковою новизною, самостійністю і нетрадиційністю, що може бути використано для вивчення руху Опору і в інших регіонах України.

О. Романько, Є. Мельничук та А. Мальгін [34] зосередили свої зусилля на дослідженні колабораціонізму, а також стосунків між партизанами і кримськими татарами. Помітним недоліком цих праць є недостатня увага до підпілля. Цю прогалину дещо виправлено в останній праці О. Романька «Крим у період німецької окупації» [35], при цьому висвітлено діяльність не тільки радянських, а й оунівських підпільників. Видання також доповнене схемами і таблицями. Сильною стороною книги А.

Мальгіна є те, що він активно використав мову документів, розмістив значну кількість фотоматеріалів, детальні і зручні карти щодо дислокації партизанських та антипартизанських сил, місць найбільших бойових зіткнень.

О. Романько у своїх публікаціях простежив еволюцію ставлення татар до партизанів та їх участь в русі Опору. Із 5 тис. спеціально залишених там партизанів, 20% становили татари. Куйбишевський й Албатський партизанські загони були повністю татарськими. З приходом німців партизани-татари масово дезертирували і взяли активну участь у розграбуванні партизанських продовольчих баз. Як наслідок, взимку 1941 р. з 28 загонів 25 залишилися взагалі без баз постачання. Часто негативне ставлення татар своїми діями провокували самі партизани, застосовуючи до місцевого населення грабежі, звірства, позасудові розправи. Автор стверджував, що позбавлений підтримки корінного населення Таврії, партизанський рух до середини 1943 р. був фактично паралізований голодом і виснажливими боями. Разом з тим, далеко не всі татари і татарські села виступили проти партизанів, допомагали їм.

Злам у настроях мирного населення і чисельності партизанів відбувся влітку 1943 р. після відомих перемог Червоної армії. Якщо на 1 червня 1943 р. на півострові залишалось 262 партизани у першому-другому секторах (з яких тільки 6 біли кримськими татарами), то на 1 січня 1944 р. їх стало 3973 (включаючи 406 татар). Всього за період 1941–1944 р. через кримські партизанські загони пройшло 12 тис. осіб, з яких 1130 були татарами. 96 татар загинуло, 103 – пропало без вісти, 177 – дезертирувало. В підпільних організаціях налічувалося близько 2,5 тис. членів, менше сотні з яких були татарами.

Проявом певної тенденції вважаємо те, що жодна з монографій з історії руху Опору в Криму не видана українською мовою. Також ці видання практично не вписані в контекст решти території України. Хоча на той час Крим не входив до складу УРСР, вважаємо все ж кримсько-український контекст важливою складовою антифашистської боротьби на півострові, що заслуговує на спеціальну увагу. Єдиним винятком можна вважати статтю В. Полякова про українців-партизан Криму [36]. У своїх публікаціях В. Поляков підняв й інші проблемні питання: особливості керів-

ництва й організації партизанського руху у Криму, міфи і реальність в діяльності партизанів Керченського півострова [37].

Є. Горбуров констатував, що партизани Криму були кинуті напризволяще. Затиснуті у важкодоступній місцевості, позбавлені можливості самозабезпечення, оточенні карателями, вони вмирали від голоду, холоду і хвороб. Москва так і не змогла налагодити повітряне постачання приречених на загибель загонів. Якщо вищеозначені висновки дослідника заперечень не викликають, то теза про те, що «найбільш дієздатними виявилися формування з місцевих жителів і меншою мірою утворені на базі диверсійно-організаторських груп оточенців» [38], видається недостатньо аргументованою. По-перше, не визначено саме поняття «дієздатності». Незрозуміло, за якими критеріями автор визначає дієздатність: масовість організації, тривалість її існування чи масштаби завданих противнику втрат? Дуже часто активні у боротьбі організації привертали до себе увагу каральних спецслужб, а їх масовість полегшувала інфільтрацію туди провокаторів. Все це призводило до швидкого розгрому. Натомість, малоактивні невеликі групи, що зосереджувалися на пропагандистській роботі, могли існувати значно довше. Але навряд чи це можна назвати дієздатністю. По-друге, у роботі відсутні кількісні підрахунки такої дієздатності.

У 2014 р. захищено кандидатську дисертацію О. Білоуса [39] про діяльність партизанів Північно-Східної України (Чернігівщина, Сумщина), яку автор назвав «колискою» партизанського руху України. До позитивних рис дисертації слід віднести опис кадрового забезпечення партизанських загонів, організації медико-санітарної та розвідувальної служб, взаємин з місцевим населенням. Також дослідник запропонував місцеву періодизацію розвитку радянського партизанського руху. Однак загалом, дисертацію О. Білоуса важко назвати новаторською. Джерельна база дослідження складається в основному з документів, що зберігаються в ЦДАГОУ, ЦДАВОУ, державних архівах Київської, Чернігівської та Сумської областей. Не залученими до аналізу залишилися документи з архівосховищ СБУ, джерела усної історії. У праці практично не використано матеріали збірника документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944...» [40], значною мірою створеного на матеріалах Чернігівщини і Сумщини. З одного боку, ця база цілком репрезентативна для дисер-

тації, в якій здійснено спробу відтворити загальну картину партизанського руху в обраному регіоні, але з іншого, – зробити на її основі принципово нові наукові відкриття авторові не вдалося.

Це стає особливо помітним при порівнянні кандидатських проектів О. Білоуса й І. Капаса. І. Капась запропонував нестандартний погляд на радянський рух Опору. Його праця ґрунтується на широкому колі джерел не тільки з названих вітчизняних архівів, а й архіву СБУ, низки російських та Центрального державного архіву Республіки Казахстан. Та, головне, новаторський характер його праці полягає уже в самій постановці проблеми: «Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація...». І. Капась окремо виділив проблеми «стихійних», «самоутворених», «самоорганізованих» (без керівної вказівки радянських органів влади) партизанських загонів. Розвиваючи цю тезу, він звертає увагу на випадки, коли проведені патріотами з власної ініціативи антифашистські акції подавалися потім як реалізація «завдань партії» [41]. Серед іншого, автор проаналізував процедуру визнання діяльності партизанів партійно-державними органами СРСР, специфіку нагородження учасників антифашистської боротьби, державну політику пам'яті щодо руху Опору.

На початку 2016 р. була захищена докторська дисертація С. Стельниковича, присвячена окупаційному режиму на території Вінницької та Житомирської областей. Однак, автор частково розглянув і рух Опору в цих регіонах [42]. Окремо Житомирська область представлена лише дисертацією В. Жилюк, але вона дослідила тільки боротьбу ОУН-УПА [43].

Серед останніх дисертацій, локалізованих західним регіоном України, варто відзначити якісно проведене дослідження Д. Кравчука про радянський рух Опору на Рівненщині. Автор значну увагу приділив впливові Ровенського обласного штабу партизанського руху на розгортання радянської партизанки в регіоні, діяльності радянського підпілля, їх структурним особливостям та партійному керівництву, конфліктам партизан з українськими націоналістами. Д. Кравчук простежив динаміку кількісного зростання загонів та організацій, виявив спроби завищити показники їхньої чисельності після війни. Дисертант наголосив, що не вважає радянських парти-

занів і підпільників учасниками антифашистського руху Опору, оскільки вони з'явилися не внаслідок ініціативи населення, а за наказом партійних і силових структур за лінією фронту.

За думкою автора, поштовхом для активізації партизанського руху в області стала поява рейдуючих з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова та А. Бринського. Обраховуючи цифри непоправних втрат партизанів і повстанців у взаємній боротьбі, Д. Кравчук спочатку припустив, що на терені Рівненської області за весь час конфлікту діяло 7 тис. вояків УПА і 6 тис. партизанів, потім співставив їх звіти про знищених супротивників і власні втрати, після чого припустив, що реальні втрати – це середньоарифметичне значення між мінімальною і максимальною цифрами. На наш погляд, отримані результати не можна вважати достовірними, але вони корисні для відстеження певних тенденцій. Зокрема, з цих підрахунків випливає, що повстанці понесли втрати на рівні 15,1% від загальної кількості вояків, а партизани – 6,75%. Пояснюється така диспропорція кращим озброєнням і вишколом останніх [44]. Праця Д. Кравчука супроводжена розлогими додатками, які в динаміці відображають кількісний та якісний склад партизанських загонів, їх операції проти гітлерівців та українських націоналістів, інші відомості.

Останніми роками з'явилися дослідження, в яких з нових позицій висвітлюється історія радянського міського підпілля. Ці праці відрізняються від радянських сучасним методологічним інструментарієм: відсутністю вираженої ідеологічної складової, дослідженням не тільки позитивних, а й негативних аспектів діяльності підпілля, увагою до мікроепізодів повсякденного життя підпільників, широким використанням документальних додатків та розлогих цитат з документальних джерел. Зокрема, до таких нових досліджень можна віднести роботи про Полтавщину, Харків, Дніпродзержинськ, Кіровоград, Суми [45]. Маловідомим та маловивченим аспектам історії радянського підпілля Києва присвячена монографія М. Слободянюка та О. Лисенка [46]. На основі антропологічного підходу в ній особлива увага приділена повсякденному життю підпільників, їх особистим взаєминам, моральному клімату всередині різних груп та організацій, умовам боротьби проти окупантів. Однак з іс-

торії антифашистського підпілля в інших великих містах таких робіт поки не створено.

Порівняно з радянським часом у сучасний історіографічний період спостерігається брак синтетичних праць монографічного формату з історії партизанської та підпільної боротьби, які б охоплювали своїм дослідженням не окремий регіон або соціальну групу, а всю територію України і діяльність «народних месників» загалом. Це лише шість праць за авторством В. Клокова, С. Іващука, М. Головка та інших дослідників [47], аналіз наукових здобутків яких описано нижче. У той час, як в радянському доробку таких видань налічується близько шестидесяти.

На особливу увагу заслуговують напрацювання А. Чайковського, який розпочав комплексне дослідження історії радянського руху Опору ще до проголошення незалежності України, про що писалося вище. Усі праці вченого написані на широкій джерельній базі з використанням великої кількості раніше не введених в обіг документів. Його монографія «Невідома війна» стала помітним кроком уперед в досягненні маловивчених питань руху Опору, переосмисленні застарілих поглядів на його розвиток і особливості. Окрему увагу читачів привернув аналіз невдач і прорахунків Кремля у керівництві радянським рухом Опору у початковий період війни [48]. Щоправда, ця книга була опублікована без посилань на джерела, що суттєво знизило її наукову вартість. Тим не менше, праці А. Чайковського суттєво посприяли формуванню глибшого і синтезованого уявлення про історію руху Опору в Україні.

В. Кучер і П. Чернега оприлюднили цифри, які не афішувалися в часи СРСР, але дали змогу зробити важливі узагальнення: на окупованій території України залишилось 113 тис. комуністів, з яких зареєструвалися у гестапо 21872, відмовились від своєї партійної приналежності – 6756, знищили партійні квитки – 34291. За неповними даними в УРСР загарбники знищили 46,5 тис. членів партії, у партизанських загонах і підпіллі боролось з ворогом 5150 комуністів. Автори стверджували, що значна частина комуністів пішла на співпрацю з німцями. Тільки у Сталінській області на службу до окупантів поступило 377 членів партії. Виходячи з означеної статистики, а також з того, що через партизанські лави пройшло лише близько 180

тис. осіб, науковці заперечили всенародний характер радянської партизанки в Україні [49].

Феномен радянського патріотизму ретельно проаналізував Р. Гула, який залучив до аналізу архівні документи вітчизняних, російських та польських архівосховищ. Автор підкреслив, що у період існування СРСР складний і багатшаровий феномен патріотизму відображався спрощено й однобічно [50].

Р. Гула спочатку з'ясував філософські, соціокультурні та політологічні основи почуття любові до Батьківщини. Він визначив дефініцію «радянський патріотизм», як «суспільно-політичне явище, яке в політичному аспекті асоціювалося з легітимізацією влади на... комуністичних ідеологічних догматах, гордістю за свою соціалістичну країну та безумовною лояльністю до держави через сакралізацію особи керівників. У соціальному аспекті передбачалося домінування пролетарського інтернаціоналізму при створенні наднаціональної спільноти людей – радянського народу. Економічну складову... відображала ударна праця в умовах уніфікованого розподілу та споживання благ...». «Символічне поле» патріотизму створювалося за допомогою «пантеону героїв» [51].

Окремий розділ своєї монографії Р. Гула присвятив ролі та місцю радянського патріотизму в антифашистському русі Опору. Зокрема, автор розглянув його вплив на зародження і розвиток партизанської війни, а також роль і форми прояву патріотизму в умовах підпільної боротьби. У партизанському середовищі патріотизм проявлявся в усвідомленій комуністичній ідеології, «генетичній любові» до Батьківщини, ненависті до окупантів і колабораціоністів, несприйняття українського націоналізму, «дружбі народів СРСР» [52].

Р. Гула у своїх монографії і дисертації дослідив не тільки аспекти, пов'язані з патріотизмом, а значно ширше коло питань. Зокрема він детально простежив вплив рішень партійно-державних органів СРСР на розвиток радянського руху Опору [53]. Важливим є спостереження, що з 31 іменного загону та з'єднання на території України (крім польських і чехословацьких) ім'я державних діячів присвоїли 11 формуванням, героїв громадянської війни – 7 формуванням, постатей української історії – 4, діячів російської історії – 4, радянських полководців – 3. Один загін був названий

на честь льотчика В. Чкалова, чотири з'єднання – на честь партизанських ватажків М. Попудренка, І. Копьонкіна, Ф. Михайлова та І. Боровика. Тобто, комуністичні «герої» займали домінуючі позиції (23 з 31) [54]. Ці дані є ще одним підтвердженням загальнорадянського, а не національно-українського характеру радянської партизанки в Україні.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. інтерес до радянської складової руху Опору знизився, а історіографічний процес уповільнився: менше виходило монографій і документальних збірників, захищалося дисертацій. Це обумовлювалося певним вичерпанням тем, нерозроблених або спотворених у період існування СРСР. Виходом із такої локальної пострадянської кризи стала поступова зміна методологічних підходів у вивченні проблеми, позначення нових напрямків досліджень. Помітним цей процес став приблизно з 2005 р., відколи побачили світ ґрунтовні монографічні і документальні дослідження «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)...» (2005 р.), «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944...» (2006 р.), «Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944» (2008 р.), «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» (2010 р.), «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011 р.). Відбулися представницькі міжнародні конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (м. Київ, 2010 р.) та «Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство» (м. Київ, 2014 р.), на яких підбито певні підсумки у розробці теми та позначені подальші напрями досліджень. Вихід згаданих праць і науковий обмін в рамках конференцій стали ознаками певного ренесансу у вивченні історії радянського руху Опору на нових джерельних і методологічних засадах. При цьому увага дослідників спрямовувалася і дотепер спрямовується здебільшого на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Їх праці характеризуються наявністю нових положень і оцінок. Зокрема, в багатьох наукових виданнях показано, що населення окупованих територій по-різному поставилося до приходу окупантів. Автори цих публікацій відійшли

від практики висвітлення винятково позитивних сторін діяльності партизан і підпільників, піддали критиці і перегляду положення радянської історіографії про морально-політичну єдність населення і комуністичної партії, масовий характер та ефективність підпільно-партизанської боротьби.

Серед найбільш професійних і неупереджених видань з історії радянського руху Опору в Україні слід виокремити доробок архівістів А. Кентія та В. Лозицького. У 2001 р. на базі архівних документів із фондів партизанського руху Центрального державного архіву громадських об'єднань України було підготовлено і видано науково-довідкове видання «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними» [55]. У передмові автори-упорядники виклали власну концепцію радянського руху Опору. У книзі висвітлюється історія й етапи створення основних партизанських формувань, що вели бойову та диверсійну діяльність в Україні та за її межами; місце партійних і силових структур у формуванні партизанського руху; заходи по закиданню у тил ворога організаторських, диверсійних і розвідувальних груп; розкриваються питання організації та основні напрямки діяльності УШПР, нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху тощо. Автори дійшли висновку, що створення системи партизанських штабів сприяло підвищенню ефективності збройної боротьби.

Логічним продовженням цих зусиль став вихід колективної праці «Радянський рух Опору на окупованій території України» [56], в якій вміщені стислі нариси з історії радянської партизанської і підпільної боротьби проти загарбників. Текст насичений статистичними матеріалами, здійснені відповідні узагальнення та висновки. Проаналізувавши радянські звіти про кількість учасників партизанського руху, автори піддали ці цифри сумніву, зазначивши, що активну боротьбу з окупантами вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб. А. Кентій та В. Лозицький також визнали, що радянські партизани у ставленні до окупантів та їх поплічників не дуже переймалися моральними нормами або приписами міжнародних конвенцій. Полонених, як правило, після допитів знищували, нерідко застосовувалися тортури. Відсутність милосердя у середовищі радянських

партизанів автори пояснювали головно жорстокістю нацистів стосовно місцевого населення, рідних і близьких учасників руху Опору.

На основі широкої джерельної бази, залучення раніше невідомих документів була створена монографія «Війна без пощади і милосердя». Оpubліковане у 2005 р., вказане видання дотепер залишається найбільш якісним і повним викладом історії радянського руху Опору в сучасній вітчизняній історіографії. Дослідження охоплює весь час окупації, кожен з періодів якої аналізується окремо. Автори розглянули бойову, диверсійну і розвідувальну діяльність «лісових солдатів», в тому числі на комунікаціях противника. Багато уваги приділено рейдовій активності, матеріально-технічному і кадровому забезпеченню партизанів. Автори окремо проаналізували напружені стосунки між апаратом УШПР та партизанськими ватажками, прорахунки в організації «малої війни», контрпартизанські заходи німців, стосунки радянських партизанів і вояків УПА.

Серед іншого, А. Кентій та В. Лозицький звернули увагу на той факт, що відсоток українців в апараті УШПР був непропорційно малим: на липень 1943 р. зі 125 співробітників штабу був тільки 41 українець, а більшість становили 60 росіян. Приблизно така ж ситуація спостерігалася на центральному радіовузлі (30 українців і 57 росіян), серед командно-викладацького складу (12 українців проти 41 росіянина) та курсантів (33 українці і 57 росіян) [57].

Особливо цінним для історії партизанського руху є докладне висвітлення ролі і місця диверсійних, розвідувальних та контррозвідувальних дій партизанів, їх матеріально-технічного забезпечення, постановки зв'язкової та медико-санітарної служб, підготовки партизанських кадрів. Так, у монографії подаються відомості, що за період з жовтня 1941 до грудня 1944 р. в партизанських лавах несли службу 210 лікарів, 245 фельдшерів, 254 медсестри, 64 санінструктори. Середній відсоток поранених партизанів становив 14%, у рейдуючих з'єднаннях він сягав 39%. Усього за даними медико-санітарного відділу УШПР у 1942–1944 рр. партизанськими санітарними частинами обліковано 10049 поранених. З них вилікувано безпосередньо в загонах 7558 осіб (75,2%), евакуйовано на «Велику землю» 2289 (22,8%), померло від ран 202 (2%). Окрім поранених медики обслуговували 24803 хворих, з яких ви-

лікували 24107 (97,3%) [58]. Низька кількість поранених і високий відсоток вилікуваних викликає сильний сумнів, проте інших статистичних даних у науковому обігу наразі немає.

Автори зробили висновок, що начальник УШПР Т. Строкач загалом упорався зі своїми обов'язками. Це означає, що й оцінка роботи всього штабу є позитивною. А. Кентій та В. Лозицький також припустили, що недостатнє матеріальне забезпечення партизанів України могло бути пов'язане з побоюванням Москви, що зброя і спорядження можуть потрапити до рук ворогів більшовицької влади. На жаль, у передмові автори попередили, що найбільш гострі і дискусійні аспекти історії партизанського руху вони залишили майбутнім дослідникам.

Не можна оминати увагою три збірники документів про діяльність радянських партизанів, які суттєво вплинули на розвиток історіографії та поступової зміни колективної пам'яті. На відміну від аналогічних радянських видань, у них підібрані документи, які дають змогу дізнатися не тільки про позитивні, а й про негативні сторони життя «лісових солдатів». Усі три зібрання документів опубліковані російською мовою з метою розширення читацької аудиторії та, як думається, для представлення української точки зору на партизанський рух, а також впливу на російськомовну громадську і наукову думку. Цій меті послужили не тільки документи, а й вступні статті до самих збірників та їх окремих розділів.

Першим побачив світ збірник «Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории...» [59]. Матеріали книги дають змогу проаналізувати особливості складання звітів про діяльність партизанських загонів, їх тактики і побуту, протистояння з ОУН-УПА. Назви деяких розділів праці засвідчують концептуальну новизну поставлених упорядниками завдань: «Приписки в оперативних звітах», «Тактика випаленої землі», «Комуністичний партизанський терор», «Грабежі, мародерство, бандитизм», «Сексуальне насильство, статева розбещеність», «Пияцтво», «Внутрішні конфлікти».

У 2010 р. був підготовлений колективом українських архівістів з ЦДАГО України та виданий у Москві збірник «Партизанская война на Украине...» [60]. У ньому вміщені щоденники командирів партизанських загонів та з'єднань, що дає

змогу подивитися на партисевозанську війну зсередини очима безпосередніх її учасників, таких як С. Ковпак, С. Руднєв, М. Попудренко, М. Наумов, М. Шукаєв, Г. Балицький. Слідом за ним вийшов друком надзвичайно цікавий за своїм задумом збірник документів «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944...» [61], головна ідея якого – поглянути на діяльність партизанів і поліцаїв як на братовбивчу війну. Автори намагалися не тільки зафіксувати різницю між цими двома силами, а й показати їх спільні риси («генетичну подобу») у структурі, особовому складі, методах, ставленні до мирного населення, взаєминах один з одним. Звертається увага на тісні родинні та побутові зв'язки між партизанами і поліцаями, на те, що як одних, так і інших мало цікавили інтереси місцевого населення. Робота створена на основі документів, що стосуються центральних і східних областей України, які мали свою специфіку і доволі розвинений партизанський рух.

Серед найбільш нестандартних висновків укладачів збірника можна виокремити такі: мотивація рядових партизанів і поліцаїв визначалася не ідеологічною прихильністю до комунізму або нацизму, а бажаннями помсти та виживання; кістяк партизанських загонів складався з колишніх «господарів життя» і «слуг влади» (партійний, радянський і господарський актив: комуністи, комсомольці, силовики різних відомств, чиновники), вони ж були головним джерелом поповнення колабораціоністських структур; упродовж усієї війни елемент примусу при формуванні партизанських загонів був більшим, ніж у поліцейських формуваннях; Сумська і Чернігівська області були не тільки центром партизанської війни, а й виставили на службу німцям рекордну по Україні кількість поліцаїв; «ставлення населення центральних і східних областей України до колишніх партизанів більш позитивне, ніж до колишніх поліцаїв, хоча тих і інших селяни вважали цілком своїми».

Науковою новизною позначена вміщена у цьому збірнику стаття О. Гогуна, присвячена ролі спецслужб СРСР у розвитку антифашистської боротьби в Україні. Автор провів комплексний аналіз діяльності структур НКВС-НКДБ УРСР, НКВС-НКДБ СРСР, армійської розвідки по залишенню на окупованій території своєї агентури, закиданню в тил ворога спеціальних груп, головними завданнями яких були розвідка, терор, диверсії, організація підпілля і партизанської війни, інфільтрація у

формування ОУН-УПА, Армії Крайової, в окупаційні, громадські і церковні структури [62].

Хоча О. Гогун є російським істориком, його плідні й об'єктивні напрацювання зробили його публікації незамінними при дослідженні проблеми. Монографія «Сталинские коммандос...», видана у 2008 р. та перевидана у 2012 р. [63], спиралася на джерельну базу з 12 німецьких, польських, російських та українських архівосховищ. Структура роботи відрізняється новизною та різноплановістю. Про це свідчать назви більшості розділів книги: «Організація партизанських загонів України у 1941–1944 рр. і управління ними», «Особовий склад партизанських формувань», «Проблемні питання історії радянської партизанської війни», «Дисциплінарні порушення у партизанських загонах», «Внутрішні конфлікти у партизанських структурах».

О. Гогун відзначив, що українці за національністю С. Ковпак та О. Федоров виявилися єдиними партизанами в СРСР двічі удостоєними звання Героя Радянського Союзу, а партизанське з'єднання О. Сабурова стало «інкубатором партизанського руху», оскільки саме з нього вийшла найбільша кількість самостійних загонів і з'єднань. Дослідник досить багато уваги присвятив протистоянню радянських, польських та українських партизанів на західноукраїнських теренах. На початок 1944 р. на території тільки Ровенської і Волинської областей, а також суміжних районів Житомирської і Кам'янець-Подільської областей, діяло до 27 тис. партизанів УШПР. Вояків УПА на той момент налічувалося близько 15 тис. Не маючи достатньо сил і ресурсів, націоналісти не вступали у великі бої і не розгромили жодного партизанського з'єднання. І все ж, завдяки розгалуженому підпіллю та підтримці населення, УПА не дозволила партизанам стати господарями в Західній Україні. На думку історика, ця міжпартизанська війна завершилася «внічию», хоча обидві сторони завдали один одному болісних ударів. Загальна кількість втрат поки що не підрахована, але в будь-якому випадку йдеться про тисячі загиблих з обох сторін.

У ході дослідження О. Гогун зробив кілька важливих висновків. Партизанський рух створювали три незалежні державні інстанції – ЦШПР-УШПР, НКВС-НКДБ і ГРУ-РУ ГШ. Наявність серед партизанів представників таємної поліції й армійської розвідки, а також їх організація «згори», сприяла утвердженню у західній

історіографії тези про штучний та директивний характер радянського партизанського руху. Радянська партизанка – це не «народний рух» (інсургенти), а операції спеціально підготовлених загонів командос трьох типів: диверсанти (підпорядковувалися УШПР), терористи (НКВС-НКДБ), розвідники (РУ-ГРУ). У цьому полягала їх принципова відмінність від рухів Опору інших європейських країн, де вони розвивалися більш-менш спонтанно і не мали значної державної та інституційної підтримки. Це позначалося на ставленні до населення: червоні партизани не вважали інтереси та захист мирних мешканців пріоритетом своєї діяльності. У низці епізодів спостерігалося цілеспрямоване провокування радянськими партизанами нацистів на звірства з метою підірвати довіру населення до окупаційного режиму. У порівнянні з партизанами Росії та Білорусії партизани України були рухливішими. Зумовлювалося це кількома факторами: відносно високим професіоналізмом керівництва, менш залісненим ландшафтом, недоброзичливістю населення західних областей. Наприклад, кавалерійське з'єднання на чолі з М. Наумовим пододало 9 тис. км – шлях, що дорівнює відстані від Берліна до Пхеньяна. Чим менш жорстоким було правління окупантів на певній території, тим важче було червоним партизанам там діяти. Військова й агентурна розвідка у радянських загонах була поставлена краще, ніж в УПА, але гірше, ніж в АК. До 1943 р. основним видом диверсійної діяльності були руйнування господарських об'єктів, тактика «випаленої землі». З 1943 р. диверсанти зосередилися на залізничних комунікаціях [64]. Загалом монографію «Сталинские командос» можна охарактеризувати як багатовимірне фундаментальне дослідження історії радянського партизанського руху в Україні.

У цілому новітні дослідження заповнили значну частину «прогалин» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Головні завдання в осмисленні боротьби радянських антифашистів проти загарбників на українських землях можна вважати вирішеними, однак, певна частина аспектів теми потребує оновлення і доопрацювання. Особливих зусиль необхідно докласти для висвітлення теоретичних аспектів теми, «вписування» радянського руху Опору в загальну картину Другої світової війни.

3.2. Історіографія українського руху Опору

Підвищеною увагою до національно-визвольної боротьби українського народу, в тому числі періоду Другої світової війни, характеризується пострадянський період вітчизняної історіографії. Після здобуття державної незалежності проблематика ОУН і УПА стала однією з найбільш популярних серед науковців та публіцистів. Значний попит з боку читацької аудиторії, зняття значної частини перешкод у доступі до архівних документів зумовили цілу зливу публікацій. Далеко не всі вони відповідали науковим критеріям, а власне наукові праці відрізнялися переважно описовим характером і апологетичним спрямуванням. Водночас, сформувалася група істориків, які професійно підійшли до вирішення дослідницьких завдань.

На концептуальне осмислення діяльності українських націоналістів у воєнний період спрямовувалися публікації М. Ковалю [65], В. Кучера [66], С. Кульчицького [67]. Зокрема, В. Кучер одним з перших здійснив аналіз програмних положень та інших офіційних документів ОУН і УПА на предмет еволюції політичних та економічних поглядів їх керівництва. В. Кучер і П. Чернега звернули увагу на дискусійну тему участі або неучасті ОУН Мельника в антифашистській боротьбі. Вони наголосили на тому факті, що після ліквідації гітлерівцями УНРади провід ОУН Мельника 24–25 травня 1942 р. поблизу Кременця провів конференцію з метою вироблення подальшої політичної лінії. На конференції було наголошено, що єдино можливою відповіддю окупантам має стати відкрита боротьба. Заступником голови проводу ОУН-М і головою регіонального проводу в Україні було обрано О. Кандибу-Ольжича – ініціатора формування збройних загонів для опору нацистам. На весну 1943 р. мельниківські збройні формування на Волині налічували 2–3 тис. бійців, які здійснювали окремі операції захисту населення від вивезення до Німеччини, збереженню від конфіскації сільськогосподарської продукції [68].

Однозначно позитивно оцінює діяльність цих організацій В. Сергійчук. За висловом автора, його наукові [69] та документальні [70] публікації покликані стати безкомпромісною апологетикою українського національно-визвольного руху. Втім, це не означає необ'єктивності підходів. В. Сергійчук одним з перших застеріг, що

сучасним дослідникам не можна спиратися тільки на радянську чи зарубіжну спадщину. Слід, відкинувши ідеологію, опрацювуючи весь комплекс джерел німецького, радянського й оунівського походження, писати сучасну об'єктивну історію [71].

На думку І. Патриляка, постановка питання «на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни», є некоректним. Автор акцентував на тому, що належність воюючих сторін до того чи іншого табору часто зазнавала змін, а тому цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН і УПА намагалось діяти відповідно до власних уявлень про національні інтереси [72]. Деяку увагу приділив бандерівському руху Я. Грицак [73], який виступив проти ідеалізації ОУН і УПА та вважав, що позитивна історична пам'ять про них на сході України не буде сприйнята більшістю суспільства і залишиться фактором, який розколює громадську думку.

Широкий спектр питань, пов'язаних з боротьбою ОУН і УПА проти нацистів, охопив А. Русначенко. Дослідник послідовно описав становлення оунівського підпілля, початок організованої збройної боротьби на Волині і Поліссі, збройну боротьбу з окупантами в Галичині, діяльність похідних груп і підпілля ОУН на Великій Україні, самоврядування в контрольованих повстанцями районах, створення УГВР, функціонування СБ ОУН, рейди УПА на схід країни, територіальну й організаційну структуру повстанської армії, агітаційно-пропагандистську роботу, взаємини ОУН-Б з ОУН-М, позицію УПА щодо дивізії «Галичина».

Автор подав значний обсяг статистичної інформації. Зокрема, на початок вересня 1941 р. структури ОУН-Б у Волинській області склалися з 450 станиць (осередків) і 2000 членів, у Ровенській області – 700 станиць і 5000 членів, на Тернопіллі відповідно 690 і 6000, на Станіславщині – 400 і 1000, на Дрогобиччині – 400 і 1000, у Чернівецькій області – 80 і 500. Усього ж в Західній Україні діяло 3300 станиць і близько 20000 членів [74]. Попри величезний фактичний матеріал, опрацьований А. Русначенком, все ж головною його заслугою став вперше здійснений порівняльний аналіз українського національно-визвольного руху зі спорідненими рухами у Білорусії та країнах Балтії.

8 травня 1997 р. за дорученням Президента України була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА. Робоча група істориків при Урядовій ко-

місії з вивчення діяльності ОУН і УПА була сформована в Інституті історії України НАН України під керівництвом С. Кульчицького. Її завданням стала підготовка наукового висновку для урядової комісії з вивчення історії цих інституцій. До роботи в групі залучалися О. Веселова, О. Вовк, Є. Горбуров, Л. Гриневич, В. Дзьобак, С. Здіорук, І. Ільюшин, Г. Касьянов, А. Кентій, С. Кокін, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, В. Нікольський, Г. Папакін, І. Патриляк, О. Стельмах, Ю. Шаповал, М. Шитюк, З. Яцишин. Результатом роботи авторів Урядової комісії став вихід 27 монографічних і документальних видань.

Нового імпульсу науковим пошукам з історії українського руху Опору надав «Фаховий висновок» про діяльність ОУН і УПА [75] та монографія, видана членами робочої групи [76]. Зазначимо, що для створення такого вагомого наукового доробку зусиль ентузіастів-одинаків було б замало. Тільки їх поєднання з державною підтримкою та безпосереднім керівництвом Інституту історії України НАН України дало якісний результат.

Через складність дослідницького завдання керівник групи С. Кульчицький зазначив, що повної узгодженості думок і текстів авторському колективу досягти не вдалося. Деякі розділи колективної монографії стосувалися боротьби з окупантами. У першому розділі «Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни» І. Патриляк описав антирадянське збройне повстання ОУН у жовтні 1939 – липні 1941 рр., створення та діяльність у 1941–1942 рр. Дружин українських націоналістів, проаналізував прийняття Акту 30 червня 1941 р. Третій розділ (автор – В. Дзьобак) присвячено організації і діяльності «Поліської січі» у 1941 р.

Дуже важливими для розуміння стратегії, тактики, методів політичної і збройної боротьби оунівців є вивчення їх ідеологічних засад. Написаний Г. Касьяновим восьмий розділ «Ідеологія Організації українських націоналістів» дав порівняльну характеристику італійського фашизму, німецького націонал-соціалізму та ідеології ОУН. Також там простежуються теоретичні і практичні розбіжності бандерівської та мельниківської фракцій ОУН, ідеологічна еволюція ОУН-Б упродовж 1941–1944 рр.

Перу А. Кентія належать три розділи колективної монографії. Другий розділ, названий «Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції (1941–1942)», розділ четвертий – «Двофронтна» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.)» та розділ сьомий «Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946–1956 рр.)». Два з цих розділів безпосередньо стосуються антифашистської діяльності ОУН-УПА. У четвертому розділі А. Кентій зосереджується на військово-підготовчій роботі ОУН-Б, розбудові територіальних структур та штабів повстанської армії, подіям на протинімецькому фронті УПА.

Роботи видатного історика-архівіста А. Кентія стали підсумком більш ніж 15-річної праці. Переоцінити багаторічні плідні пошуки історика, методиста архівної справи, головного зберігача фондів ЦДАГО України А. Кентія неможливо. У серії книг [77], підготовлених А. Кентієм на основі маловідомих архівних документів з так званого «празького архіву», історія ОУН розглядається комплексно, у контексті стосунків з населенням, різними політичними силами, урядовими і громадськими діячами та організаціями, а також через призму військово-політичних та дипломатичних чинників. У працях історика простежується генеза формувань націоналістів від підпільних груп до повстанської армії, стосунки оунівців з населенням, підсумовуються результати боротьби. Його монографії стали важливим синтетичним дослідженням історії створення та діяльності ОУН-УПА.

Автор послідовно розглянув діяльність похідних груп ОУН, перехід ОУН-Б на протинімецькі позиції та створення під її керівництвом підпільного і партизанського руху, історію «Поліської Січі» Т. Бульби-Борovця, боротьбу УПА. Серед іншого, дослідник стверджував, що на початках творення своєї УПА бандерівці іноді маскували свої збройні загопи під бульбівців і червоних партизанів з метою здобути популярність серед певних кіл волиняків. Почавши збройний виступ проти «нового порядку», повстанська армія поставила собі за мету припинити вивезення молоді на роботу до Німеччини та перешкодити економічному пограбуванню краю. А. Кентій був переконаний, що протинімецька діяльність ОУН-УПА стала скоріше формою збройної самооборони. Активні дії проти німців передбачали не завдання їм максимальної шкоди за будь-яку ціну, а недопущення німецьких атак на територію, конт-

рольовану УПА. Саме тому поза увагою повстанців, як правило, залишалися військові комендатури, штаби, залізниці [78].

Торкався дослідник і таких «незручних» тем, як спроби українців зав'язати співпрацю з Німеччиною, силові заходи ОУН-Б, спрямовані на об'єднання під своїм керівництвом повстанського руху, непрості взаємини між «західняками» та «східняками» в УПА. А. Кентій заперечив тезу про те, що набір в УПА відбувався тільки на добровільних засадах: частка примусово мобілізованих серед повстанців перевищувала 50%. Разом з тим історик наголосив, що УПА була б непроможна вести збройну боротьбу без свого міцного і надійного запілля – розгалуженої мережі ОУН-Б, на якій базувалися моральна стійкість, життєдіяльність і боєздатність народної армії [79].

Указаний цикл монографій можна вважати одним з найвдаліших проектів сучасної історіографії та найповнішим дослідженням історії ОУН. Цим самим А. Кентій зробив неоціненний вклад і у вивчення антифашистської боротьби. Він разом зі своїми колегами провів величезну архівну роботу, опублікував велику кількість статей, монографій і збірників документів з історії як радянського, так і українського рухів Опору. Його роботи знаменували собою становлення незалежної від радянської спадщини сучасної історіографії руху Опору в Україні. Вони сприяли формуванню міцного фундаменту для того, щоб поглянути на проблематику з нових ракурсів, критично оцінити наукові здобутки попередників, розробити власні концептуальні позиції.

Помітними у науковому середовищі стали праці Ю. Киричука [80] та В. Трофимовича [81]. Ю. Киричук охопив своїм дослідженням широкий спектр питань історії ОУН-УПА періоду окупації від соціального складу, бойової діяльності, матеріального забезпечення до ставлення до євреїв. Серед іншого, автор встановив, що господарства, які мали понад 5 га землі, були обкладені натуральним податком і віддавали на потреби УПА 5 кг м'яса, 2 кг жиру, 10 кг борошна і яровини. Було створено щільну мережу дрібних промислових підприємств, які виробляли папір, сірники, тютюн, мило, мармелад, каву, макарони та багато інших потрібних повстанцям продуктів та речей. Помітну роль в економічному житті українського руху

Опору відігравали євреї, яких УПА взяла під свою охорону. Перший публічний виступ бандерівців на захист єврейського населення відбувся 1 листопада 1943 р. У лісах Волині для цих людей були облаштовані табори біля с. Прицька (100 осіб) та містечка Кудрінки (400 осіб).

Перевагами УПА Ю. Киричук назвав: 1) ідейність (знали, за що воювали); 2) добрий морально-психологічний стан (відвага, ентузіазм, жертвовність); 3) психологічна та фізична загартованість і витривалість; 4) військова хитрість, винахідливість, ініціатива; 5) максимально раціональне використання наявних засобів. До недоліків дослідник зарахував: 1) слабка військова підготовка; 2) строкате озброєння, що ускладнювало технічне обслуговування і забезпечення боєприпасами; 3) чисельна перевага противника; 4) брак командирських кадрів; 5) відсутність повноцінного тилу; 6) неможливість швидкої концентрації сил та їх передислокації на великі відстані [82].

Помітним внеском в опрацювання теми став доробок І. Патриляка [83]. У трьох з шести розділів його монографії «Встань і борись...» ретельно вивчаються аспекти, пов'язані з антифашистською боротьбою ОУН-УПА. Другий розділ під назвою «Націоналістичне підпілля в перші місяці німецько-радянської війни (червень – грудень 1941 р.)» заповнений аналізом Акта 30 червня та військовотворчими заходами підпілля ОУН-Б влітку-восени 1941 р. За даними дослідника, до грудня 1941 р. у складі похідних груп ОУН-М та ОУН-Б вислали на схід відповідно 1000 та 1200 осіб. І. Патриляк не вважав заяву в Акті 30 червня про майбутню тісну співпрацю з «Велико-Німеччиною» актом колабораціонізму, оскільки інший формат реалізації державного суверенітету України в тих обставинах не уявлявся можливим.

Ми ж залишаємося при думці, що навіть у тих умовах жодне «дипломатичне прикриття» не скасовує факту заяви про готовність до співпраці (себто колаборації). Щоб уникнути звинувачень у колаборації, ОУН-Б могла проголосити Акт 30 червня без згадки про співпрацю. Звісно, це б означало перехід організації у підпілля, а саме цього бандерівці і не бажали. Тобто у сподіванні на тактичні переваги (які, до речі, так і не справдилися), провід ОУН-Б зробив далекоюсяжну стратегічну помилку, спробувавши обрати в союзники не демократичний Захід, а нацистську Німеччину.

На щастя, гітлерівці самі не дозволили українцям потрапити в цю історичну пастку. У подальшому, за точним висловом І. Патриляка, УПА своєю антифашистською боротьбою врятувала честь окупованої української нації.

У третьому розділі автор розгорнув картину діяльності ОУН-Б та ОУН-М у підпіллі, підготовку ними збройного повстання, участь бандерівців у створенні УПА впродовж 1942 – початку 1943 р. У цьому процесі виокремлено три стадії протистояння ОУН-УПА гітлерівським загарбникам: пропагандистська (липень 1941 – весна 1942 р.), пропагандистсько-самооборонна (квітень-грудень 1942 р.), наступальна (від січня-лютого 1943 р.). І. Патриляк деяку увагу приділив не тільки власне підрозділам УПА, а й функціям таких формувань, як самооборонні кущові відділи (СКВ), відділи особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії (ВПЖ), розвідчі відділи (РВ).

Завершується ця частина монографії детальним описом структури, чисельності, трансформації, матеріального і кадрового забезпечення, тактики, озброєння, уніформи і системи нагород у повстанській армії. Характеризуючи систему підготовки бійців і командирів, автор докладно описав навчальні програми, систему оцінювання, облаштування вишкільних таборів, харчування та матеріальне забезпечення курсантів, розпорядок дня в старшинських і підстаршинських школах. Всього в УПА було створено 5 польових старшинських (офіцерських) шкіл, які випустили близько 700 офіцерів.

Наукова новизна монографії І. Патриляка особливо яскраво проявилася у створенні «колективного портрету» українського повстанця. Для цього автор провів кропіткі статистичні підрахунки на основі 1445 облікових карток вояків військової округи (ВО) «Богун» групи УПА-«Північ», що зберігаються у фондах ЦДАВО. У підсумку виявилися такі показники: 21,59% повстанців були вихідцями з інших регіонів України, Росії, Білорусії, Узбекистану, Казахстану. При цьому з-поза меж України походило 2,62%: 12 росіян, 5 узбеків, 4 білорусів, 2 донських козаків, 1 казах, 1 чех. Крім цього, дослідник типологізував псевдоніми повстанців, заміряв такі показники, як динаміка вступу облікованих осіб в УПА, досвід їх воєнної служби, військові спеціальності і посади, оцінка бійців командирами, рівень освіти. Напри-

кінці І. Патриляк отримав такі результати: уявний середньостатистичний повстанець ВО «Богун» був українцем (98,2%) родом з місцевості, яка територіально входила до ВО «Богун» (78,41%), уродженець села (90,8%), хлібороб (78,82%) віком від 18 до 28 років (понад 70%) з початковою або неповною середньою освітою (близько 65%), неодружений (75,09%), до приходу в УПА не був знайомий з військовою справою (57,86%). Такий «збірний повстанець» потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (понад 60%), думка командирів про нього переважно добра (66,49%).

У четвертому розділі докладно описані численні антифашистські акції ОУН і УПА, створення УНС в Галичині, українсько-німецькі переговори, а також процес пошуку «нового обличчя» цих формувань через зміну ідеології та спробу заснування позапартійного представництва українського визвольного руху. Підбиваючи підсумки, І. Патриляк називає досягнуті у розбудові підпілля ОУН-Б та загонів УПА результати як «дивовижний успіх», здобутий всупереч несприятливим обставинам. Українці програли війну за незалежність, але виявили при цьому таку самопожертву і героїзм, яких до цього часу не знала вітчизняна історія. Ідеали незалежності і свободи врешті-решт стали знов актуальними на рубежі ХХ–ХХІ ст. і перемогли.

Праці зарубіжних авторів не відносяться до предмету нашого дослідження. Однак не можна оминати згадкою таких істориків, як Л. Шанковський, В. Косик, Дж. Армстронг, адже вони справили сильний вплив на становлення сучасної української історіографії. Серед видань небагатьох зарубіжних дослідників неукраїнського походження, які зверталися до вивчення українського націоналізму періоду Другої світової війни, найбільш цінною є праця Дж. Армстронга «Український націоналізм», яка двічі доопрацьовувалася автором в 1963 та 1990 роках і пропонує читачам цілісне концептуальне бачення проблеми. Хоча автор зміг скористатися переважно зарубіжними джерелами, його праця є взірцем об'єктивного і виваженого підходу до вивчення проблеми.

У своїй книзі американський історик розгорнув картину розвитку українського націоналістичного руху під час війни, описав перехід оунівців до антинацистського опору, їх взаємини з церквою, проаналізував географічні різновиди націоналізму, ставлення різних верств населення до самостійницьких ідей та проблеми ОУН в

пристосуванні своєї програми до умов Центральної і Східної України. На думку Дж. Армстронга, існували істотні відмінності в мірі поширення націоналізму і сприйняття ідей ОУН в Західній Україні, з одного боку, і в Наддніпрянській – з іншого. Автор окреслив ієрархію вартостей населення Наддніпрянської України в умовах німецької окупації: 1) збереження фізичного існування, 2) економічний добробут, 3) стабільна влада, яка певною мірою забезпечувала б і особисту свободу людини, 4) громадянська рівноправність, 5) «національне самоздійснення в галузі культури і, можливо, політичної влади». Отже потреба національної самореалізації існувала, але мала останній серед названих пріоритет. З огляду на цю шкалу однією з помилок оунівців Дж. Армстронг уважав їх крайній етноцентризм: намагання заборонити офіційне вживання російської мови, зокрема вигнання з органів влади тих, хто не користується українською мовою. Такі заходи звужували соціальну базу ОУН, заганняючи багатьох в опозицію до українського національно-визвольного руху і відштовхуючи більш поміркованих українців [84].

Дослідивши соціальну приналежність носіїв самостійницької ідеї у Наддніпрянській Україні, автор знайшов між ними переважно студентство, гуманітарну та технічну інтелігенцію. Історик уважав, що національно-визвольний рух не сягнув глибоко в маси і не представляв усього народу: «Основні маси залишилися незаангажовані» [85].

Полемізуючи з Дж. Армстронгом навколо тези про загальну невдачу українського націоналізму на Наддніпрянській Україні, написав свою монографію Л. Шанковський. У його праці йдеться про діяльність похідних груп ОУН у центральних та східних областях України, підпільну боротьбу оунівців проти окупантів, створення УГВР тощо [86]. Як безпосередній учасник національно-визвольної боротьби, автор розглядав діяльність ОУН в романтичному ореолі, вважав її політичний та ідеологічний вплив на наддніпрянських українців сильнішим за вплив радянських партизанів і підпільників. З нашої точки зору, Л. Шанковський перебільшує силу й авторитет оунівського підпілля на схід від р. Збруч. На жаль, унікальний фактографічний матеріал цієї монографії межує з непідтвердженими фактами й апологетикою, які часто покликані не до встановлення історичної істини, а до обґрунтування власних

концепцій автора. В цілому праця Л. Шанковського є дещо застарілою, а вітчизняна історіографія конче потребує нового ґрунтовного і комплексного дослідження історії похідних груп ОУН.

Національно-визвольний рух періоду Другої світової війни на теренах України в широкому історичному контексті репрезентував В. Косик [87]. Автор охопив дослідженням суспільно-політичні процеси всіх регіонів України. Дослідник увів до наукового обігу унікальний масив раніше невідомих документів з архівів Німеччини. Це дало змогу подивитися на український рух Опору очима німецьких окупантів. В. Косик стверджував, що за умов панування тоталітарних режимів, українські націоналісти змушені були обрати відповідні до ситуації форми боротьби заради збереження генофонду нації та відродження держави. Як прибічник бандерівської фракції ОУН, В. Косик вважає, що реальний спротив нацизму і сталінізму чинила винятково ОУН-Б.

Діаспорна україністика також здійснила масштабний археографічний проект по виданню 50-томного комплексу «Літопис Української Повстанської Армії», в якому вміщено документи і наративи з історії самостійницького руху, які збереглися переважно у зарубіжних архівах та приватних колекціях [88]. Кожен том або група томів Літопису присвячені окремим темам і друкуються у міру підготовки й опрацювання матеріалу. В них відображено організаційні структури, форми діяльності, географічне розповсюдження народної армії. Найбільш широко у «Літописі УПА» представлені матеріали, присвячені Волині та Галичині. Сучасні дослідники звернули увагу на такі недоліки «Літопису УПА», як однобічність джерельної бази через недоступність архівосховищ Радянського Союзу, глорифікаційний та тенденційний підбір матеріалів, відсіювання документів щодо Волинської трагедії, антисемітизму та колабораціонізму. Однак варто відзначити, що радянській науці так і не вдалося створити щось подібне до «Літопису» радянської партизанки.

Угодою між Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України і видавництвом «Літопис УПА» (м. Торонто, Канада) у 1992 р. започатковане видання «Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія» [89]. Якщо в «Основній серії» продовжують оприлюднюватися документи і спогади, упорядкова-

ні працівниками канадського видавничого комітету, то томи «Нової серії» готують до друку українські науковці на базі документів, виявлених у центральних та регіональних архівах України.

Заснована у 2000 р. третя серія «Бібліотека» складається з 13 томів спогадів, проблемних та біографічних досліджень. У контексті вивчення антифашистської боротьби найбільший інтерес у цій серії викликають томи від сьомого до дванадцятого. Для популяризації визвольної боротьби започатковано четверту серію «Події і Люди», в якій опубліковано 33 книги. Майже всі томи оповідають про діячів ОУН-УПА, які були учасниками як національно-визвольної боротьби, так і антифашистського руху Опору. В усіх чотирьох серіях вміщені не тільки цінні документи, а й змістовні наукові праці з різних аспектів історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни. Це надає виданню окрім археографічної, ще й історіографічної вартості.

Синтетичні праці діаспорних авторів, які охоплюють історію ОУН або УПА всього періоду їх існування [90] і є корисними для використання, стали особливим етапом розвитку історіографії проблеми, але мають описовий характер, вже застаріли і не можуть служити неупередженим джерелом інформації. Незважаючи на неспростовні досягнення, українська діаспорна історіографія некритично оцінює діяльність ОУН і УПА. Єдино об'єктивним серед істориків діаспори поглядом на історичний феномен ОУН-УПА є два есе І. Лисяка-Рудницького «Український визвольний рух під час другої світової війни» і «Українська Національна рада та ідея соборності» [91].

Важливі аспекти історії ОУН та УПА, пов'язані з їх антифашистською боротьбою, дослідили Я. Антонюк, Д. Веденєєв, Г. Биструхін, В. В'ятрович, В. Деревінський та інші науковці. На основі спогадів, документів, наукової і публіцистичної літератури у праці Я. Антонюка [92] розповідається про розвиток і діяльність Служби безпеки ОУН-Б у Волинській області. Хронологічно книга охоплює як обидва періоди радянської окупації, так і період панування «нового порядку». У праці розкриті раніше невідомі, часто замовчувані, «темні» сторінки діяльності «есбістів». Були висвітлені питання структури СБ, процес підготовки працівників, боротьба з німецькою і радянською агентурою, слідчо-оперативна і розвідувально-агентурна ро-

бота тощо. Цінність монографії полягає в тому, що вона суттєво доповнює уявлення про діяльність СБ ОУН-Б по всій Україні.

Визнаним спеціалістом з історії спецслужб українського руху Опору став Д. Веденєєв. Саме він, у співавторстві з Г. Биструхіним, підготував перші узагальнені праці з історії розвідувальної, контррозвідувальної та диверсійно-терористичної діяльності ОУН та УПА [93]. Монографія «Меч і тризуб...» створена на основі широкого кола джерел з Центральних державних архівів громадських об'єднань та вищих органів влади України, архівів МВС та СБУ, залучені документи польських архівосховищ. У книзі розглянуто історію Служби безпеки ОУН-Б, польової жандармерії УПА, розвідувально-диверсійних структур та співробітництво українських націоналістів з іноземними спецслужбами. У виданні вказується, що поляки вважали розвідувальні спецслужби ОУН найкращими в Європі. У додатках Д. Веденєєв та Г. Биструхін оприлюднили значну кількість фотографій, біографічні довідки на окремих керівників спецслужб ОУН-УПА, схему організації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності ОУН-Б в Західній Україні 1940–1941 рр., схему розвідувального апарату УПА 1943–1945 рр., структуру СБ ОУН у 1943–1944 рр., схему органів та осередків СБ в УПА, схему органів військово-польової жандармерії УПА та інших структур.

Автори дійшли висновку, що спецслужби ОУН-УПА виникли внаслідок необхідності розвідувального забезпечення і контррозвідувального захисту від підривної діяльності противників. Загальне управління спецорганами здійснювалося політичним керівництвом, яке залучило до цих органів достатньо кваліфіковані та ідеологічно віддані кадри. Було налагоджено професійну підготовку та виховну роботу серед особового складу, запозичення досвіду іноземних спецслужб та співробітництво з деякими з них.

У рамках проекту «Літопис УПА. Бібліотека» видано книгу В. Ковальчука [94]. Акцент у його праці зроблений не на військово-політичній діяльності ОУН-УПА, а на розвитку і функціонуванні мережі ОУН-Б та запілля УПА. Ця мережа включала в себе референтури зв'язку, жіноцтва, господарські, політичні, організаційно-мобілізаційні та інші. Коло охоплених дослідником питань включало специ-

фіку діловодства та архівної справи в запллі УПА, особливості діяльності референтур заплля УПА, регіональні відмінності функціонування референтур, проблему криптонімів та псевдонімів. Окремий розділ присвячений посадовцям мережі ОУН-Б та заплля УПА. Автор окреслив межі свого наукового пошуку Волиню і Південним Поліссям, але наголосив на потребі типологізації особливостей функціонування мережі ОУН(б) та заплля УПА в рамках цілої УПА, українського національно-визвольного руху як такого та в ширших політичних та інтелектуальних контекстах.

У 2006 і 2008 роках це завдання значною мірою вирішила Г. Стародубець у своїх двох монографіях [95], щоправда, у дещо відмінних від окупаційного періоду хронологічних межах. На її думку, введення до наукового обігу дефініції «повстанське заплля» сприяє розширенню понятійного апарату і доповнює «науково-теоретичну конструкцію українського національно-визвольного руху». Дослідниця визначила повстанське заплля як контрольовану УПА територію, на якій вибудовувалася система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єкта українського повстанського руху. Ядром і керівною політичною силою заплля виступало підплля ОУН(б). Автор розкрила особливості розвитку заплля, його географічне розповсюдження, структуру, функції, запропонувала періодизацію. Величезний матеріальний та моральний внесок заплля у забезпечення функціонування українського руху Опору дав Г. Стародубець підстави вважати його важливим структурним елементом останнього.

Автор наголосила, що результативність будь-якого збройного руху визначається рівнем його матеріально-технічного забезпечення. Унікальність ОУН-УПА полягала в тому, що цьому руху довелося покладатися винятково на власні сили. З огляду на це, особливого значення набував контроль над продовольством і населенням. Саме ці чинники і стали вузлом протиріч українських повстанців з окупантами та червоними партизанами. Г. Стародубець помітила важливу економічну причину активізації україно-німецького протистояння у другій половині 1943 р. Це була поразка і, відповідно, «битви» за врожай.

Дуже змістовними і добре структурованими стали дисертація та публікації В. Малюги про весь комплекс діяльності пропагандистських осередків ОУН і УПА

[96]. Автор докладно описав всю організаційну структуру цих осередків, які відповідали за усну і друковану пропаганду, вишкіл, політвиховання, поширення літератури, проведення зборів. Констатовано, що в ОУН і УПА приділяли першочергову увагу питанням агітації та пропаганди, які прирівнювалися до бойової. Як самостійну одиницю при УПА було створено Українську пресову службу.

Агітаційна робота УПА активізувалася з 1943 р., коли її очолив Й. Позичанюк. Навколо нього згуртувалася група талановитих пропагандистів: Я. Старух, Д. Маївський, П. Федун, О. Дяків, Я. Бусел. Найкращим оратором бандерівців уважався В. Галаса («Орлан»). «Ідея і чин» став головним теоретичним часописом ОУН-Б. З липня 1943 р. на Ровенщині почав виходити місячний журнал УПА «До зброї». Вельми популярним став сатиричний журнал УПА «Український перець». У жовтні-листопаді 1943 р. почала виходити в ефір радіостанція УПА «Вільна Україна». Передачі проводилися українською і російською мовами. Автор зробив висновок, що агітаційна мережа ОУН-УПА охоплювала всю Україну. Поступово пропаганда стала оперативною, аргументованою і переконливою, краще технічно забезпеченою. Це проявлялося й у використанні такого масового і популярного засобу пропаганди, як радіомовлення. Про підпільні радіостанції ОУН-УПА написали К. Ющенко та В. Мороз [97].

На високому рівні проведено аналіз періодичних друкованих видань ОУН і УПА у праці Олександри Стасюк [98]. Дослідниця вивчила схему діяльності структур пропаганди і підпільних друкарень, напрями та еволюцію видавничо-пропагандистської роботи, проаналізувала тематику друків, механізми ідеологічного, інтелектуального, естетичного та граматичного контролю текстів. На теперішній момент праця О. Стасюк є найповнішим дослідженням видавничої діяльності ОУН і УПА.

Деякі автори здійснили соціальні зрізи діяльності ОУН-УПА. Так, І. Бігун висвітлив перебування в УПА голандців [99]. Якщо голандці, бельгійці, французи, німці переважно працювали в адміністративних підрозділах, то узбеки, азербайджанці, грузини, вірмени, литовці, кубанські козаки створили в УПА національні курені. Більшість з них потрапила до повстанців з німецького полону або колабораціоніст-

ських формувань. Після повернення радянської влади вони здебільшого залишили повстанські лави і перейшли до Червоної армії.

Роль жінок в українському русі Опору зацікавила В. Лаврищук, Н. Шевченко, Л. Онишко, Т. Антонову, О. Кісь, М. Мандрик [100]. Так, Т. Антонова підкреслила особливості жіночого сприйняття війни. Жінка сильніше, ніж чоловік, відчувала моральне і фізичне виснаження. У лавах УПА жінки переважно виконували роль медсестер, лікарів, зв'язкових, друкарок. Найбільш «жіночою» ланкою в українському русі Опору був Український Червоний Хрест. Проте роль жінки на війні не обмежувалася медичною чи технічною ланками. Як приклад, автор називає розвідниць УПА С. Прошак-Костюк та О. Пограничну, бійця Парасковію Саган [101].

28 листопада 2013 р. з ініціативи представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні, Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», Української Асоціації дослідників жіночої історії, Української Асоціації усної історії у Національній академії наук України відбулася міжнародна конференція «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства». У рамках дискусії обговорювалася специфіка гендерного погляду на війну взагалі та на Другу світову війну зокрема. Участь жінок у воєнних діях є особливо цікавою, зважаючи на те, що для багатьох жінок, які не підлягали обов'язковій мобілізації, вибір на користь участі у війні був добровільним, а відтак, свідомим. Подібні форуми дають можливість обмінятися досвідом та результатами досліджень, визначити подальші напрями і вдосконалити методологію наукових пошуків.

Матеріальним втіленням роботи конференції став вихід у 2015 р. збірника наукових праць. Дві статті збірника стосуються історії руху Опору [102]. Публікація М. Гавришко присвячена долі «фактичних дружин» учасників ОУН та УПА. Щоправда, авторка головну увагу приділила подіям післявоєнного часу. Дослідниця одразу наголосила, що традиційна жіноча тематика невиправдано зводиться до аналізу найпоширеніших соціальних ролей: медпрацівник, машиністка, зв'язкова, розвідниця, кулеметниця. Водночас нехтуються проблеми, пов'язані з жіночою тілесністю, гігієною, сексуальною поведінкою.

Перш ніж потрапити до «дорослої» ОУН, більшість її членів пройшла через молодіжні оунівські структури. В останні роки з'явилася низка вітчизняних публікацій, яка висвітлює цю сторінку історії українського визвольного руху [103]. Так, В. Кульчицький вивчив соціально-економічні, політичні та культурно-просвітницькі передумови виникнення і діяльності організацій національного спрямування у першій половині ХХ ст., розвиток системи виховання молоді в діяльності організацій національного спрямування, основні прогресивні ідеї та суперечності виховної роботи з молоддю. Навчання і підготовку молоді для СБ ОУН та народної міліції ОУН дослідив В. Огороднік [104].

Спеціально і найбільш повно тему молодіжних організацій воєнного періоду розглянув О. Іщук [105]. Він з'ясував, що у 1939–1944 рр. при ОУН з метою виховання молоді була створена організація Юнацтво. Головним її завданням стало залучення якнайбільшої кількості молодих людей до національно-визвольного руху. З 1941 р. Юнацтво ОУН було централізоване і розбудоване в самостійну мережу. Керівник ланки Юнацтва входив до складу кожного проводу ОУН. Під час німецької окупації Юнацтво тільки в Галичині налічувало кількадесят тисяч осіб. Величезний кадровий резерв українського національно-визвольного руху пояснювався наполегливою роботою націоналістів з молоддю у міжвоєнний період.

Оскільки феномен ОУН-УПА був, у першу чергу, рухом національно-визвольним, то національні питання завжди мали для його учасників пріоритетне значення. Актуальною і малодослідженою залишається тема взаємин між учасниками українського руху Опору та єврейським населенням. У цьому контексті значний інтерес викликає праця В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв». Не заперечуючи зростання антисемітських настроїв у Галичині 1939–1941 рр., автор зосереджує увагу на обставинах, за яких ці настрої почали зростати: активна співпраця євреїв з більшовиками, непропорційне представництво в органах влади. Цим, з його точки зору, і пояснювалася жорстка антиєврейська позиція ОУН-Б, яка вважала цю громаду ворожою і неблагонадійною для української справи. Водночас дослідник наводить зафіксовані випадки, коли місцеві проводи ОУН-Б з власних політичних інтересів запобігали єврейським погромам на початку нацистської окупації. Він же заперечує

участь батальйону «Нахтігаль» у розстрілах польської й єврейської інтелігенції у Львові у 1941 р.

З початком гітлерівських репресій проти самої ОУН єврейське питання відходить на другий план. Разом з тим В. В'ятрович наводить цитату з німецького поліційного звіту про те, що «рух Бандери» забезпечував євреїв фальшивими документами. Загальна позиція ОУН-Б до єврейського питання в цей період була сформульована у квітні 1942 р. на Другій конференції ОУН: «Незважаючи на негативне відношення до жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму вважаємо за недоцільне... брати участь у протижидівських акціях». В. В'ятрович наголошував на відмові бандерівських ідеологів від термінів «жидо-більшовизм» та «московсько-жидівська комуна» (востаннє згадуються в документах ОУН-Б 30 червня 1942 р.), які замінюються терміном «московський більшовизм». А у 1943 р. відбуваються радикальні зміни в усій ідеології бандерівського руху, включаючи і ставлення до євреїв. 1 листопада 1943 р. відбувається перший публічний виступ Головної команди УПА на захист євреїв, які будуть вважатися «повноправними громадянами України».

Зміни у ставленні до євреїв відбувалися не лише на рівні декларацій, а й проявлялися на практиці. В. В'ятрович навів значну кількість прикладів допомоги українських повстанців лісовим таборам євреїв у волинських лісах, порятунку євреїв від карателів. У розділі «Період Другої світової війни» В. В'ятрович докладно описав службу в УПА єврейських медиків, один з яких, «доктор «Кум» був нагороджений Срібним хрестом заслуги УПА. Автор визнав, що питання участі євреїв в ОУН-УПА залишається малодослідженим і після виходу його книги [106].

У ширшому контексті дослідив національну політику ОУН В. Деревінський [107]. Він детально розглянув теорію і практику ставлення керівництва ОУН-Б та УПА до сусідніх народів і національних меншин. Аналізуючи ідейно-теоретичні основи етнонаціональної політики ОУН-Б і УПА, автор встановив, що бандерівська ідеологія пережила значну еволюцію, а під час Другої світової війни була розроблена і почала втілюватися у життя цілісна концепція етнонаціональної політики. В. Деревінський так сформулював засади і чинники національної політики ОУН-Б та

УПА: взаємини з іншими народами і державами на основі взаємоповаги, рівноправності і невтручання у внутрішні справи; створення фронту спільної боротьби народів, поневолених нацистами і більшовиками, за своє соціальне і національне визволення; право кожного народу на створення власної держави в його етнографічних межах.

Єдиний висновок автора, з яким не можна погодитися, це теза про успіх національної політики ОУН-Б і УПА. Адже поодинокі випадки співпраці й епізодичного порозуміння не спростовують того факту, що українці так і не знайшли серед сусідніх народів міцних і ширих союзників. Навпаки, у роки Другої світової війни майже з усіма ними відбувалася жорстка ідеологічна і збройна конфронтація. У вирі великих і малих протистоянь український народ міг спиратися тільки на власні, дуже обмежені ресурси, що й зумовило його політичну поразку.

Внутрішні конфлікти в ОУН-Б та їх вплив на перебіг антифашистської боротьби простежено в окремих розділах монографії В. Дзьобака. Підґрунтям конфліктів у бандерівському середовищі стали протиріччя між ідеологічними засадами довоєнної доби та кардинальною зміною ситуації після проголошення Акту 30 червня 1941 р., коли ставка на Німеччину як на головного союзника в боротьбі з СРСР зазнала невдачі.

Автор виокремив три періоди розвитку конфліктів в ОУН-Б: 1) 1941 – листопад 1942 рр.: конфлікт у Проводі з питання про розгортання антигітлерівської боротьби. Поштовхом для відкритого конфлікту став арешт нацистами С. Бандери та інших провідників організації. 2) Грудень 1942 – квітень 1943 рр. Прихід до влади М. Лебеда не призвів до консолідації ОУН-Б, навпаки, вона опинилася на межі системної кризи і розвалу. Наростала напруга в дискусіях довкола питань ідеології і практичних дій. Альтернативою ОУН-Б багато хто став уважати УПА, що виникла всупереч позиції М. Лебеда. 3) Травень 1943 – листопад 1944 рр.: заміна М. Лебеда на Р. Шухевича, затухання конфлікту, повернення УПА під ідеологічне прикриття і загальне керівництво ОУН. Ігнорування та придушення силою цих конфліктів призвело до послаблення національно-визвольного руху і об'єднання усіх українських патріотів в єдиному антифашистському фронті [108].

З повагою ставлячись до позиції В. Дзьобака, все ж зазначимо, що в умовах двофронтової і безкомпромісної боротьби проти надзвичайно могутніх тоталітарних потуг, об'єднання усіх українських патріотів на демократичних і добровільних засадах навряд чи було можливе. Доволі ефективно протистояння ОУН-УПА сталінізму і гітлерізму стало можливим саме завдяки авторитарному характеру ОУН-Б, необхідними проявами чого стали жорстка дисципліна, жертвність, ініціативність, рішучість, непоступливість та послідовність у проведенні рішень у житті.

Натомість невдача політичного проекту Т. Бульби-Боровця якраз і полягала в тому, що його демократичність вела до непотрібних у воєнних умовах м'якотілості, нерішучості та постійних вагань. Отаман, який створив «Поліську Січ» як колабораційніську структуру, не зміг нічого протиставити німцям, коли вони зажадали її розпуску. Врешті наново створивши УПА – «Поліська Січ» як силу антифашистську, він знову не зміг протистояти волі оунівців включити це формування до складу бандерівської УПА. Свідченням невпевненості стали постійні намагання домовитися то з німцями, то з бандерівцями, то з радянськими партизанами. Насамкінець, Т. Бульба-Боровець знову спробував домовитися з окупантами, якими був обманутий і запроторений до концтабору. Про слабкість кадрового потенціалу і соціальної бази бульбівців свідчить і те, що після арешту отамана, його партія і збройні сили швидко зникли з політичної арени.

І все ж УПА – «Поліська Січ» (пізніше – Українська народна революційна армія, УНРА) посідає окреме і важливе місце в історії українського руху Опору. Над його науковим вивченням найбільш глибоко і результативно серед вітчизняних учених попрацював саме В. Дзьобак [109]. Історик послідовно реконструював всі аспекти діяльності Т. Бульби-Боровця, його політичні переконання, військово-політичну діяльність УПА (Б-Б) – УНРА, відносини з німцями, бандерівцями, радянськими партизанами, поляками, місцевим населенням. І, попри неоднозначні кроки Т. Бульби-Боровця, автор зазначив, що створена ним УПА – «Поліська Січ» виступала в ролі продовжувача традиції національно-визвольної боротьби.

Поряд з цим В. Дзьобак зазначав, що у підрозділах бульбівців співіснували націоналісти і комуністи, монархісти і республіканці. Їх армія не спиралася на чітко

визначену ідеологію, запропонувавши прихильникам лише загальні гасла. Крім того, бажання домовитися з німцями призвело до відтоку з лав УПА (Б-Б) тих, хто прагнув активної боротьби з окупантами. В історичному смислі це сильно дискредитувало ідею української держави і відштовхнуло від неї східних українців, зазначив автор. Окрім В. Дзьобака історіографію цього питання репрезентують публікації Г. Стародубець, І. Миткалика, Ю. Киричука, А. Кентія, О. Ленартовича та ін. [110] Дисертація, два нариси і кілька періодичних публікацій про діяльність «бульбівців» вийшли з-під пера С. Стельниковича [111].

Низку статей на тему угорсько-українських взаємин оприлюднив О. Пагір'я [112]. Він розглянув питання від бойових дій між угорською армією та відділами УПА до спроб порозуміння. Результатом цих розвідок став вихід монографії в рамках проекту «Літопис УПА» [113]. Просторовий ареал книги охоплює Волинь, Галичину і Закарпаття. Також історик описав спроби знайти точки дотику керівництва ОУН-УПА з румунами [114].

Упродовж двох останніх десятиліть з'явилася значна кількість праць, присвячених українському рухові Опору на регіональну тематику. В. Мазурок, розглядаючи історію антифашистської боротьби на Волині, навів кілька фактів, з яких випливає, що український рух Опору був представлений формуваннями ОУН-Б, ОУН-М, гетьманцями, загонами Т. Бульби-Боровця, Фронту української революції (ФУР) під орудою Т. Басюка. Всі вони до осені 1943 р. були підпорядковані або роззброєні бандерівцями [115].

Взагалі Волинь як колыска повстанської армії привернула значну увагу дослідників українського руху Опору. Цю тему розробляли О. Никончук [116], О. Озимчук [117] і О. Ленартович [118]. Про діяльність ОУН-Б на Волині написала монографію і захистила дисертацію Г. Стародубець. Вона встановила, що вже у 1942 р. були закладені основи трифронтної боротьби: проти радянських партизанів, польських колоністів і гітлерівців одночасно. Це значно послаблювало українські самостійницькі сили. Головною особливістю 1942 р. в діяльності бандерівців стала наявність внутрішньопартійного конфлікту між «волинською» і «галицькою» групами. Головний Провід не зміг реально оцінити настрої населення Волині. Саме тому на-

магання Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ активізувати збройний опір окупантам оунівським керівництвом не підтримувалися. Зовнішнім проявом цього конфлікту стала інертність бандерівського руху у військовій площині, яка тривала до середини осені 1942 р. [119]

Ще одним центром українського руху Опору стала Галичина. Цьому краю присвячені дисертації Н. Мизака та В. Старки [120]. Діяльність ОУН-УПА у Тернопільській області вивчав Ф. Полянський [121]. Автор дійшов висновку, що радянському підпіллю не вдалося створити там єдиної централізованої структури. Значного впливу в краї воно не мало. Польський рух Опору особливо сильні позиції мав на півдні області – у Бучацькому районі. Боротьбу з німцями вели також курені УПА-Захід, що діяли на території центральної і південної Тернопільщини. Бережанська округа стала місцем перебування керівників ОУН-УПА Р. Шухевича, М. Арсенича, Я. Бусла, а також проведення важливих заходів організаційно-військового характеру (III Надзвичайний Збір ОУН, численні засідання Проводу ОУН).

Події у Галичині та Волині потрапили у сферу наукових інтересів М. Вегеша та К. Сміяна [122]. Завдяки М. Вегешу [123] науковий загальний познайомився з діяльністю українського руху Опору в угорській зоні окупації. Щоправда, її результати важко назвати успішними. Упродовж березня-липня 1942 р. на Закарпатті угорці заарештували більш ніж півтори тисячі членів та «симпатиків» ОУН-Б. Відновити підпільну мережу вдалося тільки у 1944 р.

Приєднаний до Румунії Буковинський край також не залишився осторонь у боротьбі проти окупантів України. В. Підлубний схарактеризував політичну, організаторську та бойову діяльність структур ОУН і УПА в цьому регіоні, простежив процес та обставини створення сотень і куренів УПА, окремо зупинився на перемовинах українських націоналістів з представниками румунського уряду [124].

У рамках своїх досліджень торкалися різних аспектів антифашистського руху Опору О. Суровцев, А. Дуда та В. Старик [125]. І. Фостій встановив, що відразу після відступу Червоної армії за Дністер у Чернівцях владу перебрала Українська Національна Рада. Однак українська влада проіснувала лише тиждень, її замінили примарями окупантів. 7 липня 1941 р. відбулися переговори членів Національної Ради з

представниками окупантів, де було укладено угоду про те, що українці припиняють підготовку збройних акцій проти румунської адміністрації. Патріотам дозволялося вивести членів підпілля до німецької зони окупації під виглядом робочої колони. Усі, хто залишав Буковину, позбавлялися румунського громадянства. У такий спосіб Румунія убезпечила себе від збройного українського опору і позбулася активного українського елемента. Згодом з цих людей був сформований так званий «Буковинський курінь». Виїзд двох націоналістичних груп значно зменшив кількість оунівців у краї, але в районах ще залишалося близько 1100 активістів. Одні з них зверталися до німецького уряду щодо приєднання Буковини до рейхскомісаріату «Україна», інші вели підпільну пропаганду за українську державу, збирали зброю, готувалися до збройної боротьби. Організованої збройної боротьби проти румунських окупантів український рух Опору не вів [126].

Помітною інституцією, яка спеціалізується на історії ОУН і УПА здебільшого на західноукраїнських землях, став колектив авторів, що сформувався навколо львівського Центру досліджень визвольного руху при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Результати пошуків цього центру публікуються у науковому збірнику «Український визвольний рух». Від 2003 до 2015 р. надруковано вже двадцять чисел збірника. Серед авторів, публікації яких торкаються і питань антифашистської боротьби, слід назвати В. В'ятровича [127], Р. Забілого [128], І. Марчука [129], В. Мороза [130] та інших.

Останнім часом спостерігається вихід тематики Центру за межі визначеного регіону. Співробітники Центру проявляють інтерес не тільки до Західної, а й до Східної України. З ініціативи тодішніх голови СБУ В. Наливайченка і директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича у 2008 р. при цьому архіві було створено Центр вивчення документів з історії визвольного руху. До роботи у Центрі залучили О. Іщука, В. Ковальчука, В. Огородніка, О. Пагірю, Ю. Польову [131] та інших авторів. Результатом їхньої діяльності стало оприлюднення кількох книг і понад 60 статей.

Якщо діяльність ОУН-УПА на заході України була загальновідомим фактом і підтверджувалася відповідними науковими напрацюваннями, то історія націоналіс-

тичного підпілля та повстанського руху у центральних, східних та південних областях довгий час залишалася «білою плямою». Лічені діаспорні видання на цю тему [132] містили безцінний емпіричний матеріал і стали важливою початковою віхою у вивченні питання. Але ці праці страждали на однобічність джерельної бази, заідеологізованість та застарілу методологію. Зусиллями сучасних істориків, місцевих краєзнавців-ентузіастів цю прогалину вдається поступово ліквідувати. Такі дослідження важливі також з огляду на необхідність дати відповідь на питання, був національний рух Опору явищем регіональним чи загальноукраїнським.

З головним осередком повстанського руху межувала Житомирщина, на теренах якої весь період окупації точилася гостра конкуренція між радянськими партизанами та формуваннями ОУН і УПА. Праці В. Жилюк стали першою спробою систематизувати інформацію про діяльність українського руху Опору в регіоні [133]. Дослідниця зазначала, що у важких в умовах «нового порядку» оунівцям вдалося розбудувати в області густу мережу. Навесні 1942 р. ця мережа потерпала від масових арештів. Якщо у 1941 – першій половині 1942 рр. місцеві керівники були здебільшого членами похідних груп, то в подальшому вони все більше замінювалися на місцевих жителів.

Головною формою повстанського руху на Сході України був рейд. Перший рейд на Житомирщину на рубежі 1942–1943 рр. здійснила сотня «Верещаки». Під час рейдів загони УПА вступали в бої з німцями та радянськими партизанами. За радянськими оцінками, восени 1943 р. загальна чисельність відділів УПА в області перевищувала 1200 бійців.

Крім В. Жилюк рейди УПА на території Житомирської області проаналізував О. Озимчук [134]. Чимало публікацій з історії структур ОУН-УПА у Житомирській та суміжних районах Київської областей опублікував І. Ковальчук [135]. Про оунівське підпілля Києва написали С. Курило та С. Кот [136]. Наскільки ефективним був український рух Опору на Хмельниччині з'ясував Ю. Олійник [137].

Спеціалістом з історії ОУН на Сумщині вважається Г. Іванущенко, який підготував з цієї теми низку публікацій [138], виявив у Державному архіві Сумської області та оприлюднив два збірники відповідних документів [139]. Короткий нарис істо-

рії ОУН-УПА на Вінничині підготував А. Малигін [140]. Діяльності ОУН на Кіровоградщині присвячена колективна розвідка місцевих дослідників [141]. Вони звернули увагу на суттєву перешкоду у розгортанні українського руху Опору: неузгодженість дій бандерівців і мельниківців дезорієнтувала прибічників на місцях, призводила до конфліктів між ними.

Першими дослідниками історії ОУН на Дніпропетровщині стали П. Хобот та Д. Куделя [142]. Вони використали в своїх публікаціях раніше невідомі документи, значно доповнивши архівним матеріалом з України доробок Л. Шанковського, з яким вони згодні щодо загальної оцінки діяльності ОУН в регіоні як потужної політичної сили. З ініціативи П. Хобота у 2010 р. побачив світ збірник статей «Діяльність підпілля ОУН на Сході України» [143]. Ґрунтовніше історію українського руху Опору розглянуто у дисертаціях В. Гладуша та М. Слободянюка [144], співавторських виданнях І. Шахрайчука та М. Слободянюка [145], а також у статті Н. Харченка [146]. Кілька статей на тему діяльності ОУН на Криворіжжі і Донеччині оприлюднив Р. Шляхтич [147].

Серед запорізьких краєзнавців особливо слід відзначити праці О. Мороко [148], який став піонером у вивченні історії ОУН в області, та Ю. Щура. Останній на основі матеріалів з архіву Управління СБУ в Запорізькій області та місцевих державних архівів уперше зміг представити комплексну картину діяльності оунівців в краї [149]. Автор охопив своїми науковими пошуками не тільки цей регіон, а й усю Наддніпрянщину [150]. Услід за П. Хоботом, він назвав Дніпропетровськ «столицею українського націоналізму» на Півдні України, де вже задокументовано біографічні дані близько 700 учасників оунівського підпілля періоду Другої світової війни [151].

Процес досліджень відбувається як у вигляді публікацій наукових статей у часописах [152], так і більш ґрунтовних та синтетичних праць. На сьогодні світ побачило кілька видань, що дають уявлення про особливості зародження та діяльності підпілля ОУН в окремих регіонах [153]. З'явилися сучасні дослідники діяльності ОУН на Миколаївщині [154], Харківщині [155] та Донбасі [156].

Написана на основі широкого кола невідомих раніше джерел розвідка Т. Вінцовського та І. Нікульчі [157] заповнила «білу пляму» розгортання українського ру-

ху Опору в румунській окупаційній зоні. Дослідники виявили на цій території структури ОУН-М, ОУН-Б, а також групи УНРівського та гетьманського спрямування. Автори доводили, що самостійницькі ідеї мали підтримку у частини населення «Трансністрії». На цю категорію і спиралася ОУН у боротьбі за відновлення незалежної української держави. Т. Вінцовський та І. Нікульча піддали сумніву тезу Л. Шанковського, що наприкінці окупації у «Трансністрії» налічувалося 5000 активістів і симпатиків ОУН-Б у складі 1200 ланок. Натомість співавтори наводили дані румунських спецслужб, за якими на липень 1942 р. було виявлено 557 українських «ірредентистів». Причому переважна більшість підпілля «Трансністрії» (393 особи) зосереджувалася у Тульчинському повіті, тоді як в Одеському повіті – 4.

Почали також з'являтися праці, автори яких роблять спроби охопити в одному дослідженні всю Східну і Центральну Україну або кілька областей, встановити місцеву специфіку українського руху Опору, зробити необхідні узагальнення [158]. Наприклад, П. Медведок з'ясував, як виглядала діяльність оунівського підпілля у Східній Україні у світлі німецьких документів [159].

Є. Горбуров звернув увагу на особливості національного складу і ментальності населення Півдня України, які поставили оунівців перед необхідністю вироблення специфічних форм діяльності. У своїй агітації місцеві осередки ОУН більше уваги приділяли не національним, а соціально-економічним питанням, викривали злочини сталінського й гітлерівського режимів, обстоювали на переваги української державності. Що стосується збройних виступів проти нацистів, то вони не мали систематичного характеру і не завдали відчутних втрат ворогу [160].

Разом з М. Шитюком, Є. Горбуров видав на цю ж тему невелику книгу [161]. Автори стверджували, що бандерівське і мельниківське керівництво усвідомлювало важливість південноукраїнського регіону для національно-визвольного руху. Вістря їх діяльності спрямовувалися в агітаційно-пропагандистське русло. Спільним для всіх похідних груп стало прагнення максимально використати можливості легальної роботи. Це зумовило відчутні втрати від німецьких репресій. З поверненням більшовиків оунівське підпілля доволі швидко було розгромлено.

На основі широкого кола документів із загальноукраїнських, відомчих та обласних архівів написана вступна стаття В. Сергійчука до документального видання «Український здвиг: Наддніпрянщина» [162]. У ній здійснено аналіз діяльності ОУН і УПА у Великій Україні. В. Сергійчук віднайшов цікаві документи, згідно з якими ОУН-Б планувала проголосити президентом Української держави Дмитра Донцова, а в румунській зоні окупації мала бути утворена «Українська армія Трансністрії». Автор погодився з Дж. Армстронгом в тому, що український націоналізм був єдиним некомуністичним рухом, який спромігся вести широку пропаганду на окупованій території.

Отже, завдяки діаспорним і вітчизняним дослідникам стало відомо, що загони УПА діяли не тільки в Західній Україні, а й на решті території країни. Головною метою діяльності УПА в цих регіонах було засвідчити українську військову присутність, захистити населення від фашистів і «совєтів» та вести активну пропаганду серед місцевого люду за допомогою мітингів, зборів, розповсюдження друкованої продукції.

Однак слід зауважити, що жоден з фахівців у цьому питанні не зазначив, що партизанський рух УПА в цих областях, хоча й користувався певною підтримкою місцевого населення, тим не менше, не міг довго існувати без постійної матеріальної і кадрової підтримки з Волині та Галичини. Значна частина загонів УПА прийшла у ці області рейдами з західноукраїнських земель. Інші підрозділи утворилися з членів місцевого підпілля ОУН напередодні повернення радянської влади, активної антифашистської боротьби не проводили, а з приходом Червоної армії швидко припинили своє існування.

З огляду на недостатню підтримку населення, головною формою діяльності українського руху Опору у Великій Україні стала не партизанка УПА, а підпілля ОУН. Отже, діяльність підпілля ОУН у східних областях досліджена доволі ґрунтовно, так само це стосується й антифашистської діяльності УПА та підпілля ОУН у сільській місцевості західних областей. На цьому фоні очевидною прогалиною виглядає висвітлення боротьби з окупантами оунівського підпілля у містах Галичини,

Волині, Буковини і Закарпаття. Помітні наукові напрацювання з цієї тематики дотепер відсутні.

Підсумовуючи здобутки і тенденції сучасного етапу історіографії, можемо виділити в його розвитку два періоди. У пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій носила локальний і описовий характер. Бракувало монографічних та синтетичних досліджень. Значній кількості праць був притаманний методологічний еkleктизм; праці з історії українського Опору перебували під впливом діаспорних авторів, а публікації про діяльність радянських антифашистів – під впливом радянської концепції «всенародної війни» з притаманною їм стилістикою й апологетикою.

Оприлюднення у 2005 р. результатів роботи створеної у 1997 р. робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА надало нового імпульсу науковим пошукам з історії українського Опору. Цьому також сприяли і деякі інші чинники, вплив яких став помітним після 2005 р.: відкриття у 2004 р. повстанського архіву в с. Озерна Тернопільської області; створення у 2008 р. з ініціативи тодішніх голови СБУ В. Наливайченка і директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича Центру вивчення документів з історії визвольного руху при цьому архіві.

Якісні зміни спостерігалися не тільки у вивченні українського, а й радянського руху Опору. На рубежі ХХ–ХХІ ст. науковий інтерес до радянських партизанів і підпільників знизився, а історіографічний процес уповільнився: менше виходило монографій і документальних збірників, захищалося дисертацій. Це було обумовлено певним вичерпанням тем, не розроблених або спотворених у період існування СРСР. Виходом з такої локальної пострадянської кризи стала поступова зміна методологій і підходів у вивченні проблеми, позначення нових напрямків досліджень. Помітним цей процес став приблизно з 2005 р., відколи побачили світ ґрунтовні монографічні і документальні дослідження «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)...» (2005 р.), «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944...» (2006 р.), «Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирова-

ния. Малоизученные страницы истории. 1941-1944» (2008 р.), «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» (2010 р.), «Родня. Полиция и партизаны, 1941-1944» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011 р.). Поряд з тим відбулися представницькі міжнародні конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (м. Київ, 2010 р.) та «Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство» (м. Київ, 2014 р.), на яких підбито певні підсумки у розробці теми та позначені подальші напрями досліджень. Вихід згаданих праць і науковий обмін в рамках конференцій стали ознаками справжнього ренесансу у вивченні історії радянського руху Опору на нових джерельних і методологічних засадах. При цьому увага дослідників спрямовувалася і дотепер спрямовується здебільшого на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Їх праці характеризуються наявністю нових положень і оцінок.

Не менш важливою історіографічною подією став Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради України В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко від 9 квітня 2005 р. за підписом докторів історичних наук, професорів О. Гуржія, В. Кучера, В. Короля, С. Кульчицького, О. Лисенка, О. Реєнта, В. Сергійчука, В. Стецкевича, О. Удада та Ю. Шаповала. У листі йшлося про те, що «утворення незалежної Української держави дозволило вченим... розпочати формування нової, наукової концепції історії Другої світової війни», оскільки радянська концепція була позначена «глюорифікацією, героїзацією, ідеологізацією, міфологізацією», подекуди фальсифікацією або замовчуванням багатьох її сторінок. Автори виступили проти постійних спроб диктувати науковцям своє бачення історії від прорадянських структур на кшталт Ради ветеранів Великої Вітчизняної війни, комітету Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів та інвалідів, з одного боку, та радикальної частини національно-демократичних сил – з іншого.

Фахівці зазначили, що проблема ОУН і УПА залишається предметом гарячих дискусій. «Вириваючи з контексту один її сегмент – співпрацю частини керівників українського підпілля з гітлерівцями, «непримиренні» цілковито ігнорують той факт, що мільйони громадян України підтримували самостійницький рух, надавали

йому всіляку підтримку, а екстраполяція звинувачень у колаборації на всіх його учасників... юридично й історично є некоректною». У заключному резюме цього листа зазначалося: «Закликаємо вас, пане Президенте, пане голово Верховної Ради, пані прем'єр-міністр, створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції». Оприлюднення цього листа є важливим з огляду на те, що вперше авторитетні історики згуртовано і публічно виступили проти будь-якого ідеологічного й адміністративного тиску на науку, а також наголосили на необхідності створення україноцентричної концепції історії Другої світової війни [163].

Показово також, що у 2005 р. до влади вперше прийшли сили, які відверто визнали участь ОУН і УПА в антифашистській боротьбі. Хоча в незалежній Україні політика більше не є визначальним чинником в історіографічному процесі, вона все ж зберігає помітний вплив на його розвиток. І прихід до влади націонал-демократів, і відкритий лист авторитетних істориків стали маркерами того, що змінився дискурс не тільки в наукових дослідженнях, – кардинально змінилася позиція можновладців, намітився перелом у суспільних настроях та колективній пам'яті.

Отже, названі чинники ознаменували перехід до наступного періоду історіографії антифашистської боротьби: від фактографічних розвідок локального характеру до всеукраїнських узагальнень монографічного формату; від заперечення радянської методології до створення нових наукових інструментів; від емпіричного описання подій до теоретичного осмислення явищ і процесів; від апологетики або «очорнення» до більшої об'єктивності.

3.3. Проблема кількісних показників ефективності руху Опору

Нові тенденції сучасного історіографічного етапу дали змогу по-іншому подивитися на складні аспекти історії боротьби проти гітлерівського режиму. Дискусійними і непростими для дослідження були і залишаються питання, пов'язані з ефективністю антифашистського руху Опору. Аби відповісти на питання про ефективність руху Опору, слід обумовити критерії аналізу цього аспекту проблеми. На нашу думку, до них належать: кількість втрат живої сили і військової техніки противника; співвідношення втрат окупантів і антифашистів; кількість військовослужбовців окупаційних формувань, що залучалися для боротьби з рухом Опору і відволікалися з фронту; розмір економічних збитків, включаючи знищені і недоотримані матеріальні цінності; психологічний вплив на загарбників і населення. У цьому підрозділі зосередимося на кількісних критеріях ефективності антифашистської боротьби.

На момент розпаду СРСР радянська історіографія так і не змогла однозначно встановити точні кількісні показники антифашистської боротьби. У 1985 р. Т. Логунова пояснила недостатню вивченість кількісних показників антифашистської боротьби «складністю процесу формування і розвитку джерелознавчої бази», умовами суворой конспірації, відсутністю зв'язку з багатьма загонами та групами. На думку Т. Логунової, «ці цифри взяті довільно» [164]. Зроблені розрахунки були піддані гострій критиці сучасними дослідниками та й у самих радянських фахівців довіри не викликали.

На ще одну проблему радянської статистики звернув увагу О. Гогун. Це стосується дублювання кількісних підрахунків. Вчений навів приклад, коли НКВС УРСР зарахував до створених цим відомством партизанських загонів не тільки «свої», а й підрозділи, підготовлені партійними органами. У свою чергу ЦК КП(б)У «привласнив» собі й загони створені по лінії НКВС [165]. У коло цієї проблеми входить і вирішення питання про тих учасників руху Опору, які, іноді по кілька разів, переходили від партизанських до підпільних форм боротьби і навпаки. Такі особи могли бути підраховані одночасно і як партизани, і як підпільники. Отже, робота дослідників з цифрами передбачає визначення чітких критеріїв підрахунків; прискіп-

ливий, комплексний і порівняльний підхід, а іноді – повний перерахунок кількісних показників.

Згідно з офіційними даними, на території УРСР упродовж усієї війни діяло 500 тис. партизанів [166]. А. Чайковський назвав це «міфом про півмільйонну партизанську армію» [167]. М. Коваль піддав сумніву радянські цифри, що з червня до вересня 1941 р. на території УРСР було створено 23 підпільних обкоми, 688 міськкомів та райкомів. Також він заперечив радянські підрахунки середини 1960-х рр., згідно з якими за весь період окупації в республіці діяло 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників. Попередня цифра у 200 тис. партизанів, об'єднаних у 2145 загонів і груп теж не викликає довіри фахівця. Для вирішення кількісної проблеми М. Коваль пропонував створити Книгу партизанської слави з поіменним реєстром учасників руху Опору. З огляду на можливості радянських партизанів і підпільників М. Коваль називає їх здобутки доволі «скромними». Автор пояснює це тим, що радянське керівництво і не вважало воєнні та воєнно-економічні здобутки головними. На першому місці стояли завдання масштабної дестабілізації німецького тилу, створення ефекту постійної присутності органів радянської влади у вигляді партизанських загонів та підпільних організацій, підтримання переконання у швидкому поверненні Червоної армії [168].

На поточний момент останнім словом і своєрідним підсумком усього, що було написано вітчизняними вченими щодо кількості учасників радянського руху Опору на території України, стала стаття В. Лозицького в «Українському історичному журналі». Зважено і докладно автор простежив процес кількісних підрахунків у радянській літературі, вказав чинники, що впливали на роботу істориків, розкрив механізми ухвалення рішень при визначенні офіційних цифр.

Дослідник зазначив, що офіційна цифра учасників радянського партизанського руху за 30 років виросла зі 175 тисяч у 1945 р. до 501 тис. 750 осіб у 1975 р. Більш як півмільйону бійців, які воювали у складі 60 партизанських з'єднань і 2 тис. партизанських загонів і груп, допомагали 103 тис. 462 підпільники та 1 млн. 431 тис. 700 учасників інших форм боротьби. Ці цифри були одноставно підтверджені 22 грудня 2010 р. на засіданні Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчиз-

няної війни при Верховній Раді України. В. Лозицький наголошує на потребі уточнення цих цифр, підкреслюючи, що кількість партизанів могла коливатися від 180 до 500 тис. Самому автору найбільш вірогідною видається цифра у 220 тис. партизанів та 34 тис. 406 підпільників, яка зафіксована у заключному томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» [169]. Московський колектив цього видання не визнав достовірність цифри у півмільйона партизанів, яка народилася в кабінетах вищого партійного керівництва України.

Станом на 1 серпня 1945 р. за списками УШПР в Україні нараховувалося 174944 учасники партизанського руху. З них за списками 4-го управління НКВС УРСР за червень 1941 р. – червень 1942 р. пройшло 33049, а згідно з даними УШПР за 1942-1944 рр. – 141895 особи. Перевіряючи ці цифри, А. Кентій та В. Лозицький порівняли їх з кількістю наявного у партизанів озброєння. Виявилося, що майже 95 тис. одиниць зброї (гармат, мінометів, ПТР, кулеметів, автоматів, гвинтівок, пістолетів) цілком зіставні з цифрою 174944 учасники партизанського руху. Що стосується 326806 осіб, приналежність яких до партизанів була додатково встановлена у 1960–1970-х рр., то важко оцінити як рівень забезпечення їх зброєю, так і характер та масштаби діяльності. На основі цих фактів автори стверджували, що активну боротьбу з окупантами вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб [170].

Цінною працею для визначення кількісних показників ефективності партизанського руху в Україні є монографія О. Гогуна. У ній автор наполягає, що впродовж німецько-радянської війни через формування, підпорядковані УШПР, НКВС УРСР, НКВС-НКДБ СРСР та військовим розвідслужбам, пройшло близько 115 тис. осіб, а піку своєї могутності радянська партизанка досягла на рубежі 1943–1944 рр., коли одночасно в загонах і з'єднаннях нараховувалося до 50 тис. бійців [171].

Крім загальної цифри учасників партизанського руху необхідно відстежити і кількість антифашистів у певному регіоні або в Україні загалом на конкретний момент часу. Це дасть можливість вловити динаміку розвитку антифашистської боротьби, виявити тенденції та особливості цього явища. За даними оперативного відділу УШПР, чисельність діючих партизанських формувань виглядала так: червень

1942 р. – 4043 осіб, грудень 1942 р. – 6954, січень 1943 р. – 8582, вересень 1943 р. – 34170, січень 1944 р. – 43291 особа (за іншими даними – 47789 бійців) [172]. Незважаючи на те, що після звільнення Лівобережжя і багатьох територій Правобережжя значна частина партизанських формувань була розформована, на початку 1944 р. кількість партизанів не зменшилася, а збільшилася. Якщо у грудні 1943 р. загальна чисельність партизанів України становила 43497 осіб, то у січні 1944 р. – 47789 [173]. У праці Д. Григоровича, В. Замлинського, В. Нем'ятого наведено нові дані про динаміку кількісного зростання партизанських загонів і з'єднань, які діяли на території України: у 1941 р. – 28100 осіб, 1942 р. – 76745, 1943 р. – 301565, 1944 р. – 95342 [174].

При кількісних підрахунках слід також враховувати дані щодо партизанського резерву. Тобто це ті люди, які готові були до активної боротьби з загарбниками, але на певний момент не могли бути забезпечені зброєю та іншим постачанням. На першу половину 1943 р. тільки у Ровенській, Житомирській, Чернігівській і Сумській областях такий резерв становив 200 тис. осіб [175]. Щоправда, ця цифра виглядає не зовсім правдоподібно. Більш реалістичною є оціночна цифра УШПР у 50 тис. людей резерву для всієї України станом на вересень 1943 р. [176]

Не меншими темпами, ніж чисельність, зростала бойова активність радянських патріотів. Така активність призводила до поступового перехоплення антифашистами ініціативи у веденні бойових дій, що примушувало окупантів переходити від наступальних каральних операцій проти партизанів до оборони своїх об'єктів. Це суттєво зменшувало втрати партизанських загонів і збільшувало втрати противника, створювало психологічну і пропагандистську перевагу. Впродовж 1943 р. партизани і підпільники СРСР здійснили майже у 5 разів більше підривів поїздів, розгромили у 5 разів більше ворожих гарнізонів, штабів та інших воєнних об'єктів, знищили майже у 4 рази більше живої сили противника, ніж у попередньому році [177].

Ще одним показником ефективності руху Опору вважається кількість військових підрозділів, які відволікалися з фронту для боротьби з партизанами. За німецькими даними, в окупованих регіонах СРСР у 1942 р. за партизанами полювали близько 25 спеціальних дивізій, 30 полків і 100 поліцейських батальйонів. Роком пізні-

ше до протипартизанських операцій було залучено допоміжні частини з росіян, українців і прибалтів загальною чисельністю в півмільйона чоловік. Розмах партизанської війни примусив німців відволікати для охорони шляхів сполучення і стримування народних месників навіть танкові дивізії. У 1943 р. для каральних експедицій, які проводилися вже щомісяця, залучалося по 10 тис. військовослужбовців. Одна з найбільших експедицій здійснювалася силами двох танкових дивізій, трьох німецьких та однієї угорської піхотних дивізій [178].

М. Коваль писав, що «для боротьби проти партизанів і охорони тилу від них окупанти вимушені тримати велику кількість військ: 1941 р. – 50 тис., 1942 р. – 120 тис., 1943 р. – 424 тис., 1944 р. – 192 тис.» [179]. Підсумкова статистика стосовно УПА відсутня, але дані про деякі операції нацистів проти повстанців дають уявлення про те, що й у боротьбі проти них окупантам доводилося залучати великі сили. Наприклад, у червні-серпні 1943 р. німці кинули проти УПА на Волині 10 тис. солдатів (з них 3 тис. було вбито), 50 танків і 27 літаків [180].

Наступний важливий кількісний показник – це втрати загарбників, які були завдані їм партизанами і підпільниками. Згідно з офіційною радянською статистикою, втрати живої сили противника вбитими і пораненими від бойової діяльності партизанів СРСР становили 1,6 млн. (за даними східнонімецьких істориків – тільки 500 тис.), а від партизанів України – 468 тис. 682 осіб. Цифри втрат включають в себе солдат, офіцерів, службовців окупаційної адміністрації, колабораціоністів [582]. За деякими оцінками, втрати німецьких військ на окупованій території СРСР від ударів партизанів становили майже 10% особового складу [182]. Щоправда, А. Чайковський назвав «дутими» підрахунки, згідно з якими партизанами СРСР було знищено 18% від усіх окупантів на Східному фронті, а українськими партизанами – 6%. Також фахівець сумнівається в офіційних даних нібито партизани знищили 5% бронетехніки Німеччини. За підрахунками А. Чайковського, з цієї кількості можна було б сформувати 5 бронетанкових дивізій, тоді як всього на Східному фронті діяло 32 бронетанкові дивізії [183].

О. Гогун переконаний, що результативність радянських партизанів була завищена у 10–20 разів. За його приблизними оцінками, «лісові солдати», підпорядкова-

ні НКВС УРСР та УШПР, протягом 1941–1944 рр. знищили 10–15 тис. німців, їх союзників та колабораціоністів. Від половини до двох третин убитих становили громадяни СРСР [184].

Отже, згідно з даними оперативного відділу УШПР у 1941–1944 рр. партизанами України було вбито і поранено 468682 солдат і офіцерів противника (з них 8131 – у 1941 р, 44236 – у 1942 р., 292285 – у 1943 р., 120030 – у 1944 р.). Ними пущено під укіс 4958 ешелонів і 61 бронепоезд (23 ешелони – у 1941 р., 232 ешелони і 1 бронепоезд – у 1942 р., 3688 і 38 – у 1943 р., 1015 і 22 – у 1944 р.). При цьому знищено і пошкоджено 5294 паровози, 51981 вагон, платформа і цистерна [185].

Крім того, радянські партизани України за весь період окупації знищили і пошкодили 211 літаків, 1566 танків і бронемашин, 13535 автомашин, 1444 тракторів, 821 гармату і міномет, 264 кулемети. Вони підірвали, зруйнували або спалили 607 залізничних і 1589 шосейних мостів, 402 промислових підприємства, 915 складів, 59 електростанцій, 42 водокачки, 248 вузлів зв'язку, пошкодили 2 тис. км телефонно-телеграфного зв'язку, а також потопили 29 катерів, 22 пароплави і 54 баржі. Наприкінці 1944 р. в УШПР склали реєстр 84 населених пунктів і місцевостей України, де відбувалися найбільші партизанські операції. У ньому констатовалося, що партизанами України знищено 44 залізничних вузла, а кількість відбитих в окупантів населених пунктів сягнула 139. Крім того, партизанами було розгромлено 467 гарнізонів, комендатур, штабів, куштів поліції противника [186]. Точних даних про загальні бойові втрати у протистоянні окупантів та ОУН-УПА в науковому обігу поки що немає.

Для того, щоб підрахунки були об'єктивними, важливо не тільки порівняти між собою радянські і німецькі звіти, а й спробувати встановити такий показник, як співвідношення людських втрат партизанів і окупантів у взаємній боротьбі. Порівняння цієї пропорції з показниками в інших країнах Європи та зі співвідношенням втрат на фронті сприятиме уникненню перекручень і видавання бажаного за дійсне. Враховуючи радянську систему приписок, слід співставляти дані про знищені антифашистами мости, паровози, пароплави, електростанції з їх загальною кількістю на той час в Україні або певному регіоні. Це допоможе подивитися на радянську статистику з іншої перспективи.

стику більш реалістично, з'ясувати певні нюанси наведених цифр. Крім того, існують методики, за допомогою яких, визначивши завдані окупантам втрати, можна приблизно встановити і кількість партизанів, необхідних для заподіяння таких втрат.

Звіти УШПР дають цифру у 14 тис. убитих та 10 тис. поранених партизанів за період 1941–1944 рр., тобто близько 8% від загальної кількості у 175400. Це – без урахування втрат загонів, підпорядкованих ГРУ та НКВС, а також 30 тис. партизанів, які «зникли» у 1941–1942 рр. Деякі сучасні автори подають цифру у 24, 50, 60 і навіть 100 тис. загиблих «народних месників» [187].

А. Чайковський дотримувався думки, що в УРСР загинуло 30% партизанів і 40–45% підпільників. Найбільших утрат партизанський рух зазнав у 1941–1942 рр. – понад 35 тис. загиблих. У 1943–1944 рр. загинуло ще 13–15 тисяч. Пізніше А. Чайковський змінив ці цифри в сторону зростання: 40 тис. безповоротних втрат у 1941–1942 рр. та 15–20 тис. – у 1943–1944 рр. [188] Цей параметр включає не тільки партизанів, які загинули у бою, а й втрати від хвороб, полонених, дезертирів і перебіжчиків, зниклих без вісти.

У СРСР ніколи не згадували про тих партизанів, які перейшли на бік ворога. О. Гогун уперше оприлюднив цифру у 338 партизанів, які перейшли на бік окупантів згідно з даними УШПР. Документ датований 22 листопада 1942 р. [189].

Певно єдиним недоліком вищезгаданої ґрунтовної статті В. Лозицького є те, що він не дав повного переліку критеріїв, за якими здійснювалися в УРСР підрахунки учасників партизанського руху. Публічність і узгодження таких критеріїв значно просунули б справу вперед. Перед сучасними дослідниками першочергово постала проблема не стільки як підрахувати учасників «малої війни», скільки як їх рахувати. Опора на хибну чи застарілу методологію не дасть об'єктивних результатів. Один з таких застарілих підходів критикує В. Лозицький: «Що ж стосується мільйонів українських патріотів, котрі підтримували партизанів, здійснювали саботаж політичних й економічних заходів окупаційних властей, то ще після закінчення війни їх справедливо відносили до категорії «учасників інших форм боротьби». Отже, зараховувати їх до партизанів, які зі зброєю в руках боролися з ворогом, – неправомірно» [190].

Потребують наукового пояснення й уточнення кілька критеріїв: тривалість перебування особи у складі загону чи організації для визнання її учасником руху Опору; тривалість існування й якість роботи загону чи організації для визнання їх належності до антифашистської боротьби. Викликає питання і певна розбіжність критеріїв зарахування до антифашистів на початку і наприкінці окупації. У 1941 р., щоб врешті бути офіційно визнаним партизаном чи підпільником, іноді було достатньо значитися у списках загону або організації. Можна було не брати участі в жодних актах опору, але саме членство в антифашистському формуванні гарантувало офіційне визнання, зарахування до загальної кількості «народних месників». Інакше виглядала ситуація у 1943–1944 рр., коли списки і діяльність загонів і організацій доволі прискіпливо перевірялася, а учасником партизанської війни могли визнати тільки після двох-трьох місяців, проведених в русі Опору. Можна погодитися з таким підходом радянських спецслужб і партійних органів, а можна його й заперечити, вдосконалити. У будь-якому випадку, ці критерії мають бути науково обґрунтовані й узгоджені. Отже, кількісні підрахунки радянського періоду потребують ретельної перевірки на новій методологічній основі.

До початку пошукової роботи дослідникам слід відповісти на низку обов'язкових запитань. Чи змінювалися критерії кількісних підрахунків учасників партизанського руху в часи існування СРСР? Чи були ці критерії єдиними у всіх союзних республіках, регіонах, організаціях і загонах? Чи не потребують ці критерії змін? Якими були відповідні критерії в інших країнах? Якщо в цілому звіт організації або загону не був визнаний офіційними органами, чи можна визнати окремих учасників цих загонів і організацій учасниками руху Опору? Якщо окрема особа, а таких було чимало, певний час була колабораціоністом (служила в німецькій поліції, військових формуваннях), а потім перейшла до антифашистів і довгий час боролася з ворогом, після окупації була засуджена радянськими правоохоронними органами за співробітництво з окупантами, чи можна визнати таку особу учасником антифашистської боротьби? Чи повинні науковці при визначенні участі або неучасті певної особи або формування в русі Опору спиратися лише на офіційну позицію влади? Чи не слід провести перевірку достовірності офіційно затверджених звітів партизансь-

ких загонів і підпільних організацій? На які документи спиратися при підрахунках: первинні рукописні звіти учасників руху Опору та протоколи бесід з ними чи на пізніші офіційні партійні звіти? Скільки первинних документів залишилося в архівах після радянських чисток і як вони допоможуть встановленню істини?

Очевидно, що специфіка боротьби в тилу ворога, обмеженість джерельної бази є серйозними перепонами для кількісних підрахунків. Вихід існує тільки один – підрахувати те, що можливо, а решту встановити приблизно за тими технологіями підрахунків, які добре напрацьовані військовими істориками. Поряд з простими кількісними підрахунками слід провести велику роботу зі встановлення абсолютних і відносних цифр, що ілюструють чисельність в антифашистських формуваннях кадрових військовослужбовців, робітників, селян, інтелігенції, жінок, різних вікових категорій, регіонального походження, національного складу, партійної приналежності антифашистів, співвіднести ці дані за періодами і регіонами. Така масштабна робота не може бути виконана окремими науковцями. Потрібні зусилля великих авторських колективів, залучення наукових установ та відповідна підтримка держави. Доки нові дослідження не проведені, історикам доводиться послуговуватися підрахунками, які здебільшого були зроблені в СРСР.

Малодослідженими залишаються і кількісні показники діяльності українського, польського та єврейського рухів Опору в Україні. Тут також на перший план виходить вироблення критеріїв кількісних підрахунків. Передусім, на основі відвертої наукової дискусії історичним інституціям та провідним дослідникам історії руху Опору в Україні потрібно дати узгоджені відповіді на питання: скільки часу особа має пробути в УПА, щоб бути визнаною її вояком; чи зараховувати до УПА членів СБ ОУН. Як кваліфікувати так званих «симпатиків» та членів місцевої самооборони? Аналогічних відповідей потребує визначення статусу учасників антифашистської боротьби у складі польських і єврейських формувань.

Згідно з німецькими даними від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалася в 20 тис. вояків, а разом з Самооборонними кущовими відділами (СКВ) – 35–40 тисяч. [191]. В. Бузейчук навів результати власних підрахунків, що ілюструють участь представників інших національностей в боротьбі за незалежну Україну. Ав-

тор не погодився з підрахунками П. Мірчука, який твердив, що чисельність повстанців на той час становила 100 тис. осіб, включаючи 80 тис. українців і 20 тис. представників інших народів. Узявши за основу дані, згідно з якими на початок 1944 р. до складу УПА входили близько 50 українських куренів та 15 національних куренів, а курінь мав трьохсотенну структуру з кількістю вояків у сотні від 130 до 186, В. Бузейчук дійшов висновку, що особовий склад УПА мінімально налічував 25350, а максимально – 36270 бійців. Відповідно і кількість вояків іншонаціональних підрозділів могла максимально сягати 8370 осіб [192].

Про наукову дискусію щодо встановлення кількісного складу ОУН і УПА стисло, але інформативно написала Я. Примаченко. Вона здійснила порівняльну характеристику підрахунків Дж. Армстронга, П. Содоля, П. Мірчука, Ю. Тис-Крохмалюка, Л. Шанковського, Р. Магочія, Т. Снайдера [193].

Найретельніші підрахунки кількісного складу УПА здійснив І. Патриляк. Він уважав перебільшеними німецькі (100–200 тис. осіб) та радянські (80–90 тис.) оцінки чисельності українських повстанців і припустив, що ці цифри включали в себе оунівське підпілля та самооборонні відділи. Дослідник наголосив, що пікове піднесення визвольного руху спостерігалось у різних регіонах у різні періоди. За його підрахунками, чисельність УПА з кінця 1943 до середини 1944 р. коливалася в межах 14–23 тис. вояків. Загальна кількість задіяних в мережі ОУН-УПА (бойові відділи, тилові служби, цивільна мережа) сягала 150 тис. осіб. У боротьбі з німцями, угорцями та румунами у період 1941–1944 рр. українські повстанці і підпільники втратили приблизно 5–7 тис. людей [194].

Стосовно ефективності антифашистської боротьби українського руху Опору, слід зазначити, що брак достовірних джерел і відповідних ґрунтовних досліджень не дає змоги однозначно оцінити розмір завданої окупантам шкоди. За даними Л. Шанковського, влітку 1943 р. у сутичках між УПА і нацистами втрати становили 1237 українців і понад 3 тис. німців убитими і пораненими. Восени цього ж року в боях було знищено та поранено півтори тисячі німецьких вояків та 414 повстанців [195]. З огляду на гіршу військову підготовку, дисципліну й озброєння упівців співвідношення втрат викликає деякий сумнів.

О. Денищук у своїх пошуках був умотивований звинуваченнями ОУН-УПА у співпраці з нацистами. Спростовуючи цю тезу, автор провів прискіпливе дослідження і встановив, що УПА та збройні відділи ОУН-Б провели на всій території України 2526 протинімецьких акцій, в яких загинуло 12427, поранено 2047, взято у полон 2448 окупантів та їх союзників. У цій боротьбі бандерівці втратили вбитими 2251, пораненими 475, полоненими 536 [196]. Певний скепсис викликає п'ятикратна перевага українців над німцями і ця неймовірна диспропорція вимагає якогось пояснення. Однак слід підкреслити, що кожна з обрахованих О. Денищуком протинімецьких акцій супроводжується коротким описом і відповідним джерельним посиланням.

Отже, виходячи з сукупності таких факторів, як співвідношення втрат окупантів і антифашистів; кількості військовослужбовців окупаційних формувань, які залучалися для боротьби з рухом Опору і відволікалися з фронту; розмір економічних збитків, завданих окупантам; ступінь психологічного впливу на загарбників і цивільне населення; реалізація поставлених перед рухом Опору цілей, можна об'єктивніше судити про ефективність руху Опору у боротьбі з загарбниками.

Вважаючи кількісні показники надзвичайно важливим критерієм ефективності руху Опору, все ж зазначимо, що сучасній історіографії слід відійти від радянської схеми «більші цифри – більша ефективність». Саме з таких позицій виникла і ще триває тенденція до постійного перебільшення кількісних показників. Необхідно розуміти, що частка учасників підпілля і партизанських загонів відносно загальної чисельності населення і не могла бути високою. Крім того, збільшення арифметичної кількості антифашистів при збереженні цифр про завдані ними втрати веде до зниження показника ефективності їхньої боротьби.

Враховуючи мобілізації, евакуації, вивезення до Німеччини, смерть, стан здоров'я та життєві обставини, на окупованій території залишилося дуже мало чоловіків, придатних до ведення антифашистської боротьби. Якщо ми визнаємо, що рух Опору був тільки допоміжним засобом у веденні війни і ніяк не міг змінити фронтову ситуацію в стратегічному плані, то головне завдання антифашистів полягало у поверненні на свій бік і захисті населення, у виконанні завдань на користь діючої армії та створенні атмосфери нетерпимості до окупантів. Ці завдання могли бути

виконані наявною кількістю партизанів і підпільників. І, загалом, були реалізовані в останній період окупації.

Висновки до розділу 3

Здобуття державної незалежності принесло у вітчизняну науку якісні зміни. З моменту розпаду СРСР почалася сучасна епоха української історіографії, яка відкрила нові можливості для вивчення фальсифікованих, малодосліджених і зовсім недосліджених питань діяльності руху Опору, критичної переоцінки надбань попередників. Хоча вона базується на фундаменті радянської історичної науки, за останні чверть століття українські історики перебували у постійному пошуку нового інструментарію досліджень та поступово долали установки радянської методології. Сучасний історіографічний процес, хоча й залишається чутливим до кон'юнктурних і політичних впливів та соціальних запитів, все ж зберігає достатню самостійність і розвивається за внутрішніми закономірностями, доволі автономно від змін державної влади.

Вітчизняні історики активно включилися в розробку табуованої в СРСР проблематики: розвінчання концепції «всенародної боротьби у тилу ворога», висвітлення недоліків в організації радянського підпільно-партизанського руху та його регіональних особливостей, уточнення соціальної бази різних течій руху Опору, критики кількісних показників ефективності радянського Опору, активний обмін та діалог із зарубіжними фахівцями. Однією з особливостей сучасної історіографії проблеми стало те, що пріоритетну увагу науковці спрямували на вивчення діяльності ОУН та УПА під час Другої світової війни.

За період 1992–2015 рр. вітчизняна історична наука виробила власні пріоритетні напрями досліджень, набула самобутніх рис. Однією з її характерних ознак стало вивчення спротиву загарбникам не з позицій класової боротьби, а через призму національного (почуття патріотизму), соціального (гуманізму, загальнолюдських цінностей) та особистісного (людські стосунки і почуття) виміру. Процес переосмислення більшості основоположних проблем історії антифашистського руху Опору

проявився у запозиченні сучасних методологій (мікроісторія, історія повсякденності, усна історія); залученні нових видів і комплексів джерел; критичному аналізу вже відомих джерел та здобутків попередників; переоцінці чинників, що впливали на розвиток радянського підпільно-партизанського руху, перегляді та новому тлумаченні ролі ОУН і УПА в антифашистській боротьбі, активізації регіональних досліджень.

У сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виокремити два періоди, характеристики яких притаманні публікаціям з історії як радянського, так і українського рухів Опору. Якщо у пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій мала локальний і описовий характер, то з 2005 р. суттєво зросла кількість синтетичних праць монографічного формату, в яких здійснювалися узагальнення всеукраїнського характеру і теоретичне осмислення різних аспектів теми. Усього впродовж сучасного історіографічного періоду вітчизняними науковцями захищено понад 90 дисертацій, видано близько 200 монографій та 4 тисячі наукових статей, що стосуються історії руху Опору в Україні.

Серед тем, які найбільш ґрунтовно й інтенсивно розроблялися сучасними фахівцями з історії радянського руху Опору, можна назвати такі: історія та етапи створення основних партизанських формувань, їх соціальний склад; місце партійних і силових структур у формуванні партизанського руху; заходи з закидання у тил ворога організаторських, диверсійних і розвідувальних груп; комплексний аналіз діяльності структур НКВС-НКДБ УРСР, НКВС-НКДБ СРСР, армійської розвідки по залишенню на окупованій території своєї агентури, закиданню в тил ворога спеціальних груп, головними завданнями яких були розвідка, теракти, диверсії, організація підпілля і партизанської війни, інфільтрація у формування ОУН-УПА, Армії Крайової, в окупаційні, громадські і церковні структури; організація й основні напрямки діяльності УШПР, нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху; роль і місце інституту комісарів у загонах; бойова, терористична, диверсійна і розвідувальна діяльність «лісових солдатів»; матеріально-технічне і кадрове забезпечення партизанів; приписки в оперативних звітах; тактика випаленої землі; стосунки між апаратом УШПР та партизанськими ватажками; внутрішні конфлікти і дисцип-

лінарні порушення у партизанських загонах у партизанському середовищі; стан моралі у загонах та організаціях; порівняльна характеристика діяльності партизанів і поліцаїв; взаємини радянських партизанів і вояків УПА; прорахунки в організації «малої війни»; контрзаходи німців проти партизанів; цілісний виклад історії радянського руху Опору; легітимація і меморіалізація руху Опору.

Створений упродовж 1992–2015 рр. наратив з історії руху Опору вже кількісно й якісно перевершує масив публікацій 1942–1991 рр. Viris рівень документалізації, аргументації, методології досліджень. Розширено проблематику наукових пошуків. Сформувалися наукові центри, які ініціюють дослідження з історії руху Опору й акумулюють їх результати: Інститут історії НАН України, Центр досліджень визвольного руху при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та інші. Серед науковців, які зробили помітний внесок у висвітлення проблеми, варто відзначити Я. Антонюка, Г. Биструхіна, Д. Веденєєва, В. В'ятровича, Є. Горбурова, Л. Гриневича, В. Деревінського, В. Дзьобака, В. Жилюк, О. Іщука, Г. Касьянова, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Ковальчука, С. Кульчицького, В. Кучера, О. Ленартовича, О. Лисенка, В. Лозицького, В. Малюгу, Н. Мизака, О. Пагірі, Г. Папакіна, І. Патриляка, А. Русначенка, В. Сергійчука, А. Скоробогатова, М. Слободянюка, Г. Стародубець, О. Стасюк, С. Стельниковича, В. Стецкевича, А. Чайковського, Ю. Шаповала, Ю. Щура, подружжя В. Шайкан і В. Шайкан.

Найкраще опрацьованими стали питання позиціонування українських націоналістів щодо окупаційного режиму; кількісний і якісний склад ОУН і УПА; становлення оунівського підпілля; початок організованої збройної боротьби на Волині і Поліссі; силовий тиск ОУН-Б для об'єднання під своїм керівництвом повстанського руху; збройна боротьба з окупантами в Галичині у 1943–1944 рр.; діяльність похідних груп і підпілля ОУН у Великій Україні; структура, чисельність, матеріальне і кадрове забезпечення, тактика, озброєння, уніформа і система нагород у повстанському війську; бойові та рейдові дії УПА на протинімецькому фронті; стосунки оунівців і повстанців з населенням; самоврядування в контрольованих повстанцями районах; еволюція політичних та економічних поглядів керівництва ОУН і УПА; створення УГВР; діяльність Служби безпеки ОУН-Б, польової жандармерії і розвідува-

льно-диверсійних структур УПА; функціонування запілля УПА, самооборонних кущових відділів (СКВ), відділів особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії (ВПЖ), розвідчих відділів (РВ); територіальна й організаційна структура повстанської армії; видавнича й агітаційно-пропагандистська робота українського руху Опору; взаємини ОУН-Б з ОУН-М; діяльність Т. Бульби-Боровця та його прихильників; позиція УПА щодо національних меншин та дивізії «Галичина»; непрості взаємини між «західняками» та «східняками» в УПА; переговори лідерів українського Опору з представниками Німеччини, Угорщини та Румунії; біографічні портрети багатьох активних учасників ОУН і УПА; періодизація протистояння ОУН-УПА гітлерівським загарбникам; сильні і слабкі сторони повстанської армії.

На фоні загальних дослідницьких успіхів очевидною прогалиною виглядає висвітлення протистояння окупантам оунівського підпілля у містах Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття. Помітні наукові праці на цю тематику просто відсутні. Подальших пошуків потребують біографічні дослідження учасників усіх форм і течій Опору; ґрунтовнішого дослідження чекає й історія Українського Червоного Хреста, який діяв під орудою ОУН-УПА; не здійснено повноцінний порівняльний аналіз антифашистської боротьби в Україні з іншими країнами Європи та республіками СРСР.

Попри досягнення певних результатів, сучасним українським дослідникам не вдалося відтворити цілісну цифрову картину історії руху Опору в Україні. Головною перепоною в реалізації цього завдання є відсутність чітких та узгоджених критеріїв кількісних підрахунків, а також специфіка джерельної бази. На сучасному етапі використання хибної чи застарілої методології не дасть об'єктивних результатів. Відповідно, сьогодні не видається коректним і визначення певних цифр об'єктивними або необ'єктивними. Тільки після вироблення чітких критеріїв можна буде здійснити перерахунок, уточнення, перевірку найбільш характерних показників ефективності руху Опору. Поряд з простими кількісними підрахунками варто провести роботу зі встановлення абсолютних і відносних цифр чисельності в антифашистських формуваннях представників різних соціальних груп і категорій населення, співвіднести ці дані по періодах і регіонах.

Дискусійними і непростими для дослідження залишаються питання, пов'язані з кількісними показниками ефективності антифашистського руху Опору. Радянська історіографія не змогла з достатньою вірогідністю й об'єктивністю встановити цифрові параметри антифашистської боротьби. Малодослідженими залишаються кількісні показники діяльності польського та єврейського рухів Опору в Україні. Необхідне також продовження роботи над кількісними підрахунками результатів антифашистської діяльності українського Опору: розширення і глибше опрацювання джерельної бази, розробка адекватніших критеріїв для підрахунків. З огляду на те, що кількісні показники є важливим критерієм ефективності руху Опору, вважаємо, що сучасній історіографії слід відійти від схеми «більші цифри – більша ефективність» і постійного перебільшення цифрових показників.

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідження заповнили значну частину «прогалів» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Головні завдання у вивченні боротьби радянських антифашистів проти загарбників можна вважати вирішеними. Також у цілому розв'язаними як на фактографічному, так і на узагальнюючому рівні, можна вважати більшість аспектів історії національного Опору. У синтетичних працях вдалося відтворити комплексну картину діяльності радянського і, окремо, українського рухів Опору. Однак, створити працю, в якій би комплексно розглядалася діяльність обидвох національно-політичних течій руху Опору (радянської й української), поки що не вдалося. Подальших цілеспрямованих інтелектуальних зусиль потребують теоретико-концептуальні аспекти цієї проблематики.

Література та джерела до розділу 3

1. Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків, 2008. С. 5, 220.
2. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Национальные истории на постсоветском пространстве – II. Москва, 2009. С. 117–145.
3. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 18

- с.; Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 36 с.; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2005. 29 с.; Примаченко Я.Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: дис. канд. іст. наук. Київ, 2009. 209 с.; Капась І.А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. 237 с.
4. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: дис. канд. іст. наук. Рівне, 1995. 200 с.
 5. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: дис. канд. іст. наук. Рівне, 1995. 200 с.; Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.
 6. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2001. 224 с.; Стельникович С.В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
 7. Ілюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів другої світової війни: дис. канд. іст. наук. Київ, 1995. 177 с.; Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 504 с.; Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.; Старка В.В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 202 с.; Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.
 8. Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.):

автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1996. 18 с.; Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 1997. 33 с.; Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Миколаїв, 2006. 189 с.; Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 20 с.; Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Острог, 2014. 20 с.

9. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Львів, 2001. 187 с.; Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 277 с.; Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.; Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. 24 с.; Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 15 с.; Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 22 с.; Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 20 с.; Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.; Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. 40 с.; Білоус О.П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 18 с.; Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Острог, 2014. 20 с.; Слободинський Д.К. Порятунки євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Ки-

їв, 2015. 17 с.

10. Стецкевич В.В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40–90-х років: автореф. дис. д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 1996. 31 с.; Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 1997. 33 с.; Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. д-ра мистецтвознавства. Київ, 1999. 28 с.; Льюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 504 с.; Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії (1920–1950 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2006. 500 с.; Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): автореф. дис. д-ра іст. наук. Харків, 2006. 29 с.; Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2006. 41 с.; Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. д-ра політ. наук. Київ, 2008. 31 с.; Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. 40 с.; Мизак Н.С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942–1960 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Чернівці, 2011. 48 с.; Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 31 с.; Поляков В.Є. Партизанський рух в Криму 1941–1944 рр. У контексті військових і соціально-політичних процесів: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2014. 39 с.
11. Бріль Л.М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.
12. Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... : З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 2001. 224 с.

13. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005. 323 с.; Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 2. Київ, 2006. 657 с.; Добров П.В., Суюсанов Л.І. Шахтарі в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк, 2009. 200 с.
14. Ковальська Л.А. Соціальна стратифікація радянського підпільно-партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни // Історична пам'ять. 2012. № 28. С. 63–70.
15. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ, 1977. С. 224.
16. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. Київ, 2000. С. 393.
17. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2004. С. 11.
18. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 5. С. 15–28; Герус-Бахтіна Н.А. Німецька громада Півдня України в 1941 – другій половині 1944 років // Гілея. 2013. Вип. 70. С. 58–59.
19. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. // Київська старовина. 2000. № 2. С. 54–55.
20. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 266–291.
21. Гінда В. Чоловіки й жінки у партизанських загонах // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 157–170.
22. Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.
23. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Дніпропетровськ, 1998. 84 с.; Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

- 24.Штейнле О.Ф. Радянський Рух Опору на Запоріжжі (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXXI. С. 170–178.
- 25.Шитюк М.М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. Миколаїв, 1996. 71 с.
- 26.Шитюк М.М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1998. № 3. С. 101–107.
- 27.Міхненко А. Підпільний та партизанський рух у Донбасі в період фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України. 2001. Вип. 5. С. 88–92.
- 28.Семистяга В.Ф. «Молодая гвардия» (г. Краснодар): политические репрессии – историческая реальность и художественный образ // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Ч. 1. Краснодар, 2013. С. 51–60.
- 29.История Луганского края: Учеб. пособие. Луганск, 2003. С. 343.
- 30.Бровар О.В. Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 – вересень 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2003. С. 8–9.
- 31.Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. Симферополь, 1994. 208 с.; Пащенко В.Н., Пащенко Е.В. Крымская АССР в годы II-й мировой войны (1939–1945 гг.). Симферополь, 2009. 376 с.; Поляков В. Страшная правда о Великой Отечественной войне. Партизаны без грифа «Секретно». Москва, 2009. 384 с.
- 32.Турба Н.Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. (социально-политический аспект). Одесса, 1998. 140 с.
- 33.Турба М.М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект): автореф. дис. канд. політ. наук. Одеса, 1998. С. 8, 10.
- 34.Мельничук Е.Б. Партизанское движение в Крыму (1941–1944 гг.). Симферополь, 2006. 244 с.; Мальгин А.В. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос». 1941–1944 гг. 2-е изд., доп. Симферополь, 2009. 188 с.; Романько О.В. Крым под

- пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944). Москва, 2011. 432 с.
35. Романько О.В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. Москва, 2014. 414 с.
36. Поляков В. Украинцы в партизанском движении Крыма // Сторінки воєнної історії. Вип. 14. Київ, 2011. С. 100–108.
37. Поляков В. Особливості організації і керівництва партизанським рухом в Криму в 1941–1944 роках // Краєзнавство. 2011. № 4(77). С. 116–120; Поляков В. Партизанские отряды Керченского полуострова – мифы и реальность // Сторінки воєнної історії України. 2012. Вип. 15. С. 42–50.
38. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 9.
39. Білоус О.П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 203 с.
40. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Київ, 2011. 590 с.
41. Капась І.А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 5–15, 18.
42. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2016. 40 с.
43. Жилюк В.М. Діяльність ОУН і УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2008. 19 с.
44. Кравчук Д.В. Радянський партизанський та підпільний рух на Рівненщині: дис. канд. іст. наук. Острог, 2015. С. 130–131.
45. Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945). Полтава, 2004. 288 с.; Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. 368 с.; Слоневский А., Яценко Л. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917–1953. Воспоминания, очерки, документы. Днепродзержинск. 1917–1953. Воспоминания, очерки, документы. Днепродзержинск.

- жинск, 2007. 372 с.; Постолатій В. Окупація. Кіровоград: Авангард, 2009. 83 с.; Бубнов В. Суми у 1941–1943 роках: офіціоз та дійсність. Суми, 2010. 76 с.
46. Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland, 2014. 164 с.
47. Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). Київ, 1994. 74 с.; Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. 255 с.; Іващук С.О. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни). Львів, 1997. 172 с.; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004. 704 с.; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ, 2005. 408 с.; Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Дніпропетровськ, 2012. 516 с.
48. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. 255 с.
49. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. С. 148–149, 168, 176.
50. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Дніпропетровськ, 2012. С. 11–12.
51. Там само. С. 44–46.
52. Там само. С. 268.
53. Там само. С. 269–291.
54. Там само. С. 310–311.
55. Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. Київ, 2001. 319 с.
56. Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. 98 с.
57. Кентій А., Лозицький В.С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ, 2005. С. 104.
58. Там само. С. 355–358.

- 59.«...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. Київ, 2006. 430 с.
- 60.Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. Москва, 2010. 670 с.
61. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. Київ, 2011. 576 с.
- 62.Гогун А. Советские спецслужбы в оккупированной Украине, 1941–1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. Київ, 2011. С. 34–49.
- 63.Гогун А. Сталинские командос. Москва, 2008. 477 с.; Гогун А. Сталинские командос. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2012. 527 с.
- 64.Гогун А. Сталинские командос. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2012. С. 487–500.
- 65.Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. 1994. № 2–3. С. 94–102.
- 66.Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. Київ, 1997. 104 с.; Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 1998. Вип. 6. С. 231–236; Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. Київ, 2009. 196 с.
- 67.Кульчицький С. Українські націоналісти у червоно-коричневій Європі // Сучасність. 1999. Ч. 4. С. 71–74; Кульчицький С. Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. 2000. № 2. С. 32–44; Кульчицький С. Захід очима Сходу, Схід очима Заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА // День. 2001. 16 березня; Кульчицький С. Борці за незалежність чи прислужники нацизму? З приводу полеміки щодо проблеми ОУН-УПА / С. Кульчицький // Політика і час. 2001. № 10. С. 72–83; Кульчицький С. Чи перебувала Україна під радянською окупацією? // День. 2007. 5 липня; Кульчицький С. Кому маємо дякувати за незалежність України? // День. 2011. 14 вересня; Кульчицький С. ОУН-УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // День. 2011. 14 жовтня.
- 68.Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. С. 148–149, 168, 176.

- 69.Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. Київ, 1996. 59 с.; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2006. 184 с.; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2009. 200 с.
- 70.Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. Київ, 1996. 494 с.; Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. Київ, 2000. 200 с.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. 576 с.; Сергійчук В. Український звиг: Закерзоння. 1939–1947. Київ, 2004. 840 с.; Сергійчук В. Український звиг: Волинь. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Сергійчук В. Український звиг: Наддніпрянщина. 1941–1955 Київ, 2005. 836 с.; Сергійчук В. Український звиг: Поділля. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Сергійчук В. Український звиг: Прикарпаття. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / Упоряд. В.Сергійчук. Київ, 2011. 816 с.
- 71.Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. Київ, 1996. С. 3–5.
- 72.Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 81–95.
- 73.Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ, 2004. С. 90–113.
- 74.Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ, 2002. С. 23.
- 75.Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / С.В.Кульчицький – кер. Київ, 2005. 53 с.
- 76.Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси. Київ, 2005. 495 с.
- 77.Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942

- рр.). Київ, 1999. 111 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 287 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. Київ, 1999. 220 с.; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Київ, 2005. 332 с.
78. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси. Київ, 2005. С. 183.
79. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 39–99, 189.
80. Киричук Ю. Історія УПА. Тернопіль, 1991. 67 с.; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі й вороги. Львів, 1997. 86 с.; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів, 2000. 304 с.
81. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). Львів, 1995. 102 с.
82. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 145–146, 413–414.
83. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.; Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...». Львів, 2012. 592 с.
84. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. 3rd ed. Englewood, 1990. P. 204–205.
85. Там само. P. 182, 189–190.
86. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958. 368 с.
87. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Львів, 1993. 657 с.; Косик В. Український національний рух опору (1941–1944). Реабілітувати чи визнати ОУН-УПА?. Стрий, 1993. 32 с.; Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939–1944. Київ, 2008. 184 с.; Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. Львів, 2009. 160 с.
88. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–50. Львів, 1973–2010.
89. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–23. Київ, 1995–2013.

- 90.Бедрій А. ОУН і УПА. Торонто, 1983. 64 с.; Лебедь М. Українська Повстанча Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу. Б.м., 1946. Ч. 1. 126 с.; Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен, 1953. 319 с.
- 91.Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Т. 2. Київ, 1994. С. 247–270.
- 92.Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Луцьк, 2007. 176 с.
- 93.Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ, 2006. 408 с.; Веденєєв Д.В. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Київ, 2006. – 568 с.
- 94.Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944). Львів, 2006. 497 с.
- 95.Стародубець Г.М. Українське повстанське підпілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2006. 527 с.; Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2008. 464 с.
- 96.Малюга В.М. Пропагандистські осередки ОУН і УПА, їх структура та діяльність у 1941–1944 рр. // Вісник Київського Славистичного університету. 2005. № 20. С. 119–127; Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. К., 2006. 215 с.
- 97.Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН // Український визвольний рух. № 3. Львів, 2004. С. 205–231; Ющенко К. Радіостанція УПА «Афродита»: «Ви чуєте голос вільної України...» // Історична правда. 2011. 11 червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/11/41933/>.
- 98.Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.
- 99.Бігун І. Голандці в УПА. Як втікачі з концтабору знайшли прихисток у повстанців // Історична правда. 2013. 17 липня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/17/130834/>
100. Лаврищук В.І. Жінки західної України у визвольному русі (1941–1950 рр.) // Матеріали Міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашиз-

- мом: наслідки та уроки». 4–5 травня 1995 р. Ч. 2. К., 1995. С. 15–17; Шевченко Н. Участь жінок в УПА // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного ун-ту ім. І.Франка. Зб. наук. пр. 1997. Вип. 1. С. 125–127; Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. 2004. № 3. С. 30–38; Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української повстанської армії / Т. Антонова // Український визвольний рух. 2007. № 10. С. 144–154; Мандрик М.В. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення) // Культура народів Причорномор'я. 2009. № 162. С. 129–134; Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках // Народознавчі зошити. 2013. № 4. С. 591–599.
101. Антонова Т. Жінка та її «мирні», напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух. 2007. № 9. С. 138–146.
102. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 123–141.
103. Гаврилов В. До історії молодіжної організації ОУН на Чернігвщині // Сіверянський літопис. 1996. № 5. С. 105–107; Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань. Тернопіль, 2001. 124 с.
104. Огороднік В.Ю. Підготовка кадрів служби безпеки організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 18 с.; Огороднік В. Підготовчо-виховна діяльність у відділах української народної міліції ОУН (Б) (липень-вересень 1941 року) // Часопис української історії. 2009. Вип. 11. С. 43–48.
105. Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Львів, 2011. 941 с.
106. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастро-

- фи. Львів, 2006. 144 с.
107. Деревінський В. Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. Київ, 2006. 149 с.
108. Дзьобак В.В. Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). Київ, 2005. С. 90–93.
109. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). Київ, 2002. 260 с.
110. Міткалик І. Українська Повстанча Армія – Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. Київ, 1992. С. 67–71; Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі й вороги. Львів, 1997. 86 с.; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Київ, 2005. С. 238–317; Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т.Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) // Сторінки воєнної історії. 2008. Вип. 11. С. 235–244; Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011. С. 183–206.
111. Стельникович С.В. Тарас Бульба-Боровець: нарис повстанської діяльності. Коростень, 2004. 138 с.; Стельникович С.В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. Житомир, 2007. 217 с.; Стельникович С.В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.; Стельникович С. Єврейська національна меншина України в політиці бульбівського руху // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 2009. С. 317–324; Стельникович С. Українська національно-демократична партія та її роль у діяльності Української Повстанської Армії Т.Бульби-Боровця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. С. 90–94.
112. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією

- в Галичині в першій половині 1944 року // Український визвольний рух. 2008. № 12. С. 74–116; Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український визвольний рух. 2009. № 13. С. 105–132; Пагіря О. Бої між УПА та 1-ю угорською армією на території Галичини у березні-вересні 1944 року // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Львів, 2010. С. 485–491; Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією в контексті геополітичної ситуації в Європі у 1943 р. // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Київ, 2011. С. 588–598; Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. № 1. С. 333–396.
113. Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Львів, 2014. 584 с.
114. Пагіря О. Переговори між представниками Організації українських націоналістів (ОУН(Б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 рр. // Український визвольний рух. 2010. № 14. С. 145–182.
115. Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.
116. Никончук О. Повстанська республіка на Волині // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. Луцьк, 2005. С. 72–87.
117. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: дис. канд. іст. наук. Рівне, 1995. 200 с.
118. Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011. 412 с.
119. Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2001. 196 с.; Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). Тернопіль, 2002. 144 с.

120. Мизак Н.С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2000. 223 с.; Старка В.В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 202 с.
121. Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.
122. Вегеш М., Сміян К. Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні і в роки Другої світової війни (1939–1944). Ужгород, 1998. 104 с.
123. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1956 рр.) // Сучасність. 2001. № 3. С. 85–97.
124. Підлубний В.М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 19 с.
125. Дуда А., Старик В. Буковинський рух в боях за українську державність. 1918–1941–1944. Чернівці, 1995. 271 с.; Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 20 с.
126. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2005. 23 с.
127. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН // Український визвольний рух. 2004. № 3. С. 16–29; В'ятрович В. Україно-угорські переговори // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. Львів, 2004. С. 158–163; В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. // Український визвольний рух. 2007. № 9. С. 125–137; В'ятрович В. Повстанський Гаврош Мандик Хасман // Історична правда. 2011. 8 червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/41955/>; В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти. URL: <http://www.chasipodii.net/article/2757/>
128. Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк – «Хмель» / Р. Забілий // Український визвольний рух. 2005. № 5. С. 192–202; Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів і постоїв рейдуючих відділів УПА // Український визвольний рух.

2006. № 6. С. 170–183; Забілий Р. Осип «Боксер» Хома: моряк і чемпіон з боксу, який став командиром УПА // Історична правда. 2011. 15 лютого. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/15/24576/>
129. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни // Український визвольний рух. 2004. № 3. С. 196–204; Марчук І. Формування та структура УПА-Північ // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. Львів, 2004. С. 111–120; Марчук І. Пам'яті голови Великого Збору УГВР Ростислава Волошина // Український визвольний рух. 2005. № 5. С. 167–176; Марчук І. Документи німецьких окупаційних органів про діяльність українського визвольного руху на Волині (1941–1944 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. 2008. Вип. 13. С. 127–134.
130. Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на території Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. 2000. Кн. 6. С. 54–72; Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух. 2007. № 10. С. 213–232.
131. Польова Н. Фотограф УПА: за матеріалами кримінальної справи на Івана Гаргата // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 2011. С. 651–660.
132. Степний Ю. Син Закарпаття. Українське революційне підпілля в Києві. 1941–1942 рр. Мюнхен, 1947; Сидор-Чарторийський М. Від Сяну по Крим. Нью-Йорк, 1951. 222 с.; Матла З. Південна похідна група. Мюнхен, 1952. 32 с.; Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958. 368 с.
133. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Жилюк В.М. – Рівне, 2007. – 215 с.; Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. / В.М. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
134. Озимчук О.Б. Рейди УПА на території Житомирщини в 1943 році // Малинщина у просторі і часі. Малин, 1996. С. 120–122.
135. Ковальчук І. Поширення впливу ОУН-Б на Житомирщину в 1941 році // Во-

- линські історичні записки. Зб. наук. праць. Т. 1. Житомир, 2008. С. 239–246; Ковальчук І. Діяльність структур ОУН на території Житомирської та західних районів Київської областей у 1942 році // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. Т. 5. Житомир, 2010. С. 91–98; Ковальчук І.В. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні-серпні 1941 р. // Історичні студії Волинського національного ун-ту ім. Л.Українки. 2010. Вип. 3. С. 86–92; Ковальчук І. До питання про діяльність рейдуючих і місцевих боївків УПА на території Житомирської області в 1943 році // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації. Київ, 2011. С. 580–587.
136. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2005. С. 126–140; Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943) // Україна модерна. 2008. № 2(13). С. 115–130.
137. Олійник О. Боротьба ОУН-УПА проти окупаційного режиму на Хмельниччині // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 74–77; Олійник О.В. Український національно-визвольний рух в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941–1944) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І.Огієнка. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 18. С. 366–376.
138. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси. Суми, 2001. 192 с.; Іванущенко Г. «Будьте в деле О.У.Н. безпощадны...», або хто здав Гестапо українське підпілля на Сумщині в 1942 році? // Сумський історичний портал. URL: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovoji-vijni-bojovi-diji-okupatsiji-rukhn-oporu/item/396-budte-v-dele-oun-bezposhchadny-abo-khto-zdav-hestapo-ukrainske-pidpillia-na-sumshchyni.html>; Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині // Український визвольний рух. 2004. № 3. С. 260–272; Іванущенко Г. Підпілля ОУН–УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб // Діяльність підпілля ОУН на Сході Украї-

- ни. Зб. ст. Дніпропетровськ, 2010. С. 79–103; Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження) // Історична правда. 2011. 18 січня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/16197/>; Іванущенко Г. Націоналістичне підпілля на Роменщині в роки II Світової війни // Сумський історичний портал. – 2011. – 10 листопада. URL: <http://history.sumynews.com/>; Іванущенко Г. Семен Сапун – керівник підпілля ОУН на Сумщині // Український визвольний рух. 2011. № 15. С. 215–228. URL: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovoji-vijni-bojovi-diji-okupatsiji-rukh-oporu/item/43-semen-sapun-kerivnyk-pidpillia-oun-na-sumshchyni.html>.
139. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1. Київ, 2006. 156 с.; ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. Суми, 2009. 232 с.
140. Малигін А. Нариси історії ОУН-УПА. Вінниця, 1990. 30 с.
141. Бокій Н., Житков О., Козир І. Національний рух Опору 1941–1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2007. С. 86–96.
142. Хобот П., Куделя Д. И стал Днепрпетровск... столицей // Днепровская панорама. 1993. 23 сентября; Хобот П., Куделя Д. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Борисфен. 1993. № 11; 1994. № 1–2; Куделя Д. Дніпропетровських «бандерівців» німці розстрілювали як і комуністів // Наше місто. 1994. 23 серпня.
143. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. Дніпропетровськ, 2010. 132 с.
144. Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.; Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 277 с.

145. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Дніпропетровськ, 1998. 84 с.; Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору в Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Дніпропетровськ, 2004. 294 с.
146. Харченко Н.М. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки другої світової війни // Грані. 2001. № 5–6. С. 37–39.
147. Шляхтич Р., Хобот П. Діяльність підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941–1944 рр.) // Мандрівець. 2013. № 4. С. 43–48; Шляхтич Р., Хобот П. Створення Південної похідної групи ОУН(Б) та її діяльність протягом 1939–1941 років // Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 20. С. 174–188; Шляхтич Р.П. Діяльність підпілля ОУН (Б) на Донеччині в роки окупації України 1941–1944 роки (за збірником документів «ОУН на Донеччині. Том І») // Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції. С. 179.
148. Мороко В.М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. 1997. Вип. 2. С. 152–164.
149. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. 2006. № 8. С. 153–163; Щур Ю. На шляху до національного порозуміння: еволюція етнонаціональної концепції ОУН під впливом діяльності на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. 2007. Вип. XXI. С. 233–236; Щур Ю. Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни // Наукові праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту. 2008. Вип. XXII. С. 109–117; Щур Ю. Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис. Запоріжжя, 2009. 52 с.; Щур Ю. Нацистські репресії проти ОУН на Запоріжжі // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. Дніпропетровськ, 2010. С. 69–78; Щур Ю. Діяльність ОУН-Р у м. Запоріжжя у 1940-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. Вип. XXX. Запоріжжя, Просвіта, 2011. С. 83–90.
150. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на

- Східноукраїнських землях. Запоріжжя, 2006. 68 с.; Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.). Запоріжжя, 2011. 200 с.
151. Щур Ю. ОУН на Дніпропетровщині у боротьбі з німецьким тоталітаризмом // Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (документи і матеріали). Дніпропетровськ, 2010. С. 24.
152. Веденеев Д. Особливості спеціальної діяльності українського націоналістичного підпілля у центральних та південно-східних регіонах Української РСР (1941 – кінець 1940-х рр.) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Наук. збірник. Київ, 2011. С. 361–366.
153. Черномаз Б. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 роках. Умань, 2002. 401 с.; Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. Севастополь, 2003. 78 с.; Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кн. 5: Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці, 2006. 352 с.
154. Друмов В.І. Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (36. ст.). 1999. Вип. 7. С. 141–145; Зайцев Ю. Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. Миколаїв, 2006. 11 с.
155. Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. 36. ст. Дніпропетровськ, 2010. С. 104–128.
156. Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.; Добровольський С. ОУНівське підпілля Донеччини. Павлоград, 2009. 35 с.; Добровольський О. Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. 36. ст. Дніпропетровськ, 2010. С. 50–68.
157. Вінцковський Т.С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 2007. № 5. С. 123–134.
158. Горбуров Є.Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 2002. 246 с.; Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон, 2003. 340 с.; Ко-

- вальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр. Київ, 2011. 80 с.
159. Медведок П. Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Київ, 1992. С. 186–193.
160. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 10–11.
161. Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. Київ, 2003. 57 с.
162. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ, 2005. С. 3–20.
163. «Це потрібно не мертвим – це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину // День. 2005. 9 травня.
164. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. С. 19–20.
165. Гогун А. Советские спецслужбы в оккупированной Украине, 1941–1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Київ, 2011. С. 36.
166. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. В 3-х т. Т. 3. Київ, 1975. С. 415; Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. Київ, 1980. С. 252.
167. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 247.
168. Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. С. 256, 270–271.
169. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 255.
170. Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. С. 37.

171. Гогун А. Сталинские командос. С. 342.
172. Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. С. 36.
173. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. Київ, 1982. С. 73.
174. Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. Київ, 1980. С. 252.
175. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1961. С. 459.
176. Чайковский А.С. За нами Большая земля. Київ, 1990. С. 131.
177. История Великой Отечественной войны Советского Союза В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1961. С. 493.
178. Рипли Т. Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне. 1939–1945. Москва, 2010. С. 285.
179. Коваль М.В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1969. № 7. С. 40.
180. Безсмертя. Книга пам'яті України. С. 307.
181. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 152–171.
182. Нефьодов Д.В. Висвітлення підпільно-партизанського руху у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) на сторінках «Українського історичного журналу» // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту ім. В. Сухомлинського збірник наукових праць. 2010. Вип. 3–29: Історичні науки. С. 290–309.
183. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 182–183.
184. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2012. С. 184, 194.
185. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 281.

186. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Київ, 1985. С. 418; Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных. Київ, 1988. С. 311; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. С. 270.
187. Кентий А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тылу вермахту в Україні (1941–1944). Київ, 2005. С. 15–16; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. С. 297–298.
188. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 245; Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ, 2000. С. 392.
189. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Київ, 2011. С. 10.
190. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 152–171.
191. Кентий А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 95–96, 98; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 142.
192. Бузейчук В. Іншоціональні підрозділи УПА // Музеї України: науково-популярний журнал. 2009. № 3. С. 34–36.
193. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ, 2010. С. 96–97.
194. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...». Львів, 2012. С. 234–235.
195. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська (1917-1995). Львів, 1996. С. 42, 46.
196. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Т. 1: Волинь. Рівне, 2008. С. 32; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Т. 1. Рівне, 2008. 216 с.

РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ

4.1. Польський та єврейський рухи Опору в Україні у сучасних публікаціях

Завдання будь-якої історіографічної праці полягає не тільки в узагальненні вже здійсненого для наукової розробки проблеми, а й в окресленні подальших напрямів досліджень. Немає сумніву, що кожен аспект історії руху Опору в Україні має значну перспективу подальших пошуків за умови залучення нових джерельних комплексів та вдосконалення методологічних підходів. Разом з тим існують напрями, в яких за умови докладання певних зусиль можуть бути досягнуті відчутні наукові прориви. Найбільш перспективну проблематику недостатньо досліджених аспектів теми можна об'єднати у три групи: польський і єврейський рухи Опору, цивільний спротив, історична антропологія в дослідженнях з історії руху Опору.

Якщо науковий доробок з історії радянського й українського рухів Опору є вагомим і продовжує викликати дослідницький інтерес, то про історію діяльності польського й єврейського рухів Опору аналогічними здобутками цього не скажеш. Реконструкція цілісної історичної картини організованої боротьби поляків та євреїв проти нацистів ще далека від завершення. Розглянемо стан вивчення цієї тематики докладніше.

Наявність значної маси етнічних поляків у Східній Галичині і Західній Волині створювала умови для розгортання діяльності у цих регіонах польських антифашистських організацій. У більшості міст, сільських районах навколо Львова, на Тернопільщині поляки взагалі кількісно переважали українське населення. Незважаючи на численні факти, радянська історіографія ігнорувала існування в західних областях України польського руху Опору. Польські антифашисти некомуністичного спрямування згадувалися тільки в окремих публікаціях та й то в негативному ключі. Так, автори однієї з колективних монографій зазначали: «великої шкоди мобілізації польського народу на антифашистську боротьбу завдавала польська реакція, яка в ім'я своїх класових інтересів перешкоджала її розвитку..., проводячи... лінію

утримання від антифашистських дій», «все більш підступно діяло проти польського народу і польське реакційне підпілля» [1]. Немає жодної згадки в радянській літературі про організоване Армією Крайовою при наближенні до міста радянських військ антигітлерівське повстання у Львові.

Ситуація змінилася лише на рубежі ХХ–ХХІ ст. Абсолютна більшість українських фахівців висвітлює діяльність польського руху Опору в Західній Україні з точки зору українсько-польських взаємин, у центрі яких перебуває «Волинська трагедія» [2]. Стосовно цієї сумної сторінки нашої минувшини між істориками обидвох країн точиться активна дискусія, часто з полярними оцінками подій.

Зосередженість на польсько-українських справах витиснула з поля зору польсько-німецькі взаємини в Україні. З цієї причини боротьба поляків проти нацистів розглядалася дослідниками тільки епізодично. Спеціально присвячені питанням антифашистської діяльності польських нелегальних структур лише кілька наукових статей. Донині в незалежній Україні так і не створено комплексної праці, яка б охоплювала всі аспекти антифашистської боротьби польського руху Опору на українських землях. Втім, навіть проведена дослідницька робота дала змогу реконструювати процес виникнення, основні напрямки діяльності, чисельність, дислокацію, організаційну структуру, командний склад формувань польського Опору. Менш помітними є успіхи у вивченні пропагандистської, саботажної, диверсійної, бойової діяльності поляків власне проти гітлерівських окупантів.

За роки незалежності було захищено кілька дисертацій, які спеціально або у ширшому контексті вивчали історію польського руху Опору [3]. Кілька розвідок з теми опубліковані П. Поліщуком [4] та В. Токарським [5]. Зокрема В. Токарський докладно розібрався в доволі складній організаційній структурі та керівному складі неоднорідного польського підпілля на Західній Україні у 1939–1941 рр. Він же оприлюднив кількісні показники результатів радянських репресій проти нелегального Союзу збройної боротьби. Упродовж 1943 р. на Волині постало до 188 осередків (пляцуків) польської самооборони, які охопили 40% польських поселень. Ще одним важливим чинником створення баз самооборони і партизанських загонів для командування АК став масовий вступ поляків до комуністичних партизанських загонів.

Так, до липня 1944 р. у Львівській окрузі АК організувала 20 партизанських загонів, які разом з місцевою самообороною об'єднували близько 3 тис. осіб. Наприкінці 1943 р. збройне підпілля АК на Тернопільщині нараховувало 11 тис. осіб [6]. Загальна чисельність вояків АК в Західній Україні, за даними М. Вовка, сягала 43 тисяч [7].

Серед українських дослідників, які займалися історією польського руху Опору в Україні слід відзначити тернопільчан О. Гайдая, Б. Хаварівського і В. Ханаса, які у своїх здебільшого науково-популярних виданнях ввели до наукового обігу матеріали фонду Армії Крайової з колишнього архіву Тернопільського обкому компартії. Їх розвідки присвячені як періоду 1939–1941, так і 1941–1945 рр. [8] На думку авторів книги «Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині», різноманітність підпільних організацій у регіоні свідчила, з одного боку, про масштаби опору, а з іншого, – про особисті амбіції і хаос, викликаний блискавичним руйнуванням польської держави. Дослідники констатували, що в історії польського руху Опору в Західній Україні у 1939–1941 рр. залишається багато невирішених питань, праці українських та польських істориків мають фрагментарний характер і не можуть претендувати на статус завершених монографічних досліджень [9].

На переконання цього колективу авторів, серйозною перешкодою в діяльності польського підпілля були недбалість і легковажність, що призводили до проникнення провокаторів і провалів. Зауважимо, що недостатня конспірація була спільною рисою польського, українського і радянського підпілля. Врешті-решт, автори підсумовують, що в умовах радянської тоталітарної системи польське підпілля на «східних кресах» у 1939–1941 рр. не виконало і не могло виконати головні завдання, поставлені перед ним військово-політичним керівництвом Польщі на еміграції. Однак саме це підпілля стало перехідною ланкою від офіційних структур польської держави до підпільної Армії Крайової [10].

Значну увагу організації польського руху Опору приділив А. Русначенко. Він зазначив, що на західноукраїнських теренах виникло два національних підпілля – польське й українське, та дві партизанські армії – АК та УПА. Окрім того, діяли радянське підпілля і партизани. Якщо до радянського руху Опору поляки ставилися

нейтрально або позитивно, то з ОУН-УПА у них виникла жорстока конфронтація. Після низки боїв між 27-ю дивізією АК та підрозділами УПА у січні-березні 1944 р. під контролем поляків опинилася територія з чотирьох повітів у районі Володимир-Волинського [11].

Системним осмисленням феноменології польського Опору в Україні позначені праці І. Ільюшина [12]. Дослідник вважав, що діяльність Армії Крайової на польських та українських землях відрізнялася за формами, характером і періодами. Зокрема, боротьба з українським самостійницьким рухом стала для АК на цій території пріоритетною. Партизанські загони Армії Крайової були сформовані на Волині уже після початку антипольської акції ОУН-УПА [13].

Польське підпілля, представлене найперше загальнопольською організацією Союз збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*), уже від початку 1940 р. розгорнуло в Західній Україні активну діяльність з метою підготовки збройного виступу вже навесні цього ж року. Окрім СЗБ діяли й інші підпільні формування.

Польське підпілля займалося підготовкою саботажно-диверсійних акцій, включно з диверсіями на залізницях, організацією терактів проти чекістів і міліції, плануванням збройних повстань, у тому числі у Львові. Унаслідок депортацій, репресій й інфільтрації своїх агентів у польське середовище з другої половини 1940 р. НКВС зміг практично паралізувати діяльність СЗБ і поставити її під контроль своєї агентури. На відміну від німецької зони окупації в радянській зоні до літа 1940 р. діяльність польського підпілля була паралізована. Усього з вересня 1939 по червень 1941 р. на території Західної України радянські спецслужби викрили 340 організацій і груп польського опору, 9949 причетних до їх діяльності заарештували, до вищої міри покарання засудили 124 особи [14]. У відсотковому відношенні у Львівському окрузі залишилися незаарештованими тільки 25% польських підпільників, у Станіславському – 40% [383, с. 157]. Репресії посіяли страх і розгубленість серед польського населення, але головним результатом цих провалів стала відмова Головного командування СЗБ від планів збройного повстання проти «советів». З того часу пріоритетним завданням стало збереження сил і розгалуження впливів нелегальної мережі.

Дошкульних ударів зазнали поляки і від німців улітку 1942 р., коли польське підпілля на Волині було практично знищене. Головне командування у Варшаві заборонило підпільну діяльність у цьому краї, окрім допомоги саботажно-диверсійній організації «Вахляж». Однак упродовж наступного року підпільну мережу було відновлено. На думку І. Ільюшина, втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів до УПА покращила умови діяльності польського підпілля в містах і містечках, але погіршила у сільській місцевості. Як і ОУН-УПА, польський рух Опору переходить до активної протинімецької боротьби лише наприкінці 1942 – на початку 1943 р. У другій половині 1943 р. на Волині налічувалося 9 польських партизанських загонів чисельністю 1200 бійців, до яких долучалося 3600 озброєних членів самооборони. І. Ільюшин називає створену у 1944 р. 27-му Волинську дивізію АК однією з найпотужніших бойових одиниць польського руху Опору взагалі. У цей же період волинська УПА мала 10–15 тисяч вояків [16].

Польський рух Опору в Західній Україні з самого початку мав кадрову і матеріальну підтримку з Центральної Польщі та від лондонського уряду. 18 березня 1944 р. поблизу села Чишки Львівської області Армія Крайова отримала перший англо-американський вантаж зі зброєю, скинутий з повітря. До липня цього року загоны АК отримали 24 повітряні вантажі від західних союзників. У такий спосіб вдалося передати на озброєння АК 1000 автоматів і півмільйона набоїв до них, 1000 пістолетів, 80 кулеметів, 2,5 тис. ручних гранат, вибухівку [17].

І. Ільюшин приділив певну увагу протинімецьким діям поляків, які доволі часто співпрацювали з радянськими військами і партизанами. Так, місцевий польський загін «Кедиву» на чолі з К. Войчеховським спільно з радянським загonom Б. Крутікова висадили в повітря залізничний міст в районі Плухова на Бродівщині. Польська самооборона Гути Пеняцької на чолі з М. Шерочуком надала допомогу радянському розвіднику М. Кузнецову в його поїзді до Львова. Під час спільних дій з частинами Червоної армії 27-а Волинська дивізія АК забезпечила постійну переправу через р. Західний Буг для радянських партизанських загонів, захопила залізничні станції Туропин і Турійськ, чим перерізала сполучення між Ковелем і Володимир-Волинським [18].

Із наближенням до західноукраїнських теренів Червоної армії, керівники Польської підпільної держави спланували масовану акцію «Буря» (Burza). Політична мета акції полягала в тому, щоби напередодні приходу радянських військ підняти збройне повстання проти нацистів, захопити деякі великі міста, встановити там правління лондонському уряду і представити себе як єдину законну владу на польських, західнобілоруських і західноукраїнських землях. Наявні в Західній Україні польські сили мали лише прикривати протинімецьке повстання саботажно-диверсійними акціями, серцем якого мала стати Центральна Польща.

У першій половині березня 1944 р. АК спільно з радянськими військами провела координовану диверсійну операцію на шляхах Тернопіль–Красне, Тернопіль–Потутори, Броди–Красне, а також бої в Тернополі та Микулинцях. Як на Волині, так і в Галичині поляки пустили під укіс або серйозно пошкодили значну кількість німецьких ешелонів, підірвали кілька мостів, пошкодили телеграфні лінії, вчинили напади на автоколони. Кульмінацією акції «Буря» в Західній Україні стали спільні бої і визволення Львова 22–27 липня 1944 р. силами радянської армії за сприяння 5-ї піхотної дивізії АК (3 тис. вояків) і 14-го полку уланів. Командувач Львівського округу АК мав у своєму розпорядженні 7 тис. вояків. Проте польським планам самотужки захопити Львів здійснитися не судилося, а після звільнення міста та загалом території краю «совєти» примусили більшість формувань АК роззброїтися [19].

Помітна збройна активність польського і радянського рухів Опору на західноукраїнських землях свідчила про те, що ОУН-УПА не вдалося стати повноправними господарями не тільки у Центральній і Східній Україні, а й у Галичині та на Волині. Українське Полісся і значна частина Волині перебували під контролем радянських партизанів, сільські райони компактного проживання поляків та переважна частина західноукраїнських міст симпатизували Армії Крайовій.

Якщо порівнювати специфіку незбройних методів протидії окупантам в Україні та сусідній Польщі, можемо побачити суттєві відмінності. Поляки багато уваги приділяли питанням вищої і середньої освіти, наукової і видавничої діяльності, соціальної допомоги [20]. Наприклад, представники Польської підпільної держави змогли створити широку мережу нелегальної освіти. У підпіллі діяло багато загальноос-

вітніх шкіл, які охопили майже 70% дітей і молоді (близько 1 млн. осіб). Також функціонували таємні університети та інші вищі школи, в яких навчалося 11 тис. студентів. Ці конспіративні вищі вручили дипломи магістрів майже 1400 особам, в них було захищено 113 докторських і 33 габілітаційні наукові праці. За матеріальної допомоги польського уряду на еміграції виходило друком понад 1000 найменувань часописів, наукових і літературних праць. З 1940 р. у Польському генерал-губернаторстві діяла Головна опікунська рада, яка поширила свою діяльність на все польське населення. Для допомоги нужденним, вимушеним переселенцям, біженцям вона розпоряджалася добровільними пожертвами як з краю, так і з-за кордону. Наприкінці 1942 р. була створена Рада допомоги євреям («Жегота»), члени якої надавали посильну допомогу невільникам гетто: переховували людей, збирали для них їжу й одяг, виготовляли фальшиві документи [21]. Серед іншого, активісти «Жеготи» врятували кілька тисяч дітей зі Львівського гетто.

Нічого подібного представники ані радянського, ані українського рухів Опору досягти не змогли. Перші через докорінну відмінність менталітету і зосередженість на концепції «всенародної війни» з акцентом на збройні і диверсійні форми боротьби, а другі, – через відсутність необхідних державних структур, матеріальних і людських ресурсів.

Зрештою, з проаналізованих текстів можна зробити висновок, що антифашистська боротьба сил польського руху Опору в Західній Україні не була завданням пріоритетним. Мало того, вона обумовлювалась і підпорядковувалась реалізації інших завдань: суперництву з українськими самостійницькими формуваннями та намаганням домогтися від СРСР визнання лондонського уряду і довоєнних кордонів Польщі. Жоден з вітчизняних дослідників історії польського руху Опору в Україні не подав узагальнені дані про результати антифашистської боротьби поляків. Не до кінця вивченою і систематизованою залишається структура підпільних і партизанських формувань поляків на західноукраїнських землях, соціальний склад організацій і загонів. Відсутні спеціальні дослідження про формування польського руху Опору, непідконтрольні АК, як то НСЗ, Селянські батальйони, Гвардія Людова. Також не розроблено періодизацію антифашистської діяльності польського руху Опору.

Серед національно-політичних течій руху Опору в Україні найменше дослідженою є організована боротьба єврейського народу. Значна частина громадян єврейської національності боролася з фашизмом у складі радянського, українського і польського рухів Опору. Ш. Спектор і Г. Розенблат, залучивши раніше невідомі архівні матеріали, розкрили участь євреїв у радянському русі Опору [22]. Ш. Спектор навів статистичні дані про кількість євреїв у різних партизанських формуваннях України, розповів про особисті долі деяких героїв. О. Гогун показав боротьбу осіб єврейської національності в лавах як радянських, так і українських антифашистських формувань [23].

У 2010 р. захистила свою дисертацію О. Трепачова, яка окремий підрозділ присвятила боротьбі євреїв проти нацистського геноциду. Вона поділила цю боротьбу на дві складові: «протистояння» (вчинення активних дій з метою самозбереження, що включали ухиляння від розпоряджень окупантів, саботаж, втечу) та «опір» (перш за все, збройний). Дослідниця склала списки євреїв-учасників руху Опору у Дніпропетровській області [24].

Втім, євреї боролися з нацизмом не тільки у складі радянських, українських, польських антифашистських формувань, а й створювали власні незалежні партизанські загони і підпільні організації, які можна об'єднати поняттям «єврейський рух Опору». На виникнення особливого єврейського Опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, яка передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення. Тож специфіка єврейського Опору визначалася його територіальною ізоляцією від решти населення й особливостями окупаційної політики щодо євреїв з боку нацистів.

І. Альтман у шостому розділі своєї книги простежив найпоширеніші методи спротиву євреїв. До них він відносив прагнення будь-що зберегти життя власне і своїх близьких, невиконання розпоряджень влади, нелегальні виробництво і торгівлю, спроби дати фізичну відсіч, намагання сховатися або втекти, ухиляння від реєстрації чи роботи, підробку «арійських» документів, мужню поведінку під час страт, акти самогубства, прояви солідарності і добротності, передсмертні слова про відплату катам. Також автор звертає увагу на умови, в яких здійснювався опір

євреїв: надзвичайна складність організованого опору обумовлювалася майже повною відсутністю чоловіків призовного віку, а також безжальною системою колективної відповідальності і заручництва [25].

М. Тяглий подав таку типологію єврейського спротиву Голокосту: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення і діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне і духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної і людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище і втечі, збройний опір (підпільна і партизанська діяльність, повстання) [26].

З точки зору одного з фахівців з цієї проблематики С. Єлисаветського, який залучив матеріали російських, польських, білоруських, ізраїльських архівів, єврейський рух Опору на території України був представлений розрізненими бойовими групами, які утворювалися у відповідних гетто. Тільки у Волинській і Ровенській областях виникло 18 єврейських бойових груп, зокрема у Любомлі, Шацьку, Маневичах, Дубно, Рафалівці, Дубровиці. Ці групи займалися облаштуванням схованок для євреїв на території гетто, збиранням зброї, організацією взаємодопомоги і втеч, індивідуальними терактами. Трагічним апофеозом їх діяльності ставали повстання або збройні виступи під час повної ліквідації того чи іншого гетто, що супроводжувалося масовим винищенням єврейського населення. Так сталося у волинських гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина. Кременецьке гетто боронилося цілий тиждень, тільки за два перші дні опору було вбито 16 німців і поліцаїв. Найбільш підготовлений опір чинили 60 підпільників з тучинського гетто. Більшість з них загинули, але їх героїзм дав змогу утекти від карателів двом тисячам приречених на знищення людей [27].

У Галичині потужні бойові групи діяли у Львівському гетто і таборі примусової праці у Бродах. Збройні виступи відбулися у Рогатині, Борщові, Бродах. Найбільшою резонансною акцією стало кількадедне повстання восени 1943 р. ста двадця-

ти єврейських підпільників під час остаточної ліквідації нацистами Янівського концтабору зі львівськими євреями, де ще залишалось 5 тис. ув'язнених. О. Гогун і Ж. Ковба наводять документ, в якому повідомлялося: «Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і бритвами, різали горлянки і розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і протягом певного часу обстрілювала німців... Вбито 40 німців, всіх євреїв замордовано» [28].

Іноді єврейські боївкарі проводили операції за межами своїх гетто або створювали свої партизанські загони. Так, напередодні ліквідації Борщівського гетто на Тернопільщині підпільники перебралися у сусідній ліс. Звідти 17 листопада 1943 р. вони здійснили напад на Борщівську в'язницю і звільнили 50 арештантів. Перші єврейські партизанські загони і групи виникли на Волині у 1942 р. Одну з партизанських груп чисельністю у 12 бійців сформували колишні міліціонери м. Сарни Ровенської області М. Місюра та Е. Бакальчук. Другу єврейську партизанську групу створив радянський офіцер О. Абугов, який утік з полону у Ковелі. Невдовзі обидві групи підпорядкувалися радянським партизанам і об'єдналися в радянський партизанський загін ім. Ворошилова під командуванням М. Місюри [29].

С. Єлисаветський згадав про діяльність й інших єврейських партизанських загонів у Прикарпатті і на Волині, які спочатку діяли самостійно, а потім приєдналися до радянського руху Опору. Узагальнених кількісних даних про єврейський рух Опору в Україні у статті не подається. Проте дослідник навів дані про участь 2929 євреїв у підпільній і партизанській боротьбі на території України, з яких 306 обіймали різні командирські посади, 26 – керували партизанськими загонами й об'єднаннями, більше трьохсот з них загинули в боях. Також С. Єлисаветським відтворено біографічні портрети сотень євреїв – учасників радянського руху Опору [30].

В інших регіонах України про існування самостійних єврейських партизанських загонів або сильних підпільних організацій майже нічого не відомо. На нашу думку, причинами цього стали два фактори. Перший визначався набагато меншою здатністю євреїв, які давно жили під більшовицькою владою, до самоорганізації, другий обумовлювався значно меншою кількістю громадян цієї національності на

території Центральної і Східної України. Частина з них встигла евакуюватися, інші були масово знищені нацистами в перші місяці окупації.

Підсумовуючи, слід констатувати, що вивчення історії єврейського руху Опору в Україні залишається неповним. Як правило, дослідники предметом своїх наукових пошуків обирають участь осіб єврейської національності у будь-яких формах спротиву окупантам. На нашу ж думку, настав час виокремити історію організованого і політично незалежного єврейського руху Опору (підпілля і партизанки) в окреме дослідження. За суттєвої обмеженості джерел історики вже провели величезну роботу. Однак евристичні можливості потенційної джерельної бази ще далеко не вичерпані. Потрібно продовжити збирання усних свідчень про єврейський опір на території України. Велике поле діяльності чекає на істориків у румунських, угорських, польських архівах. Подальше наукове опрацювання цієї теми має орієнтуватися на комплексну реконструкцію наступних аспектів: форми і види єврейського опору, партизанські загони, підпільні організації в гетто, збройні повстання в гетто, індивідуальні стратегії спротиву, міжнаціональні форми солідарності у протидії окупантам.

4.2. Цивільний спротив і його місце в історії руху Опору

Окрім організованих форм руху Опору, саме спротив цивільного населення відіграв важливу роль у поразці та вигнанні загарбників з української землі. Згідно з особливостями мотивації цивільного спротиву, його організаційної та ідеологічної неформленості, його не можна відносити ні до радянського руху Опору, ні до будь-якої іншої організованої національно-політичної течії Опору в Україні. Цивільний неорганізований спротив мирного населення окупантам слід вважати окремою формою антифашистського руху Опору в Україні, серед представників якого були люди різної політичної орієнтації або зовсім аполітичні [31]. З цієї причини цивільний опір заслуговує на окреме дослідження, що видається принципово важливим для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому.

Як слушно зазначив А. Борозняк, зростання інтересу до історичної антропології спонукало професійних істориків піддати перегляду саме поняття антифашистської боротьби. До нього стали включати не тільки акції організованих антифашистів, а й ізольовані один від одного і раніше невідомі загалу вчинки громадян, які зберегли людяність і знайшли в собі мужність протистояти варварській машині знищення людей. У мас-медіа стали звичними заголовки «тихі», «забуті» або «неоспівані» герої. У Німеччині такі акції отримали назву «Опір рятувальників» (Rettungswiderstand), а їх учасників стали називати «інші німці» («другие немцы», «anderen Deutschen»). Раніше ці особи не визнавалися учасниками руху Опору ані в Східній, ані в Західній Німеччині. Американський історик Ф. Штерн радив сучасним німцям пишатися не лише тими, хто свідомо виступав проти режиму, а й тими, хто «зумів спонтанно зберегти гідність». Рецензуючи резонансну книгу «Інші німці» німецького історика С. Мадієвського [32], А. Борозняк ставить важливі запитання, які повною мірою є актуальними і для України: «Якби автор рецензованої книги обмежився лише викладенням фактів, його заслуги... були б уже очевидні. Але він іде далі, розглядаючи проблематику рятувальників в контексті еволюції історичної пам'яті. Чому подвиги конкретних рятувальників залишались невідомими, хоча про це говорилося у низці показів свідків? Чому історія німців, котрі брали участь у ря-

туванні людей від загибелі... здобула в ФРН... суспільне визнання тільки після демонстрації художніх фільмів «Список Шиндлера» (1994, режисер С. Спілберг) і «Піаніст» (2001, режисер Р. Поланскі)? Очевидним є успішний розвиток «нової біографічної історії», предметом якої – на основі розуміння органічного взаємозв'язку мікро- і макроісторії – є життєписання простих, малопомітних людей. Торкаючись ролі телебачення, слід сказати, що прогрес історичної науки в ФРН незрідка досягається в пограничній зоні – між історичним знанням і суспільною свідомістю» [33].

Як у радянські часи, так і тепер, цивільний спротив серйозно недооцінений з точки зору впливу на організовані форми руху Опору та внеску у боротьбу з окупантами. Збройна боротьба справді стала найбільш ефективною там, де для неї були сприятливі умови. Але там, де цих умов не було (в містах, степових районах), найефективнішою формою боротьби став спротив мирного населення. Хоча показати важливість цивільного спротиву у цифрах доволі важко, при уважному погляді на цей феномен він набуває матеріальних обрисів.

Наприклад, стихійний опір на Волині набрав такого розмаху, що примусив ОУН-Б перейти до формування партизанських загонів, адже ситуація почала виходити з-під її контролю, як визнавали самі провідники організації. Якби ОУН-Б не сформувала УПА, то волиняки пішли б у радянську партизанку, до бульбівців або в «білі» партизани. Таким чином, не ОУН-Б привела людей до лісу, а люди привели туди ОУН-Б. Цей випадок показує силу впливу суспільних настроїв і наростання народного опору на політичні сили й обстановку на окупованій території. Аналогічний тиск громадськості відчували на собі керівники Армії Крайової.

Ще один приклад наводить І. Дерейко. Коли невдоволення місцевого люду «новим порядком» почало зростати, воно стало все більше підтримувати партизанів і підпільників, що призвело до активізації останніх. Натомість лояльність і боєздатність колабораціоністських структур різко впала. Як наслідок, поліція була більше не змозі подолати «повальний пасивний саботаж» населення, а тим більше боротися з партизанами. На середину 1942 р. навіть збір продовольства і мобілізацію на роботу до Німеччини довелося перекласти на німецькі військові і поліційні частини [34]. Відповідно, особовий склад і техніка цих підрозділів відволікалися з фронту, на

якому дефіцит людських і матеріально-технічних резервів зростав з кожним місяцем.

Важливість співпраці населення з окупаційною владою деякі далекоглядні німецькі аналітики усвідомили ще на початку радянсько-німецької війни. Характерною у цьому відношенні є позиція начальника диверсійної служби абверу групи армій «Південь» Т. Оберлендера, у звітах якого давався найбільш глибокий і об'єктивний аналіз подій і процесів, що відбувалися на окупованій території, і прогнози якого на подальший розвиток ситуації вивилися найточнішими. Він розумів, що настрої мирного населення були одним з тих важливих чинників, що впливали на хід і результати війни в цілому. Т. Оберлендер в листі до командувача групи армій «Південь» наголошував: «Зброя, воєнна економіка і психологія під час тотальної війни – рівнозначні. Якщо немає мінімуму одного з цих факторів, що здійснюють вирішальний вплив на результат війни, то він знижує успіхи інших... Правильне поводження з населенням окупованих територій має дуже велике значення» [35]. 28 жовтня 1941 р. Т. Оберлендер написав про можливості економічного використання України таке: «Набагато більшою небезпекою, ніж активний спротив партизанів, тут є пасивний опір – трудовий саботаж, у подоланні якого ми маємо ще менші шанси на успіх» [36]. Голос цього аналітика залишився непочутим у вищих ешелонах влади Рейху, які були осліплені переконанням у своїй «зверхності» над слов'янами.

Радянська історична наука визнавала велике значення цивільного опору (у радянській термінології – «масовий саботаж»). У 1965 р. наголосив на важливості поглибленого вивчення «боротьби неозброєного населення» проти окупантів А. Курносов [37]. У 1975 р. В. Нем'ятий висловив переконання в необхідності всебічного вивчення цієї форми боротьби, побачивши в цьому велику практичну й ідеологічну користь: «По-перше, це дає можливість розкрити класову сутність боротьби радянських людей; нерозривний союз і єдність дій робітників, селян та інтелігенції... По-друге ... дає змогу судити, що боротьба радянських людей в тилу ворога не тільки за соціально-політичним змістом, а й за кількістю учасників була всенародною. По-третє, показує величезну організаторську роботу Комуністичної партії, її місцевих підпільних органів...» [38].

В. Клоков звертав увагу на те, що економічний саботаж завдавав окупантам не менших втрат, ніж збройні напади і диверсії. Він зазначав, що активну участь у боротьбі могла взяти лише невелика частина населення. Діти, літні люди, інваліди, багатодітні матері не могли проводити не тільки збройну, а й диверсійну діяльність. Однак саме на їх підтримку і допомогу спиралися активні учасники руху Опору. Якщо найвищою формою народної боротьби була збройна боротьба партизанських загонів, то найпоширенішими її формами стали відмова від виконання розпоряджень окупаційних властей та саботаж робітників і службовців на підприємствах [39].

Врешті, в радянській літературі така форма руху Опору була названа наймасовішою [40]. Тільки осіб, які допомагали радянським партизанам і підпільникам України, за офіційними даними нараховувалося 1 млн. 431 тис. 700 осіб. За радянською класифікацією, до учасників «інших форм боротьби» віднесли зв'язківців партизанських загонів, розвідників, провідників, господарів явочних квартир, осіб, які лікували поранених бійців, розповсюджували листівки, ремонтували зброю, поставляли продукти харчування, випікали хліб тощо [41].

Водночас, в СРСР історики розглядали цивільний спротив лише як допомогу підпільникам і партизанам з боку незброєного населення, як частину радянського руху Опору, а не як окрему форму боротьби з окупантами [42], і фактично не досліджували цю форму Опору як його окрему складову [43]. Причиною цього стала хибна теза про «всенародну» підтримку партизанів і підпільників мешканцями окупованих територій.

Відповідно до цієї концепції питанню спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага, проте спеціально присвячених цій темі праць в СРСР написано не було. Такий невірний концептуальний підхід спричинився до слабкого рівня розробки цієї важливої проблеми в радянський період. Через це сформуванню цілісного уявлення про напрацювання істориків у питаннях цивільного спротиву можна лише на основі наукових публікацій, у центрі уваги яких перебували ширші проблеми: заходи радянського уряду з евакуації або знищення економічного потенціалу районів під загрозою окупації; удари антифашистів по економічних об'єктах; сукупний са-

ботажем партизанами, підпільниками і мирним населенням економічних заходів окупантів. Але навіть в рамках більш масштабних досліджень фахівці не могли не побачити важливої ролі цивільного спротиву, особливо в регіонах, не пристосованих для масштабної партизанської війни.

Рельєфніше цю форму боротьби виокремили Л. Кизя і В. Клоков, які зазначали, що «найважливішою формою боротьби українського народу проти загарбників у малолісистих і степових районах, а також в містах і промислових центрах, був саботаж заходів окупаційних властей і широка диверсійна діяльність підпільних груп і патріотів-одинаків» [44]. Проте це положення вони підкріплюють лише поодинокими фактами, що не мають узагальненого характеру. Крім того, автори змішують дві такі різні форми боротьби як організований опір радянського підпілля і неорганізований спротив цивільного населення.

У розділі «Саботаж економічних планів окупантів» історіографічної праці В. Клокова значну увагу приділено питанням цивільного спротиву. Дослідник наголошував, що бойові дії партизанів і підпільників давали негайний ефект. Цим вони ніби заступали собою результативність упертої боротьби основної маси населення, яка насправді може бути прирівняна до результатів боротьби партизанів [45].

Значно більше уваги найбільш поширеній формі руху Опору приділено у 3-му томі «Історії радянського робітничого класу». Окремі підрозділи праці присвячені саботажу, масовому ухилянню від роботи, від вивезення населення до Німеччини, боротьбі робітників за збереження підприємств і матеріальних цінностей напередодні приходу Червоної армії. Наприклад, у виданні наводяться численні приклади ухиляння від роботи на гітлерівців. За даними самих німців на початок 1942 р. у великих промислових центрах кількість осіб, які ухилялися від роботи становила: у Дніпропетровську – 24,7 тис. осіб, Запоріжжі – 6157, Кривому Розі – 8600, Кіровограді – 6462. На Дарницькому вагоноремонтному заводі Києва щоденно не виходило на роботу 25–35% робітників. У м. Красний Луч на Донеччині розгнівані нацисти за відмову від роботи скинули до шурфу шахти «Богдан» живими і розстріляними близько 2 тисяч шахтарів і членів їх сімей [46].

Боротьбі українців проти рабського використання їх трудових і людських ресурсів, у тому числі на окупованій території, присвячена книга М. Ковалю [47]. Багато уваги у своїх працях приділяв цим питанням В. Нем'ятий [48]. Про зрив планів окупантів щодо промисловості України яскраву уяву дає його книга «Діла безсмертні». Автор писав про провал планів німців щодо безперешкодного використання промислових підприємств Миколаєва і Херсона. Причиною цього став саботаж робітників [49].

У десятому розділі третього тому «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» також вміщено сюжет про цивільний спротив. У підрозділі «Боротьба радянських людей проти окупантів у містах та інших населених пунктах» [50] зазначається, що навколо комуністичного підпілля згуртувалися десятки тисяч радянських патріотів, які допомагали підпільним організаціям і партизанським загонам, саботували заходи і розпорядження окупаційних властей. Особливо помітно підтримка зростає після Сталінградської битви. Серед методів боротьби називаються ухиляння від роботи, зрив випуску продукції, псування обладнання, затягування поставок продовольства, зменшення посівних площ. Робиться висновок, що «повсякденна боротьба радянських людей» підірвала сили і дезорганізувала тил загарбників, створювала величезні труднощі для їх армії й адміністрації, сприяла перемогам Червоної армії і визволенню рідної землі від гітлерівців.

Найповніше узагальнення незбройних форм спротиву подане у тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.». У ньому поважне місце посідає висвітлення боротьби цивільного населення за зрив економічних планів окупантів. Цивільний спротив визнається наймасовішою формою спротиву: «найбільш масовою формою боротьби з ворогом, яка охопила найширші маси населення, була боротьба робітників і селян, інтелігенції проти економічних, політичних і воєнних заходів окупантів, проти їх планів налагодити промислове виробництво...» [51]. Підкреслено також тісний зв'язок між завданнями й інтересами окупантів та цілями і видами опору населення. Наприклад, якщо у початковий період війни комуністи закликали людей знищувати економічний поте-

нціал, що залишився на окупованій території, то напередодні повернення Червоної армії населення вже закликали до збереження економічних об'єктів.

У виданні подаються дані про розмах й ефективність цієї форми боротьби. Зокрема вперше в радянській історіографії підраховано, що в актах саботажу і диверсій брало участь до 1,5 млн. осіб, а окупантам вдалося налагодити роботу лише 0,02% довоєнної кількості підприємств республіки і використати лише $\frac{1}{4}$ продукції сільського господарства від рівня її довоєнного виробництва [52]. Щоправда, авторам означеної роботи не вдалося чітко розділити рівень впливу на провал економічної політики окупантів, з одного боку, проведеної радянськими властями евакуації, та опору населення, – з іншого. Загалом наведені дані все ж не дають чіткого і цілісного уявлення про цивільний спротив населення України.

Л. Кондратенко стверджувала, що опублікована в СРСР література не давала повного розуміння того, яке місце у зриві економічних планів загарбників відіграла евакуація, а яке – «всенародний саботаж» і диверсії радянського руху Опору. Сукупність же цих факторів призвела до того, що на металургійних підприємствах Донбасу і Придніпров'я замість запланованих 1 млн. т сталі у 1943 р. і 2 млн. т у 1944 р. німці змогли отримати лише 30–70 тис. т сталі на рік, у той час як до війни Україна виплавляла 9 млн. т сталі на рік. У Кривбасі окупанти сподівалися видобувати 15 тис. т залізної руди на день, а по факту виходило тільки 3–6 тис. т на місяць. Дрогобицько-бориславський нафтогазовий басейн давав у 1942 р. 35,8 млн. м³ сировини проти 495,1 млн. м³ у 1940 р. За весь період окупації німцям вдалося отримати на Донбасі близько 4,1 млн. т вугілля, тоді як до війни регіон давав 90 млн. т на рік. Хоча ці дані не дають змоги чітко виокремити вплив на ці показники дій партизанів, підпільників і учасників цивільного спротиву, але якщо порівняти їх з післявоєнною статистикою, то ефект боротьби антифашистів стає більш зрозумілим. У 1943–1945 рр. було відновлено 33% довоєнної потужності вугільних шахт Донбасу, 23% – доменних і мартенівських печей, 29% прокатних станів, 44% машинобудівних заводів, видобувалося 34% залізної руди. В абсолютних показниках 1943–1945 рр. в УРСР було вироблено 4750 тис. т залізної руди, 50 млн. т вугілля, 2252 тис. т чавуну, 1880 тис. т сталі, 1322 тис. т прокату. Те, що радянській владі після визволення території

України вдалося швидко запуснути підприємства і значно перевищити показники випуску продукції у порівнянні з періодом окупації, свідчило про значну роль антифашистської боротьби у зриві економічних планів гітлерівців [53].

Серед усіх радянських досліджень з історії руху Опору цивільному спротиву населення найбільше місця відведено в ґрунтовній монографії М. Загорулька та А. Юденкова. Ця праця витримала три видання в 1970, 1974 та 1980 роках та містить величезний фактичний і статистичний матеріал. М. Загорулька та А. Юденков у притаманному тогочасним установкам глорифікаційному стилі наголошували на важливості і значенні цивільного спротиву: «будь-які, навіть... незначні диверсії набували великого значення в силу багатократності, масовості, всезагальності. Вони дезорганізовували все господарське життя окупантів. Крім того, не можна забувати і про їх політичне значення в розгортанні всенародної боротьби... Людина, яка здійснила диверсію, визначила своє місце в боротьбі. Це вже боєць» [54]. Значна увага в роботі приділена боротьбі цивільного населення України проти окупантів. Науковці виокремили дві основні форми спротиву: активну (партизанська і підпільна боротьба) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір окупантам) [55]. Численні випадки цивільного спротиву розглянуті дослідниками у розділах і підрозділах «Перешкоди патріотів при відновленні окупантами промисловості і транспорту», «Війна у рудниках, на шахтах і в заводських цехах», «Диверсії на транспорті», «Зрив планів захоплення продовольства і сільськогосподарської сировини», «Захист населення від вивезення до Німеччини», «Боротьба за збереження народних багатств під час вигнання загарбників».

Не виходячи за межі радянської історичної концепції «всенародної війни» (згідно з якою цивільний спротив не виокремлювався в окрему складову руху Опору нарівні з партизанською і підпільною боротьбою, а також вважався повністю підконтрольним і керованим компартією), автори все ж намагалися уникати псевдонаукових ідеологічних штампів. Це значно підвищує цінність роботи порівняно з іншими радянськими виданнями, в яких порушувалися схожі питання, а також робить її актуальною і для сучасних дослідників. На жаль, як і в інших радянських працях [56],

цивільний спротив розглядався лише в межах «саботажу політичних, економічних і військових заходів окупантів».

Сучасні українські історики не поспішають розробляти маловивчену тему опору цивільного населення окупантам. Як і раніше, неорганізовані форми боротьби залишаються на узбіччі дослідницької уваги. Це добре ілюструє українська навчальна література, яка зовсім обходить увагою цивільний спротив населення, концентруючи увагу на збройних формах боротьби [57]. Деякі аспекти цієї проблеми зацікавили фахівців, але цілісне спеціальне дослідження так донині і не проведене. На диво, вивченням участі українців у рятуванні поляків під час «Волинської трагедії» поки більше опікується польський, а не український Інститут національної пам'яті. У «Кресовій книзі справедливих» згадано 882 випадки допомоги, вчинені 1341 особою. Встановлено 896 імен рятівників-українців. Завдяки цим людям були врятовані 2527 людських життів [58]. Подібна ситуація склалася і з фіксацією випадків, коли українці рятували від Голокосту осіб єврейської національності. Цей історіографічний напрям лише меншою мірою формується вітчизняними істориками.

Певна, хоча й недостатня, увага приділяється висвітленню історії цивільного опору в сучасних дисертаціях. В. Абакумова у другому розділі свого дисертаційного дослідження розглянула особливості окупаційної політики на Луганщині та її вплив на настрої місцевого населення. Вона підкреслювала, що стихійний рух Опору охоплював усі сфери життя суспільства: політичну, соціально-економічну, духовну. Серед методів боротьби незброєного населення дисертантка виокремила: допомогу мешканців тим групам населення, які переслідувались окупаційною владою; спротив вивезенню населення до Німеччини; ухиляння від обов'язкової здачі речей, виконання продовольчих поставок, сплати податків; невихід на роботу, недбалість і шкідництво під час роботи; «опір духовному, моральному гнобленню шляхом відстоювання загальнолюдських цінностей та соціалістичних ідеалів» [59]. В одному з підрозділів монографії О. Перехреста під назвою «Заходи окупантів з вивезення сільського населення на роботу до Рейху та протидія їм» висвітлюються питання цивільного опору, але знов-таки їм не приділяється спеціальної уваги [60].

Навіть у діяльності театральних працівників можна побачити спроби протистояти режиму [61]. В. Гайдабура називає деякі види спротиву через театральну творчість, через ідеї, які намагалися донести до глядача актори: блокування расових настанов нацистів, ідеї патріотизму, гуманізму, віри в перемогу. Іноді ці ідеї звучали так голосно, що їх небезпека ставала зрозумілою й окупантам. Так, за «націоналістичний» репертуар були закриті київські театри імені М. Садовського та імені Г. Затиркевич-Карпинської. Крім того, театри використовували як захисне середовище існування: переховували там військовополонених, євреїв, молодь, що підлягала насильницькому вербуванню до Німеччини [62].

Окрім концептуальних прогалин важливою причиною недостатнього осмислення історії цивільного спротиву є складність, неупорядкованість і недостатність джерельної бази. Для відтворення цілісної й об'єктивної картини історії опору мирного населення потрібно, без перебільшення, провести титанічну роботу. Адже неправильне ставлення до народного опору наклало негативний відбиток на документальні джерела, з яких ми можемо дізнатися про цю форму боротьби. Труднощі пошуків обумовлені необхідністю узагальнення величезної кількості, на перший погляд, непомітних і малозначущих фактів, фрагментарно розкиданих по безлічі фондів, справ і окремих документів. Тільки велика сума зібраних і систематизованих відомостей у підсумку може створити підґрунтя для співставлення значення цивільного спротиву з результатами збройної боротьби партизанів і підпілля. У цьому плані «неораною цілиною» залишаються німецькі, угорські та румунські архівні фонди воєнного періоду.

Однією з груп джерел, на які слід звернути увагу дослідникам, є розпорядження окупаційних властей та звіти різного походження про становище на окупованих територіях. Наприклад, першою німецькою акцією, яку саботували українці, стало збирання теплих речей для солдат вермахту взимку 1941–1942 рр. Населення всіляко намагалося саботувати цю кампанію і німцям не вдалося зібрати заплановану кількість одягу. Дніпропетровська міська управа, визнавши своє безсилля, 12 листопада 1942 р. видала наказ з повідомленням про зрив населенням здачі речей для ні-

мецької армії. Наказ вкотре зобов'язував жителів міста негайно здати всі теплі речі, погрожуючи, що «порушники» будуть покарані, а речі конфісковані [63].

Ще один спосіб вилучити потрібну досліднику інформацію про економічний саботаж мирного населення, – це порівняння економічних показників періоду окупації, з одного боку, та періоду після звільнення певних територій радянськими військами, – з іншого. Наприклад, у Дніпродзержинську гітлерівці планували здійснити першу плавку сталі на заводі ім. Дзержинського через три з половиною місяці, а через чотири місяці – відновити виробництво прокату. Проте, внаслідок саботажу, перша плавка відбулася на 629-й день з початку ремонту, а перший прокат – на 547-й день. За весь період окупації німці спромоглися виплавити там лише 5-добовий довоєнний виробіток заводу по сталі і 12-годинний виробіток по прокату. Доказом того, що причиною такої низької продуктивності було, перш за все, небажання робітників працювати, є те, що після повернення радянської влади завод дав першу плавку на 26-й день після вигнання окупантів, а перший прокат – через 40 днів [64].

Зрозуміло, існували й інші причини низької ефективності праці робітників. Часто підприємства не працювали або діяли не на повну потужність не з вини саботажників, а внаслідок руйнувань під час бойових дій, вивезення виробничих потужностей вглиб СРСР або до Німеччини, через фізичне виснаження робітників, нестачу палива, сировини, електрики, робочих рук, транспорту. Проте на визволених територіях підприємства перебували спочатку в такому ж, а часто й гіршому стані, ніж за німців, а продуктивність була значно більшою. Та й самі окупанти у численних звітах, донесеннях та повідомленнях різного авторства і характеру головною причиною низької ефективності промислового виробництва називають саме опір населення [65]. Це підтверджується і даними про економічний саботаж на селі. У 1943 р. валова продукція сільського господарства окупованих районів СРСР становила 16% довоєнної [66], а в неокупованих районах – 63% [67].

Хоча цифрових даних про розміри цивільного опору мало, проте й вони дають можливість уявити його масштаби й ефективність. Протидія вивезенню людей на невільницьку працю до Німеччини набрала широкого розмаху. Спочатку нацисти сподівалися набрати необхідну робочу силу добровільно. Але вже перша акція доб-

ровільного набору дала замість запланованих 100 тис. робітників лише 17 тис. [68] За весь період окупації лише 352 тис. з 2,2 млн. робітників з РКУ (16%) було набрано добровільно [69]. Після провалу добровільного набору гітлерівці перейшли до насильницької мобілізації. Мобілізовані, не бажаючи їхати до Німеччини, масово переховувалися, ухилялися від реєстрації, тікали по дорозі до Німеччини, вдавалися до самоскалічення. Наприклад, на Кіровоградщині всього за час окупації від вивезення ухилилося 170 тис. осіб [70]. Про те, як ухиляння від депортації до Рейху впливало на зрив планів ворога, свідчили німецькі повідомлення з України. Вони визнавали, що незважаючи на зусилля поліції, в 1942 р. набрано лише 25–30% потрібного контингенту [71]. Неспроможність окупантів побороти трудовий саботаж свідчила про його надзвичайну масовість.

Отже, спротив місцевого населення окупаційній політиці почався з самого моменту встановлення «нового порядку» і набув різноманітних і масових різновидів. Унікальність цієї форми боротьби полягає в тому, що цивільний спротив являє собою яскравий приклад суспільної самоорганізації та самодіяльності населення. Між тим цивільний спротив в Україні суттєво відрізнявся від аналогічних форм опору в Західній Європі. Відмінність полягала у майже повній (за деякими винятками) відсутності в Україні високоорганізованих форм громадянської солідарності, масових проявів спротиву, як то страйків, маніфестацій, бойкотів тощо. Це зумовлювалося трьома факторами: історичним минулим, менталітетом населення, особливостями і жорстокішим характером окупаційного режиму.

Структурним чинником перемоги, тим більше у такому жорстокому фізичному та ідеологічному протистоянні, як Друга світова війна, завжди були духовні сили народу. У цій праці під терміном «духовність» розуміються моральні цінності і традиції, сконцентровані, як правило, в релігійних та ідеологічних вченнях і практиках. Релігійні почуття та моральні чесноти стали вагомими складовими патріотичної діяльності, а незрідка – й антифашистської боротьби. Тож духовний спротив ворогу став окремою і дуже важливою складовою спротиву цивільного.

І. Грідіна точно визначила духовний чинник, як один з вирішальних при впливі на підсумки протистояння 1939–1945 рр.: «Під час війни такі ментальні риси

українців, як пасивність, конформізм, індивідуалізм не могли забезпечити навіть елементарного виживання. Єдиним виходом стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. За таких умов затребуваними стали притаманні українцям глибоке почуття любові до своєї домівки, родини, культури і готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей... нацистська влада не могла дати радянській людині надію на краще майбутнє, адже вона його просто не планувала, а через цинічне, зверхне ставлення до українського населення вважала недоцільним докладати зайвих зусиль щодо його повернення на свій бік... Невизнання інших форм мислення та життєвого укладу українського народу, недооцінка його моральної сили та національної життєвої волі, неухважне ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя пануванням радянської влади призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни» [72].

Режим терору і колективної відповідальності, створені нацистами в Україні, постійна загроза життю залишали дуже мало можливостей для пересічної людини вижити в лояльний до окупантів спосіб. Більшість людей не могла взяти участь у партизанській і підпільній боротьбі з «новим порядком», але кожен міг встати у внутрішню опозицію до режиму, заперечити його цінності та ідеологію, створити для окупантів атмосферу ворожої нетерпимості, зробити посильний внесок у вигнання загарбників.

Духовний спротив передбачав осмислення подій війни в контексті певної релігії або системи цінностей, збереження людської гідності і здійснювався різноманітними методами як релігійними спільнотами, так і окремими особами. Серед таких методів можна виокремити протистояння втручанням окупантів у церковне життя; протистояння намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; протистояння геноциду євреїв і циган; створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; допомога активним учасникам руху Опору – підпільникам і партизанам.

У радянській історіографії питання духовності трактувалися у специфічний спосіб [73]. На важливості вивчення «морального опору» наголосив у 1965 р. А. Курносів, включаючи «прояви нелояльності» [74]. Показово, що у шостому томі «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» у четвертому розділі «Торжество радянської соціалістичної ідеології» було вміщено підрозділ «Духовне обличчя радянського народу – народу переможця» [75]. У цьому тексті подане концентроване бачення духовності радянського народу періоду війни. Основні тези цього підрозділу на «радянській новомові» виглядають так: непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розуміння радянськими людьми інтересів соціалістичної Батьківщини, справедливі цілі Великої Вітчизняної війни, пристрасне прагнення за будь-яких обставин віддати себе для перемоги були тими джерелами сили, що породжували масовий героїзм, який був вельми характерним для духовного обличчя радянського народу. Лише незначна частка населення, переважно у західних областях країни, виявилася «морально нестійкою». Навіть ті («а їх було не так уже й багато»), хто спочатку проявив нерішучість чи страх, в ході війни ставали мужніми і віддавали всі сили боротьбі.

Не можна назвати ці тези цілком неправдивими. Однак відомо, що настрої населення, його духовність і цінності не вкладалися у «прокрустове ложе» міфологеми про непохитну віру в торжество комунізму. Реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою. Всю цю неоднозначність радянським історикам було заборонено помічати.

До переваг вищезгаданого підрозділу належить аналіз духовного стану противника. Констатується відсутність духовного піднесення в німецьких тилу й армії, оскільки для такого явища не існувало «соціальних джерел». Мораль бандитизму, підкорення народів і захоплення чужих територій не могла служити твердою духовною основою для німецьких трудящих. Тому вже перші перемоги Червоної армії спричинили початок морального занепаду.

Може здатися, що ведучи мову про «духовність», дослідники Другої світової входять у далекі від реальності «захмарні» сфери. Однак, якщо ми звернемося до сучасності, то побачимо, що сучасні війни, у першу чергу, виграються не на полі

бою, а у засобах масової інформації. Важливим чинником перемоги стало завоювання суспільної свідомості. Саме тому світові наддержави надають інформаційним «війнам» такого великого значення. У цих «битвах інформацій» у протиборство вступають духовні цінності, що беруть початок у культурі, традиціях, ментальності, релігії, ідеології, історії тих чи інших країн.

Не менш значущим був духовний чинник і під час Другої світової війни. Про важливість духовного стану суспільства для перемоги у війні свідчать численні факти. Вже у жовтні 1941 р. командування вермахту видало спеціальну директиву про духовне виховання в армії. У ній зазначалося, що «боездатність армії у все більшій мірі залежить від духу і внутрішньої гнучкості військ», тому «вихованню світогляду, поряд із бойовим навчанням, слід надати... особливого значення». Генерали були свідомі того, що такі важливі чинники перемоги, як бойовий дух, стійкість і винахідливість, готовність до самопожертви, воля до опору залежать від духовного стану солдат. Зневіра німців у своєму керівництві, усвідомлення безнадійності продовження війни, зростання кількості втрат і поразок, ворожість населення призводили до численних випадків морального розкладання, недбалого виконання обов'язків, дезертирства, самогубства, продажу зброї, відмови від виконання наказів.

Таким чином, руйнівний вплив на моральний дух німецьких армій та окупаційної адміністрації справляли не тільки перемоги союзників на фронтах. Вороже ставлення окупованого населення, наростання пасивного й активного спротиву, постійне відчуття небезпеки і непевності, усвідомлення моральної неправоти призводило до деморалізації і дезорганізації загарбників. Розкладання окупаційних установ і військових підрозділів набувало все більших масштабів. Доходило до прямих відмов вирушати на фронт, створення антифашистських підпільних груп. Саме в цьому і полягало велике морально-психологічне значення руху Опору.

На перший погляд абстрактні поняття «боездатність», «деморалізація», «розкладання» на полі бою втілювалися в конкретні цифри. Коли бойовий дух вояків вермахту почав стрімко падати, кількість і якість взятих у полон військовослужбовців різко змінилася. У січні-травні 1945 р. війська 2-го Білоруського фронту взяли в полон майже 118 тис. німецьких солдатів та офіцерів, з них здалися без опору 37,5 тис.

і перейшли на радянський бік понад 22 тис. осіб. На 3-му Білоруському фронті з 230 тис. полонених здалися без бою 105,5 тис. військовослужбовців противника і перейшли добровільно понад 4350 осіб. На 1-му Українському фронті було захоплено 151 тис. осіб, з яких здалося без бою 28 тис. і перебігло більше 5600 [76]. Тобто, тільки у смузі трьох фронтів безславно здалися 171 тис. і ще 32 тис. перейшло на бік Червоної армії. Якби ця двохсоттисячна військова потуга зберігала високу боєздатність, війна могла тривати ще кілька місяців.

У справі створення осудливої атмосфери щодо окупантів дуже ефективною зброєю стала народна творчість. Наприклад, у своїй докторській дисертації І. Грідіна дослідила антинацистський фольклор. Вона слушно вважала, що фольклор є показником ступеня лояльності. В умовах тоталітарного режиму «непідцензурний гумор виконував близьку до захисної понижуючу функцію». Народ підсвідомо прагнув зруйнувати існуючий світ за допомогою комічного. Наприклад, анекдоти своєрідним чином «заповнювали інформаційні лакуни в офіційних трактуваннях, і хоч у гіпертрофованій формі, але виявляли справжній стан речей». Спрямована проти ворога сатира «виконувала компенсаторну функцію, даючи вихід почуттям гніву, ненависті та презирства, була відповіддю на ставлення окупантів до українського народу». Виходячи з факту наявності великої кількості нецензурних частівок, говірок та анекдотів вона робить висновок про вкрай вороже і презирливе ставлення населення до окупантів [77]. На нашу думку, фольклор став одним із методів спротиву загарбникам. Проте спеціальні дослідження з антинацистського фольклору майже відсутні, за винятком згаданої дисертації І. Грідіної, дисертації Р. Крамара та двох статей [78].

Поширеною мотивацією представників духовного спротиву були релігійна віра і релігійні моральні цінності, які спонукали віруючих у той чи інший спосіб цю віру і цінності проявляти. В умовах України це переважно стосувалося представників різних течій християнства, а також юдаїзму. Враховуючи той факт, що за переписом 1937 р. понад 50% мешканців УРСР назвали себе віруючими [79], релігійні почуття і мотиви поведінки заслуговують на прискіпливу увагу істориків. Ці люди могли не мати прямої мети боротися з загарбниками, але оскільки окупаційна полі-

тика мала глибоко антихристиянський характер, то вже самі прояви християнської віри та християнських (або інших) духовних цінностей ставали формою спротиву окупантам. Про важливість духовного життя суспільства як важливого чинника воєнної перемоги свідчить і значна увага (у вигляді контролю або репресій) до цього питання з боку як сталінського, так і гітлерівського режимів.

Наведемо кілька ілюстрацій до згаданих методів релігійного опору. Форми протидії румунізації релігійного життя у «Трансністрії» згадує М. Михайлуца. Цей спротив проявлявся у намаганнях зберегти церковнослов'янську мову і «старий стиль» в церковних обрядах [80].

О. Лисенко у своїй статті відстежив відносини УГКЦ та УАПЦ з ОУН та зробив аналіз ідеологічних точок дотику та розходжень між цими інституціями. На його думку, взаємини УГКЦ та А. Шептицького з лідерами УПА та обох відгалужень ОУН не були простими, оскільки існувала «корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму» [81]. З одного боку, 1 липня 1941 р. митрополит привітав проголошення представниками ОУН-Б Акту відновлення Української держави. Тим не менше, митрополит заперечував пріоритет нації і держави перед християнською вірою, ставив Божі заповіді вище за політичні інтереси. У виданні «Календар Студіону» він писав: «Хай ніхто з нас не йде за модерними політичними чи суспільними кличами, що немовби то в ім'я національного добра важуться усувати з життя Божі заповіді, як неактуальні чи шкідливі» [82]. Однак тертя між кліриками та націоналістами не означали, що греко-католицька церква відсторонилася від боротьби за власну державу. Цьому аспекту діяльності кліру і вірних УГКЦ присвячена праця В. Сергійчука [83].

На думку Я. Біласа, зусилля А. Шептицького спрямовувалися на узгодження як ідеології, так і практичної діяльності національно-визвольних сил з християнською мораллю, на захист її від радикальних впливів та від захоплення актами терору. У межах цієї моралі митрополит «намагався скерувати національно-визвольний рух у русло боротьби як проти радянських, так і німецьких окупантів, проте складні реалії того часу зумовлювали балансування митрополита між різними політичними силами, приводили подеколи до не завжди виважених політичних кроків». Державот-

ворчу концепцію митрополита Я. Білас визначає як «клерикально-консервативну» [84].

Разом з тим, маючи міцні зв'язки в націоналістичному середовищі, УГКЦ докладала зусиль до внутрішньоукраїнського та польсько-українського примирення. Про це свідчить листування митрополита з римо-католицьким архієпископом М. Твардовським, лейтмотивом якого був пастирський обов'язок запобігти розростанню конфлікту. З ініціативи і сприяння А. Шептицького весною-літом 1942 р. відбувалися переговори між польським та українським підпіллям [85]. 7 липня 1941 р. А. Шептицький надіслав лист до А. Мельника з закликом порозумітися з С. Бандерою.

На відміну від греко-католицького кліру православні ієрархи, які виступали за автокефалію, майже відкрито підтримували політику націоналістів за відродження української державності. Луцький єпископ Полікарп із захопленням зустрів Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.: «Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю... Нехай Господь милосердний допомагає тобі, народе мій, і тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу» [86]. Діячі націоналістичного руху, в свою чергу, також шукали в церкві опору для поширення свого впливу, прагнули перетворити її на інструмент реалізації своїх цілей.

В. Гордієнко висвітлює діяльність автокефалістів для підтримки боротьби за українську державність. З 1943 р. єпископ УАПЦ у Ровно Платон організовує нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали нести служіння в загонах УПА. Благодійним духовенства УПА став о. Олексій Гуменюк. Авторитет духовенства був доволі високим, оскільки думка священнослужителів іноді впливала на ухвалення рішень керівництва українських повстанців. Про масштаб участі священиків УАПЦ в антифашистському Опорі свідчить і те, що 43 з них були убиті німецькими карателями [87].

У дисертації Д. Забзалюка вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз зародження і розвитку, форм і методів діяльності українського військового духовенства збройних формацій національних державних утворень першої

половини ХХ ст. та УПА. Автор стверджує, що через складнощі партизанської війни, капеланами в УПА, як правило, ставали місцеві парафіяльні священики у місцях розташування повстанських частин [88].

Якщо участь представників греко-католицької та православних церков у спротиві окупантам знаходить певне висвітлення у вітчизняній історіографії, то про аналогічну діяльність римо-католицького кліру та членів протестантських церков відомо дуже мало. Між тим ця лакуна обіцяє ретельним дослідникам плідні наукові результати. Певним дороговказом для них може стати польське видання «Духовенство луцької дієцезії. Жертви війни і репресій окупантів 1939–1945» [89]. У ньому містяться біографічні дані на 110 римо-католицьких священослужителів, з яких половина загинула від рук німців, «советів» і українських націоналістів. Деякі з них відігравали активну роль у польському підпіллі, як то львівський священнослужитель Владислав Рафал Керницький [90], – капелан і скарбник Армії Крайової у Львівському окрузі. Інші клірики постраждали за свою душпастирську діяльність. Ще один інформативно насичений польський збірник називається «Релігійне життя у Польщі під гітлерівською окупацією» [91]. Методологічним орієнтиром для українських дослідників також можуть слугувати дві монографії білоруських авторів. У роботі Е. Ярмусика найбільш цікавими є шостий і сьомий розділи – «Католицьке духовенство в Армії Крайовій» та «Репресії проти духовенства, вірних і Костьола». Книга С. Силовой цілком присвячена патріотичній діяльності православного духовенства Білорусії в роки війни [92].

Важливим явищем духовного спротиву стала протидія намаганням нацистів посіяти на окупованих територіях атмосферу страху, відчаю, взаємної ворожнечі, спонукати людей до якнайбільшого морального падіння і втрати людяності. І тут роль церкви була визначальною. Це глибоко усвідомлював А. Шептицький, який своїми посланнями, листами, зверненнями, повчаннями прагнув зупинити моральний розклад суспільства. Його погляди відображені у листі до Українського центрального комітету (16 липня 1941 р.), листі «Про злочин чоловікоубивства» (від 9 жовтня 1941 р.), проповіді-статті «Марія Мати» (квітень 1942 р.), посланні «Не убий!» (21 листопада 1942 р.) та інших. У цих документах глава греко-католиків наголошу-

вав, що насильство та вбивство є виявом морального падіння. Вони не виправдовуються тим, що доведені до розпачу, звичайні слабкі люди втратили відчуття справедливості та людяності і почали красти та вбивати. Митрополит пояснював, що деморалізація несе в собі прокляття, бо людська природа вироджується, а вбивства отруюють ціле суспільство, негативно впливають на майбутнє всього українського народу [93]. Також А. Шептицький засуджував міжконфесійне протистояння різних течій християнства: православних, римо- і греко-католиків.

З моральної точки зору надзвичайно важливим для християнських церков та окремих християн було протистояння геноциду єврейського народу. Порятунком євреїв вписано окремою сторінкою в героїчний літопис Опору у всіх країнах Європи. На окупованій території України дуже часто кара на смерть чекала не тільки за збройний опір, а й за переховування розшукуваних осіб, підробку документів, недозволена торгівля, непокору на робочому місці тощо. Навіть за неповідомлення влади про місцезнаходження євреїв винних чекало суворе покарання. Саме тому особи неєврейського походження, які допомагали євреям, виявляли справжній героїзм. За їх мужність спеціальна комісія ізраїльського Інституту вивчення історії Голокосту «Яд Вашем» присуджує звання «праведник народів світу». Так називають неєвреїв, які рятували євреїв від нацистів, ризикуючи власним життям.

Показовим фактом ставлення українців до євреїв та до політики окупантів є кількість «праведників світу». На 1 січня 2012 р. в Україні налічувалося майже 10%, тобто 2402 від загальної кількості 24355 «праведників світу». Україна посідає четверте місце за кількістю «праведників світу» серед країн Європи, поступаючись тільки Польщі (6339 праведників), Нідерландам (5204) та Франції (3513) [94]. Це при тому, що на відміну від згаданих країн, українці змогли почати підрахунок своїх «праведників світу» лише з 1991 р., а не одразу після війни. До того ж, за оцінкою «Яд Вашем», ця цифра заледве відображає десяту частину зібраних свідчень про акти рятування. Тільки на Львівщині у 1943 р. гітлерівці стратили понад сто українців за надання притулку євреям. Всього, за даними М. Тяглою, на території України було врятовано понад 17 тис. євреїв [95].

Значну кількість прикладів індивідуального і масового порятунку євреїв українцями подав М. Коваль. За його даними, тільки в Галичині за цей «злочин» покарано смертю понад 100 українців [96]. Декілька прикладів допомоги київським євреям з боку українського населення, і навіть поліцаїв, наводить А. Прусин [97]. Рятування євреїв членами німецьких розстрільних команд від знищення у Бабиному Яру описує А. Круглов [98]. Значну частину свого життя присвятив збиранню свідчень про допомогу українського населення євреям виходець з України Я. Сусленський [99]. Випадок, коли у порятунку євреїв взяв участь німецький військовослужбовець описала Ф. Винокурова [100]. Ще одна цікава стаття Ф. Винокурової про порятунок євреїв на території Вінничини має назву «Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації» [101].

Уже три видання (1998, 2000 і 2009 роки) витримала книга Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла» [102]. У своїй роботі автор подає значну кількість фактів порятунку євреїв населенням Східної Галичини, визначає способи та мотиви рятування. Особливу увагу Ж. Ковба приділила ролі в цьому процесі римо-католицької і греко-католицької церков, постаті митрополита А. Шептицького. На її погляд, 70% українців і поляків Галичини «пасивно чи активно співчували євреям». Значною мірою це сталося під впливом релігійних цінностей: «У Галичині церква і костюл, більшість пастирів виступили в обороні євреїв». Крім того, дослідниця простежила розвиток історіографії проблеми, окреслила шляхи подальших пошуків.

О. Гончаренко кваліфікував допомогу євреям з боку населення як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі [103]. Це була перша в українській історіографії спроба диференціювати духовний спротив в окрему категорію. О. Гончаренко присвятив один з підрозділів четвертого розділу своєї кандидатської дисертації участі населення Київщини в порятунку євреїв від масового знищення. Автор наголосив, що гітлерівцям не вдалося використати населення у реалізації заходів геноциду. Навпаки, незважаючи на жорстокі покарання, факти допомоги переслідуваним були «непоодинокими», участь у порятунку євреїв брали навіть місцеві поліцаї та службовці, а форми порятунку іноді набували колективного характеру. Загалом дисертант характеризує пасивні форми

опору як такі, що не мали політичної основи, не пов'язувалися з певною ідеологією, а ґрунтувалися на принципах загальнолюдської моралі і спрямовувались переважно на власне виживання, порятунок близьких, збереження людської гідності. Рятували, переховували не носіїв певної ідеології, а сусідів по соціуму й ареалу проживання [104].

Активну участь у врятуванні євреїв брала Українська греко-католицька церква як організація в цілому, так і особисто митрополит Андрей Шептицький, його брат архімандрит Климентій Шептицький, ієромонах Даниїл Тимчина, настоятель монастиря Марко Стек, ігумена Йосифа (Олена Вітер) та багато інших. Про громадянську позицію і пастирське служіння Климентія Шептицького писали В. Чернописька і К. Лабинська [105]. Ж. Ковба вважала, що Климентій координував діяльність священнослужителів різних монастирів Галичини у справі порятунку євреїв [106]. У 1995 р. він отримав звання «праведник народів світу».

Духовний подвиг О. Ковча зацікавив В. Біласа, В. Худицького [107]. Омелян Ковч був парохом (парафіяльним священиком) у галицькому містечку Перемишляни. Коли почалося масове винищення євреїв, О. Ковч переховував переслідуваних, видавав фальшиві свідоцтва про хрещення, а також вихрестив від 600 до 2000 євреїв. Священик також написав звернення до Гітлера, в якому засуджував убивства і вимагав дозволити відвідувати єврейські гетто [108].

З ініціативи А. Шептицького була створена таємна група священнослужителів, які займалися допомогою євреям. За даними Ж. Ковби, до її складу входили особистий секретар митрополита Володимир Грицай, керівник канцелярії Микола Галянт, ігумен монастиря студитів Климентій Шептицький, парафіяльні священики, ченці студитського і василіянського орденів. Вони захищали, збирали одяг і харчі, переховували, виготовляли «арійські» документи і сприяли переходу євреїв через кордон до румунської або угорської зон окупації. Ж. Ковба наводить численні приклади акцій греко-католиків, які свідчать про механізм порятунку євреїв [109].

Всеукраїнський центр вивчення Голокосту та меморіальний центр єврейської історії та культури «Ткума» провели міжнародну наукову конференцію «Митрополит Андрей Шептицький: дилема гуманістичного вибору в умовах тоталітарних ре-

жимів». Матеріали цієї конференції були опубліковані у збірнику «Проблеми історії Голокосту» [110]. Учасники конференції позитивно оцінили роль А. Шептицького у порятунку євреїв і розкрили різні аспекти цієї його діяльності. Усього А. Шептицький зберіг життя 150 простим євреям і 15 рабинам. У цій справі йому допомагали близько 240 священиків та ченців [111].

Загальну оцінку наукового доробку з дослідження порятунку євреїв на теренах України та інших країн Європи дав І. Щупак. Він окреслив коло науковців, які займаються цією проблемою та їх основні здобутки. І. Щупак наголосив на докорінній відмінності умов для порятунку євреїв на території України від умов у західноєвропейських країнах. Якщо в Західній Європі рятівникові найчастіше загрожував арешт, то в Україні неминуче присуджувалася смертна кара. Автор констатував, що донині недостатньо вивчене ставлення місцевого населення до осіб, які рятували євреїв. Також потребує подальших підрахунків кількість рятівників, аналіз їх мотивації, соціального походження, національної та релігійної ідентифікації, регіональних особливостей порятунку [112].

Підсумовуючи наукові напрацювання з історії цивільного спротиву в Україні, зазначимо наступне. Обмеженість і особливості джерельної бази історії цивільного спротиву поки що не дають змоги перейти до створення узагальнених праць з цієї проблеми, а потребують продовження ретельних джерелознавчих і фактологічних пошуків. Цивільний спротив заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища загалом. Допоки ж висвітлюється не історія руху Опору в цілому, а лише історія його організованих форм.

Якщо наукова розробка багатьох питань з історії партизанських і підпільних форм руху Опору давно і плідно ведеться, то вивчення історії цивільного опору українців під фашистською окупацією донині перебуває у початковій стадії. Разом з тим, деякі аспекти проблеми вже достатньо досліджені, а результати цих досліджень матеріалізовані не тільки у періодичному, а й у монографічному форматі.

4.3. Рух Опору через призму історичної антропології та історичної психології

Характерною ознакою вітчизняної науки ХХІ ст. став поворот до антропоцентризму з його увагою не до суспільств і держав, а безпосередньо до самої людини, оскільки окрім писаної історії Другої світової війни функціонує ще й історія окремих учасників та свідків тогочасних подій. Отже, найперспективнішим напрямом подальших досліджень з історії руху Опору нині постає історична антропологія, визначальними ознаками якої є міждисциплінарність, перехід від історії подій до історії особистості, погляд на історичні явища з точки зору учасників, фокусування на міжособистісній і міжгруповій взаємодії, дослідження повсякденності, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, стратегій виживання, усної, локальної і гендерної історії. Дуже точно висловила суть антропологізації І. Грідіна: «Антропологізація історії, у тому числі й Другої світової війни, пояснюється прагненням віддати належне основному чиннику будь-якої війни – людині» [113].

У таких дослідженнях на перший план виходить особистість, її почуття, самосприйняття та мотивація. За словами Н. Яковенко, «не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй підпорядкування; не церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [114]. Такий підхід робить цікавими не лише визначних, а й звичайних людей, дає можливість брати до уваги багато окремих людських доль [115]. Таким чином, історичні події реконструюються не лише через візію укладача документа або дослідника, що його вивчає, (тобто, «ззовні»), а й поглядом учасника, свідка подій (тобто, «зсередини»). Це збагачує джерельну базу та сприяє на основі порівняльного аналізу архівних джерел та свідчень очевидців відтворенню об'єктивної картини подій.

Не можна сказати, що в СРСР антропологічний підхід цілком відкидався, але він і не був у центрі уваги. Навіть у питаннях повсякденності дослідникам доводилося відшуковувати ідеологічну складову, заявляючи, що, попри постійні злигодні і поневіряння, антифашисти жили так, як личить радянським людям. В. Кучер присвятив окремий підрозділ своєї монографії побуту, господарському і культурному

життю на території партизанських країв і зон [116]. Серед іншого, він описав способи будівництва партизанських жител; принципи розміщення загонів на стоянках, їх укріплення та охорони; діяльність тилових і господарських підрозділів, заготівельних команд; участь партизанів у польових роботах та закладання ними продовольчих баз; роботу побутових майстерень і сільськогосподарських підприємств; медичне обслуговування й організацію гігієни; культурно-освітню роботу і художню самодіяльність.

Значну частину своєї монографії присвятив «збереженню соціалістичних норм громадського і сімейного побуту» сільського населення окупованих територій А. Залеський [117]. М. Петров, М. Дудко, Н. Маєвська і Д. Скрипниченко описали організацію і роботу медичної служби в партизанських загонах, роль «Великої землі» в евакуації поранених, постачанні кадрами та медикаментами [118].

Серед останніх українських праць, слід відзначити дисертацію А. Данілової, в якій авторка вперше спробувала охопити весь спектр повсякденних умов життя радянських партизанів: їх житлові умови, забезпечення продовольством та обмундируванням, суспільно-політичне життя, санітарно-гігієнічну та санітарно-профілактичну ситуацію в загонах, умови лікування в партизанському шпиталі, приватну сферу і дозвілля людей, гендерні і міжособистісні стосунки в колективі [119]. Складнішим, через обмеженість джерельної бази, але не менш важливим завданням майбутнього є всебічне висвітлення повсякденності підпільників.

Значним кроком уперед у розробці антропологічної історії міського населення, в тому числі і руху Опору, стали книги українських істориків А. Скоробогатова, В. Бубнова, В. Постолатія, А. Слоневського та Л. Яценка, М. Слободянюка та О. Лисенка [120], колективна праця «Запорізький рахунок Великій війні» [121]. З цих праць можна дізнатися про різні аспекти повсякденного життя підпільників.

На жаль, поки Україні бракує таких досліджень щодо сільської місцевості та багатьох інших аспектів антропологічного напрямку. Винятком є праці О. Перехреста, особливо важливою з яких є його монографія «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище». У ній автор розглянув особливості сільського

життя в освітній, культурній, релігійній, побутовій, медичній, господарській та інших сферах, висвітлив роль сільського населення в антифашистській боротьбі [122].

Однією з унікальних і найцікавіших сторінок повсякденної історії УПА є спорудження криювок та бункерів. Розпочата в цьому напрямку робота [123] має дати відповіді на питання про авторство й особливості архітектури цих укриттів, типологію різного роду схованок, їх внутрішній простір і його функціональне призначення, способи освітлення, каналізації та вентиляції, психологічні особливості тривалого існування у замкненому приміщенні. Про обмундирування, амуніцію та озброєння вояків УПА написали О. Дергай і Ю. Довган [124]. Аналогічні сучасні розвідки необхідні і щодо представників радянського, польського, єврейського рухів Опору, що мали власні особливості в уніформі, відзнаках, видах зброї, будівництві різного роду споруд.

У межах «антропологічного повороту» від макроісторії до історії пересічної людини відбувається і так званий «візуальний поворот» (точніше – аудіовізуальний) – поняття, що виникло у культурології й уже з'явилося в історичній науці. Зростання значення і поява масових способів аудіовізуальної передачі інформації (кінематограф, телебачення, картографія, образотворче і плакатне мистецтво, фотографія) сприяли формуванню нового виду історичних джерел – аудіовізуальних. Історична реальність почала переосмислюватися з позицій аудіовізуального сприйняття, в контексті історії образів. Виникла аудіовізуальна антропологія. Антропоцентричний підхід зробив аудіовізуальне джерело не менш важливим, ніж джерело текстуальне. Адже воно репрезентує один з небагатьох способів дослідження важковловимих аспектів соціального життя. При роботі з аудіовізуальним джерелом завдання дослідника полягає у реконструкції історичної реальності на основі оцінки образу, закладеного у джерело. Складність роботи з такими джерелами полягає в тому, що їх сприйняття ґрунтується не на логіці, а на чуттєвому досвіді.

Образний асоціативний ряд значною мірою формувався під впливом візуальних образів засобів масової інформації, мистецтва, наочної пропаганди: телебачення, кінофільмів, театральних постановок, живопису, фотографій, поштівків, плакатів, карикатур, зустрічей з ветеранами. Вплив візуальних образів на формування істори-

чної пам'яті про війну і рух Опору – актуальна і перспективна тема, яка поки що не знайшла належного висвітлення у вітчизняному історіописанні.

Осмилення нового феномену в науковому середовищі, вироблення відповідних методологічних підходів зайняли певний час і розробка цієї тематики в Україні уже робить перші вдалі кроки [125]. В «Архівах окупації...» та нещодавно виданій «Ілюстрованій історії Києва» є сторінки, присвячені радянському підпіллю та самостійницькому рухові [126]. Першими помітними успіхами у цій царині стали чудові ілюстровані видання з історії українського руху Опору: «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених», «Армія безсмертних. Повстанські світлини», «Бофони: грошові документи ОУН і УПА» та «УПА-«Захід» у фотографіях» [127]. В останній з цих книг Н. Мизак опублікував понад півтори тисячі повстанських світлин, зібраних ним упродовж двадцятирічної пошукової праці. Кожна фотографія фотоальбому забезпечена анотаціями про рік і місце народження повстанця, дату його загибелі, псевдо.

Автори виданої в Чехії збірки «Українська Повстанська Армія інакше» дослідили творчість повстанських поетів, нагороди УПА, архітектуру українського Резистансу, образ українських повстанців у сучасній художній літературі. У вступному слові до цього видання зазначається: «Досліджуючи історію УПА... легенду чи дійсність... слід шукати у фольклорі, музиці, пісні, в образотворчому мистецтві, в архітектурі, побутовій культурі, а також у соціології, видавничій справі» [128].

У згаданому виданні також представлена і графіка Ніла Хасевича. Цей художник і вояк УПА фактично створив візуальний образ УПА. Він був автором безлічі агітаційних плакатів, поштівок, ксилографій, журнальних ілюстрацій і карикатур. Саме Хасевич розробив дизайн нагород УПА. З творчістю художника можна ознайомитися в ілюстрованих альбомах [129], а 103 оригінали його гравюр у 2008 р. передані на зберігання до Національного музею історії України періоду Другої світової війни. Наукова розробка його життєвого і творчого шляху ще далека від завершення [130].

Продовжуючи студії в аудіовізуальному напрямку, необхідно також докласти зусиль для наукового аналізу пісенної та поетичної творчості радянських партиза-

нів, вояків Армії Крайової, єврейського Опору. Спеціальною темою могли б стати передсмертні листи, записки, графіті на тюремних стінах, що їх писали засуджені на ув'язнення або смерть антифашистів. Ці написи є цінним джерелом для вивчення мотивації учасників руху Опору, особливостей їхнього патріотизму, також вони зосереджують увагу на особистих якостях партизанів і підпільників. Першими серед сучасних істориків зробили крок у цьому напрямку Т. Вронська й О. Лисенко [131]. Вони вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії обрали за об'єкт дослідження написи на стінах в'язнів нацистських тюрем – унікальний комплекс джерел періоду Другої світової війни. Н. Мизак у своїй науково-популярній роботі [132] здійснив аналіз не тільки пісенної творчості членів ОУН і УПА, а й їх поезії, листів, публіцистики, колядок, малюнків, марок, вишивок та сувенірів. Завдяки матеріалам етнографічних експедицій студентів Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова на Прикарпаття зібрано колекцію українських народних пісень про національно-визвольний рух 40–50-х рр. ХХ ст. [133]

Поява аудіовізуальних способів передачі інформації (а відповідно і перевага образних чинників сприйняття, пам'яті, мислення, творчості, поведінки людей) підштовхнула істориків до поглибленого вивчення цих явищ. З аудіовізуальними дослідженнями тісно пов'язані дослідження з психоісторії – напряму історичної науки, що ґрунтується на психоаналізі. Психоісторія (історична психологія) намагається пояснити дії «індивідів в історичних групах»; які емоційні, психологічні фактори впливали на події, визначали їх особливості; як змінювалися психіка і менталітет людей у визначений проміжок часу. Одним з основоположників психоісторії є американець Ллойд Демос, книга якого «Основи психоісторії» [134] вийшла в російському перекладі у 2000 р. [135] Він твердив, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію.

Хоча в Радянському Союзі спеціальні дослідження з психоісторії не велися, тим не менше, при розробці питань агітації, пропаганди, політичної роботи комуністів, досліджувався і психологічний вплив цих чинників на розмах боротьби проти нацизму. Радянські історики швидко збагнули важливість психологічного фактору у

війні. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» наголошувалося: «Суттєвий вплив на способи партизанської боротьби і особливо на її результативність здійснював і такий чисто суб'єктивний фактор, як особисті якості партизанських керівників» [136].

У СРСР сформувалася група істориків, які займалися цими питаннями [137]. Особливо плідними були їх досягнення у сфері вивчення психологічного впливу агітаційно-пропагандистської роботи з населенням. Так, у монографії А. Юденкова вперше розглядалася політична робота Компартії серед населення окупованих територій, в якій розкривалися форми і методи цієї роботи, її труднощі на початковому етапі війни. Автор вважав, що провал політичних заходів нацистів стався саме завдяки комуністичному вихованню і пропаганді серед радянських людей. Велика роль у книзі відведена історії створення партизанських і підпільних формувань, їх ролі в політичній роботі з населенням [138].

На нашу думку, питання потрібно ставити ширше: дослідити вплив на становлення і функціонування підпільно-партизанських структур ментальних особливостей населення; пропагандистських заходів гітлерівського і сталінського режимів; панівних у суспільстві моделей поведінки; психологічних особливостей окремих осіб. У цьому контексті варто згадати монографію А. Чайковського, один з розділів якої називається «Психологія «малої війни» [139].

Майбутні дослідники могли б взяти за основу чудово структуровану роботу американців Джона Армстронга, Александра Далліна, Ральфа Маврогордато і Вільгельма Молла «Психологічна партизанська війна і ставлення населення» [140]. Автори присвятили увагу питанням створення партизанами і підпільниками ефекту присутності більшовицької влади на окупованих територіях; психологічного тиску на осіб, яких хотіли залучити до боротьби або виключити зі співпраці з ворогом через патріотичні заклики або залякування тощо.

Вітчизняним фахівцям може стати у нагоді дослідницький досвід та методологія таких представників російської психоісторії, як В. Зима, М. Козлов та О. Сенявська [141]. Серед питань, якими займаються російські вчені, варто виокремити ті, які можуть допомогти у дослідженні психології руху Опору в Україні: особливості сус-

пільної свідомості та її державно-політичного регулювання; психологія бою, героїчний порив і паніка; солдатські фаталізм, релігійність і забобони; чинники формування, стан і особливості масової свідомості населення в роки війни; відображення реалій воєнного часу в масовій свідомості; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантна поведінка як механізм адаптації до соціально-економічних умов; етапи формування образів ворога і героя у масовій свідомості.

Безпосередньо психологія учасників радянської партизанки зацікавила А. Гогуна. Один з розділів його монографії присвячений дисциплінарним порушенням. Найпоширенішими серед них автор назвав розбій, пиятику і статеву розпусту. В іншому розділі аналізуються внутрішні конфлікти у партизанському середовищі: між партизанами різних відомств, між командуванням загонів і УШПР, між самими командирами загонів, конфлікти всередині загонів. Наявність різного рівня конфліктів у деяких випадках спричинила поразки партизанів від карателів [142].

Для розуміння психологічного впливу радянського патріотизму на учасників руху Опору корисною може видатися монографія Р. Гули. Він відзначив успіх Кремля у створенні і використанні «радянського українського патріотизму» як похідної загальносоюзного патріотизму, для мобілізації частини етнічних українців на боротьбу з окупантами. Основними складовими радянського патріотизму автор назвав гордість за країну, віру в соціалістичні ідеали, любов до Батьківщини. При цьому, формування радянського патріотизму було процесом нелінійним, який супроводжувався пошуком оптимальних ідеологем для масового споживання. Загалом позитивно оцінюючи радянський патріотизм, Р. Гула розглядав патріотизм учасників ОУН і УПА як сукупність протиріч самопожертви і зради, любові до свого краю і помсти іншим етносам, гуманістичних ідеалів і терору, військового героїзму і звірств [143]. Від себе додамо, що з подібною проблемою стикалися представники усіх течій руху Опору.

Концептуальними положеннями з цієї тематики насичені напрацювання В. Гриневича. Автор ґрунтовно дослідив суспільні настрої першого періоду Другої світової війни та процес формування радянських ідентичності та патріотизму в Україні [144]. На думку автора, новий тип української радянської ідентичності формувалася

через поєднання культурницького націоналізму творчої еліти та державницького «громадянського» націоналізму партократії. Обидва формувались на основі визнання української державності, її етнічних кордонів, власних культури й історії. Разом з тим, український радянський націоналізм носив вторинний характер перед націоналізмом російським, який часто рядився у шати інтернаціоналізму [145].

Прискіпливої уваги потребує проблема морального падіння і психологічних патологій воєнного періоду. Документи містять достатньо свідчень про поширення пияцтва, статевої розпусти (осібно тут стоїть доля жінок, які стали коханками німецьких офіцерів), шахрайства, грабунків і бандитизму. Неабияк у той час знецінилося людське життя, повсякденно порушувалися міжнародні закони ведення війни, гуманне поводження з полоненими. Все це впливало на характер та мотивації антифашистської боротьби. У цьому контексті важливо з'ясувати, як жорстокість породжувала жорстокість, тортури відгукувалися тортурами, як наростала хвиля вбивств і які способи позбавлення життя набували масового характеру, в тому числі й серед учасників руху Опору.

Цікавий погляд на прояви жорстокості членів СБ ОУН стосовно до «сексотів» запропонували історик Я. Антонюк і психіатр П. Кисляк [146]. Зокрема вони виокремили зовнішні, внутрішні та соціально-психологічні чинники напруженості, яким піддавався слідчий СБ при вирішенні питання про вину чи невинність підозрюваного. До зовнішніх (об'єктивних) чинників вони відносили: 1) обмежений термін вирішення складної ситуації, 2) невідповідність наявних засобів складності завдання, 3) протистояння оточення, 4) плинність обставин, 5) несприятливий збіг обставин, 6) відсутність допомоги. До внутрішніх чинників належали: 1) відчуття власного безсилля, 2) наявність ризику для здоров'я і життя, 3) пошук найкращого рішення, 4) боротьба мотивів, 5) боротьба із «самим собою», 6) психічна виснаженість, 7) негативні психічні стани (невпевненість, пригніченість, апатія), 8) функціональна неготовність до реалізації мети (брак знань, умінь, навичок). До соціально-психологічних факторів дослідники віднесли: 1) надходження великої кількості інформації одночасно, 2) нерозуміння вимог керівництва, 3) необхідність термінового ухвалення рішення, 4) відсутність досвіду подолання складних ситуацій, 5) усвідом-

лення власної відповідальності за кінцевий результат, б) обмеження можливостей (інтелектуальних, фізичних, емоційних, функціональних) і засобів (інструментів, приладів, машин тощо). Під тиском цих чинників слідчий СБ міг ухвалити помилкове рішення. Крім того, причиною жорстокості міг стати постійний вплив на «есбешників» негативних емоцій: страху, ненависті, суму, підозрілості, злості, розпачу і т. д. Насправді подібні психоемоційні стани притаманні учасникам будь-яких підпільно-партизанських формувань і переважно саме вони визначають їх поведінку в реальному житті.

Спостереження Д. Веденєєва та Г. Биструхіна призвели до виявлення в особового складу спецслужб ОУН-УПА (СБ ОУН, військово-польова жандармерія) характерних морально-психологічних рис «екстремістськи налаштованих осіб»: беззастережна відданість ідейним переконанням; готовність до ризику і самопожертви; зневага до власного і чужого життя, до норм законності та моралі; цілеспрямована або немотивована жорстокість; кастовий, «орденський» дух і своєрідний романтизм боротьби; висока дисциплінованість і субординованість; перевага негативних емоцій (ненависть до ворогів та осіб, які їм допомагали), конфронтаційний стиль мислення [147]. Немає сумніву, що така шкала особистісних рис та цінностей була притаманна і значному відсотку простих вояків УПА, а також представникам радянського та польського рухів Опору. Джерела такої етики слід шукати в особливостях воєнного часу, який суттєво впливає на психіку людей, іноді змінюючи її кардинально.

Одним з провідних вітчизняних спеціалістів у галузі історичних антропології і психології періоду Другої світової війни наразі є донецька дослідниця І. Грідіна [148]. Вона переконана, що «менталітет, умонастрої і психологічні орієнтації людини є самостійним чинником політичного або економічного розвитку, вони впливають на особливості соціальної поведінки і певною мірою визначають механізм ухвалення рішень... Саме тому надзвичайну актуальність та дослідницький інтерес представляють трансформація світосприйняття людей під впливом певної ідеології, адаптація їх до нового життєвого укладу, зміни традиційних і вкорінення нових стереотипів і цінностей у звичках та навиках усвідомлення власного життя; політика та ідеологія щодо оформлення повсякденних практик» [149].

У своїй докторській дисертації І. Грідіна проаналізувала цивільне населення України як носія духовності за демографічною, соціальною, національною, релігійною, гендерною ознаками; визначила роль релігійної свідомості населення України в роки Другої світової війни; реконструювала духовне життя народу через мовний дискурс, фольклор та сміхову культуру; виявила духовні стратегії виживання людей в екстремальних умовах війни; встановила чинники «патріотизації» населення.

На окрему увагу дослідників чекає такий пов'язаний з патріотизмом фактор як бойовий дух (воля до боротьби). Очевидно, що в різні періоди готовність мирних жителів та безпосередніх учасників руху Опору до боротьби і самопожертви коливалися. Вплив психологічних чинників на рівень бойового духу поки ніхто у вітчизняних історичних працях не висвітлював. У неповному списку таких чинників можемо перерахувати співвідношення перемог і поразок, побутові умови (включно зі впливом хвороб і паразитів), якість харчування, загальний рівень моралі та дисципліни, особисті стосунки та мікроклімат у колективі, вміле керівництво, ідеологічна обробка, ступінь фізичного і морального виснаження, ставлення місцевого населення тощо.

Певні висновки про психологічний стан і бойовий дух антифашистів дозволяє зробити аналіз понесених утрат. Наприклад, за час рейду Вінницького партизанського з'єднання втрати становили: 31 убитий, 81 поранений, 51 пропалий без вісти, 56 дезертирів [150]. Впадає в очі велика кількість дезертирів, до того ж і серед пропалих без вісти могла бути значна частка полонених або дезертирів. Слід також врахувати, що йшов не 1941 чи 1942 рік, а середина 1943 р. Надмірний відсоток полонених і дезертирів завжди свідчить про низький рівень волі до боротьби.

Патріотизм та воля до боротьби не виникали нізвідки. Учасники руху Опору надихалися зразками героїчної та жертвовної поведінки окремих персоналій. Без особистих прикладів громадянської мужності опір не мав би ні моральної сили, ні відданих послідовників. Тому для розуміння природи та особливостей руху Опору вкрай необхідно проводити біографічні дослідження, які, крім іншого, мають для сучасного суспільства ще й велике виховне значення.

Наукова біографістика є однією з недостатньо розвинених галузей історії руху Опору в Україні. У СРСР було опубліковано величезну кількість біографічних праць про учасників народної боротьби. Вже у 1951 р. за віршовану повість «Макар Мазай» поет С. І. Кірсанов отримав Сталінську премію, що свідчило про велике суспільне значення, якого надавали таким творам в Радянському Союзі. Проте написані вони були переважно в художньо-публіцистичному, а не науковому жанрі. Цікаві та інформативні видання, створені, в тому числі, і такими науковцями, як Л. Кизя [151], не можна, на жаль, віднести до чисто фахових.

Цю художньо-публіцистичну біографістику радянського періоду також слід проаналізувати в окремому науковому дослідженні, з'ясувати вплив цієї літератури на погляди науковців та на історичну пам'ять людей. Лише невелика кількість біографічних розідок наукового характеру все ж була опублікована в «УІЖ» [152]. У Росії побачила світ ціла біографічна енциклопедія, до якої ввійшло 2350 життєписів, у тому числі й учасників радянського руху Опору [153].

У незалежній Україні біографічні дослідження доволі активно розробляються. Найбільш помітними є праці про Т. Бульбу-Боровця, А. Шептицького, Р. Шухевича, В. Кука, Д. Клячківського, С. Ленкавського, Петра Федуна, Галину Дидик, Катерину Зарицьку, Хаїма Сигала та Наталію Шухевич [154]. Декілька біографій опубліковані в рамках проекту «Літопис УПА» (серія «Події і люди») [155]. Серед активних учасників цього проекту слід виокремити О. Іщука, який з допомогою співавторів створив цілу галерею біографічних портретів [156]. Названі розвідки стосуються переважно представників українського руху Опору і при вивченні їх життєвого шляху охоплюють не тільки період Другої світової війни. З іншого боку, майже відсутні публікації про діячів радянського руху Опору. Винятком є невеликі нариси про М. Кузнецова, Д. Медведєва, П. Форманчука та І. Кудрю, надруковані переважно в одному виданні з біографіями українських націоналістів [157]. Очевидно, що далеко не всі названі біографічні праці можна віднести до психоісторії, однак, значна їх частина містить елементи історичної психології.

Таким чином, на порядку денному стоїть завдання створити окремі й об'єктивні наукові дослідження про В. Бегму, П. Вершигору, С. Ковпака, М. Лебеда,

С. Малікова, Д. Медведєва, М. Наумова, М. Попудренка, О. Сабурова, М. Салая, Є. Стахова, І. Федорова, О. Федорова та багатьох інших. Окрім видатних діячів партизанського і підпільного руху необхідно реконструювати біографії пересічних учасників антифашистської боротьби. Це дасть змогу подивитися на життя антифашистів з інших ракурсів, виявити в ньому не тільки виняткове, а й звичайне, буденне, середньостатистичне. Здійснювати ці біографічні дослідження варто не на старій методології, в основі якої лежить увага переважно до «видимої» діяльності персонажа. Потрібен психологічний аналіз його вчинків, створення психологічного портрету, вивчення його внутрішніх переживань і мотивів, впливу сімейних та особистих взаємин на публічну діяльність. Вирішенню цього завдання сприятимуть новітні документальні видання, в яких зібрані щоденники партизанських командирів, таємне листування радянських функціонерів та інші джерела [158].

З огляду на те, наскільки різними за віком, культурно-освітнім рівнем, життєвим досвідом були учасники підпільних і партизанських формувань, стає зрозуміло, що фактор особистісних якостей, особистих взаємин, психологічної сумісності серйозно впливав на діяльність та ефективність окремих підрозділів. Наймовірніше важким завданням керівників підпільних організацій і груп стала підтримка конспірації і дисципліни, без яких виживання підпілля практично зводилося до нуля. Їм постійно доводилось мати справу з порушенням правил конспірації, недобросовісним виконанням завдань, пасивністю і прямою непокорю, суперництвом і самовіллям з боку підлеглих, конфліктами між членами організацій, плітками, змовами, зловживанням спиртними напоями, розпустою, крадіжками і привласненням матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і моральна неспроможність як керівників, так і рядових членів підпілля призводили до розконспірації організацій, дезертирства і зрадництва.

Перебування на нелегальному становищі, факти зрадництва, поразки і репресії сприяли розповсюдженню серед підпільників стану взаємної недовіри і підозрливості. Зазначимо, що така психологічна атмосфера притаманна будь-якому підпіллю у будь-які часи. Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, не можна сказати, що підпілля суцільно складалося з п'яниць, розпусників, боягузів

та інтриганів. Сам факт членства у нелегальній організації загрожував кожному з підпільників матеріальними і моральними випробовуваннями, тортурами і смертю. А значить, кожен з них мав певну частку сміливості і любові до Вітчизни. Одна і та сама людина в особистих стосунках могла показати себе не з кращого боку, але у боротьбі з окупантами часто проявляла позитивні якості характеру.

У рамках майбутніх психоісторичних досліджень потребує створення та класифікації індивідуальний і колективний психологічний портрет антифашиста. У цьому випадку не можна задовольнитися міфічним образом партизана і підпільника, створеним радянською пропагандою. Хоча сам по собі процес формування цього міфічного образу заслуговує на увагу. У радянській літературі стереотипний образ підпільника практично завжди супроводжується героїчним ореолом. Це людина, весь сенс життя якої зводиться до боротьби з ворогами. У неї майже немає слабких місць, меркантильних інтересів і особистого життя. Підпільник-керівник – мудрий і авторитетний, а підлеглі – сумлінні відважні виконавці. Приблизно такий образ антифашиста і закріпився у суспільній свідомості.

Проте навіть крізь час, історичну традицію і офіціоз документів стає помітним, що борці з окупантами, так само як і інші люди, кохали, боялися, хворіли, помилялися, конфліктували. Їхні дії могли бути суперечливими, а мотиви – заплутаними. Зрозуміло, що психологічних портретів антифашистів існує стільки ж, скільки було самих антифашистів. Тому відтворити універсальний образ типового вояка УПА чи радянського підпільника не видається можливим. Але існують можливості для їх стратифікації, виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів.

У ході дослідження історії київського підпілля автору вдалося виокремити чотири психологічних типи, поширених серед місцевих підпільників: ідеалісти-романтики, меркантильні кар'єристи, авантюристи, пристосуванці [159]. Звісно, що така типологізація є доволі умовною, але вона допомагає краще зрозуміти мотивацію учасників Опору; атмосферу, що панувала в їх середовищі; рівень компетентності керівників та виконавців; ступінь боєздатності й уразливості підпільних струк-

тур; співвідношення впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників на ефективність боротьби.

У підсумку варто зазначити, що попри людські симпатії й антипатії, не можна однозначно оцінювати той чи інший психотип позитивно або негативно. Усі чотири психологічних типи знаходили своє місце у підпіллі, і при правильному застосуванні могли приносити користь спільній справі.

З огляду на це важливими і донині недостатньо дослідженими залишаються питання мотивації учасників антифашистської боротьби. Встановлення мотивів спротиву дасть можливість краще пізнати особливості зародження і розвитку руху Опору, зрозуміти його інтенсивність та масовість у різні періоди окупації. Особливо важливим встановлення мотивації антифашистів стає у світлі дискусії про причини початку руху Опору: жорстокість окупаційного режиму чи ідеологічне несприйняття нацизму населенням окупованих територій вкупі з організаторською роллю Компартії.

Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного опору ідеологічну мотивацію [160], залишаючи поза увагою інші. Така позиція дала підстави радянським історикам стверджувати, начебто, партія не лише підтримувала і спрямовувала спротив населення, а й безпосередньо керувала боротьбою, надавала їй організованого характеру. Однак численні радянські і німецькі джерела, сучасні українські дослідники називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях спротиву загарбникам.

На нашу думку, серед мотивів спротиву можна виокремити три групи: ідеологічні (більше притаманні учасникам організованих форм руху Опору), економічні та побутово-психологічні (більше притаманні учасникам цивільного спротиву). Ідеологічні мотиви спонукали українців до свідомого опору загарбникам і корінилися в патріотизмі, національній гідності, несприйнятті нацистської та фашистської ідеологій, а також могли ґрунтуватися на моральних та релігійних переконаннях. Економічні мотиви спротиву спричинялися невдоволенням людей погіршенням свого матеріального становища і відстоюванням власних економічних інтересів.

Побутово-психологічні мотиви частіше були несвідомими, мали епізодичний та ситуативний характер. Так, для окремої людини прагнення допомогти червоноармійцям пояснювалося не лише патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, який також перебуває в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Також до побутово-психологічних мотивів належали: солідарність з родичами чи друзями, яких переслідували нацисти; побоювання репресій за неучасть в антифашистській боротьбі в разі повернення радянської влади; небажання опинитися в ізоляції та ворожому оточенні, коли в певній місцевості більшість населення підтримує антифашистів; життєві обставини або відсутність іншого вибору (наприклад, коли німці приходили спалити село за допомогу партизанам і, попри власне бажання, доводилося тікати до лісу); пошуки романтики і вільного життя, до яких прагнула молодь; звичка діяти певним чином (наприклад, коли на пропозицію залишитися у підпіллі багато комуністів відповідали згодою не через внутрішнє бажання це зробити, а в силу звички беззаперечно підкорятися начальству); відчай, коли приречені на знищення і тим поставлені у безвихідь євреї гетто піднімали повстання, навіть не маючи надії на успіх; прагнення помсти за смерть, страждання або приниження близьких чи самого учасника спротиву. Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і кожен з них мав велике значення в розгортанні спротиву людей окупаційній політиці нацистів. Саме поєднання всіх трьох груп мотивацій і зумовило масовість руху Опору в Україні.

Глибокий психологічний аналіз мотивацій рятівників євреїв здійснили дослідники Голокосту. М. Тяглий сформулював 18 мотивів рятівників. Психологи Перл та Семюел Олінери поділили рятівників на три соціопсихологічні групи: нормоцентристи (для яких визначальним стало почуття обов'язку щодо «референтної групи»), аксіоцентристи (які насамперед керувалися власними моральними принципами, незалежно від того, хто потребував допомоги) і особи з розвинутим почуттям емпатії. Нехама Тек, однак, вважала, що в основі дій рятівників лежали не вищеозначені мотиви, а особистісна риса, яку вона назвала «автономний альтруїзм» (готовність са-

мовіддано надати допомогу, не боючися вступити в конфронтацію з суспільством) [161].

Важливо зауважити, що мотивацію до спротиву не можна розглядати статично, адже співвідношення мотивів було різним в різні відрізки часу, в різних регіонах та соціальних групах. В. Клоков описав психологічні фактори, які вплинули на неготовність більшості населення окупованих територій одразу включитися в боротьбу проти агресорів. Труднощі переходу від мирного часу до воєнного він вбачає у страху дорослих за своїх дітей, надії на швидке повернення Червоної армії, осмислення нових умов, пошук свого місця в загальній боротьбі [162].

На нашу думку, ставлення цивільного населення до окупантів зазнало певних змін головним чином в залежності від політики окупантів. Настрої людей еволюціонували від індиферентності або прихильності більшості населення до приходу німців до свідомого несприйняття нацистського панування. Невиправдані сподівання мешканців окупованої України на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування ведуть на початку 1942 р. до переоцінки поглядів на чужоземне правління та його політичної переорієнтації [163].

Екстремальні умови життя в окупації, складність психології людей, які опинилися на окупованій території, багатofакторність впливу на їхні моделі поведінки зумовило те, що часто межа між колаборацією та спротивом була майже непомітною або могла кількаразово змінюватися. Зокрема зафіксовані випадки, коли підрозділи Армії Крайової разом з колабораціоністами з польської «брунатної поліції» нищили українські села Волині [164]. І. Дерейко описав шлях, пройдений одним з українських колабораціоністських підрозділів, який врешті перетворився на антифашистське формування [165]. Однозначно оцінити і пояснити ці факти доволі не просто. Я. Грицак зробив це так: «Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацією та спротивом часто була тонкою і ледь помітною. Прагнення виживати змушувало вибирати різні ролі» [166].

Недостатня розробленість психоісторії Опору робить її перспективною і цікавою для майбутніх дослідників та приводить до висновку про необхідність створення серйозної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно з пси-

хологією Опору), до якої увійшли б сюжети про мотивацію спротиву і колаборації; психологічні причини переходу від невтручання до опору та від колаборації до опору; про ідеологічні, побутові, національні стереотипи; про індивідуальні і колективні моделі поведінки, різні стратегії поведінки та виживання, відстеження механізмів колективної свідомості; психологію міжнаціональних, гендерних та особистісних стосунків; про еволюцію сподівань простих людей, зміну їх ставлення до різних подій і явищ тогочасного буття. Загалом, перед українською історіографією стоїть завдання створити цілісну картину суспільної свідомості населення окупованих територій, як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбивається матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає у міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології.

Висновки до розділу 4

Таким чином, значна частина проблематики антифашистського руху Опору в Україні не знайшла належного висвітлення у вітчизняній літературі. Зокрема, після радянського періоду «замовчування» сучасна українська історіографія доволі активно почала розробляти питання, пов'язані з антифашистською боротьбою поляків та євреїв на території України. Однак донині так і не створено цілісної картини діяльності польського та єврейського рухів Опору. Відсутні комплексні праці, які б охоплювали всі аспекти антифашистської боротьби цих течій Опору на українських землях.

Абсолютна більшість українських фахівців висвітлює діяльність польського руху Опору в Західній Україні з точки зору українсько-польських взаємин, у центрі яких перебувала «Волинська трагедія». З цієї причини боротьба поляків проти нацистів розглядалася дослідниками тільки епізодично, як другорядний об'єкт. Жоден з вітчизняних дослідників історії польського руху Опору в Україні не подав узагальнені дані про результати їх антифашистської боротьби. Не до кінця вивченою і сис-

тематизованою залишається структура підпільних і партизанських формувань поляків на західноукраїнських землях, соціальний склад організацій і загонів, кількість понесених і завданих втрат. Відсутні окремі дослідження про формування польського руху Опору, непідконтрольні Армії Крайовій, як то: НСЗ, Селянські батальйони, Гвардія Людова. Також не розроблено періодизацію антифашистської діяльності польського руху Опору. Питанням боротьби польських нелегальних структур проти загарбників спеціально присвячено лише кілька наукових статей. Якщо процес виникнення, основні напрямки діяльності, чисельність, дислокацію, організаційну структуру, командний склад формувань Армії Крайовій досліджено досить повно, то значно гіршою є ситуація з вивченням пропагандистської, саботажної, диверсійної, бойової діяльності поляків власне проти окупантів.

Найменше дослідженою з національно-політичних течій руху Опору в Україні є історія організованої боротьби єврейського народу. Специфіка цієї боротьби визначалася не тільки його територіальною і культурною ізольованістю від решти населення, а й особливостями окупаційної політики щодо євреїв з боку нацистів. Значна частина етнічних євреїв билася з фашизмом у складі формувань радянського, українського і польського рухів Опору. З огляду на цю обставину, дослідники, як правило, предметом своїх наукових пошуків робили участь осіб єврейської національності у будь-яких формах спротиву окупантам. Втім, на нашу думку, прийшов час виокремити для дослідження діяльність створених євреями незалежних партизанських загонів і підпільних організацій, які можна об'єднати поняттям «єврейський рух Опору».

Слід констатувати, що вивчення історії єврейського руху Опору в Україні залишається спорадичним. Спеціалістами не оприлюднені узагальнені цифрові дані про єврейський Опір, з об'єктивними труднощами стикається створення іменного реєстру борців проти Голокосту. Разом з тим, при суттєвій обмеженості джерельної бази, історики здійснили значний обсяг роботи. Згідно з досягнутими результатами можна стверджувати, що як і польський рух Опору, організований спротив євреїв проявив себе переважно на західноукраїнських землях. Перш за все, він проявлявся у підпільній боротьбі на території створених нацистами гетто. В інших регіонах

України про існування єврейських партизанських загонів або підпільних організацій майже нічого не відомо. Однак можливості потенційної джерельної бази ще далеко не вичерпані. Подальше наукове осмислення проблеми має орієнтуватися на визначення форм і видів опору євреїв, фактів діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, збройних повстань у гетто.

Одночасно з організованими, активними формами руху Опору важливу роль у поразці та вигнанні загарбників з української землі відіграв спротив цивільного населення. Згідно з особливостями мотивації цивільного спротиву, його організаційної та ідеологічної неоформленості, його не можна віднести до якоїсь організованої національно-політичної течії Опору в Україні. Цивільний неорганізований спротив мирного населення окупантам був окремою формою антифашистського руху Опору в Україні. З огляду на це, цивільний опір заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому. В іншому випадку висвітлюється не історія руху Опору в загалом, а лише історія його організованих форм.

Радянська історична наука, визнавала велике значення цивільного спротиву (в радянській термінології – «масовий саботаж») і називала її наймасовішою формою антифашистської боротьби. Разом з тим, в СРСР історики розглядали його лише як допомогу підпільникам і партизанам з боку незброєного населення, як частину радянського руху Опору, а не як окрему складову боротьби з окупантами. Причиною цього стала хибна теза про «всенародну» підтримку партизанів і підпільників мешканцями окупованих територій. Відповідно до цієї концепції спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага, проте спеціально присвячених цій темі публікацій в СРСР оприлюднено не було. Такий невірний концептуальний підхід призвів до слабкого рівня розробленості цієї важливої проблеми в радянський період.

Сучасні українські історики також не поспішають розробляти маловивчену тему спротиву мирного населення гітлерівським окупантам. Як і раніше, неорганізовані форми боротьби залишаються на узбіччі дослідницької уваги. Вивчення історії цивільного опору українців під нацистською окупацією перебуває на початковій

стадії. Проте деякі аспекти проблеми вже достатньо досліджені, а їх результати матеріалізовані не тільки у періодичному, а й у монографічному форматі.

Найперспективнішим напрямом подальших досліджень з історії руху Опору можна вважати історичну антропологію. Радянські історики доволі багато уваги приділили дослідженню побуту, господарського і культурного життя на території партизанських країв і зон. Були описані способи будівництва партизанських жител; принципи розміщення загонів на стоянках, їх укріплення та охорони; діяльність тиллових і господарських підрозділів, заготівельних команд; участь партизанів у польових роботах та закладання ними продовольчих баз; робота побутових майстерень і сільськогосподарських підприємств; медичне обслуговування й організація гігієни; культурно-освітня робота і художня самодіяльність. Побачили світ і праці, присвячені «збереженню соціалістичних норм громадського і сімейного побуту» сільського населення окупованих територій, питання організації лікування поранених і хворих в умовах партизанських рейдів, медичної евакуації, санітарно-протиепідемічної та профілактичної діяльності.

Помітним кроком уперед можна назвати наукову розробку спорудження криївок та бункерів вояками УПА. Розпочата в цьому напрямку робота дає відповіді на питання про авторство й особливості архітектури цих укриттів, визначає типологію різного роду схованок, їх внутрішній простір і його функціональне призначення, способи освітлення, каналізації та вентиляції, психологічні особливості тривалого існування у замкненому просторі. Проведення аналогічних досліджень необхідне і щодо представників радянського, польського, єврейського рухів Опору, що мали власні особливості у будівництві різного роду споруд.

Поява аудіовізуальних способів передачі інформації (а відповідно, і перевага образних чинників сприйняття, пам'яті, мислення, творчості, поведінки людей) підштовхнула істориків до поглибленого вивчення цих явищ. Вплив візуальних образів на формування історичної пам'яті про війну і рух Опору – актуальна і перспективна тема, яка поки-що не знайшла належного висвітлення у вітчизняній науці. Осмислення нового феномену в науковому середовищі, вироблення відповідних методик зайняли певний час, але в Україні вже розпочалася активна розробка цієї тематики.

Об'єктами дослідницького інтересу вже стали фотодокументи, карти, бофони, нагороди, плакати, поштівки, ксилографії тощо. Продовження студій в аудіовізуальному напрямі, дасть змогу також проаналізувати пісенну та поетичну творчість радянських партизанів, вояків УПА та Армії Крайової, єврейського Опору.

З аудіовізуальними методами тісно пов'язані дослідження з психоісторії (історичної психології). Серед евристичних напрямів наукових студій з психології руху Опору в Україні слід виокремити: особливості суспільної свідомості та її державно-політичного регулювання; символи і міфи війни; психологія бою, героїчний порив і паніка; солдатські (партизанські) фаталізм, релігійність і забобони; чинники формування, стан і особливості масової свідомості населення в роки війни; відображення реалій воєнного часу у масовій свідомості; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантна поведінка як механізм адаптації до соціально-економічних умов; етапи формування образів ворога і героя у масовій свідомості; психологічний вплив радянської та німецької пропаганди на здатність населення окупованих територій до спротиву.

Для розуміння природи й особливостей руху Опору, його моральної сили, прикладів громадянської мужності необхідно продовжити біографічні дослідження. У СРСР було опубліковано величезну кількість біографічних праць про учасників народної боротьби. Однак написані вони були переважно в художньо-публіцистичному, а не науковому жанрі. У незалежній Україні біографічні дослідження стосуються переважно представників українського руху Опору і при вивченні їх життєвого шляху охоплюють період не тільки Другої світової війни. З іншого боку, майже відсутні життєписи діячів радянського руху Опору. Також, окрім видатних діячів партизанського і підпільного руху, варто зосередити увагу на біографіях пересічних учасників антифашистської боротьби. Це дасть змогу поглянути на людське життя з інших ракурсів, виявити в ньому не тільки виняткове, а й буденне, середньостатистичне. Здійснення сучасних біографічних досліджень не повинно ґрунтуватися на застарілій методології, з увагою здебільшого до «видимої» діяльності персонажа. Потрібен психологічний аналіз його вчинків, створення психологіч-

ного портрету, вивчення його внутрішніх переживань і мотивів, впливу сімейних та особистих взаємин на публічну діяльність.

З огляду на те, що фактор особистісних якостей, особистих взаємин, психологічної сумісності серйозно впливав на діяльність та ефективність окремих підрозділів, ці аспекти також потребують особливої дослідницької уваги. Сьогодні вже не можна задовольнитися міфічно-героїчним образом партизана, підпільника чи повстанця. У рамках майбутніх психоісторичних досліджень необхідні створення та класифікація індивідуального і колективного психологічних портретів антифашиста. Така типологізація є доволі умовною, але вона сприяє кращому розумінню мотивації учасників Опору. Відтворити цілком об'єктивний та універсальний образ типового повстанця чи партизана не видається можливим, але існує можливість для виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів.

Недостатня розробленість психоісторії Опору робить її перспективною та приводить до висновку про необхідність створення ґрунтовної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно з психологією спротиву), до якої увійшли б сюжети про мотивацію опору і колаборації; психологічні причини переходу від неутручання до опору та від колаборації до опору; про ідеологічні, побутові, національні стереотипи; про індивідуальні і колективні моделі поведінки, різні стратегії поведінки та виживання, відстеження механізмів колективної свідомості; психологію міжнаціональних, гендерних та особистісних стосунків; еволюцію сподівань простих людей, зміну їх ставлення до різних подій і явищ тогочасного буття. Загалом перед українською історіографією стоїть завдання реконструювати цілісну картину суспільної свідомості населення окупованих територій, як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбивається матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає у міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології.

Таким чином, недостатньо досліджену, перспективну проблематику історії антифашистського руху Опору в Україні можна об'єднати у три групи: польський і єврейський рухи Опору; цивільний спротив мирного населення; історична антропологія та історична психологія в дослідженнях з історії руху Опору. Саме в рамках названої тематики варто очікувати подальших наукових відкриттів у вивченні антифашистського руху Опору в Україні. Однак це зовсім не означає, що доволі ґрунтовно розроблена історія української або радянської течій Опору підходить до свого завершення. Наявність величезного масиву вже відомих, а також потенційних джерел, використання нових методологічних підходів та дослідницького інструментарію обіцяє вітчизняній історіографії неосяжні горизонти для продовження плідних студій у всіх тематичних напрямках.

Література та джерела до розділу 4

1. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Київ, 1984. С. 92, 104.
2. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1(20). С. 194–208; Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: в 3 т. Т. 2. Київ, 2005. 360 с.; Лисенко О. Україно-польський конфлікт // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 384–394; Ільницький Р. Українсько-польське протистояння у 1943–1946 рр. (за матеріалами Дрогобицької області) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 399–405; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2009. 200 с.; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Вид. 2-е, доп. Київ, 2012. 368 с.; В'ятрович В. Польсько-українські стосунки в 1940-х. Пропозиція історичної дискусії // Історична правда. 2012. 12 грудня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/12/103432/>
3. Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ

- століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.; Старка В.В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 202 с.; Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.
4. Поліщук П. Система інституцій «Польської підпільної держави» // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. 2007. № 18. С. 180–188; Поліщук П., Яровий В. Органи місцевого управління «Польської підпільної держави» за часів Другої світової війни // Науковий вісник дипломатичної академії України. Київ, 2007. Вип. 14. С. 432–449; Поліщук П. Передумови виникнення «Польської підпільної держави» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. 2008. № 13. С. 278–283; Поліщук П., Яровий В. Проблема дефініції поняття «Польська підпільна держава» // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: археологія та історія. 2008. Вип. 16. С. 154–165.
 5. Токарський В.В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л.Українки. 2009. Вип. 2. С. 4–10.
 6. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). Ужгород, 2002. С. 37–38, 41; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ, 2002. С. 159.
 7. Вовк М.Ю. Армия Крайова на территории СССР в годы Второй мировой войны // Знание. Понимание. Умение. 2005. № 2. С. 198.
 8. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. Тернопіль, 1996. 172 с.; Гайдай О., Ханас В. Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939–1944 рр.) // Мандрівець. 1996. № 4-5. С. 72–82; Гайдай О., Хаварівський Б. Польське підпілля на території Тернопільської області // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції). Івано-Франківськ, 1997. С. 307–308; Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. Тернопіль, 2002. 112 с.

9. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. Тернопіль, 2002. С. 52.
10. Там само. – С. 93–96, 109.
11. Русначенко А. Народ збурений. Київ, 2002. С. 139–178.
12. Ілюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів другої світової війни: дис. канд. іст. наук. Київ, 1995. 177 с.; Ілюшин І. До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. 1998. Вип. 37. С. 37–41; Ілюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна–Польща: Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 1998. Т. 1–2. С. 154–171; Ілюшин І. Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової // Українсько-польські стосунки 1918–1947 рр. Матеріали III міжнародного наукового семінару. Варшава, 1998. С. 153–178; Ілюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ілюшин. Київ, 2001. 289 с.; Ілюшин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА // Укр. іст. журн. 2002. № 3. С. 94–103; Ілюшин І. Епілог акції «Бужа» та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів // Сторінки воєнної історії України. 2002. Вип. 6. С. 254–257; Ілюшин І. До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2003. Вип. 3. С. 241–249; Ілюшин І. Національно-визвольні прагнення українських і польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Укр. іст. журн. 2003. № 1. С. 82–96; Ілюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 504 с.; Ілюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки II світової війни // Журнал І. 2003. № 28. С. 152–171; Яровий В., Ілюшин І. Епілог акції «Бужа» на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році у світлі нових документів // Проблеми

слов'язнознавства. 2002. Вип. 52. С. 86–91.

13. Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 10, 14, 17, 20, 51, 53, 69.
14. Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. – С. 34, 141–142, 156–159; Токарський В.В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л.Українки. 2009. Вип. 2. С. 6.
15. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна–Польща: Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 1998. Т. 1–2. С. 157.
16. Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 179, 263, 268.
17. Там само. С. 341.
18. Там само. С. 293, 330–340.
19. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 531; Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). Ужгород, 2002. С. 45.
20. Świeboda J. Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim // Rocznik komisji nauk pedagogicznych PAN. Т. 19: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego. 1976. Cz. 10. S. 183–193; Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Warszawa, 1977. 411 s.; Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945. Siedlce, 1997. 562 s.; Majewski P. Wojna i kultura: instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945. Warszawa, 2005. 431 s.
21. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 525.
22. Розенблат Г.И. Евреи в партизанском соединении С.А.Ковпака. Москва, 1998.

- 106 с.; Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины. URL: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spector.pdf
23. Гогун А. Евреи в советском партизанском движении Украины в годы Второй мировой войны. URL: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub16.html>; Гогун А., Вовк А. Евреи в борьбе за независимую Украину. URL: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub07.html>.
24. Трепачова О.Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. С. 104.
25. Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. Москва, 2002. С. 305–372.
26. Тяглый М.И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 65.
27. Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 60.
28. Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів // Голокост і сучасність. 2010. № 1. С. 143–153.
29. Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 60, 64.
30. Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі. С. 59–72; Єлисаветський С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанская борьба в Украине (1941–1944). Київ, 1998. 399 с.
31. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. С. 76–77.
32. Мадиевский С. А. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 110 с.
33. Борозняк А.И. Рец.: Мадиевский С.А. Другие немцы. Сопротивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 112 с. // Вопросы истории. 2007. № 6. С. 174.
34. Дерейко И. Местные формирования немецкой армии и полиции в Рейхскомисса-

- риате «Украина», 1941–1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. Київ, 2011. С. 65.
- 35.Оберлендер Т., начальник диверсионной службы абвера группы армий «Юг». Письмо командующему группой армий «Юг». ЦДАВОУ. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 296. Арк. 12.
- 36.Оберлендер Т. Приложение 2 к циркуляру главного командования сухопутных войск. Отдел контрразведки II при группе войск «Юг». Предпосылки для обеспечения безопасности коммуникаций и заготовки максимальных запасов продовольствия на Украине, 28 октября 1941 г. ЦДАВОУ. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 72.
- 37.Курносков А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. Москва, 1965. С. 169–193.
- 38.Цит. за: Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. С. 107–108.
- 39.Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. С. 71, 82, 91, 102.
- 40.Военный Энциклопедический словарь. Москва, 1983. С. 167.
- 41.Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 156.
- 42.Див.: Вторая мировая война. Матер. науч.конф-ции. В 3-х кн. Кн. 3. Москва, 1966. С. 5–6.
- 43.Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. С. 18–19, 28.
- 44.Советские партизаны. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1963. С. 322.
- 45.Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. С. 71–89.
- 46.История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 3. Москва, 1984. С. 301–302.
- 47.Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Київ, 1979. – 135 с.

48. Нем'ятий В.М. Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 24–32; Немятый В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). Київ, 1980. 62 с.; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Київ, 1982. 230 с.; Нем'ятий В.Н. Комуністична партія – організатор всенародної боротьби проти загарбницької політики німецького імперіалізму на окупованій території України. Київ, 1982. 48 с.
49. Немятый В.Н. Дела бессмертные. Одесса, 1967. С. 40.
50. История Великой Отечественной войны Советского Союза в 6-ти т. Т. 3. Москва, 1961. С. 438–494.
51. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. Т. 3. Київ, 1975. С. 517.
52. Там само. С. 414–415.
53. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. Київ, 1980. С. 74–75, 80.
54. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1974. С. 202–265.
55. Там само. С. 191.
56. Дышлевой П.С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Київ, 1968. 16 с.
57. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 410; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Київ, 1993. С. 230; Трубайчук А. Друга світова війна. Київ, 1995. С. 85–90; Грицак Я. Нарис історії України. Київ, 1996. С. 236; Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины. Харьков, 1999. С. 400, 404.
58. Кресова книга справедливих. Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА. Б.м., 2013. 233 с.
59. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщи-

- ні (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. С. 8.
60. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 258–265.
61. Зарецкая З. На баррикадах культуры: театр вильнюсского гетто как модель еврейского сопротивления Катастрофе // Евреи в меняющемся мире. Материалы 6-й международной конф. Рига, 2009. С. 263–273.
62. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. д-ра мистецтвознавства. Київ, 1999. С. 6, 13, 14.
63. Звіт про діяльність підпільних організацій і партизанських загонів Дніпропетровської області в період окупації області німецько-фашистськими загарбниками (серпень 1941 – жовтень 1943 рр.). ДАДО. Ф. П-19. Оп. 8. Спр. 1. Арк. 34, 35.
64. ЦДАВОУ. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 17.
65. Оберлендер Т. Приложение 2 к циркуляру главного командования сухопутных войск. Отдел контрразведки II при группе войск «Юг». Предпосылки для обеспечения безопасности коммуникаций и заготовки максимальных запасов продовольствия на Украине, 28 октября 1941 г. ЦДАВОУ. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1, 70–71; Оберлендер Т. Два года немецкой политики в Украине, 22 июня 1943 г. ЦДАВОУ. Ф. КМФ-8. Спр. 182. Арк. 46; Воробьев Л.Н. Система угнетения украинского народа немецко-румынскими оккупантами (1941–1944 гг.). ЦДАВОУ. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 138.
66. Сорокин Г.М., Вирнык Д.Ф., Липило П.П. Немецко-фашистская система экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // Немецко-фашистский оккупационный режим. 1941–1944 гг. Москва, 1965. С. 159.
67. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 67.
68. Мюллер Н. Вермахт и оккупация. Москва, 1974. С. 222.
69. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Київ, 1993. С. 366.
70. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945. В 2-х кн. Кн. 1. Київ, 1985. С. 322.

71. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Київ, 1979. С. 68.
72. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 31–32.
73. Скирдо М.П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне. Москва, 1959. 135 с.; Земсков А.А. Источники Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Москва, 1970. 29 с.
74. Курносоев А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. Москва, 1965. С. 192.
75. История Великой Отечественной войны Советского Союза в 6-ти т. Т. 6. Москва, 1960-1965. С. 151–172.
76. Там само. С. 167, 170.
77. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 25–26.
78. Крамар Р.З. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940–1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля): автореф. дис. канд. філол. наук. Київ, 1996. 24 с.; Єремєєва К.А., Куліков В.О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна. 2011. № 982: Серія Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. С. 228–239; Ленська В.В. Фольклор як спосіб ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали IV Міжнародної наук. конф. Одеса, 2013. С. 188–192.
79. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 17.
80. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2009. С. 25.
81. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Укр. іст. журн. 2000. № 6. С. 34.

- 82.Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. 2006. Вип. 4. С. 131.
- 83.Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ, 2001. 493 с.
- 84.Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 5–6, 12.
- 85.Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2001. С. 15.
- 86.Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Укр. іст. журн. 2000. № 6. С. 39.
- 87.Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні // Укр. іст. журн. 1998. № 3. С. 118.
- 88.Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2007. С. 14.
- 89.Dębowska M., Popiek L. Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945. Lublin, 2010. 320 s.
- 90.Smirnow J. Ojciec Rafał Kiernicki // Gazeta Lwowska. 2004. 29 lutego.
- 91.Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, 1939–1945. Warszawa, 1982. 1016 s.
- 92.Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945). Гродно, 2002. 240 с.; Силова С.В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Гродно, 2003. 105 с.
- 93.Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. 2006. Вип. 4. С. 129.
- 94.URL: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>
- 95.Тяглий М.І. Праведники народів світу // Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ, 2011. С. 476.
- 96.Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 2. С. 25–32.
- 97.Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–

- 1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. 2007. № 1. С. 51–52.
98. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск, 2011. С. 43–46.
99. Сусленський Я. Справжні герої. Київ, 1993. 148 с.
100. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 116.
101. Вінокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції «Діалог національних культур Вінниччини». Вінниця, 2013. Вип. 2. С. 11–21.
102. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Вид. 3., випр. і доп. Київ, 2009. 296 с.
103. Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2005. С. 14.
104. Там само. С. 14–15.
105. Чернописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. Житомир, 2010. Т. 5. С. 250–255; Лабинская Е. Святец из Унева // День. 1999. 24 декабря.
106. Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2007. С. 143.
107. Білас В. Омелян Ковч – священик концтабору Майданек // Історична правда. 2010. 21 грудня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/>; Худицький В. Парох Майданека. «...Був сином і священиком одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» // Дзеркало тижня. 2009. 21 квітня.

108. Худицький В. Парох Майданека. «...Був сином і священником одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» // Дзеркало тижня. 2009. 21 квітня.
109. Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2007. С. 145–146.
110. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 114–126; Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 127–151; Маринович М. Постаць митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 81–87; Польман-Штерн Л. Шана Великій Людині // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 76–80; Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 3. С. 85–104; Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 100–113; Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 88–99.
111. Тяглий М.І. Праведники народів світу // Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ, 2011. С. 476.
112. Щупак І.Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту. URL: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/274/34_13.pdf
113. Грідіна І.М. Духовні цінності українського народу в роки Другої світової війни: до методології дослідження // Грані історії. Збірник наук.праць. Горлівка, 2008. С. 184.
114. Цит. за: Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Дніпропетровськ, 2012.

С. 22.

115. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 14.
116. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). Київ, 1974. С. 122–137.
117. Залесский А.И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941–1944 гг.). Москва, 1962. 397 с.
118. Петров М.И. Из истории организации медицинского обслуживания партизан Украины в годы Великой Отечественной войны. Київ, 1960. 63 с.; Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах. 2-е вид. Київ, 1985. 168 с.; Скрипниченко Д.Ф. Медицинское обеспечение партизанских рейдов. Київ, 1985. 96 с.; Дудко М.О. Радянська медицина на службі у партизанів України. Київ, 1966. 84 с.
119. Данілова А.О. Повсякденне життя радянських партизанів на території України в роки Великої Вітчизняної війни: дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2014. 320 с.
120. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. 368 с.; Слоневский А., Яценко Л. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917–1953. Воспоминания, очерки, документы. Днепродзержинск, 2007. 372 с.; Постолатій В. Окупація. Кіровоград, 2009. 83 с.; Бубнов В. Суми у 1941–1943 роках: офіціоз та дійсність. Суми, 2010. 76 с.; Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland, 2014. 164 с.
121. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. Запоріжжя, 2013. 416 с.
122. Перехрест О. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2005. Вип. ІХ. С. 163–172; Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2010. Кн. 1. С. 475–511; Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 2010. 416 с.

- зняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010. 150 с.; Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. 668 с.
123. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів, 2007. 352 с.; Патриляк І. Життєвий простір підпілля // День. 2011. 29 листопада. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/ivan-patrilyak/>
124. Дергай О. Однострій, амуніція та озброєння загонів УПА на Волині (УПА-Північ) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30. Луцьк, 2009. С. 249–252; Довган Ю. Форма, спорядження та амуніція УПА // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Львів, 2010. С. 450–453.
125. Ємельянова Т. Партизанська слава у фотодокументах // Архіви України. 2009. Вип. 5. С. 180–185; Грідіна І.М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни // Гілея. 2010. Вип. 34. С. 135–144; Хведченя С. Інтернет-ресурси історичної тематики: історична географія та історична картографія // Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 2013. Ч. 21. С. 187–202; Маєвський О.О. Відображення партизанського руху в плакатній продукції радянської та німецької пропаганди // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: зб. мат. Міжнар. наук. конференції. Київ, 2015. С. 183–185.
126. Архіви окупації. 1941–1944. Т. 1. Київ, 2006. С. 713–740; Ілюстрована історія Києва. Київ, 2012. 424 с.
127. Клименко О.О. Грошові документи ОУН (бофони) 1932–1959 років. Тернопіль, 1999. 307 с.; Армія безсмертних. Повстанські світлини. Вид. 3-тє. Львів, 2006. 211 с.; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів, 2007. 352 с.; Бофони: грошові документи ОУН і УПА. Київ, 2008. 192 с.; Мизак Н.С. УПА-«Захід» у фотографіях. Книга восьма. Чернівці, 2012. 438 с.
128. Українська Повстанська Армія інакше (в літературі, мистецтві, культурі). Прага, 2011. 213 с.
129. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947–1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича - Бей-Зота та його учнів.

- Филадельфія, 1952. 70 с.; Ніл Хасевич (1905–1952). Альбом. Львів, 2010. 74 с.
130. Гупало С. Лицар свободи. До 100-річчя від дня народження головного художника УПА Ніла Хасевича // День. 2005. 2 грудня; Сердюк В. Ніл Хасевич – художник і воїн // Урядовий кур'єр. 2005. 2 грудня; Єзерська І. Ніл Хасевич. Людина, яка створила візуальний образ УПА // Історична правда. 2011. 4 березня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28939/>
131. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. Харків, 2014. 584 с.
132. Мизак Н.С. Повстанська муза. Повстанська творчість про визвольну боротьбу ОУН, УПА за Українську Самостійну Соборну Державу (1942–1960 рр.). Книга сьома. Чернівці, 2011. 284 с.
133. Голубенко І. Відлуння лісу. Українська народна пісня – про національно-визвольні змагання в Україні 40–50-х рр. ХХ століття. Київ, 2000. 197 с.
134. DeMause Lloyd. Foundations of psychohistory. New York, 1982. 336 p.
135. Демоз Ллойд. Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000. 512 с.
136. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Т. 6. Москва, 1965. С. 259.
137. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. Київ, 1962. 175 с.; Григорович Д.Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. Київ, 1980. 48 с.; Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. Київ, 1983. 165 с.
138. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944). Москва, 1971. 357 с.
139. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ, 1994. С. 36–63.
140. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. Москва, 2007. С. 148–241.
141. Зима В.Ф. Менталитет народов России в войне 1941–1945 годов. Москва, 2000. 278 с.; Козлов Н.Д. Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. СПб, 1995. 140 с.; Козлов Н.Д. Моральный потенциал на-

- рода и массовое общественное сознание в годы Великой Отечественной войны: дисс. д-ра ист. наук. СПб, 1996. 455 с.; Сенявская Е.С. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. Москва, 1995. 220 с.; Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. Москва, 1997. 232 с.; Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. Москва, 1999. 383 с.; Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. Москва, 2006. 288 с.
142. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2012. С. 390–482.
143. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України). Дніпропетровськ, 2012. С. 439, 445, 454.
144. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ, 2007. 520 с.; Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Дніпропетровськ, 2012. 508 с.
145. Гриневич В.А. До питання про український радянський культурницький націоналізм у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. 2004. Вип. 12. С. 365.
146. Антонюк Я.М., Кисляк П.А. Психологічний аналіз проявів жорстокості в боротьбі СБ ОУН(б) із сексотством на території Волині в післявоєнний період (1944–1951 рр.) // Історичні студії Волинського нац. ун-ту ім. Л.Українки. 2009. Вип. 2. С. 43–47.
147. Веденеев Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ, 2006. С. 355.
148. Грідіна І.М. Духовне життя українського народу 1939–1945 років: теоретико-методологічні засади історичного дослідження // Наукові праці. Науково-методичний журнал Чорноморського державного ун-ту ім. П.Могили. 2009. Том 115. Вип. 102. С. 41–44; Грідіна І.М. Менталітет як чинник духовного життя

- українського народу в роки Другої світової війни // Вісник Донецького національного ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. 2009. Вип. 1. С. 154–160; Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк, 2010. 419 с.
149. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 1.
150. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ, 2005. С. 161.
151. Гладков Т.К., Кизя Л.Е. Ковпак. Изд. 2-е, испр. Москва, 1973. 288 с.
152. Кириченко С.М., Кременчуцька О.С. Керівник партійного підпілля // Укр. іст. журн. 1967. № 8. С. 122–124; Мірошников І.Я. Секретар підпільного обкому партії І.І. Бакулін // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 111–113; Зінченко О., Коньков В. Уславлений партизанський керівник, партійний і державний діяч // Укр. іст. журн. 1981. № 3. С. 132.
153. Залесский К.А. Великая Отечественная война. Большая биографическая энциклопедия. Москва, 2013. 832 с.
154. Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Штрихи до політичного портрета. Київ, 1995. 89 с.; Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич, 2001. 294 с.; Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.; Веденєєв Д., Шаповал Ю. Пастка для «Щура»: 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років // Дзеркало тижня. 2006. 4–11 листопада; Онишко Л.В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і – 40-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2006. 20 с.; Сич О.М. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 21 с.; Вахула М.Є. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України: дис. канд. іст. наук. Львів, 2010. 20 с.; В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. Нові сюжети. Львів, 2012. 240 с.; Панченко О. Зв'язкова генерала Шухевича. Доля і чин Галини Дидик //

Українська правда. 2012. 9 квітня. URL:
<http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/9/77857/>.

155. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 5. Львів, 2008. 126 с.; Іванченко В. Квітка у червоному пеклі – життєвий шлях Людмили Фої // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 8. Львів, 2009. 127 с.; Мороз В. Портрет Осипа Дяківа – «Горнового» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 11. Львів, 2010. 126 с.
156. Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне, 2008. 80 с.; Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боеслава» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 9. Львів, 2010. 138 с.; Іщук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 10. Львів, 2010. 126 с.; Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия, 2010. 195 с.; Іщук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 16. Львів, 2011. 116 с.; Іщук О., Ніколаєва Н. Життєвий шлях Уляни Крюченко – дружини головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Наук. збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Київ, 2011. С. 411–423.
157. Веденєєв Д.В., Шевченко С.В. Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті. Київ, 2010. 576 с.; Веденєєв Д. Микола Кузнецов, він же Пауль Зіберт. Посмертна доля агента «Пуха» // Історична правда. 2012. 29 березня. URL:
<http://www.istpravda.com.ua/research/2012/03/29/78736/>
158. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. Київ, 2006. 430 с.; Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. Москва, 2010. 670 с.
159. Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland, 2014. С. 90–99.
160. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. Київ, 1980. С. 58.

161. Тяглий М.І. Праведники народів світу // Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ, 2011. С. 477.
162. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. С. 67.
163. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. С. 88–89.
164. Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16(1). С. 377.
165. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 1(20). С. 179–193.
166. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ, 2008. С. 128.

ВИСНОВКИ

Дослідження всього комплексу наукової літератури з історії руху Опору в Україні у період 1942–2015 рр. дає змогу зробити певні висновки. Аналіз історіографії та джерельної бази за обраною темою засвідчив, що науково-історичний процес висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні в усіх його проявах не став предметом спеціального і комплексного дослідження у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр., досліджувалися лише його окремі аспекти.

У розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виділити два основних етапи: радянський (1942–1991 рр.) і сучасний (з 1992 р.). У рамках радянського етапу простежуються чотири історіографічних періоди: 1942–1945, 1945 – перша пол. 1950-х рр., друга пол. 1950-х – перша пол. 1960-х рр., друга пол. 1960-х рр. – 1991 рр. Усі вони обумовлювалися не стільки розвитком науки, скільки залежністю від державної політики, і характеризувалися крайньою заідеологізованістю. У рамках комуністичної ідеології була створена відповідна їй концепція «всенародної війни проти німецько-фашистських загарбників» населення окупованих територій під керівництвом Комуністичної партії.

Властивими рисами радянської історіографії стали: гіпертрофована увага до ролі партійних органів у розвитку руху Опору; зловживання описовим стилем викладу матеріалу; створення «героїчного пантеону» привілейованих партизанських загонів і підпільних організацій та їх окремих учасників; винятково позитивне зображення їх діяльності; нетерпимість до альтернативних точок зору; ізольованість від зарубіжної історичної думки.

При всіх недоліках саме в часи існування СРСР вдалося зібрати та проаналізувати величезний фактичний матеріал, зробити важливі узагальнення, теоретично й історіографічно осмислити тему. Особливо значних здобутків історики УРСР досягли у висвітленні діяльності радянських партизанів і підпільників. Видання величезної кількості наукової літератури дало змогу загалом відобразити історію радянського руху Опору. У рамках радянського історіографічного дискурсу сформувалися

кілька тематичних напрямів, які спеціалізувалися на вивченні певного кола питань: теоретичних, регіональних, проблемних, загальних, історіографічних. З'явилися перші праці з історії повсякденності та різних аспектів цивільного спротиву населення.

Віддаючи належне напрацюванням радянського періоду, підкреслимо, що значна частина їх концептуальних положень застаріла. Зовсім не розроблялися питання, пов'язані з антифашистською боротьбою учасників українського, польського та єврейського рухів Опору. На узбіччі дослідницької уваги опинилися проблеми історичної антропології. За ці завдання довелось братися вже сучасній українській історіографії.

Після розпаду СРСР «архівна революція» дала змогу ввести до наукового обігу величезний обсяг раніше невідомого фактичного матеріалу. Врешті решт, радянська концепція «всенародної війни» увійшла в протиріччя з новими фактами, концепціями, була заперечена і критично переосмислена. Втім, радянська спадщина не була повністю відкинута, а творчо перероблена, збагачена і доповнена новим знанням. Тобто відбувся своєрідний синтез, при якому сучасне вітчизняне історіописання хоча й несе в собі певні елементи радянського наративу, але, не без проблем, перейшло на інший якісний рівень.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виокремити два періоди, для яких зміни влади уже не мали визначального характеру. Якщо у пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій відзначалася методологічним еkleктизмом і роздвоєністю, перебувала під значним впливом радянської та діаспорної історіографії, мала локальний і описовий характер, то з 2005 р. спостерігається перехід від заперечення радянської методології та фактографічних розвідок локального характеру до утвердження нових підходів і методологій, вихід з-під впливу діаспорних дослідників історії ОУН-УПА, написання синтетичних праць, теоретичного осмислення явищ і процесів воєнної доби.

Від моменту здобуття Україною державної незалежності історіографічний процес, хоча й залишається чутливим до політичних впливів та соціальних запитів, все ж зберігає достатню самостійність і розвивається за внутрішніми закономірностями. Новим явищем сучасного етапу став початок дослідження українського, поль-

ського й єврейського опору окупантам. Вивчення діяльності ОУН і УПА стало провідним напрямом студій з історії антифашистської боротьби. Плідна робота в архівосховищах, опитування свідків, творче опрацювання доробку зарубіжних істориків призвели до «лавиноподібної хвилі» публікацій з історії українського руху Опору. Результатом самовідданої праці дослідників стало те, що на сьогодні ступінь вивченості національної течії Опору є не нижчим за рівень опрацювання радянського підпільно-партизанського руху. Водночас спостерігається деяке зниження дослідницького інтересу до історії радянського руху Опору.

Діяльність ОУН і УПА здебільшого висвітлювалася у ширших, ніж Друга світова війна та історія руху Опору, тематичних або хронологічних рамках. Праць, які б спеціально досліджували їх боротьбу з окупантами, все ще недостатньо. Відчувається брак видань, що розкривали б історію основних форм (партизанський рух, підпільна боротьба, пасивний спротив населення) та політичних течій (радянська, національна, польська) антифашистського руху Опору в сукупності. Якщо на регіональному рівні такі роботи вже з'явилися, то в загальноукраїнському контексті це завдання залишається невирішеним. Серед недостатньо досліджених питань також слід назвати антифашистську боротьбу ОУН і УПА у містах Західної України та у сільській місцевості східних та центральних областей; діяльність загонів УПА у Східній Україні; значного оновлення потребують регіональні дослідження з історії радянського руху Опору.

Порівнюючи історіографічний процес та стан дослідженості питань з історії радянського руху Опору, з одного боку, та українського Опору, з іншого, можемо констатувати наявність деяких спільних рис. Спочатку в обох випадках більша частина наукових праць відрізнялася описовим, фактографічним характером і мала здебільшого апологетичний характер. По мірі свого розвитку і в радянських, і в сучасних публікаціях зростав рівень науковості. Проте, на відміну від радянських авторів, які завжди висвітлювали діяльність партизанів і підпільників тільки у позитивному ключі, сучасним історикам вдалося подолати початкову ідеалізацію ОУН і УПА і перейти до більш об'єктивного розгляду цих формувань. Загалом, створений за

1992–2015 рр. наратив з історії руху Опору вже кількісно й якісно перевершує масив публікацій 1942–1991 рр.

Новітні дослідження відрізняє від радянських декілька важливих ознак: уведення до наукового обігу раніше невідомих або ідеологічно «незручних» документів, у тому числі, зарубіжних джерельних комплексів; новизна та оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики та методологічного інструментарію; вивчення народного спротиву загарбникам з позицій не класової боротьби, а з національної, соціальної та особистісної точок зору; висвітлення не тільки позитивних, а й негативних аспектів діяльності антифашистів; комплексне дослідження діяльності як радянських партизанів і підпільників, так і інших національно-політичних течій руху Опору; більш об'єктивна і вивірена аргументація наукових висновків та узагальнень; активізація наукових дискусій з різних аспектів антифашистської боротьби. Відбулося очищення більшості наукових праць від ідеологічних нашарувань; опубліковані праці, які заповнили «лакуни» радянської історіографії у висвітленні раніше невідомих сторінок історії партизанів і підпільників. Однак, на відміну від радянських часів, сучасній історіографії поки що не вдалося створити багатотомні фундаментальні академічні видання, в яких історія руху Опору вписувалася б у контекст подій Другої світової війни.

Названі чинники зумовили зародження і подальший розвиток національної візії подій 1939–1945 рр. в цілому та історії руху Опору в Україні зокрема. Національний дискурс перебуває у стадії розробки і є важливою умовою для наукового прогресу. Цілісної сучасної концепції створити поки що не вдалося, однак, події 2014–2015 рр. вочевидь прискорять цей процес. Подальше опрацювання значного сегменту проблем української історії буде ускладненим без їх включення у світовий, європейський та макрорегіональний контексти.

Також реалізації ще не розв'язаних дослідницьких завдань допоможуть запропоновані автором уточнення категоріально-понятійного апарату. Зокрема це стосується таких понять, як «рух Опору в Україні», «український рух Опору», «радянський рух Опору», «єврейський рух Опору», «польський рух Опору». На нашу думку, доцільним є введення до наукового обігу понять «цивільний спротив» і «духовний

спротив», а також паралельне, залежно від необхідності, використання термінів «антифашистський» та «антинацистський», «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА».

Удосконалення потребує і класифікація форм, видів і методів антифашистської боротьби. У зв'язку з цим запропоновано авторське бачення вирішення проблеми приналежності або неприналежності окремих осіб та формувань до руху Опору через пропозицію вважати партизанами всіх, хто брав участь у партизанській війні партизанськими методами на постійній основі, незалежно від військового або цивільного статусу даних осіб. Натомість, тих осіб і підрозділи, що засилялися в тил ворога з «Великої землі» з тимчасовими, а не постійними завданнями, на обмежений час з подальшим поверненням на «Велику землю», вважати військовослужбовцями, закинутими на окуповану територію зі спеціальними завданнями. Тобто при визначенні приналежності визначальним критерієм має бути не статус особи, а форми її діяльності. Аналогічна формула застосована і до підпільників.

Оскільки партизани і підпільники могли використовувати схожі засоби спротиву ворогу, то за методами боротьби неможливо чітко відокремити одних від інших. Єдиним критерієм, який дає змогу розмежувати партизанські загони і підпільні організації, є місце постійної дислокації: в населених пунктах базувалися підпільні організації, а укриття природного характеру в ненаселеній місцевості стали базами розвитку партизанського руху.

Активізації і диверсифікації досліджень з історії «малої війни» сприяло застосування нових методологічних підходів. Найбільш перспективно в цьому плані виглядає історична антропологія з її увагою до міжособистісної і міжгрупової взаємодії, аудіовізуальних досліджень, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, усної, локальної і гендерної історії. Саме використання нових підходів і дослідницьких прийомів дає змогу опрацювати недостатньо досліджену, перспективну проблематику з історії антифашистської боротьби. Зокрема це стосується вивчення польського і єврейського рухів Опору; цивільного спротиву мирного населення; різних аспектів мікроісторії та історії повсякденності; кількісних показників ефективності руху Опору.

Таким чином, за останні сім десятиліть у рамках радянської і сучасної української історіографії антифашистської боротьби, більшість емпіричних завдань дослідниками вирішена. Історія як радянського, так і українського руху Опору у загальних рисах відтворена. Переважну більшість літератури з історії антифашистської боротьби в Україні можна об'єднати у чотири групи: локально-історичні, соціально-історичні, проблемно-історичні та синтетичні дослідження. За період з 1942 до 2015 р. в Україні було видано близько 6 тис. наукових статей та 350 праць монографічного формату, захищено понад 180 дисертацій, які повністю або значною мірою присвячені історії руху Опору в Україні.

Величезний корпус публікацій дозволив нагромадити базу для наступного, якісно вищого етапу опрацювання фактичного матеріалу. В останні роки на перший план вийшло і поступово реалізується завдання порівняння, уточнення, систематизації та теоретичного осмислення зібраних фактів, написання синтетичних праць з цієї тематики. Нагальною потребою вітчизняної історіографії є створення фундаментальної комплексної праці, яка б охоплювала не тільки всі можливі аспекти антифашистської боротьби, а й усіх її організованих і неорганізованих учасників. Тільки комплексне дослідження всіх національно-політичних течій руху Опору, а також цивільного спротиву мирного населення, дасть змогу порівняти різні складові руху Опору між собою, оцінити їх масштаб та ефективність, з'ясувати характерні риси, виявити спільне й особливе в антифашистській боротьбі на українських землях та в інших країнах Європи. Реалізація цього завдання матиме не тільки значний науковий ефект, а й допоможе формуванню у колективній пам'яті більш об'єктивної і цілісної картини антифашистської боротьби в Україні, сприятиме консолідації українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях

Оп. 1

1. Спр. 6. Доклад начальника главного отдела продовольствия при генерал-комиссаре в Житомире Кёнигга Розенбергу и Коху. 17 июня 1943 г. Арк. 281–307.
2. Спр. 38. Оберлендер Т. Приложение 2 к циркуляру главного командования сухопутных войск. Отдел контрразведки II при группе войск «Юг». Предпосылки для обеспечения безопасности коммуникаций и заготовки максимальных запасов продовольствия на Украине, 28 октября 1941 г. Арк. 1-72.
3. Спр. 82. Штабу контрразведки при группе армий «Юг». Донесение о моральном состоянии. 25 августа 1943 г. Арк. 1–17.
4. Спр. 182. Оберлендер Т. Два года немецкой политики в Украине, 22 июня 1943 г. Арк. 40–49.

Оп. 2

5. Спр. 296. Оберлендер Т., начальник диверсионной службы абвера группы армий «Юг». Письмо командующему группой армий «Юг». Арк. 1–12.

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей м.м. Берлін, Київ

Оп. 4

6. Спр. 308. Сводные донесения начальника полиции безопасности и СД в Украине за 1942 г. Арк. 1–140.

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Оп. 3

7. Спр. 239. Воробьев Л.Н. Система угнетения украинского народа немецко-румынскими оккупантами (1941–1944 гг.). Арк. 11–160.
8. Спр. 249. УРСР в роки Великої Вітчизняної війни. Монографія Городнього П.Г. Арк. 1–89.
9. Спр. 264. Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). Дисертація О. А. Стрельцова. 134 арк.
10. Спр. 298. Полтавщина в боротьбі з німецькими загарбниками. Дисертація Л. Бойко. 167 арк.
11. Спр. 311. Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. Дисертація О. В. Родзіна. 162 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917–1991 рр.

Оп. 22

12. Спр. 11. Маслов, зам. начальника отдела управления НКГБ УССР. Справка по расследованию причин провалов партийного подполья в гор. Киеве и областях УССР. Киев, 5 мая 1945 г. Арк. 112–120.
13. Спр. 11. Савченко, народный комиссар государственной безопасности УССР. ЦК КП(б)У тов. Коротченко. Докладная записка «О разоблаченной агентуре гестапо и провокаторах, предавших партийно-комсомольские подпольные организации в городе Киеве». Киев, 11 мая 1944 г. Арк. 121–130.
14. Спр. 14. Стенограмма беседы с тов. Груздовой М.И., прибывшей из г. Киева, 6 мая 1943 г. Арк. 25–39.

15. Спр. 123. Информация тов. Мацко о положении на территории, временно оккупированной немецкими войсками. Арк. 110-120.
 16. Спр. 135. Беседа с Пироговской Надеждой Антоновной. 31 июля 1944 г. Арк. 85–98.
 17. Спр. 282. Громыка П.Т., член бюро подпольного горкома КП(б)У г. Киева. Список членов бюро городского подпольного комитета города Киева и беспартийных членов городской организации. Арк. 18–21.
 18. Спр. 351. Стенограмма информации Герасимовой Александры Ивановны. Киев, 13 марта 1944 г. Арк. 50–88.
 19. Спр. 351. Стенограмма информации Голеца Г.К. Киев, 20 марта 1944 г. Арк. 89–108.
 20. Спр. 355. Информация о пребывании на оккупированной немцами территории Загорного Бориса Александровича 29.5.1944. Арк. 95–106.
 21. Спр. 367. Стенограмма беседы с Петрушко Брониславой Ивановной. 27.XI.1944 г. Арк. 85–101.
 22. Спр. 368. Стенограмма беседы с тов. Сенкевич Владимиром Николаевичем. 11 августа 1944 г. Арк. 102–115.
 23. Спр. 369. Стенограмма беседы с тов. Стрельцовым Егором Тихоновичем. 3 февраля 1945 г. Арк. 49–62.
 24. Спр. 373. Стенограмма информации Хмеля Михаила Емельяновича, второго секретаря Октябрьского райкома КП(б)У г. Киева. Ворошиловград, 3.11.1942 г. Арк. 77–89.
 25. Спр. 373. Стенограмма отчета Щербакова Павла Ильича за работу на оккупированной территории. Арк. 250–264.
- Оп. 23
26. Спр. 3668. Переписка обкомов КП(б)У и ЦК КП(б)У с органами Государственной Безопасности УССР о боевой деятельности и принадлежности отдельных лиц к подпольным большевистским организациям и партизанским отрядам, действовавшим в период немецкой оккупации. 17 января – 30 декабря 1946 г. Арк. 19.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України, 1870–1966 рр.

Оп. 4

27. Спр. 28. Секретное донесение начальника СС и полиции ст. Пятихатки начальнику СС и полиции г. Днепропетровска. 3 января 1943 г. Арк. 289–290.
28. Спр. 131. Рейхскомиссар Украины. Общее политическое положение. Ровно, 13 ноября 1943 г. Арк. 13–70.
29. Спр. 348. Огляд суспільно-політичного, господарського й культурного життя на Південних Землях України (жовтень 1942 р.). Арк. 8об–12.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху, 1942–1946 рр.

Оп. 1

30. Спр. 23. Начальник УШПД Строкач. Сравнительная диаграмма расхода авиабомб и взрывчатых веществ партизанами на выполнение различных операций по нарушению работы железных дорог. 27 августа 1943 г. Арк. 159.
31. Спр. 111. Член военного совета и начальник ШПД ЮЗФ Асмолов. Доклад о состоянии партизанского движения на Юго-Западном фронте на 10 марта 1943 г. 22.06.1943. Арк. 3–40об.
32. Спр. 131. Приложения к отчету о работе оперативного отдела УШПД за 1942–1944 гг. 169 арк.
33. Спр. 248. О настроениях населения на временно оккупированной территории Украины. Справка № 1 из опросного листа Кубрика А.К. и Киян В.А. от 7.11.1942 г. Николаевская область. Арк. 17.
34. Спр. 458. Старший помощник начальника отдела кадров УШПД Смирнов. Справка о численном составе партизанских отрядов и групп на Украине на 1 июня 1943 г. Арк. 25.

Державний архів Дніпропетровської області (м. Дніпро)

***Ф. П-19 Обласний комітет Комуністичної Партії України (Обком КПУ), м.
Дніпропетровськ***

Оп. 8

35. Спр. 1. Звіт про діяльність підпільних організацій і партизанських загонів Дніпропетровської області в період окупації області німецько-фашистськими загарбниками (серпень 1941 – жовтень 1943 рр.). Арк. 1–82.

Ф. Р-2276 Дніпропетровська Українська допоміжна управа, м. Дніпропетровськ (періоду німецько-фашистської окупації)

Оп. 1

36. Спр. 44. Начальник полиції Нікополя Господину командирю жандармерии Днепропетровска. Отчет о положении. 3 апреля 1943 г. Арк. 89–108.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

37. Армія безсмертних. Повстанські світлини / [Ред. В.В'ятрович, В.Мороз]. Вид. 3-тє. Львів: Мс, 2006. 211 с.
38. Архіви окупації. 1941–1944. – Т. 1 / [Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська]. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 872 с.
39. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / [Авт.-упоряд. О. Клименко]. К.: Ун-т банківської справи Нац. банку України, 2008. 192 с.
40. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947–1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – Бей-Зота та його учнів. Філадельфія: Пролог, 1952. 70 с.
41. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [Упоряд. Р. Грицьків] // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 5. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2008. 126 с.
42. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–50. Львів-Торонто: Літопис УПА, 1973–2010.

43. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–23. Київ-Торонто: Літопис УПА, 1995–2013.
44. Матла З. Південна похідна група. Мюнхен: Наша книгозбірня, 1952. 32 с.
45. Мизак Н.С. Повстанська муза. Повстанська творчість про визвольну боротьбу ОУН, УПА за Українську Самостійну Соборну Державу (1942–1960 рр.). Книга сьома. Чернівці-Торонто: Прут, 2011. 284 с.
46. Мизак Н.С. УПА-«Захід» у фотографіях. Книга восьма. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. 438 с.
47. Ніл Хасевич (1905–1952). Альбом. Львів: Панорама, 2010. 74 с.
48. ОУН–УПА на Сумщині: Т. 1 / [Упоряд.: Іванущенко Г.М. Державний архів Сумської області]. К.: Укр. видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. 156 с.
49. ОУН–УПА на Сумщині: Т. 2 / [Автор-упоряд.: Іванущенко Г.М. Державний архів Сумської області]. Суми: Б.в., 2009. 232 с.
50. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [Колл. сост.: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.И. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.)]. М.: Центрполиграф, 2010. 670 с.
51. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. К.: Дніпро, 1996. 494 с.
52. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. К.: Українська видавнича спілка, 2003. 576 с.
53. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. К.: Українська видавнича спілка, 2000. 200 с.
54. Сергійчук В. Український звиг: Волинь. 1939–1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
55. Сергійчук В. Український звиг: Закерзоння. 1939–1947. К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. 840 с.
56. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. К.: Українська видавнича спілка, 2005. 836 с.

57. Сергійчук В. Український здви́г: Поділля. 1939–1955. К.: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
58. Сергійчук В. Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955. К.: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
59. Сидор-Чарторийський М. Від Сяну по Крим: Спомини учасника III похідної групи «Південь». Нью-Йорк: Говерля, 1951. 222 с.
60. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. / [Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А.]. К.: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.
61. Степний Ю. Син Закарпаття. Українське революційне підпілля в Києві. 1941–1942 рр. Мюнхен: Вид-во ім. М.Хвильового, 1947.
62. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / [Упоряд. В.Сергійчук]. К.: Сергійчук М.І., 2011. 816 с.
63. Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання / [Автори-упорядники: О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький та ін.]. К.: Парламентське вид-во, 2001. 319 с.
64. Українська Повстанська Армія інакше (в літературі, мистецтві, культурі) / [Упоряд. А.Лукачова]. Прага: Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека, 2011. 213 с.
65. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / [В.В'ятрович (відповід. ред.), Р.Грицьків, І.Дерев'яний, Р.Забілий, А.Сова, П.Содоль]. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. 352 с.

III. ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, СТАТТІ

66. Абакунова Г. Вивчення проблеми допомоги євреям на окупованих нацистами територіях у дискусії міжетнічних взаємин: історіографічний аспект // Істори-

- чні і політологічні дослідження: Видання Донецького національного ун-ту. 2009. № 1. С. 115–119.
67. Абрамов В.В. Евакуація радянських військ з Керчі та героїчна оборона Аджимушкайських катакомб у 1942 р. // Укр. іст. журн. 1974. № 4. С. 126–133.
68. Абсалямов М., Андрианов В. Из опыта взаимодействия воздушных десантов с партизанами в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. 1964. № 11. С. 102–107.
69. Автомонов П.Ф. Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї // Укр. іст. журн. 1967. № 5. С. 77–86.
70. Автомонов П.Ф. Партизани. Дніпро. 1943. К.: Політвидав України, 1973. 105 с.
71. Азяский Н.Ф., Князьков А.С. Вооруженная борьба советских патриотов на оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны (Историографический обзор) // Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. М.: Наука, 1980. С. 142–153.
72. Азяский Н.Ф., Тюшкевич А.С. Историография и некоторые вопросы методологии исследования темы // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. М., 1976. С. 3–45.
73. Азяский Н.Ф. Участие комсомольских организаций в разрушении транспортных средств и коммуникаций оккупантов // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. М.: Мол. гвардия, 1975. С. 319–326.
74. Алексеев А.Б. Патриотизм и его влияние на политическое поведение народа России // Политическая культура России: история, современное состояние, тенденции, перспективы. Сборник научных статей. СПб., 2001. С. 17–22.
75. Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. М.: Фонд «Ковчег», 2002. 540 с.
76. Ангелов Г.В., Суркіс Л.Д. Критика буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни. К.: Знання, 1984. 48 с.

77. Андрианов В. Некоторые вопросы управления партизанскими формированиями // Военно-исторический журнал. 1976. № 5. С. 39–46.
78. Андрианов В. Организационная структура партизанских формирований в годы войны // Военно-исторический журнал. 1984. № 1. С. 38–46.
79. Андрианов В.Н. Партизанская война и военная стратегия // Военно-ист. журн. – 1975. – № 4. – С. 29–38.
80. Андрианов В. Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. 1986. № 8. С. 44–52.
81. Андрианов В. Разведывательная деятельность партизан // Военно-исторический журнал. 1971. № 8. С. 20–28.
82. Антонова Т. Жінка та її «мирні», напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух. № 9. Львів, 2007. С. 138–146.
83. Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. 2007. № 10. С. 144–154.
84. Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання. Луцьк: Волинська книга, 2007. 176 с.
85. Антонюк Я.М., Кисляк П.А. Психологічний аналіз проявів жорстокості в боротьбі СБ ОУН(б) із сексотством на території Волині в післявоєнний період (1944–1951 рр.) // Історичні студії Волинського нац. ун-ту ім. Л.Українки. Вип. 2. 2009. С. 43–47.
86. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / [Пер. с англ. О.А. Федяева]. М.: Центрполиграф, 2007. 493 с.
87. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / [Пер. с англ. П.Бехтина]. М.: Центрполиграф, 2008. 368 с.
88. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М.: Наука, 1970. 467 с.
89. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Отечественная история. 1996. № 5. С. 146–156.

90. Бабаков А.А., Макаров Н.И. О содержании и формах всенародной борьбы на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС. 1977. № 1. С. 60–67.
91. Бабій М.Л. Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 41–49.
92. Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Діяльність представництв Українського штабу партизанського руху на фронтах // Укр. іст. журн. 1981. № 11. С. 73–79.
93. Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Діяльність УШПР по поданню допомоги в антифашистській боротьбі народам Центральної та Південно-Східної Європи // Укр. іст. журн. 1983. № 5. С. 63–71.
94. Бабко Ю.Ф., Кентій А.В. Підготовка партизанських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1981. № 1. С. 75–82.
95. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941–1945. М.: Наука, 1987. 336 с.
96. Бедзик Д.І. Плем'я нескорених: Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни. К.: Молодь, 1949. 73 с.
97. Бедрій А. ОУН і УПА. Н.-Й.; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська центральна інформаційна служба, 1983. 64 с.
98. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / [Гол. ред. колегія: І.О.Герасимов, І.Т.Муковський, П.П.Панченко, Р.Г.Вишневецький]. К.: Книга пам'яті України, 2000. 944 с.
99. Без права на реабілітацію (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. / [Сост.: А.А. Войцеховский, Ж.Т. Дыгас, Г.С. Ткаченко]. К.: Б.в., 2006.
100. Без права на реабілітацію (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. Кн. 1 / [Сост.: А. Войцеховский, Ж. Дыгас, Г. Ткаченко]. К.: Б.в., 2006. 92 с.

101. Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. К.: Радянський письменник, 1958. 292 с.
102. Белоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників в буржуазній літературі // Укр. іст. журн. 1959. № 1. С. 136–142.
103. Бистренко П.П. Мемуари про партизанський рух на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1961. № 3. С. 102–106.
104. Білоус В.Д., Кучер В.І. Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства // Укр. іст. журн. 1974. № 10. С. 35–40.
105. Білоус О. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східній Україні (липень 1942 р. – вересень 1943 р.) // Військово-історичний меридіан. 2013. № 1. С. 101–113.
106. Богатырь З.А. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А.Н.Сабурова). М.: Соцэкгиз, 1963. 333 с.
107. Богомолець О. Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді. М.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 14 с.
108. Богуш П.М., Резнік В.І. Комсомольці-підпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні // Укр. іст. журн. 1961. № 6. С. 148–149.
109. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. 2-е вид., доп. К.: Академія, 2002. 655 с.
110. Бойченко В.О. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1964. № 1. С. 12–21.
111. Бокій Н., Житков О., Козир І. Національний рух Опору 1941–1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. К.: Зовнішторгвидав, 2007. С. 86–96.
112. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна–Польща: важкі пи-

- тання. Матеріали III міжнародного семінару істориків “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. Т. III. Варшава, 1998. С. 17–21.
113. Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич: Відродження, 2001. 294 с.
114. Борозняк А.И. Рец.: Мадиевский С.А. Другие немцы. Соппротивление спасателей в Третьем рейхе. М.: Дом еврейской книги, 2006. 112 с. // Вопросы истории. 2007. № 6. С. 173–175.
115. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу / [Авт.: В.О. Замлинський, Ю.В. Примеров, В.П. Чугайов, І.П. Стафійчук, В.К. Мороз]. К.: Наукова думка, 1984. 237 с.
116. Борьба с подрывной деятельностью буржуазных националистов на территории СССР. Лекция, прочитанная председателем КГБ при Совете Министров Литовской ССР генерал-майором А.Б.Рандакявичюсом в Высшей школе КГБ. М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1965. 42 с.
117. Бречак І.М. Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Львів: Каменяр, 1974. 192 с.
118. Бречак І.М., Клоков В.І., Русак А.В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941–1944 рр. К.: Політвидав України, 1970. 198 с.
119. Брицький П.П. Україна у другій світовій війні. Чернівці: Чернівецький ун-т, 1995. 111 с.
120. Бубнов В. Суми у 1941–1943 роках: офіціоз та дійсність. Суми, 2010. 76 с.
121. Будьонна Л.Г. Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів // Укр. іст. журн. 1969. № 7. С. 122–123.
122. Будьонна Л.Г. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1970. № 7. С. 104–105.
123. Бузейчук В. Іншонаціональні підрозділи УПА // Музеї України: науково-популярний журнал. 2009. № 3. С. 34–36.

124. Буцко Н., Мартышевский М. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. К.: Высшая школа, 1975. 159 с.
125. Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаційна діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. К.: Політвидав України, 1969. 132 с.
126. Буцько М.О., Кравчук М.І., Погребінський М.В. Літопис народного подвигу // Вісник АН Української РСР. 1970. № 12. С. 105–111.
127. Быстров В.Е., Кульков Е.Н. Партизанское движение в период Великой Отечественной войны в современной буржуазной историографии // История СССР. 1985. № 3. С. 168–177.
128. Варягіна В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка. Сторінка героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 роки. Львів: Каменяр. 1967. 295 с.
129. Варягіна В.Д., Вакуленко Г.С. Підпільна преса «Народної гвардії» (1942–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1966. № 6. С. 96–99.
130. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1956 рр.) // Сучасність. 2001. № 3. С. 85–97.
131. Вегеш М., Сміян К. Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні і в роки Другої світової війни (1939–1944). Ужгород: УЖДУ, 1998. 104 с.
132. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. К.: К.И.С., 2008. 432 с.
133. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / [Гл. ред. М. Козлов]. М.: Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
134. Вергасов И.З. В горах Таврии. М.: Советский писатель, 1971. 491 с.
135. Верменич Я. Історична регіоналістика в системі просторової історії // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. Вип. 7. К.: Інститут історії України, 2013. С. 9–38.

136. Верменич Я.В. Історична регіоналістика: навчальний посібник. К.: Інститут історії України, 2014. 412 с.
137. Верменич Я.В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // Укр. іст. журн. 2011. № 5. С. 110–130.
138. Вершигора П.П., Зеболов В.А. Партизанские рейды. Кишинев: Штиинца, 1962. 138 с.
139. Вершинин В.Г. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1957. 148 с.
140. Веденєєв Д. Особливості спеціальної діяльності українського націоналістичного підпілля у центральних та південно-східних регіонах Української РСР (1941 – кінець 1940-х рр.) // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Наук. збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. К.: Б.в., 2011. С. 361–366.
141. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. К.: К.І.С., 2006. 568 с.
142. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. К.: Генеза, 2006. 408 с.
143. Веденєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Укр. іст. журн. 2010. № 3. С. 6–8.
144. Веденєєв Д., Шаповал Ю. Пастка для «Щура»: 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років // Дзеркало тижня. 2006. 4–11 листопада.
145. Веденєєв Д.В., Шевченко С.В. Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті. К.: Фенікс, 2010. 576 с.
146. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 114–126.

147. Вінокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції «Діалог національних культур Вінниччини» (25–26 квітня 2013 року). Вінниця: ВОПОПП, 2013. Вип. 2. С. 11–21.
148. Вінцовський Т.С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 2007. № 5. С. 123–134.
149. Вовк М.Ю. Армия Крайова на территории СССР в годы Второй мировой войны // Знание. Понимание. Умение. 2005. № 2. С. 195–201.
150. Военный Энциклопедический словарь / [Под ред. Н.В. Огаркова]. М.: Воениздат, 1983. 864 с.
151. Военный энциклопедический словарь. В 2-х т. Т. 1 / [Редкол.: А.П.Горкин, В.А.Золотарев, В.М.Карев и др.]. М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. 848 с.
152. Война в тылу врага: (О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). Вып. 1 / В. Н. Андрианов, В. Е. Быстров (рук.), М. Л. Гутин и др. М.: Политиздат, 1974. 447 с.
153. Войцеховский А.А., Ткаченко Г.С. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах). К.: Солюкс, 2004. 178 с.
154. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава: Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Короленка, 1997. 126 с.
155. Воронцов С. Буковинский Шиндлер // Зеркало недели. 2009. 31 января.
156. Воскобойников В.Б. Партиёне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1987. № 7. С. 121–126.
157. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. Харків: Права людини, 2014. 584 с.

158. Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции, посвящ. 20-й годовщине победы над фашист. Германией. В 3-х кн. / А.М. Самсонов (гл. ред.). Кн. 3: Движение Сопротивления в Европе / Е.А. Болтин (отв. ред.). М.: Наука, 1966. 341 с.
159. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. // Український визвольний рух. № 9. Львів, 2007. С. 125–137.
160. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Вид. 2-е, доп. К.: Києво-Могилянська академія, 2012. 368 с.
161. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. Нові сюжети. Львів: Часопис, 2012. 240 с.
162. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН // Український визвольний рух. № 3. Львів, 2004. С. 16–29.
163. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Мс, 2006. 144 с.
164. В'ятрович В. Україно-угорські переговори // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [Голова редколегії Я.Ісаєвич, упорядник і відп. ред. Ю.Сливка]. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. С. 158–163.
165. Гаврилов В. До історії молодіжної організації ОУН на Чернігвщині // Сіверянський літопис. 1996. № 5. С. 105–107.
166. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. К.: АРТ КНИГА, 2015. С. 123–141.
167. Гайдай О., Ханас В. Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939–1944 рр.) // Мандрівець. 1996. № 4–5. С. 72–82.
168. Гайдай О., Хаварівський Б. Польське підпілля на території Тернопільської області // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали між-

- народної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ, 1997. С. 307–308.
169. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. Тернопіль: Підручники & посібники, 2002. 112 с.
170. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? : Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. Тернопіль: Б.в., 1996. 172 с.
171. Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. К.: Вища школа, 1986. 302 с.
172. Галаган В.Я. Участь радянських жінок у боротьбі проти гітлерівських загарбників (за матеріалами збірників документів) // Вісник Київського університету. Історичні науки. 1986. Вип. 28. С. 42–46.
173. Герои подполья. Вып. 1. Изд. 3-е, испр. и доп. / [Сост. В. Быстров]. М.: Политиздат, 1970. 559 с.
174. Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2. Изд-е 2-е, испр. и доп. М., 1970. 592 с.
175. Героїчний Київ. К.: Політвидав України, 1982. 334 с.
176. Герус-Бахтіна Н.А. Німецька громада Півдня України в 1941 – другій половині 1944 років // Гілея. 2013. Вип. 70. С. 58–59.
177. Гінда В. Чоловіки й жінки у партизанських загонах // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. К.: АРТ КНИГА, 2015. С. 157–170.
178. Гладков Т.К., Кизя Л.Е. Ковпак. Изд. 2-е, испр. М.: Молодая гвардия, 1973. 288 с.
179. Гогун А. Советские спецслужбы в оккупированной Украине, 1941–1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. К.: Украинский издательский союз, 2011. С. 34–49.
180. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. М.: Центрполиграф, 2008. 477 с.

181. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. 527 с.
182. Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів // Голокост і сучасність. Науковий журнал. 2010. № 1. С. 143–153.
183. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси: Черкас. ЦНТЕІ, 2005. 323 с.
184. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. К.: Олан, 2004. 704 с.
185. Голубев А.В. «Мы ждали второго фронта»: союзники глазами советского общества в годы Второй мировой войны // Российская история. 2009. № 6. С. 3–27.
186. Голубенко І. Відлуння лісу. Українська народна пісня – про національно-визвольні змагання в Україні 40–50-х рр. ХХ століття. К.: Ін-т громадянського суспільства, 2000. 197 с.
187. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. К.: Інститут історії України, 2014. 151 с.
188. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах. Одеса: Астропринт, 2001. 180 с.
189. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944–1953 годов. Одеса: Астропринт, 2004. 344 с.
190. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. 340 с.
191. Горбуров Є.Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни. К.: Геліон, 2002. 246 с.
192. Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. К.: Ін-т історії, 2003. 57 с.

193. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні // Укр. іст. журн. 1998. № 3. С. 107–119.
194. Горенко О. Європейські цінності і проблема цілісності історичної методології // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2009. Вип. 18. С. 255–270.
195. Горинов М.М. Будни осажденной столицы: жизнь и настроения москвичей (1941–1942 гг.) // Отечественная история. 1996. № 3. С. 3–28.
196. Горобец Г.Т. Партийное подполье на Украине 1941–1944 гг. К.: Мысль, 1969. 93 с.
197. Город-герой Киев. М.: Стройиздат, 1975. 262 с.
198. Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной. Одесса: Маяк, 1970. 328 с.
199. Григорович Д.П. Взаємодія партизанів з частинами діючої армії // Укр. іст. журн. 1973. № 10. С. 46–51.
200. Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1983. 165 с.
201. Григорович Д.Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. К.: Знание, 1980. 48 с.
202. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1976. 224 с.
203. Григорович Д.П., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1980. 335 с.
204. Григорович Д.П., Нем'ятий В.М. Комуністична партія – організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України // Укр. іст. журн. 1974. № 9. С. 11–20.
205. Гриднев В.М. Борьба советских крестьян с оккупационным режимом (1941–1944 гг.) и буржуазная историография // Вопросы истории. 1978. № 7. С. 18–29.

206. Гриднев В.М. Историография борьбы советского крестьянства против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. // Историография Великой Отечественной войны. Сб. ст. М.: Наука, 1980. С. 153–162.
207. Гриневич В.А. До питання про український радянський культурницький націоналізм у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. 2004. Вип. 12. С. 345–370.
208. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. К.-Дніпропетровськ: Ліра, 2012. 508 с.
209. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. 520 с.
210. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16. Ч. 1. С. 405-434.
211. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. К.: Грані-Т, 2008. 232 с.
212. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К.: Генеза, 1996. 360 с.
213. Грицьків Р. Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) // Український визвольний рух. № 9. Львів, 2007. С. 280–299.
214. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк: ДонНУ, 2010. 419 с.
215. Грідіна І.М. Духовне життя українського народу 1939–1945 років: теоретико-методологічні засади історичного дослідження // Наукові праці. Науково-методичний журнал Чорноморського державного ун-ту ім. П.Могили. 2009. Том 115. Вип. 102. С. 41–44.

216. Грідіна І.М. Духовні цінності українського народу в роки Другої світової війни: до методології дослідження // Грані історії. Збірник наук.праць. Горлівка, 2008. С. 184–193.
217. Грідіна І.М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни // Гілея. 2010. Вип. 34. С. 135–144.
218. Грідіна І.М. Менталітет як чинник духовного життя українського народу в роки Другої світової війни // Вісник Донецького національного ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. 2009. Вип. 1. С. 154–160.
219. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2012. 516 с.
220. Гула Р.В. Роль радянського патріотизму в партизанському русі в Україні у 1941–1942 рр. // Гілея. К., 2012. Вип. 66. С. 161–164.
221. Гуляй П.І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму // Укр. іст. журн. 1969. № 5. С. 117–121.
222. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. К.: Либідь, 1993. 287 с.
223. Гупало С. Лицар свободи. До 100-річчя від дня народження головного художника УПА Ніла Хасевича // День. 2005. 2 грудня.
224. Гуторов И. Борьба и творчество народных мстителей. Минск: Госиздат БССР, 1949. 301 с.
225. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. К.: Наук. думка, 1970. 360 с.
226. Даниленко С.Т. Униаты. М.: Политиздат, 1972. 223 с.
227. Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черченко А.П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1958. № 6. С. 103–110.
228. Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. М.: Наука, 1991. 223 с.
229. Движение Сопротивления в странах Восточной Европы: Круглый стол // Новая и новейшая история. 1990. № 6. С. 95–96.

230. Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. М.: Мысль, 1975. 439 с.
231. Деймон О. В окупованому Києві // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 1 (12). С. 239–249.
232. Демоз Ллойд. Психоистория / [Пер. с англ. Шкуратова А.]. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 512 с.
233. Дем'янчук І.Я. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1966. 239 с.
234. Дем'янчук І.Я. Підпільна преса України. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1956. 130 с.
235. Денисенко П.І. Героїчний подвиг підпільників Павлограда. До 30-річчя збройного виступу енка // Укр. іст. журн. 1973. № 2. С. 115–120.
236. Денисенко П.І. Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1966. № 12. С. 31–38.
237. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Т. 1: Волинь. Рівне: ППДМ, 2008. 448 с.
238. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Т. 2: Галичина та Східна Україна. Рівне: ППДМ, 2008. 216 с.
239. Дергай О. Однострій, амуніція та озброєння загонів УПА на Волині (УПА-Північ) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. Луцьк, 2009. С. 249–252.
240. Деревінський В. Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 149 с.
241. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 1(20). С. 179–193.
242. Дерейко И. Местные формирования немецкой армии и полиции в Рейхскомиссариате «Украина», 1941–1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944.

- На примере Украины / [Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. К.: Украинский издательский союз, 2011. С. 50–80.
243. Дзьобак В.В. Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). К.: ІНФОЦЕНТР, 2005. 266 с.
244. Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Штрихи до політичного портрета. К.: НАН України, Ін-т історії України, 1995. 89 с.
245. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). К.: НАН України, Ін-т історії України, 2002. 260 с.
246. Дишлевий П.С. Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941–1944 рр.) // Архіви України. 1974. № 1. С. 14–23.
247. Дишлевий П.С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1971. № 6. С. 74–80.
248. Дишлевий П.С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної політики на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1968. № 3. С. 55–62.
249. Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / [Упорядник Хобот П.В.]. Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. 132 с.
250. Дмитрук К. Безбатченки: правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменярь, 1974. 239 с.
251. Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти. Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. К.: Дніпро, 1982. 399 с.
252. Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. К.: Знання, 1977. 46 с.
253. Дмитрук К.Є. Під штандартами реакції і фашизму: крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. К.: Наук. думка, 1976. 383 с.

254. Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церков). К.: Політвидав України, 1973. 52 с.
255. Дмитрук К. С крестом и трезубцем. М.: Политиздат, 1979. 224 с.
256. Дмитрук К. Уніатська церква на службі реакції // Укр. іст. журн. 1973. № 12. С. 28–40.
257. Добров П.В., Суюсанов Л.І. Шахтарі в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк: Норд-Прес, 2009. 200 с.
258. Добровольський С. ОУНівське підпілля Донеччини. Павлоград: Самвидав Леоніда Романюка, 2009. 35 с.
259. Добровольський О. Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / [Упорядник Хобот П.В.]. Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. С. 50–68.
260. Довган Ю. Форма, спорядження та амуніція УПА // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Львів: Б.в., 2010. С. 450–453.
261. Довганич О.Д., Пашкевич В.Г. Чехословацькі антифашисти у партизанських формуваннях України і Білорусії // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 30–38.
262. Долматова Н.М. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загартниками в 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. 1968. № 3. С. 106–110.
263. Доманк А.С. Шепетівське підпілля в боротьбі проти німецько-фашистських загартників (липень 1941 – лютий 1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 86–89.
264. Драчук В.С. Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1968. № 10. С. 123–125.
265. Друмов В.І. Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (36. ст.). Вип. 7. К., 1999. С. 141–145.
266. Дубина К.К. В годы тяжелых испытаний. К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1962. 263 с.

267. Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. К.: Знання, 1967. 48 с.
268. Дубровченко П.М. Участь цивільної авіації в розгортанні всенародної боротьби на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1973. № 2. С. 126–130.
269. Дуда А., Старик В. Буковинський рух в боях за українську державність. 1918–1941–1944. Чернівці: Український народний дім, 1995. 271 с.
270. Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1952. 59 с.
271. Дудко І.П. Бойова взаємодія українських, російських і білоруських партизанів в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1972. № 9. С. 28–33.
272. Дудко М.О. Радянська медицина на службі у партизанів України. К.: Здоров'я, 1966. 84 с.
273. Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». 2-е изд., испр. и доп. М.: Фонд «Историческая память», 2009. 176 с.
274. Елисаветский С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанская борьба в Украине (1941–1944). К., 1998. 399 с.
275. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.). Луганск: Луганское обл. изд-во, 1961. 205 с.
276. Емченко Г.Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Донецк: Донбасс, 1972. 118 с.
277. Елисаветский С. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). Партизанское движение в Украине в годы Великой Отечественной войны // Єврейський опір в Україні в період Голокосту. Зб. наук. ст. / [Під ред. М. І. Тяглого]. Дніпропетровськ; Запоріжжя: Ткума, 2004. С. 68–86.
278. Енциклопедія історії України: У 8 т. Т. 4: Ка – Ком / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2007. 528 с.

279. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9: Прил – С / [Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.]. К.: Наук. думка, 2012. 944 с.
280. Еремін В.Г., Юденков А.Ф. Партийное руководство подпольной борьбой на оккупированной врагом территории (1941–1944 гг.) // Вопросы истории КПСС. 1969. № 3. С. 37–58.
281. Єгоров В.Ф., Кундаров П.О. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 119–121.
282. Єлесін Ю.І. Про боротьбу радянських патріотів за зрив планів фашистських окупантів по грабежу й експлуатації Донбасу // Укр. іст. журн. 1982. № 2. С. 106–111.
283. Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 59–72.
284. Ємельянова Т. Партизанська слава у фотодокументах // Архіви України. 2009. Вип. 5. С. 180–185.
285. Ємець П., Самойленко О. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків: Прапор, 1965. 103 с.
286. Єремєєва К.А., Куліков В.О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна. 2011. № 982: Серія Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. С. 228–239.
287. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Под ред. Н.С.Конарева]. М.: Транспорт, 1985. 575 с.
288. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.
289. Журавлев Е.И. Гражданский коллаборационизм на Юге России в годы Великой Отечественной войны // Российская история. 2009. № 6. С. 70–79.
290. Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів і постоїв рейдуючих відділів УПА // Український визвольний рух. № 6. Львів, 2006. С. 170–183.
291. Забілий Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк – «Хмель» // Український визвольний рух. № 5. Львів, 2005. С. 192–202.

292. Заведюк В.Ф. Похідні групи українських націоналістів (на схід України та в країни Європи 1941–1949 рр.). Тернопіль: Воля, 2007. 464 с.
293. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Экономика, 1974. 383 с.
294. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Изд. 3-е, доп. М.: Экономика, 1980. 376 с.
295. Зайцев Ю. Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. Миколаїв: Б.в., 2006. 11 с.
296. Зайченко В.В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині в роки фашистської окупації // Укр. іст. журн. 1986. № 3. С. 91–92.
297. Залесский А.И. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941–1944). М.: Соцэкгиз, 1962. 397 с.
298. Залесский А.И. Партийное руководство политической и хозяйственной жизнью в партизанских краях и зонах // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1976. С. 297–324.
299. Залесский К.А. Великая Отечественная война. Большая биографическая энциклопедия. М.: АСТ, 2013. 832 с.
300. Замлинський В.О. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині // Укр. іст. журн. 1964. № 5. С. 74–83.
301. Замлинський В.О. Допомога партизанів радянським військам в боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників // Архіви України. 1974. № 5. С. 10–16.
302. Замлинський В.О. З вірою у перемогу: комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941–1944 рр. К.: Вища школа, 1976. 430 с.
303. Замлинський В.О. Караюча земля: про комуністичне підпілля і партизанський Рух на Волині в роки Великої Вітчизняної війни. Львів: Каменяр, 1965. 259 с.

304. Замлинский В., Немятый В. Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. М.: Политиздат, 1983. 352 с.
305. Замлинський В.О. Питання партизанського руху в мемуарах радянських воєначальників // Укр. іст. журн. 1977. № 11. С. 130–138.
306. Замлинский В.А. По велению интернационального долга: Выполнение Коммунистической партией Советского Союза, советским народом своего интернационального долга в борьбе против германского фашизма во второй мировой войне 1939–1945 гг. К.: Вища шк., 1980. 303 с.
307. Замлинський В. Тавровані презирством народу. К.: Політвидав України, 1974. 96 с.
308. Замлинський В.О. Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1971. № 1. С. 129–134.
309. Замлинський В. Шлях чорної зради. Львів: Каменяр, 1954. 180 с.
310. Запорізький рахунок Великої війни. 1939–1945 / [Ф.Г. Турченко, В.М. Морозко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.
311. Зарецкая З. На баррикадах культуры: театр вильнюсского гетто как модель еврейского сопротивления Катастрофе // Евреи в меняющемся мире. Материалы 6-й международной конференции. Рига, 11–14 сентября 2006 г. Рига: Латвийский ун-т, 2009. С. 263–273.
312. Заречный В. Альянс ОУН-СС // Военно-исторический журнал. 1991. № 4. С. 53–62.
313. Зашкільняк Л. Історична полоністика останнього десятиріччя в Україні // Проблеми слов'язнавства. 2000. Вип. 51. С. 34–38.
314. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2002. 752 с.
315. Зашкільняк Л. Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі: історіографічні аспекти // Наукові записки. Історичні науки. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. Вип. 10. С. 336–387.

316. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? // Україна модерна. 2009. Ч. 14. С. 297–309.
317. Зеболов В.А. Деятельность КПСС по организации и проведению партизанских рейдов в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. М.: МГУ, 1964. 129 с.
318. Земсков А.А. Источники Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. М.: Знание, 1970. 29 с.
319. Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 гг.). М.: Мысль, 1986. 269 с.
320. Зенина А.Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944. К.: Наук. думка, 1985. 208 с.
321. Зима В.Ф. Менталитет народов России в войне 1941–1945 годов. М.: Ин-т российской истории, 2000. 278 с.
322. Зинченко Ю.И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. К.: Наук. думка, 1982. 185 с.
323. Зінченко О., Коньков В. Уславлений партизанський керівник, партійний і державний діяч: (До 80-річчя з дня народж. О.Ф.Федорова) // Укр. іст. журн. 1981. № 3. С. 132.
324. Зінченко Ю.І. Бойова взаємодія партизанів з Червоною Армією під час визволення Правобережної України // Укр. іст. журн. 1979. № 3. С. 65–74.
325. Иванов А. Украинские националисты в Донбассе как пособники нацистских оккупантов // Историчні і політологічні дослідження: Видання Донецького національного ун-ту. 2009. № 1. С. 101–107.
326. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды: Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. М. : Мысль, 1988. 277 с.
327. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). М.: Воениздат, 1961. 652 с.

328. История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Т. 6. Итоги Великой Отечественной войны. М.: Воениздат, 1965. 652 с.
329. История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. Т. 4–9. М.: Воениздат, 1973–1982.
330. История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. М.: Наука, 1965. 469 с.
331. История Коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти т. Т. 5. Кн. 1. (1938–1945 гг.): Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны. М.: Политиздат, 1970. 723 с.
332. История крестьянства СССР. В 5-ти т. Т. 3. Крестьянство накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945. М.: Наука, 1987. 440 с.
333. История Луганского края: Учеб. пособие / [Ефремов А. С., Курило В. С. Бровченко И. Ю., Климов А. А., Красильников К. И., Семистяга В. Ф., Подов В. И.]. Луганск: Альма-матер, 2003. 432 с.
334. История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 3: Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. М.: Наука, 1984. 592 с.
335. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. 424 с.
336. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині // Український визвольний рух. № 3. Львів, 2004. С. 260–272.
337. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси. Суми: Собор, 2001. 192 с.
338. Іванущенко Г. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей / [Упорядник Хобот П.В.]. Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. С. 79–103.
339. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. Севастополь: Просвіта, 2003. 78 с.

340. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі – життєвий шлях Людмили Фої // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 8. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2009. 127 с.
341. Іващук С.О. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни). Львів: Львівська політехніка, 1997. 172 с.
342. Ільницький Р. Українсько-польське протистояння у 1943–1946 рр. (за матеріалами Дрогобицької області) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 399–405.
343. Ільюшин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА // Укр. іст. журн. 2002. № 3. С. 94–103.
344. Ільюшин І. До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2003. Вип. 3. С. 241–249.
345. Ільюшин І. До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. К., 1998. Вип. 37. С. 37–41.
346. Ільюшин І. Епілог акції «Бужа» та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів // Сторінки воєнної історії України. 2002. Вип. 6. С. 254–257.
347. Ільюшин І. З історії діяльності першої польської підпільної організації «Служба Звиченству Польські» у Львові в 1939 році // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Київський ун-т, 1997. Вип. 43. С. 75–82.
348. Ільюшин І. З історії діяльності польської підпільної організації Звйонзек Валькі Збройней на території західноукраїнських земель наприкінці 1939 – початку 1940 рр. // Вісник Київського ун-ту: Історичні науки. Київ: Київський ун-т, 1998. Вип. 39. С. 74–77.

349. Ільющин І. Національно-визвольні прагнення українських і польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Укр. іст. журн. 2003. № 1. С. 82–96.
350. Ільющин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 198 с.
351. Ільющин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна – Польща: Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках», Варшава, 22-24 травня 1997. Варшава, 1998. Т. 1–2. С. 154–171.
352. Ільющин І. Польське підпілля на території Західної України в роки II світової війни // Журнал І. 2003. № 28. С. 152–171.
353. Ільющин І. Польське підпілля у Західній Україні у 1939–1941 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. Київ, 2003. № 1. С. 452–453.
354. Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. 289 с.
355. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). К.: Києво-Могилянська академія, 2009. 399 с.
356. Ільющин І. Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової // Українсько-польські стосунки 1918–1947 рр. Матеріали III міжнародного наукового семінару. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової – Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 153–178.
357. Ілюстрована історія Києва / [Гол. Ред. ради О. Попов]. К.: Фенікс, 2012. 424 с.
358. Історія Києва. Т. II. Розд. VI. Київ у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). К.: АН УРСР, 1960. С. 471–627.
359. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К.: Молодь, 1968. 608 с.

360. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. 2-е вид., доп. К.: Молодь, 1971. 676 с.
361. Історія міст і сіл Української РСР. Київ. К.: Укр. радян. енциклопедія, 1968. 586 с.
362. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. К.: Укр. радян. енциклопедія, 1965–1974.
363. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. К.: Наук. думка, 1967. 533 с.
364. Історія України. 2-е вид., зі змінами / [Керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1998. 488 с.
365. Історія України: Навч. посібник / [Під ред. В. Смолія]. К.: Альтернативи, 1997. 416 с.
366. Історія України: нове бачення. У 2-х т. К.: Україна, 1995–1996. Т. 2. К.: Україна, 1996. 494 с.
367. Історія України та її державності. Курс лекцій. Вид. 5-те, перероб. і доп. / [За ред. Л. Дещинського]. Львів: Львівська політехніка, 2009. 476 с.
368. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 2006. 657 с.
369. Історія Української РСР. У 8-и т., 10-ти кн. Т. 7. К.: Наук. думка, 1977. 536 с.
370. Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боеслава» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 9. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. 138 с.
371. Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. 941 с.
372. Іщук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 10. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. 126 с.
373. Іщук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 16. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. 116 с.
374. Іщук О., Ніколаєва Н. Життєвий шлях Уляни Крюченко – дружини головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» // Воєнна історія Наддніпрянщи-

- ни та Донщини. Наук. збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. К.: Б.в., 2011. С. 411–423.
375. Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия: Вік, 2010. 195 с.
376. Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. 376 с.
377. Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. // Укр. іст. журн. 2011. № 5. С. 81–97.
378. Камардіна К.М., Шапко В.І. Бойова діяльність підпільників Криму // Укр. іст. журн. 1985. № 5. С. 107–114.
379. Каменева Т.А., Муриев Д.З. Комсомол и молодежь в тылу врага // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. М.: Мол. гвардия, 1975. С. 233–249.
380. Капась І. Специфіка застосування джерел усного походження при вивченні радянського руху Опору 1941–1944 рр. в Україні // Наукові записки з української історії. Збірник наукових праць. Вип. 25. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 236–242.
381. Кардашов В.И., Самухин В.П. Западногерманские историки и мемуаристы о советском партизанском движении // Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. Ленинград: Лениздат, 1974. С. 29–41.
382. Кардашов В.И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии // Критика новейшей буржуазной историографии. Сб. ст. Ленинград: Наука, 1967. С. 248–281.
383. Карпов О.О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 114–116.
384. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Национальные истории на постсоветском пространстве – II / Под ред. Ф.Бомсдорфа, Г.Бордюгова. М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009. С. 117–145.

385. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.
386. Кафтанов С.В. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. М.: Наука, 1945. 124 с.
387. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Центральний державний архів громадських об'єднань України. К.: Генеза, 2005. 408 с.
388. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. К., 2005. 332 с.
389. Кентий А. Красные партизаны Украины в 1941–1944 гг.: организация, структура, основные направления деятельности // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. К.: Украинский издательский союз, 2011. С. 13–33.
390. Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). К., 1999. 111 с.
391. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. 111 с.
392. Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. К.: Інститут історії України, 2010. 98 с.
393. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. 287 с.
394. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. 220 с.
395. Кизя Л.Є. Джон А. Армстронг. Радянські партизани в Другій світовій війні. Вид-во Вісконсінського університету, Медісон, 1964, 792 с. // Укр. іст. журн. 1965. № 2. С. 132–134.
396. Кизя Л.Є. Народні месники: З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів: Каменярь, 1960. 172 с.

397. Кизя Л.Є. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії // Укр. іст. журн. 1965. № 12. С. 110–115.
398. Кизя Л.Є. Правди не затьмарити: Проти фальсифікаторів історії партизанського руху. К.: Знання, 1965. 86 с.
399. Киреев В.П. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939–1968 гг. Казань: Всес. гос. б-ка иностр. лит-ры, 1969. 298 с.
400. Кириченко С.М., Кременчуцька О.С. Керівник партійного підпілля: (До 70-річчя з дня народження О.С. Пироговського) // Укр. іст. журн. 1967. № 8. С. 122–124.
401. Киричук Ю. Історія УПА. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 67 с.
402. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2000. 304 с.
403. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі й вороги. Львів, 1997. 86 с.
404. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
405. Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
406. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. К.: АРТ КНИГА, 2015. С. 15–39.
407. Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках // Народознавчі зошити. 2013. № 4. С. 591–599.
408. Клименко О.О. Грошові документи ОУН (бофони) 1932–1959 років. Тернопіль: Тернопіль, 1999. 307 с.

409. Клоков В.И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945). К.: АН УССР, 1961. 429 с.
410. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. К.: Наук. думка, 1978. 123 с.
411. Клоков В.И. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи // Укр. іст. журн. 1960. № 3. С. 35–45.
412. Клоков В.І., Кудрицький А.В., Бречак І.М. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі в Європі (1941–1945). К.: Політвидав України, 1968. 159 с.
413. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. К.: Наук. думка, 1984. 168 с.
414. Клоков В., Кулик І., Слинсько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К.: АН УРСР, 1957. 220 с.
415. Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). К.: Ин-т истории НАН Украины, 1994. 74 с.
416. Клоков В.І. Партизанський рух – складова частина Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 15–23.
417. Клоков В.І., Коваль М.В. Проблематика Великої Вітчизняної і другої світової війн // Укр. іст. журн. 1986. № 7. С. 69–79.
418. Ключенко Д.М. Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України // Укр. іст. журн. 1975. № 6. С. 52–58.
419. Ключенко Д.М. Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 – липень 1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1985. № 5. С. 76–80.
420. Ключенко Д.М. Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К.Є.Ворошилова // Укр. іст. журн. 1980. № 2. С. 95–100.
421. Князьков А.С. Взаимодействие советских партизан с действующей армией // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1976. С. 233–257.

422. Князьков А.С. Действия партизан в ходе подготовки и проведения Крымской наступательной операции // Военно-исторический журнал. 1984. № 5. С. 30–34.
423. Коваленко М.А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 90–96.
424. Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. К.: Наук. думка, 1966. 268 с.
425. Коваль М.В. Бойова діяльність підпільників Києва (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1982. № 5. С. 56–64.
426. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К.: Наук. думка, 1979. 135 с.
427. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика // Укр. іст. журн. 1995. № 3. С. 3–22.
428. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. К.: Ін-т історії України, 1999. 75 с.
429. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять (початок) // Укр. іст. журн. 2000. № 3. С. 3–21.
430. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять (закінчення) // Укр. іст. журн. 2000. № 4. С. 3–19.
431. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи. К.: Райдуга, 1992. 512 с.
432. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 2. С. 25–32.
433. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К.: Наук. думка, 1977. 264 с.
434. Коваль М.В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1969. № 7. С. 32–41.
435. Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. 1994. № 2–3. С. 94–102.

436. Коваль М.В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма: Ратное и трудовое содружество украинского народа с братскими народами СССР. К.: Знание, 1980. 48 с.
437. Коваль М. УАЩ – служниця фашистських окупантів // Людина і світ. 1986. № 1. С. 56–63.
438. Коваль М.В. У горнилі війни. Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. К.: Наук. думка, 1970. 155 с.
439. Коваль М.В. Україна у Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. К.: Вища школа, 1994. 58 с.
440. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К.: Вища школа, 1995. 194 с.
441. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 5. С. 15–28.
442. Коваль М.В., Савчук П.О. Форми і методи ідейно-політичної роботи парторганізацій серед особового складу партизанських формувань // Укр. іст. журн. 1979. № 1. С. 52–60.
443. Ковальська Л.А. Соціальна стратифікація радянського підпільно-партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни // Історична пам'ять. – 2012. № 28. С. 63–70.
444. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. М.: Наука, 2003. 486 с.
445. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944). Торонто–Львів: Літопис УПА, 2006. 497 с.
446. Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр. К.: Житомирська облдрукарня, 2011. 80 с.
447. Ковальчук І. Діяльність структур ОУН на території Житомирської та західних районів Київської областей у 1942 році // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. Т. 5. Житомир: ЖДУ ім. І.Франка, 2010. С. 91–98.

448. Ковальчук І. До питання про діяльність рейдуючих і місцевих боївків УПА на території Житомирської області в 1943 році // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л.В. К., 2011. С. 580–587.
449. Ковальчук І. Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2011. С. 202–212.
450. Ковальчук І. Поширення впливу ОУН-Б на Житомирщину в 1941 році // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. Т. 1. Житомир: ЖДУ ім. І.Франка, 2008. С. 239–246.
451. Ковальчук І.В. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні-серпні 1941 р. // Історичні студії Волинського національного ун-ту ім. Л.Українки. 2010. Вип. 3. С. 86–92.
452. Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». 2006. Вип. 4. С. 127–151.
453. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Вид. 3., випр. і доп. К.: Дух і літера, 2009. 296 с.
454. Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. К.: Зовнішторгвидав, 2007. С. 134–155.
455. Козак В.Н. Побратимы: Советские люди в антифашистской борьбе народов Балканских стран (1941–1945). М.: Мысль, 1975. 174 с.
456. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. Харків: РА, 2001. 336 с.

457. Козлов Н.Д. Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. СПб: ЛОИУУ, 1995. 140 с.
458. Комарницький С.І. До 30-річчя Хотинського підпілля (1941–1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 10. С. 130–133.
459. Комков Г.Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941–1945 гг. М.: Наука, 1965. 440 с.
460. Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К.: Политиздат, 1975. 360 с.
461. Кондранов І.П. Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1972. № 1. С. 69–72.
462. Кондратенко Л.В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // Укр. іст. журн. 1977. № 1. С. 17–22.
463. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. К.: Наук. думка, 1980. 104 с.
464. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. Харків: Одіссей, 2000. 480 с.
465. Коровин В.В. Поднимались воины народа (Сопротивление в тылу немецко-фашистских войск на территории областей Центрального Черноземья в 1941–1943 гг.). Курск: Славянка, 2008. 512 с.
466. Король В. Система каральних органів в окупованому Києві // Історія в школі. 2000. № 11–12. С. 15–16.
467. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939–1944 (Збірник статей). К.: Українська видавнича спілка, 2008. 184 с.
468. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. 160 с.
469. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. 658 с.

470. Косик В. Український національний рух опору (1941–1944). Реабілітувати чи визнати ОУН-УПА?. Стрий: УВІС, 1993. 32 с.
471. Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 1. С. 370–383.
472. Кот С.І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 122–151.
473. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. К.: Сфера, 2005. С. 126–140.
474. КПСС – вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне / Под ред. Н.М.Киряева. М.: Воениздат, 1959. 391 с.
475. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Историографический очерк / Ред.кол.: П.Р. Швердалкин (отв.ред.) и др. М.: Политиздат, 1973. 262 с.
476. Кравчук М.І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Укр. іст. журн. 1965. № 6. С. 23–32.
477. Красюк А.И. Страницы героической летописи: (Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). Киев–Одесса: Вища школа, 1984. 159 с.
478. Кресова книга справедливих. Про українців, які рятували поляків, винищуваних ОУН та УПА / [опрац. Ромуальд Недзелько; перекл. К.Сень]. Б.м.: «Тирса» ТОВ, 2013. 233 с.
479. Кривошесев С. Фашизм і церква // Людина і світ. 1975. № 5. С. 39–41.
480. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Ткума, 2011. 140 с.
481. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Сост.: В.К.Гарагуля, И.П.Кондранов, Л.П.Кравцова]. Симферополь: Таврия, 1994. 208 с.

482. Кубицький С.О. Нариси воєнно-політичної історії України: Навч. Посібник / [С.О. Кубицький, В.Л. Кирик, А.Б. Єрмоленко та ін.]. К.: Київський ун-т, 2008. 375 с.
483. Куделя Д. Дніпропетровських «бандерівців» німці розстрілювали як і комуністів // Наше місто. 1994. 23 серпня.
484. Кузовков Г.В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1951. 36 с.
485. Кулик С.В. Антифашистское движение Сопротивления в России 1941–1944 гг. (проблемы политического и идеологического противоборства). СПб: Мірі, 2006. 337 с.
486. Кульчицький С. Борці за незалежність чи прислужники нацизму? З приводу полеміки щодо проблеми ОУН-УПА // Політика і час. 2001. № 10. С. 72–83.
487. Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань: (на матеріалах західного регіону України, 20–50 рр. ХХ ст.). Тернопіль, 2001. 124 с.
488. Кульчицький С. Захід очима Сходу, Схід очима Заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА // День. 2001. 16 березня.
489. Кульчицький С. Кому маємо дякувати за незалежність України? // День. 2011. 14 вересня.
490. Кульчицький С. Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. 2000. № 2. С. 32–44.
491. Кульчицький С. ОУН-УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // День. 2011. 14 жовтня.
492. Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА: Попередній варіант. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 38 с.
493. Кульчицький С. Українські націоналісти у червоно-коричневій Європі // Сучасність. 1999. Ч. 4. С. 71–74.

494. Кульчицький С. Чи перебувала Україна під радянською окупацією? // День. 2007. 5 липня.
495. Куманёв Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945). М., 1963. 321 с.
496. Куманев Г.А., Чайковський А.С. Чекисты стояли насмерть. 2-е изд., испр. и доп. К.: Политиздат Украины, 1989. 239 с.
497. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1988. 330 с.
498. Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943) // Україна модерна. 2008. № 2(13). С. 115–130.
499. Курносков А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. М.: Наука, 1965. С. 169–193.
500. Курносков А.А., Лагутин Е.С. К вопросу об эффективности партизанского движения на территории Советского Союза // Против фальсификации истории второй мировой войны. Сб. ст. М.: Наука, 1964. С. 266–305.
501. Курносков А.А., Лагутин Е.С. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны в буржуазной историографии // Вопросы истории СССР. 1960. № 3. С. 172–178.
502. Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. К.: Наук. думка, 1983. 239 с.
503. Кучер В.І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транспорті // Укр. іст. журн. 1980. № 6. С. 66–73.
504. Кучер В.І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра // Укр. іст. журн. 1984. № 7. С. 46–55.
505. Кучер В.І. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1979. № 5. С. 43–50.

506. Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. праць. Вип. 6. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 231–236.
507. Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. К.: Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України, 2009. 196 с.
508. Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. К., 1997. 104 с.
509. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). К.: Наук. думка, 1974. 142 с.
510. Кучер В.І. Роль організаторських груп у розгортанні народної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Міжвідомчий збірник. Вип. 2. К.: Наук. думка, 1976. С. 15–22.
511. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя. К.: Генеза, 2004. 360 с.
512. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. К.: Вид-во НПУ ім. М.Драгоманова, 2011. 357 с.
513. Лабинская Е. Святец из Унева // День. 1999. 24 декабря.
514. Лавришук В.І. Жінки західної України у визвольному русі (1941–1950 рр.) // Матеріали Міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки». 4–5 травня 1995 р. / Український державний педагогічний ун-т ім. М.Драгоманова. Ч. 2. К., 1995. С. 15–17.
515. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. К.: КДУ, 1965. 206 с.
516. Лахно В. Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього Рейху (1942–1943 роки) // Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 152–163.
517. Лебедь М. Українська Повстанча Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу. Б.м.: Видавництво Пресового Бюро УГВР, 1946. Ч. 1. 126 с.

518. Левкович М.О. Сквирське підпілля // Укр. іст. журн. 1969. № 8. С. 117–119.
519. Лемещук Н. Не склонив головы: О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. К.: Политиздат Украины, 1978. 136 с.
520. Лемещук М.М. Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд // Укр. іст. журн. 1964. № 5. С. 157–160.
521. Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л.Українки, 2011. 412 с.
522. Ленська В.В. Фольклор як спосіб ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали IV Міжнародної наук. конф. (м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р.). Одеса: ВМВ, 2013. С. 188–192.
523. Лещенко П.Я. Рукописна преса партизанів Ровенщини // Укр. іст. журн. 1962. № 4. С. 122–128.
524. Лисенко О.Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 7–18.
525. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей К., 2005. Вип. 9. Ч.1. С. 90–98.
526. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Укр. іст. журн. 2011. № 4. С. 165–194.
527. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л.В. К., 2011. С. 18–24.
528. Лисенко О., Марущенко О. Друга світова війна як науковий і суспільний феномен // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Ч. 20–21. Івано-Франківськ, 2012. С. 28–289.
529. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 3–16.

530. Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети. К.: Ін Юре, 2001. С. 219–229.
531. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: Наук. думка, 2010. Кн. 1. С. 9–42.
532. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г.Сковороди, 2010. С. 11–19.
533. Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Дзеркало тижня. 2004. 30 жовтня – 5 листопада.
534. Лисенко О.Є. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 8–22.
535. Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики // Укр. іст. журн. 2015. № 2. С. 4–21.
536. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Укр. іст. журн. 2000. № 6. С. 29–50.
537. Лисенко О.Є. Тематика другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Укр. іст. журн. 2007. № 6. С. 119–142.
538. Лисенко О. Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія // Ейдос. 2008. Вип. 3. С. 319–331.
539. Лисенко О. Україно-польський конфлікт // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. Ч. 2. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 384–394.

540. Лисенко О.Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті // Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять. Зб. наук. Вип. 9. К.: Пріоритети, 2013. С. 140-167.
541. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Т. 2. К.: Основи, 1994. 1103 с.
542. Лінкевич Є.М. З історії діяльності підпільної групи І.Д. Кудрі // Укр. іст. журн. 1970. № 2. С. 119–123.
543. Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.
544. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. М.: МГУ, 1985. 128 с.
545. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. 2011. № 6. С. 152–171.
546. Лозицький В.С. Партиїно-радянська преса України – важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1980. № 5. С. 87–97.
547. Лукін В.П. Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності // Укр. іст. журн. 1969. № 5. С. 41–47.
548. Лутченко Н.З. Підпільна організація Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровська (серпень 1941 – жовтень 1943): погляд через 70 років. Дніпропетровськ: Герда, 2014. 480 с.
549. Магочій П. Історія України. К.: Критика, 2007. 639 с.
550. Мадиевский С. А. Другие немцы. Соппротивление спасателей в Третьем рейхе. М.: Дом еврейской книги, 2006. 110 с.
551. Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах. 2-е вид. К.: Здоров'я, 1985. 168 с.
552. Маєвський О.О. Відображення партизанського руху в плакатній продукції радянської та німецької пропаганди // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: зб. мат. Міжнар. наук. конференції. К.: НУОУ, 2015. С. 183–185.

553. Мазило В.М. Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни // Укр. іст. журн. 1962. № 3. С. 32–39.
554. Маин В.Н. Сельская интеллигенция в годы Великой Отечественной войны / В.Н. Маин. Воронеж, 1985. 159 с.
555. Майоров М.Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. М.: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1964. 43 с.
556. Макаров П.В. Партизаны Таврии. М.: Воениздат, 1960. 383 с.
557. Маковська Н. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої світової війни // Архіви України. 2005. Вип. 1–3. С. 63–86.
558. Малигін А. Нариси історії ОУН-УПА. Вінниця: Б.в., 1990. 30 с.
559. Малин В.Н. Роль политического управления ЦШПД в организации политической работы на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1976. С. 216–232.
560. Мальгин А.В. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос». 1941–1944 гг. 2-е изд., доп. Симферополь: СОНАТ, 2009. 188 с.
561. Мальцев М.М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель у 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 96–101.
562. Малюга В., Костенко Ю. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. Луцьк, 2009. С. 239–243.
563. Малюга В.М. Пропагандистські осередки ОУН і УПА, їх структура та діяльність у 1941–1944 рр. // Вісник Київського Славістичного університету. 2005. № 20. С. 119–127.
564. Мандрик М.В. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення) // Культура народів Причорномор'я. 2009. № 162. С. 129–134.

565. Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне: Олег Зень, 2008. 80 с.
566. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини. К.: Укр. держ. вид-во, 1946. 24 с.
567. Маринович М. Постаць митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 81–87.
568. Мартинов А. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 21: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Інститут історії України, 2012. С. 314–331.
569. Марушкин Б.И. Великая Отечественная война в антимарксистской историографии // Критика буржуазной историографии советского общества. М.: Политиздат, 1972. С. 21–30.
570. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 83–142.
571. Марчук І. Документи німецьких окупаційних органів про діяльність українського визвольного руху на Волині (1941–1944 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. Вип. 13. Рівне: РДГУ, 2008. С. 127–134.
572. Марчук І. Пам'яті голови Великого Збору УГВР Ростислава Волошина // Український визвольний рух. № 5. Львів, 2005. С. 167–176.
573. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни // Український визвольний рух. № 3. Львів, 2004. С. 196–204.
574. Марчук І. Формування та структура УПА-Північ // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [Голова редколегії Я.Ісаєвич, упорядник і відп. ред. Ю.Сливка]. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. С. 111–120.
575. Масловский В. В борьбе с врагами социализма. Львов: Высшая школа, 1984. 187 с.

576. Масловський В.І. Дорога в безодню. Львів, 1978. 208 с.
577. Масловський В. Жовто-блакитна мафія. Львів, 1975. 250 с.
578. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. М.: Славянський діалог, 1999. 272 с.
579. Матронов П. Развитие способов вооруженной борьбы советских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Учебное пособие. М.: Военная академия им. М.В.Фрунзе, 1962. 49 с.
580. Мауль В. Я. Введение в историю. Тюмень, 2003. 120 с.
581. Медведок П. Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25-26 серпня 1992 р. К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. С. 186–193.
582. Мельничук Е.Б. Партизанское движение в Крыму (1941–1944 гг.). Симферополь: Сонат, 2006. 244 с.
583. Мигович И.И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. М.: Политиздат, 1985. 190 с.
584. Мизак Н., Зімельс Ю. Дух одвічної стихії і голосу крові. ОУН, УПА в печерах Тернопільщини. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Кн. 3. Чернівці: Букрек, 2008. 104 с.
585. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кн. 5: Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: Букрек, 2006. 352 с.
586. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. Кн. 1. Чернівці: Буковина, 1998. 447 с.
587. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у Визвольних Змаганнях ОУН-УПА. Чортківський надрайон ОУН. Кн. 2. Чернівці: Буковина, 2000. 416 с.
588. Минц И.И. Партизанская война. М.: Воениздат, 1941. 30 с.
589. Михайлов Н.А. Комсомольцы в тылу врага. М.: Молодая гвардия, 1942. 23 с.

590. Мицик Л.М. Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 72–78.
591. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности: (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.). К.: Вища школа, 1985. 206 с.
592. Мінгазутдінов О.Ф. Створення та діяльність антифашистського підпілля на Київщині на початку Великої Вітчизняної війни (1941 р.) // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. Вип. 38. К.: Ред.-вид. центр «Київський ун-т», 1998. С. 59–63.
593. Мірошников І.Я. Секретар підпільного обкому партії І.І. Бакулін // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 111–113.
594. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен: Ціцero, 1953. 319 с.
595. Міткалик І. Українська Повстанча Армія – Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25-26 серпня 1992 р. К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. С. 67–71.
596. Міхненко А. Підпільний та партизанський рух у Донбасі в період фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України. 2001. Вип. 5. С. 88–92.
597. Мойсєєв О.В. Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників на Україні (березень-квітень 1943 р.) // Укр. іст. журн. 1963. № 2. С. 123–125.
598. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Український визвольний рух. № 10. Львів, 2007. С. 213–232.
599. Мороз В. Портрет Осипа Дяківа – «Горнового» // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 11. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. 126 с.
600. Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН // Український визвольний рух. № 3. Львів, 2004. С. 205–231.
601. Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на території Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. 2000. Кн. 6. С. 54–72.

602. Мороко В.М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. Вип. 2. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. С. 152–164.
603. Мстиславець О. Розглителі свідомості. Львів: Вільна Україна, 1950. 103 с.
604. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. К.: «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.
605. Муриев Д.З. Партийное руководство партизанским движением // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1976. С. 150–172.
606. Мусієнко І. Етнокультурний розвиток українців у Російській та Австро-Угорській імперіях ХІХ – на початку ХХ ст. у науковому доробку А. Каппелера // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 6. С. 158–164.
607. Мюллер Н. Вермахт и оккупация: О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Москва: Вече, 1974. 387 с.
608. Найда С., Мельник С. Взаимодействие черниговских партизан с Советской Армией // Военно-исторический журнал. 1977. № 1. С. 93–96.
609. Нариси з історії (1901–1945). ХХ століття: історія, економіка, політика, ідеологія. Кн. 1. Київ: Укрндіпроектстальконструкція, 1998. 409 с.
610. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса: Маяк, 1980. 343 с.
611. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1968. 254 с.
612. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1980. – 315 с.
613. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1979. 312 с.
614. Нариси історії Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1961. 615 с.

615. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. 3-є вид., випр. і доп. Львів: Каменяр, 1980. 386 с.
616. Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897–1968 рр.). Одеса: Маяк, 1969. 419 с.
617. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1981. 452 с.
618. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1981. 264 с.
619. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1981. 304 с.
620. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1980. 288 с.
621. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994.
622. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. 2-ге вид., випр. Львів: Каменяр, 1982. 271 с.
623. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 254 с.
624. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. 295 с.
625. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К.: Політвидав України, 1980. 318 с.
626. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. Кн. 1. Борьба в подполье. К.: Наукова думка, 1985. 399 с.
627. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Партизанская борьба. Киев: Наук. думка, 1985. 431 с.
628. Нартов В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2006. 275 с.
629. Наумов М.Г. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху // Укр. іст. журн. 1957. № 2. С. 149–154.

630. Нем'ятий В.Н. В боротьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Киев: Политиздат Украины, 1982. 230 с.
631. Нем'ятий В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). Киев: Знание, 1980. 62 с.
632. Нем'ятий В.Н. Дела бессмертные. (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны). Одесса: Маяк, 1967. 112 с.
633. Нем'ятий В.М. Ішла війна народна... // Про минуле – заради майбутнього. Київ: КДУ, 1989. С. 125–137.
634. Нем'ятий В.Н. Комуністична партія – організатор всенародної боротьби проти загарбницької політики німецького імперіалізму на окупованій території України. Київ: Политиздат Украины, 1982. 48 с.
635. Нем'ятий В.М. Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 24–32.
636. Нем'ятий В.М. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо-осінь 1942 р.) // Укр. іст. журн. 1972. № 10. С. 93–96.
637. Нем'ятий В.М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 29–40.
638. Нем'ятий В.М. Створення та діяльність партійного підпілля на Півдні України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 34–40.
639. Нефьодов Д.В. Висвітлення підпільно-партизанського руху у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) на сторінках «Українського історичного журналу» // Науковий вісник Миколаївського державного ун-ту ім. В. Сухомлинського. Зб. наук. праць. 2010. Вип. 3–29: Історичні науки. С. 290–309.
640. Никончук О. Повстанська республіка на Волині // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 72–87.

641. Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1–2. С. 169–176.
642. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни. – Вінниця: Х-ART, 2004. 248 с.
643. Ніколаєць Ю. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943–1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наук. думка, 2010. Кн. 2. С. 616–630.
644. Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). Вінниця: Тезис, 1999. 64 с.
645. Ніколаєць Ю.О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. Київ: Міжнарод. фінансова агенція, 1998. 36 с.
646. Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 178 с.
647. Новейшая история Отечества. XX век: Учеб. для студентов вузов: В 2-х т. Т. 2 / [Под ред. А. Киселева, Э. Щагина]. Москва: Владос, 1998. 448 с.
648. Новикова М. Мемуары и жизнь: Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк. Симферополь: Крымиздат, 1957. 168 с.
649. Новиченко Л. «Історичний» маскарад українсько-німецького націоналізму. Про реакційну романтику минулого. Київ: Укрполітвидав, 1946. 30 с.
650. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / [А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ: Вища шк., 2002. 719 с.
651. Огороднік В. Підготовчо-виховна діяльність у відділах української народної міліції ОУН (Б) (липень-вересень 1941 року) // Часопис української історії. 2009. Вип. 11. С. 43–48.

652. Озимчук О.Б. Рейди УПА на території Житомирщини в 1943 році // Малинщина у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конф., 25–27 вересня 1996 р. / Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині та ін. Малин, 1996. С. 120–122.
653. Окуроков А.В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны. Москва: Военный ун-т, 2000. 174 с.
654. Олійник О. Боротьба ОУН-УПА проти окупаційного режиму на Хмельниччині // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. педагогіч. ун-т, 2000. С. 74–77.
655. Олійник О.В. Український національно-визвольний рух в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941–1944) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І.Огієнка. Серія: Історичні науки. Вип. 18. 2008. С. 366–376.
656. Омеляненко І.Я. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Сталино: Обл. кн. изд-во, 1957. 196 с.
657. Омеляненко І.Я. Повстання в Павлограді у лютому 1943 р. // Укр. іст. журн. 1965. № 2. С. 91–94.
658. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. 2004. № 3. С. 30–38.
659. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.
660. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ: Наук. думка, 2005. 53 с.
661. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов. Учебный материал. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1974. 140 с.
662. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деяте-

- льностью враждебных националистических элементов. Учебный материал. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1978. 200 с.
663. ОУН и УПА: исследования о создании «исторических» мифов. Сб. статей. Киев: Золотые ворота, 2012. 260 с.
664. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). Ужгород: Гражда, 2002. 84 с.
665. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – Киев: Политиздат Украины, 1979. 470 с.
666. Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. Киев: Молодь, 1987. 264 с.
667. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Проминь, 1979. 616 с.
668. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк: Донбас, 1978. 502 с.
669. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск: Проминь, 1981. 326 с.
670. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. Киев: Политиздат Украины, 1981. 666 с.
671. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск: Проминь, 1981. 326 с.
672. Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одеса: Маяк, 1980. 327 с.
673. Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одеса: Маяк, 1969. 419 с.
674. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харків: Прапор, 1980. 526 с.
675. Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь: Таврия, 1981. 287 с.
676. Пагіря О. Бої між УПА та 1-ю угорською армією на території Галичини у березні-вересні 1944 року // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий

- збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф. Львів: Б.в., 2010. С. 485–491.
677. Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український визвольний рух. № 13. Львів, 2009. С. 105–132.
678. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року // Український визвольний рух. – № 12. Львів, 2008. С. 74–116.
679. Пагіря О. Переговори між представниками Організації українських націоналістів (ОУН(Б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 рр. // Український визвольний рух. № 14. Львів, 2010. С. 145–182.
680. Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією в контексті геополітичної ситуації в Європі у 1943 р. // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конф., м. Київ, 27 квітня 2010 р. / [Відп. ред.: Легасова Л.В.]. К., 2011. С. 588–598.
681. Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. № 1. С. 333–396.
682. Паламарчук М.Г. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України // Укр. іст. журн. 1968. № 8. С. 81–86.
683. Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1945. Москва: Мысль, 1976. 325 с.
684. Пастушенко Т.В. Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: український вимір» (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) // Укр. іст. журн. 2005. № 6. С. 230.
685. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2004. 598 с.

686. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.
687. Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 81–95.
688. Патриляк І.К. Літопис УПА // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Київ: Наук. думка, 2009. С. 241–242.
689. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Лисенко М.М., 2010. 590 с.
690. Пащенко В.Н., Пащенко Е.В. Крымская АССР в годы II-й мировой войны (1939–1945 гг.). Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. 376 с.
691. Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т.Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) // Сторінки воєнної історії. – Вип. 11. К., 2008. С. 235–244.
692. Пережогин В.А. Роль Коммунистической партии в подготовке партизанских кадров и работников подполья // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1976. С. 173–190.
693. Перехрест О. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. 2005. Вип. IX. С. 163–172.
694. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Київ: Наук. думка, 2010. Кн. 1. С. 475–511.
695. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – Київ: Інститут історії України, 2010. 150 с.
696. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2011. 668 с.
697. Перечнев Ю.Г. Великая Отечественная война в советской историографии. Москва: Знание, 1984. 64 с.
698. Петерс І.А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни. Київ: АН УРСР, 1959. 214 с.

699. Петров М.И. Из истории организации медицинского обслуживания партизан Украины в годы Великой Отечественной войны. Киев: Гос. мед. изд-во УССР, 1960. 63 с.
700. Петров Ю. Коммунистическая партия – организатор и руководитель партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. 1958. № 5. С. 23–42.
701. Петров Ю.П. Программа развертывания партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории КПСС. 1970. № 5. С. 16–29.
702. Петров Ю.П. Состояние и задачи разработки истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. 1971. № 5. С. 13–33.
703. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. Харків: Школа, 2007. 592 с.
704. Пилько Н.С. Словения под властью оккупантов (1941–1945 гг.) // Вопросы истории. 2006. № 1. С. 36–54.
705. Пинчук Ю.А. Против буржуазных фальсификаций вопросов истории Украинской ССР периода Великой Отечественной войны // Правда истории против фальсификаторов: (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины). Сб. науч. трудов. Киев: Наук. думка, 1982. С. 145–166.
706. Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна // Укр. іст. журн. 2013. № 3. С. 4–12.
707. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / [Сост.: Л.С.Бурдин, И.В.Хамазюк, С.В.Прудько, Н.А.Кулешов]. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1955. 162 с.
708. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности / [Сост.: Махов]. Киев: Комитет государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР, 1966. 169 с.

709. Поликовский А. Братья и сестры. Образы и символы Великой Отечественной. Москва: Август Борг, 2011. 96 с.
710. Поліщук П., Яровий В. Органи місцевого управління «Польської підпільної держави» за часів Другої світової війни // Науковий вісник дипломатичної академії України. Київ, 2007. Вип. 14. С. 432–449.
711. Поліщук П. Передумови виникнення «Польської підпільної держави» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. Рівне, 2008. № 13. С. 278–283.
712. Поліщук П., Яровий В. Проблема дефініції поняття «Польська підпільна держава» // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. Серія: археологія та історія. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 16. С. 154–165.
713. Поліщук П. Система інституцій «Польської підпільної держави» // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. 2007. № 18. С. 180–188.
714. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу. Київ: Держполітвидав УРСР, 1953. 68 с.
715. Польман-Штерн Л. Шана Великій Людині // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 76–80.
716. Польова З.Є. Особливості військової конфронтації між українським націоналістичним підпіллям та радянськими структурами // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Держава та армія. 2008. № 612. С. 136–140.
717. Польова Н. Фотограф УПА: за матеріалами кримінальної справи на Івана Гаргата // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / [Відп. ред.: Легасова Л.В.]. К., 2011. С. 651–660.
718. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.). Гродно: Гродненский гос. ун-т им. Янки Купалы, 2004. 344 с.
719. Поляков В. Особливості організації і керівництва партизанським рухом в Криму в 1941–1944 роках // Краєзнавство: науковий журнал. 2011. № 4(77). С. 116–120.

720. Поляков В. Партизанские отряды Керченского полуострова – мифы и реальность // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. 2012. Вип. 15. С. 42–50.
721. Поляков В. Страшная правда о Великой Отечественной войне. Партизаны без грифа «Секретно». Москва: Яуза; Эксмо, 2009. 384 с.
722. Поляков В. Украинцы в партизанском движении Крыма // Сторінки воєнної історії. 2011. Вип. 14. С. 100–108.
723. Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков, 1941–1944. Москва: Наука, 1986. 440 с.
724. Пономаренко П.К. Непокоренные. (Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великую Отечественную войну). Москва: Знание, 1975. 64 с.
725. Пономаренко П.К. Централизация руководства партизанским движением // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1976. С. 191–211.
726. Попроцький М.В. Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С. 82.
727. Постолатій В. Окупація. Кіровоград: Авангард, 2009. 83 с.
728. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. 2000. № 1. С. 3–20; № 2. С. 27–47; № 3. С. 22–44; № 4. С. 20–37.
729. Примаченко Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 182 с.
730. Прохоров А.А. Мероприяття партийных органов по материально-техническому обеспечению партизан и подпольщиков // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1976. С. 258–275.
731. Прочко И. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. 1961. № 5. С. 95–104.
732. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. Науковий журнал. 2007. № 1. С. 31–59.

733. Пунько Л. «Перехідні групи» Галичини (1919–1939): дилема вибору національної ідентичності // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. Вип. 6. 2008. С. 254–261.
734. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев: Наук. думка, 1986. 239 с.
735. Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945). Полтава, 2004. 288 с.
736. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 3. С. 85–104.
737. Резнікова Ш.С. Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським тилом // Укр. іст. журн. 1963. № 1. С. 68–71.
738. Ржезач Т., Цуркан В. Прокляті народом. Львів, 1954. 260 с.
739. Ржешевский О.А. Война и история: (Буржуазная историография США о второй мировой войне). Москва: Мысль, 1976. 292 с.
740. Рипли Т. Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне. 1939–1945 [Пер. с англ. Л.А. Игоревского]. Москва: Центрполиграф, 2010. 335 с.
741. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / [Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. Киев: Украинский издательский союз, 2011. 590 с.
742. Розенблат Г.И. Евреи в партизанском соединении С.А.Ковпака. Москва: Холокост, 1998. 106 с.
743. Романько О.В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. Москва: Центрполиграф, 2014. 414 с.
744. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944). Москва: Вече, 2011. 432 с.
745. Рудакова М.В. Роль военных советов фронтов и армий в руководстве боевыми действиями партизан в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. 1962. № 7. С. 71–86.

746. Руденко Н.М. Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань по розкладу ворожих військ на Україні (1941–1944 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 3. К.: Наук. думка, 1977. С. 21–33.
747. Русак А.В. Радянські партизани у Празькому повстанні (5-9 травня 1945 р.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 122–123.
748. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 519 с.
749. Савельев В.М., Саввин В.П. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. Москва: Мысль, 1974. 285 с.
750. Савчук П.О. Деякі питання партійного будівництва у партизанських формуваннях України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1976. № 5. С. 58–63.
751. Савчук П.О. З історії діяльності парторганізацій партизанських формувань України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1974. № 9. С. 35–38.
752. Савчук П.О. Партійні конференції в партизанських формуваннях у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1973. № 6. С. 64–70.
753. Саженок С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. Київ: Вид-во Киев. ун-ту, 1985. 112 с.
754. Самошенко В.Н. Мемуарная литература о Великой Отечественной войне // История СССР. 1969. № 6. С.156–163.
755. Самсонов А.М., Курносов А.А. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР // Вопросы истории. 1964. № 12. С. 16–22.
756. Самсонов А.М., Курносов А.А. Обзор современной исторической литературы о народном Сопротивлении // Вопросы истории. 1964. № 12.
757. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. 239 с.

758. Світлична В.В. Історія України. Навч. посібник. 4-е вид. Київ: Каравела, 2007. 400 с.
759. Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины: (С древнейших времен до наших дней). Изд. 2-е, испр. и доп. Харьков: Торсинг, 1999. 480 с.
760. Семиряга М.И. «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 863 с.
761. Семиряга М.И. Советские люди в европейском Сопротивлении. Москва: Наука, 1970. 351 с.
762. Семистяга В.Ф. «Молодая гвардия» (г. Краснодон): политические репрессии – историческая реальность и художественный образ // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конф. Ч. 1. Краснодар: Экоинвест, 2013. С. 51–60.
763. Сенявская Е.С. Героические символы: реальность и мифология войны // Отечественная история. 1995. № 5. С. 30–44.
764. Сенявская Е.С. Женщина на войне глазами мужчин [Психологический экскурс в историю России] // Российская ментальность: методы и проблемы изучения / Мировосприятие и самосознание российского общества. Москва, 1999. С. 215–218.
765. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция "образа врага" в сознании армии и общества. Москва: РОССПЭН, 2006. 288 с.
766. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. Москва: РОССПЭН, 1999. 383 с.
767. Сенявская Е.С. 1941–1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. Москва: Ин-т российской истории РАН, 1995. 220 с.
768. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. Москва: Ин-т российской истории РАН, 1997. 232 с.

769. Сенявский А.С., Сенявская Е.С. Вторая мировая война и историческая память: образ прошлого в контексте современной геополитики // Вестник МГИМО-университета. 2009. Специальный выпуск. С. 299–310.
770. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. Київ: Укр. Видавнича Спілка, 1996. 59 с.
771. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 493 с.
772. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Вид. 2-ге, доп. Київ: Сергійчук М. І., 2006. 184 с.
773. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доп. Київ: Сергійчук М.І., 2009. 200 с.
774. Сергутина Н.Ю. Французские экзистенциалисты о фашизме и антифашистском Сопротивлении // Проблемы буржуазной историографии второй мировой войны: К критике методологических и историографических аспектов новейшей литературы США, Англии, ФРГ, Франции. Сб. ст. Ярославль, 1975. С. 123–124.
775. Сердюк В. Ніл Хасевич – художник і воїн // Урядовий кур'єр. 2005. 2 грудня.
776. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: в 3 т. – Т. 2. / Пер. з пол. Є.Петренка. – Київ: Вид-во ім. О.Теліги, 2005. 360 с.
777. Сидельский Р. Борьба советских партизан против фашистских захватчиков. Москва: ОГИЗ, 1944. 64 с.
778. Силова С.В. Православная церковь в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Гродно: ГрГУ, 2003. 105 с.
779. Синицын Ф.Л. Проблемы национального и интернационального в национальной политике и пропаганда в СССР в 1944 – первой половине 1945 года // Российская история. 2009. № 6. С. 40–53.

780. Синицына Н.И., Томин В.Р. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941–1944 гг.) // Вопросы истории. 1965. № 6. С. 32–44.
781. Сільвановіч С.А. Дзейнасць польскіх партызанскіх атрадаў у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнясці, перспектывы расвіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. 3–4 мая 2002 г., Гродна. У 4 частках. – Частка 4. Гродна: ГрДУ, 2003. С. 244–248.
782. Скирдо М.П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне. Москва: Воениздат, 1959. 135 с.
783. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
784. Скорупський М. Туди, де бій за волю. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. 351 с.
785. Скрипниченко Д.Ф. Медицинское обеспечение партизанских рейдов. – Київ: Здоров'я, 1985. 96 с.
786. Слинько І.І. Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.) // Укр. іст. журн. 1958. № 4. С. 52–63.
787. Слинько І.І. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні. Київ, 1954. 61 с.
788. Слинько І.І. Джерела сили партизанського руху // Укр. іст. журн. 1962. № 3. С. 40–47.
789. Слинько І.І. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників // Укр. іст. журн. 1959. № 4. С. 53–64.
790. Слинько І.І. Хотинське підпілля і партизани в боротьбі проти німецько-фашистських і румунських загарбників // Героїчна Хотинщина. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання. Львів, 1972. С. 96–105.
791. Слободянюк М.А. В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології // Укр. іст. журн. 2008. № 3. С. 215–223.

792. Слободянюк М.А. До питання про Павлоградське повстання у лютому 1943 р. // Історія та культура Подніпров'я. Зб. ст. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. С. 150–155.
793. Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух. Зб. 9. С. 115–124.
794. Слободянюк М.А. Роль десантних груп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2005. Зима-весна. С. 27–32.
795. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Навч. посібник. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 84 с.
796. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору в Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2004. 294 с.
797. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. 2000. № 2. С. 44–57.
798. Слободянюк Н.А. Евреи в киевском подполье (1941–1943 гг.) // Былые годы. Российский исторический журнал. 2013. № 29(3). С. 18–24.
799. Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. 164 с.
800. Слоневский А., Яценко Л. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917–1953. Воспоминания, очерки, документы. Днепродзержинск: Андрий, 2007. 372 с.
801. Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Киев: Политиздат Украины, 1986. 224 с.
802. Советская военная энциклопедия: В 8 т. Т. 3: Гражданская–Йокота. Москва: Воениздат, 1979. 872 с.
803. Советская интеллигенция. Краткий очерк (1917-1975 гг.). Москва: Политиздат, 1977. 318 с.

804. Советская историография. Москва: РГГУ, 1996. 592 с.
805. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. Т. 4: Гаага – Двин / [Гл. ред. Е.М.Жуков]. Москва: Советская энциклопедия, 1963. 542 с.
806. Советские партизаны. Сб. ст. 2-е изд., испр. и доп. / [Ред.-сост. В. Е. Быстров]. Москва: Воениздат, 1963. 799 с.
807. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / [Под ред. Самсонова А. М.]. Москва: Наука, 1977. 711 с.
808. Соколов Б. История в кино и на телевидении // Исторические исследования в России. III. Пятнадцать лет спустя / [Под ред. Г.А.Бордюгова]. Москва: АИРО-XXI, 2011. С. 59–110.
809. Соколов Б.В. Мифическая война. Миражи Второй Мировой. Москва: Язуа-Пресс, 2011. 352 с.
810. Сорокин Г.М., Вирнык Д.Ф., Липило П.П. Немецко-фашистская система экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // Немецко-фашистский оккупационный режим. 1941–1944 гг. Москва: Политиздат, 1965. С. 150–209.
811. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: Госполитиздат, 1947. 207 с.
812. Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 464 с.
813. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 144 с.
814. Стародубець Г.М. Українське повстанське підпілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 527 с.
815. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. Киев: Вища школа, 1983. 239 с.
816. Старожилов М. Партизанське з'єднання С.А.Ковпака: З історії створення. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. 94 с.

817. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2006. 384 с.
818. Стафійчук И.П. Комсомол Украины в партизанском движении 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1968. 96 с.
819. Стафійчук И.П. Партийное руководство комсомолом на оккупированной советской территории // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1976. С. 122–149.
820. Стафійчук І.П. Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 1. С. 23–30.
821. Стафійчук І.П. Участь комсомолу у розгортанні всенародної боротьби на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 4. С. 70–78.
822. Стельникович С. Єврейська національна меншина України в політиці бульбівського руху // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конф. Житомир, 20 березня 2009 р. Житомир, 2009. С. 317–324.
823. Стельникович С.В. Тарас Бульба-Боровець: нарис повстанської діяльності. Коростень: Друк, 2004. 138 с.
824. Стельникович С. Українська національно-демократична партія та її роль у діяльності Української Повстанської Армії Т.Бульби-Боровця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. С. 90–94.
825. Стельникович С.В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. Житомир: ЖОД, 2007. 217 с.
826. Степанов М.Г. Феномен советской историографии в современных исторических исследованиях // Известия Алтайского гос. ун-та. Вип. 4–5. Барнаул, 2008. С. 196–202.
827. Стецкевич В.В. Военна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ: Книга пам'яті України, 2000. С. 662; Стецкевич В.

- Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2010. Кн. 1. С. 43–82.
828. Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) // Сторінки воєнної історії. Вип. 11. К., 2008. С. 176–189.
829. Стрілька Р. Польська самооборона й українці на Волині в 1942–1943 роках // Сучасність. 1997. № 1. С. 76–79.
830. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 510 с.
831. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). Киев: Госполитиздат УССР, 1956. 472 с.
832. Сусленський Я. Справжні герої. Київ: Україна, 1993. 148 с.
833. Сямашка Я.І. Армія Краёва на Беларусі. Мінск: Хата, 1994. 416 с.
834. Табачник Д. Галицкий шлях от Великой Победы // Газета 2000. 2008. 16-22 мая.
835. Токарський В.В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л.Українки. 2009. Вип. 2. С. 4–10.
836. Тронько В. Бессмертие юных (Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны). Киев: Мол. гвардия, 1958. 168 с.
837. Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно...: З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ: Молодь, 2001. 224 с.
838. Тронько П.Т. З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1958. № 5. С. 82–97.
839. Тронько П.Т. Місто в огні // Наука і суспільство. 1982. № 4. С. 7–10.
840. Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків. Київ: Молодь, 1968. 433 с.

841. Тронько П.Т., Овчаренко П.М. Солдаты киевского подполья // Герои подполья. Вып. 1. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва: Политиздат, 1970. С. 332–373.
842. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1995. 102 с.
843. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). Львів: Львівський держ.ун-т, 1995. 101 с.
844. Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. – Київ: Асоціація істориків «Істина», 1995. 192 с.
845. Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. С. 104–128.
846. Турба Н.Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. (социально-политический аспект). Одесса: ОКФА, 1998. 140 с.
847. Турченко Ф.Г., Мороко В.Н. История Украины. Конец XVIII – начало XX века. Учебник для 9 класса. Запорожье: Просвіта, 1999. 424 с.
848. Тяглый М.И. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 64–74.
849. Тяглый М.І. Праведники народів світу // Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ: Наук. думка, 2011. С. 475–477.
850. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. Вип. 15. С. 384–391.
851. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. В 3-х т. К.: Политиздат Украины, 1975.
852. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. В 3-х т. Т. 3. Киев: Политиздат Украины, 1975. 460 с.
853. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 1. 735 с.
854. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ: Наук. думка, 2011. Кн. 2. 943 с.

855. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х т. Том 2: Радянський проект для України / [Відп. ред. В.А.Смолій]. Київ: Наук. думка, 2004. 531 с.
856. Україна крізь віки. У 15-ти т. / [Під ред. В.А.Смолія]. – Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
857. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Київ: Політвидав України, 1967–1969.
858. Укрытие и базирование вооруженных банд ОУН. Обзор. Львов: Управление КГБ при Совете Министров УССР по Львовской области, 1960. 32 с.
859. Федоров О.Ф. Комунисти на чолі всенародної боротьби в тилу ворога. (35-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років: (Матеріали респ. наук. конф. у м. Києві 6 трав. 1980 р.) // Укр. іст. журн. 1980. № 7. С. 20–24.
860. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / [пер. с англ. Л. Пантина]. Москва: РОССПЭН, 2008. 336 с.
861. Хазан Л. Ошибка резидента // Бульвар Гордона (Київ). 2012. 18 декабря.
862. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна-Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», Луцьк, 20–22 травня 1998. Варшава, 1998. С. 88–105.
863. Харченко Н.М. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки другої світової війни // Грані. 2001. № 5-6. С. 37–39.
864. Хведченя С. Інтернет-ресурси історичної тематики: історична географія та історична картографія // Спеціальні історичні дисципліни. Київ: Ін-т історії України, 2013. Ч. 21. С. 187–202.
865. Хобот П., Куделя Д. И стал Днепрпетровск... столицей // Днепровская панорама. 1993. 23 сентября.

866. Хобот П., Куделя Д. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Борисфен. 1993. № 11; 1994. № 1–2.
867. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный: Очерк. Донецк: Донбасс, 1982. 100 с.
868. Хорошайлов Н.Ф. Суровые годы войны: Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны. – Киев: Политиздат Украины, 1977. 179 с.
869. Худицький В. Парох Майданека. «...Був сином і священником одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» // Дзеркало тижня. 2009. 21 квітня.
870. «Це потрібно не мертвим – це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину // День. 2005. 9 травня.
871. Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 100–113.
872. Чайковський А. Волинь 1942–1944 рр.: трагічна сторінка української історії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конф., 24-25 березня 2009 р. Луцьк, 2009. С. 235–239.
873. Чайковский А.С. За нами Большая земля. К.: Вища шк., 1990. 341 с.
874. Чайковський А.С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика). Київ: Україна, 1994. 255 с.
875. Чайковський А.С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами // Укр. іст. журн. 1990. № 5. С. 20–29.
876. Чайковський А. Роман Шухевич в українській історії // Роман Шухевич: з минулого в сучасне. Зб. статей. Львів: Тріада плюс, 2011. С. 226–240.
877. Чередниченко В.П. Контрреволюция на экспорт: Украинский буржуазный национализм в арсенале современного антикоммунизма. Киев: Политиздат Украины, 1985. 166 с.

878. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. Київ: Політвидав України, 1970. 191 с.
879. Чередниченко В.П. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії другої світової війни // Укр. іст. журн. 1981. № 12. С. 89–99.
880. Черненко А.М. Народная гвардия // Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – Москва: Политиздат, 1965. С. 233–272.
881. Черноморский М.Н. Воспоминания участников Великой Отечественной войны как источник исторических исследований // Вопросы истории. 1957. № 3. С.149–154.
882. Черномаз Б. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 роках. Умань: Уманське поліграфічно-виробниче підприємство, 2002. 401 с.
883. Чернописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Волинські історичні записки. Зб. наук. пр. Житомир, 2010. Т. 5. С. 250–255.
884. Чумак В.А. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1973. № 5. С. 39–47.
885. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.
886. Шамко Е. Партизанское движение в Крыму в 1941–1944 гг. Симферополь: Крымиздат, 1959. 160 с.
887. Шамко К.М. Партійне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1960. № 5. С. 17–27.
888. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен: Український самостійник, 1958. 368 с.
889. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська (1917–1995). Львів: Світ, 1996. С. 482–695.

890. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1(20). С. 194–208.
891. Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецьки націоналісти!» // Дзеркало тижня. 2000. 15 грудня.
892. Шаповал Ю. Друга світова війна: викладання, дослідження, маніпулювання // Дзеркало тижня. 2013. 26 квітня.
893. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 240 с.
894. Шаповал Ю. Українська Друга світова // Дзеркало тижня. 2005. 23 квітня.
895. Шевченко Н. Участь жінок в УПА // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного ун-ту ім. І.Франка. Зб. наук. пр. – Вип. 1. Львів: ЛДУ ім. І.Франка, 1997. С. 125–127.
896. Шевченко Ф.П. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 5. С. 78–86.
897. Шевченко Ф.П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С. 95–99.
898. Шитюк М.М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943 рр.) // Укр. іст. журн. 1998. № 3. С. 101–107.
899. Шитюк М.М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 рр. Миколаїв: Б.в., 1996. 71 с.
900. Шляхтич Р., Хобот П. Діяльність підпілля ОУН(Б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941–1944 рр.) // Мандрівець. 2013. № 4. С. 43–48.
901. Шляхтич Р.П., Хобот П. Створення Південної похідної групи ОУН(Б) та її діяльність протягом 1939–1941 років // Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 20. С. 174–188.
902. Шляхтич Р.П. Діяльність підпілля ОУН (Б) на Донеччині в роки окупації України 1941–1944 роки (за збірником документів «ОУН на Донеччині. Том І») // Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції [«Сталий розви-

- ток промисловості та суспільства»], (м. Кривий Ріг, жовтень 2014 р., тези). С. 179.
903. Шорников П.М. Сопротивление политике запрета русского языка в годы фашистской оккупации Молдавии (1941–1944 гг.) // Отечественная история. 1991. № 5. С. 166–170.
904. Штейнле О.Ф. Радянський Рух Опору на Запоріжжі (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXXI. С. 170–178.
905. Шульженко Б.С., Хамазюк И.В., Данько В.Т. Украинские буржуазные националисты. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1963. 290 с.
906. Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Проблеми історії Голокосту. 2007. Вип. 4. С. 88–99.
907. Щур О.Т. Боротьба комсомольців і молоді Поділля проти фашистських загартбників (1941–1942 рр.) // Укр. іст. журн. 1978. № 10. С. 95–98.
908. Щур Ю. Діяльність ОУН-Р у м. Запоріжжя у 1940-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. Вип. XXX. Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 83–90.
909. Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. № 8. Львів, 2006. С. 153–163.
910. Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 200 с.
911. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. Запоріжжя: ЗНТ ім. Я.Новицького, 2006. 68 с.
912. Щур Ю. Нацистські репресії проти ОУН на Запоріжжі // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Зб. ст. / Упоряд. Хобот П.В. Дніпропетровськ: Спадщина, 2010. С. 69–78.
913. Щур Ю. На шляху до національного порозуміння: еволюція етнонаціональної концепції ОУН під впливом діяльності на Півдні України // Наукові праці

- історичного факультету Запорізького державного ун-ту. Вип. XXI. Запоріжжя, Просвіта, 2007. С. 233–236.
914. Щур Ю. Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис. Запоріжжя: ЗНТ ім. Я.Новицького, 2009. 52 с.
915. Щур Ю. ОУН на Дніпропетровщині у боротьбі з німецьким тоталітаризмом // Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (документи і матеріали). Дніпропетровськ: Свідлер, 2010. С. 6–24.
916. Щур Ю. Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни // Наукові праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXII. С. 109–117.
917. Юденков А.Ф. Взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії // Укр. іст. журн. 1980. № 5. С. 31–44.
918. Юденков А.Ф. Особенности партийного строительства в большевистском подполье // Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг. Москва: Мысль, 1976. С. 75–96.
919. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944). Москва: Мысль, 1971. 357 с.
920. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. Київ: КДУ, 1962. 175 с.
921. Ющенко М.Д. Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 22–34.
922. Яблонський Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции. В 3-х кн. Кн. 3. Москва: Наука, 1966. С. 13–44.
923. Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945). Гродно: ГрГУ, 2002. 240 с.

924. Яровий В., Ільюшин І. Епілог акції «Бужа» на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році у світлі нових документів // Проблеми слов'язнознавства. 2002. Вип. 52. С. 86–91.
925. Яценко В.Д. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні // Укр. іст. журн. 1962. № 6. С. 95–98.
926. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941–1945 рр.). Харків: Харків. ун-т, 1968. 159 с.
927. Яцко Б.О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні // Укр. іст. журн. 1980. № 6. С. 136–146.
928. Яцко Б.О. Критика фальсифікації західнонімецької буржуазної історіографії керівної ролі партії у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1979. № 10. С. 143–150.
929. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. 3rd ed. Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. 271 p.
930. Britannica Concise Encyclopedia. London: Encyclopedia Britannica, 2006. 2146 p.
931. Brothers E. On the Anti-Fascist Resistance of German Jews // Leo Baeck Institute Yearbook. 1987. Volume 32, Issue 1. P. 369–382.
932. Dębowska M., Popek L. Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945. Lublin: Polihymnia, 2010. 320 s.
933. Delzell Charles F. The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography // The Journal of Modern History. 1975. Vol. 47, No.1. P. 66–96.
934. DeMause Lloyd. Foundations of psychohistory. New York: Creative Roots, 1982. 336 p.
935. Erpel S. Struggle and Survival: Jewish Women in the Anti-Fascist Resistance in Germany // Leo Baeck Institute Yearbook. 1987. Volume 37, Issue 1. P. 397–414.
936. Fijalka M. 27 wolyńska dywizja piechoty AK. Warszawa: PAX, 1989. 227 s.

937. Filar W. „Burza” na Wołyniu: z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa: Rytm, 1997. 288 s.
938. Filar W. Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Część 1–2. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK – Okręg Wołyński, 2011.
939. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 430 s.
940. Jacques Edwin E. The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present. Jefferson, North Carolina: McFarland, 1995. 730 p.
941. Juchniewicz M. Na Wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941–1945. Warszawa: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985. 266 s.
942. Krasuski J. Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Warszawa, 1977. 411 s.
943. Labović Đurica, Basta Milan. Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945. Zagreb: Naprijed, 1986. 335 s.
944. La resistance intellectuelle / Textes et temoignages reunis et presentes par Jacques Debu-Bridel. Paris: Julliard, 1970. 263 p.
945. Leary W. Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II. Washington: Air Force History and Museums Program, 1995. 46 p.
946. Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie: U 2 t. T. 2: Mechanizmy realizowania okupacji. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983–1984.
947. Majewski P. Wojna i kultura: instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945. Warszawa, 2005. 431 s.
948. Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945. Siedlce, 1997. 562 s.
949. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacionalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii. Warszawa: Rytm, 2006. 723 s.

950. Pearson O. *Albania in the Twentieth Century, A History: Volume II: Albania in Occupation and War. From Fascism to Communism. 1940–1945.* London: I. B. Tauris Publishers, 2005. 591 p.
951. Peretiatkowicz A. *Polska samoobrona w okolicach Lucka.* Katowice, 1995. 252 s.
952. Peretiatkowicz A. *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia.* Katowice, 1997. 336 s.
953. Rachwalski E. *Wołyn i jego żołnierze.* Wrocław: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, 1991. 110 s.
954. Romanowski W. *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944.* Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1993. 406 s.
955. Ross C. *Before the Blaze, the Spark: the Nature of Armed Resistance and its Motivations in World War II: A thesis submitted in partial fulfillment of The requirements for the degree of Master of Arts in History.* Washington: Washington State University, 2006. 151 p.
956. Sharp Gene. *From Dictatorship to Democracy. A Conceptual Framework for Liberation.* 4th ed. East Boston: The Albert Einstein Institution, 2010. 93 p.
957. Smirnow J. *Ojciec Rafał Kiernicki // Gazeta Lwowska.* 2004. 29 lutego.
958. Świeboda J. *Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim // Rocznik komisji nauk pedagogicznych PAN. T. 19: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego.* 1976. Cz. 10. S. 183–193.
959. *The New Cambridge Modern History. Volume XII (second edition). The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945.* Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 818 p.
960. *The people's War: Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. by Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch.* Chicago: University of Illinois Press, 2000. 276 p.
961. *The Theology of Christian Resistance. A Symposium / Ed. by G.North. – Tyler, Texas: Geneva Divinity School Press, 1983. 348 p.*

962. Tys-Krohmaluk Y. UPA warfare in Ukraine: Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. N.Y.: Vantage Press, 1972. 449 p.
963. Torzecki R. Polacy a Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. 349 s.
964. Turowski J. Pozoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Warszawa: PWN, 1990. 597 s.
965. Węgierski J. Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa. Kraków: Platan, 1994. 457 s.
966. Węgierski J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków: Platan, 1996. 337 s.
967. Węgierski J. Komendy Lwowskiego Obszaru i Okręgu Armii Krajowej 1941–1944. Kraków: Platan, 1997. 474 s.
968. Węgierski J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka: 1939–1947. Kraków: Platan, 1994. 350 s.
969. Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. Warszawa: PAX, 1999. 314 s.
970. Wnuk R. "Za pierwszego Sowietą". Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa: PAN, 2007. 463 s.
971. Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, 1939–1945 / [Red. Ks. Z. Zelińskiego]. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1982. 1016 s.

IV. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

972. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. 24 с.
973. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. канд. іст. наук. Луганськ, 2004. 214 с.

974. Автономов П.Ф. Боевое взаимодействие партизан Украины с советскими войсками в битве за Днепр (сентябрь-декабрь 1943 г.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1967. 23 с.
975. Бабичев Г.С. Комсомольцы Крыма – активные помощники партии в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1959.
976. Береза Г.И. Борьба трудящихся Кировоградской области под руководством большевистских организаций против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951.
977. Берлинский Д.Ю. Партизанское движение в северной части Сумской области и смежных с ней районах Орловской области в 1941–1942 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
978. Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.
979. Білоус О.П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 18 с.
980. Білоус О.П. Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941–1943 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 203 с.
981. Бондар М.А. Коммунисты – вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941 г.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951.
982. Бондаренко Г.Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. канд. ист. наук. Київ, 2010. 24 с.
983. Бриль Л.М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.
984. Буянов И.М. Деятельность КПСС по материально-техническому обеспечению партизанского движения в годы Великой Отечественной борьбы: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1974. 192 с.
985. Быстров В.Е. Деятельность Коммунистической партии по организации подполья на оккупированной фашистами советской территории: автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1970.

986. Вакуленко Г.С. Партия Ленина-Сталина – организатор и вдохновитель народной борьбы трудящихся Львовщины против немецко-фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
987. Вахула М.Є. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2010. 20 с.
988. Вершинин В.Г. Политико-воспитательная работа Коммунистической партии среди населения и партизан Украины в период временной фашистской оккупации (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953.
989. Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії (1920–1950 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2006. 500 с.
990. В'ятрович В.М. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 16 с.
991. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. д-ра мистецтвознавства. Київ, 1999. 28 с.
992. Герцман С.М. Борьба трудящихся масс Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
993. Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 18 с.
994. Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949): дисс. канд. ист. наук. СПб, 2005. 326 с.
995. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 15 с.
996. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2005. 29 с.

997. Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 22 с.
998. Горбань А.В. Український самостійницький рух як форма громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму: автореф. дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2010. 27 с.
999. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 18 с.
1000. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 232 с.
1001. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. 18 с.
1002. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. 189 с.
1003. Гречуха И.В. Участие словацких антифашистов в подпольно-партизанском движении в СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Кишинев, 1990. 20 с.
1004. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. д-ра політ. наук. Київ, 2008. 31 с.
1005. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. 40 с.
1006. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 20 с.
1007. Гук В.К. Партизанское соединение им. Сталина под командованием Наумова в борьбе с немецкими оккупантами на Украине: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949.

1008. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): автореф. дис. д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 31 с.
1009. Гурін М.О. Большевики Сумської області – організатори партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни: дисс. канд. іст. наук. Київ, 1952.
1010. Данілова А.О. Повсякденне життя радянських партизанів на території України в роки Великої Вітчизняної війни: дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2014. 320 с.
1011. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Одеса, 2007. 21 с.
1012. Демидов С.Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 23 с.
1013. Демидов С.Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 239 с.
1014. Дем'янчук І.Л. Пресса подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Украины в борьбе против фашистских захватчиков: автореф. дисс. канд. іст. наук. Київ, 1953. 16 с.
1015. Денисюк М.Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 20 с.
1016. Деревінський В.Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 роки: етнонаціональний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.
1017. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2001. 224 с.
1018. Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА у 1944–1950-х роках: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 24 с.

1019. Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949.
1020. Дышлевой П.С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1968. 16 с.
1021. Емченко Г.Я. Партийные организации Донбасса в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1961. 16 с.
1022. Елесин Ю.И. Партийное подполье во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов немецко-фашистских оккупантов в Приднепровье и Донбасе 1941–1944: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1982. 24 с.
1023. Елизаров Б.Н. Борьба подпольщиков и партизан Украины против немецко-фашистских захватчиков 1941–1942 гг. (На материалах Днепропетровской, Запорожской, Сталинской, Ворошиловградской областей): автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1981. 27 с.
1024. Жилюк В.М. Діяльність ОУН і УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2008. 19 с.
1025. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: дис. канд. іст. наук. Рівне, 2007. 215 с.
1026. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2007. 19 с.
1027. Забілій Р.В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942–1949 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2015. 20 с.
1028. Индыченко П. Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941–1944 гг.: автореф. дисс. канд. юр. наук. Киев, 1949. 18 с.
1029. Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 36 с.
1030. Ільюшин І.І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. д-ра іст. наук. Київ, 2003. 504 с.

1031. Ілюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів другої світової війни: дис. канд. іст. наук. Київ, 1995. 177 с.
1032. Іщук О.С. Діяльність молодіжних структур ОУН як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. 16 с.
1033. Капась І.А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. 237 с.
1034. Кизя Л.Е. Партизанское движение на Ровенщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
1035. Киян К.А. Борьба трудящихся с немецкими оккупантами на территории Харьковской области в 1941–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
1036. Клименко С.Л. Коммунисты – вдохновители и организаторы обороны г. Севастополя: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
1037. Клоков В.И. Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
1038. Ключенко Д.Н. Коммунистическое подполье и партизанское движение на Кировоградщине в годы Великой Отечественной войны (август 1941 – март 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1972. 239 с.
1039. Книш Н.А. Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие: автореф. дис. канд. іст. наук. Барнаул, 2009. 13 с.
1040. Ковальчук В.М. Джерела з історії мережі ОУН(б) і заплля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. 298 с.
1041. Козлов Н.Д. Моральный потенциал народа и массовое общественное сознание в годы Великой Отечественной войны: дисс. д-ра ист. наук. СПб, 1996. 455 с.
1042. Колесников Г.С. Партизанское движение на Житомирщине (1941–1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1955.

1043. Комарницький С.И. Борьба трудящихся Советской Буковины против фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1970. 30 с.
1044. Кравчук Д.В. Радянський партизанський та підпільний рух на Рівненщині: дис. канд. іст. наук. Острог, 2015. 309 с.
1045. Крамар Р.З. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940–1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля): автореф. дис. канд. філол. наук. Київ, 1996. 24 с.
1046. Красюк А.И. Комсомол Одесщины и Придунайских районов – активный помощник Коммунистической партии в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Одесса, 1970. 243 с.
1047. Кроник О.Л. Буковина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
1048. Кузовков И.В. Партизанское движение в Каменец-Подольской области в период Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949. 285 с.
1049. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 1997. 33 с.
1050. Лизогуб М.Д. Станиславщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1951.
1051. Линец А.С. Партизанское движение в Ставропольском крае в период немецко-фашистской оккупации: Июль 1942 – январь 1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Пятигорск, 2003. 166 с.
1052. Ліпкан А.Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2003. 23 с.
1053. Логинов М.М. Подготовка партизанских кадров для партизанских формирований в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1986. 16 с.

1054. Лончинская Л.Я. Массовое сознание населения уральских областей в годы Великой Отечественной войны: исторический аспект: дисс. канд. ист. наук. Челябинск, 2002. 337 с.
1055. Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. 23 с.
1056. Македон Е.В. Большевики Житомирской области – организаторы и руководители народной партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков (По материалам соединения партизанских отрядов Житомирской области им. Щорса): дисс. канд. ист. наук. – Киев, 1950.
1057. Малущенко М.Е. Большевистские подпольные партийные организации Полтавщины – организаторы и руководители борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
1058. Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.
1059. Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 215 с.
1060. Мамроцька О.А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
1061. Мандзяк В.П. Історіографія українського національного руху в Галичині: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. Львів, 2006. 20 с.
1062. Марголин Г.С. Ворошиловградская областная партийная организация во главе народных масс области в борьбе против немецко-фашистских оккупантов в 1942–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1950.
1063. Марчук В.С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2007. 18 с.
1064. Мизак Н.С. Боротьба УПА-«Захід» і збройного підпілля ОУН на західноукраїнських землях (1942–1960 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Чернівці, 2011. 48 с.

1065. Мизак Н.С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2000. 19 с.
1066. Мизак Н.С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 рр.: дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2000. 223 с.
1067. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2009. 46 с.
1068. Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Острог, 2014. 20 с.
1069. Моргун Г.И. Борьба трудящихся Львовской области против временной немецкой оккупации 1941–1944 гг.: дисс. канд. ист. наук. Львов, 1948.
1070. Немятый В.Н. Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1964. 295 с.
1071. Никитина М.Э. Идеологемы врага и героя и их внедрение в массовое сознание в годы Великой Отечественной войны: на материалах Пензенской области: дисс. канд. ист. наук. Пенза, 2005. 263 с.
1072. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни на матеріалах України: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1998. 19 с.
1073. Новоплянская Р.И. Борьба трудящихся Ворошилоградской области против немецко-фашистских оккупантов (июль 1942–1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1954. 229 с.
1074. Огороднік В.Ю. Підготовка кадрів служби безпеки організації українських націоналістів (бандерівців) (1941–1951 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 2003. 18 с.
1075. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1995. 21 с.

1076. Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: дис. канд. іст. наук. Рівне, 1995. 200 с.
1077. Омельяненко И.Я. Партизанское движение в Сталинской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941 – сентябрь 1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Москва, 1951.
1078. Онишко Л.В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і – 40-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2006. 20 с.
1079. Паламарчук Н.Г. Партийно-политическая работа в партизанских формированиях Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – окт. 1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1967. 22 с.
1080. Патриляк І.К. Діяльність організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940–1942 роках (військовий аспект): дис. канд. іст. наук. Київ, 2001. 198 с.
1081. Підлубний В.М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 16 с.
1082. Погребной Н.Г. Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны: автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1964. 21 с.
1083. Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1996. 18 с.
1084. Поляков В. Є. Партизанський рух в Криму 1941–1944 рр. у контексті військових і соціально-політичних процесів: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2014. 39 с.
1085. Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2009. 19 с.
1086. Примаченко Я.Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: дис. канд. іст. наук. Київ, 2009. 209 с.
1087. Резников Ш.Э. Роль советского тыла в развитии партизанского движения на Украине (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1956. 16 с.

1088. Романишин Ю.О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40-50-і роки XX ст.): дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 229 с.
1089. Романюк М.В. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2015. 20 с.
1090. Рыженко Ф.Д. Партизанское движение в Сумской области УССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1949.
1091. Саенко П.К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941 – март 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
1092. Самойленко О.П. Деятельность подпольных партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Харьковской, Полтавской и Кировоградской областей): автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1968. 21 с.
1093. Сафонова Е.В. Винницкое соединение партизанских отрядов под командованием Я.И. Мельника в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
1094. Семенов И.Д. Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских оккупантов (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
1095. Сич О.М. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 21 с.
1096. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): автореф. дис. д-ра іст. наук. Харків, 2006. 29 с.
1097. Слинько И.И. Соединение партизанских отрядов Сумской области под командованием С.А. Ковпака (Первый год борьбы): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
1098. Слободинський Д.К. Порятунки євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. 17 с.

1099. Слободянюк М.А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.
1100. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 277 с.
1101. Слуцкий В.Д. Партизанское движение в Одесской области против немецко-фашистских захватчиков: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1950.
1102. Спесивцев Л.Я. Идеино-политическая работа партии среди советских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Москва, 1984. 178 с.
1103. Старка В.В. Рух Опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 202 с.
1104. Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2001. 21 с.
1105. Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): дис. канд. іст. наук. Тернопіль, 2001. 196 с.
1106. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років): автореф. дис. д-ра іст. наук. Чернівці, 2007. 38 с.
1107. Стасюк О.Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1954 рр.): дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 208 с.
1108. Стельникович С.В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
1109. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2016. 40 с.
1110. Степанов Л.С. Коммунистическое подполье и массовая антифашистская борьба трудящихся Ровенщины (июнь 1941 – февраль 1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1968.

1111. Стрельцов О.А. Житомирская область во время немецко-фашистской оккупации в 1941–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1947.
1112. Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Миколаїв, 2006. 20 с.
1113. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2001. 20 с.
1114. Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук. Львів, 2001. 187 с.
1115. Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2006. 23 с.
1116. Тканко О.В. Партизанское движение на Закарпатской Украине в Великой Отечественной войне: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949.
1117. Трепкачова О.Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 215 с.
1118. Тронько П.Т. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: дисс. канд. ист. наук. Москва, 1950.
1119. Турба М.М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект): автореф. дис. канд. політ. наук. Одеса, 1998. 17 с.
1120. Федченко П.М. Партизанское движение на Львовщине в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944 г.): дисс. канд. ист. наук. – Львов, 1954.
1121. Филиппов В.К. Взаимодействие военных советов Воронежского фронта с партизанскими формированиями, местными органами власти в ходе освобождения Левобережной Украины (1943 г.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1993. 163 с.

1122. Филоненко М.И. Психологическая война немецко-фашистских войск против частей Красной Армии и населения временно оккупированных территорий в годы Великой Отечественной войны: на материалах Воронежской области. 1942–1943 гг.: дисс. канд. ист. наук. Воронеж, 2006. 208 с.
1123. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Чернівці, 2005. 23 с.
1124. Халепо Т.И. Борьба украинского народа против гитлеровской политики порабощения и уничтожения советского населения на временно оккупированной территории (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948. 217 с.
1125. Хлякин А.О. История рейдового соединения партизанских отрядов Сумской области под командованием Я.И. Мельника: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1953.
1126. Холоденин О.Д. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор борьбы трудящихся Сталинской области против немецких захватчиков (октябрь 1941 – сентябрь 1943 гг.): дисс. канд. ист. наук. Киев, 1956.
1127. Цвелих Т.И. Комсомольская подпольная организация «Молодая гвардия» и значение ее деятельности для воспитания советской молодежи: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1949. 186 с.
1128. Цегельський З.Б. Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941–1944 гг.: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1954.
1129. Чайковский А.С. Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР 1941–1944 гг. (На материалах Украинской ССР): автореф. дисс. д-ра ист. наук. Киев, 1991. 36 с.
1130. Чистолинов В.В. Деятельность Коммунистической партии по руководству подпольной борьбой трудящихся северо-западных областей УССР против фашистских захватчиков (1941–1944 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1979.

1131. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2006. 41 с.
1132. Шайкан В.А. КПСС – організатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): дисс. канд. ист. наук. Днепропетровск, 1989. 241 с.
1133. Шапа П.К. Форсирование Днепра и освобождение столицы Украины – Киева: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1948.
1134. Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.
1135. Шилохвост П.С. Большевистское подполье и партизанское движение на Черниговщине в борьбе против немецко-фашистских захватчиков (июнь – декабрь 1941 гг.): дисс. канд. ист. наук. Київ, 1949.

V. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1136. Акт відновлення Української Держави. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Акт_відновлення_Української_Держави
1137. Бігун І. Голандці в УПА. Як втікачі з концтабору знайшли прихисток у повстанців // Історична правда. 2013. 17 липня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/17/130834/>
1138. Білас В. Омелян Ковч – священник концтабору Майданек // Історична правда. 2010. 21 грудня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/>
1139. Веденєєв Д. Микола Кузнецов, він же Пауль Зіберт. Посмертна доля агента «Пуха» // Історична правда. 2012. 29 березня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/03/29/78736/>
1140. В'ятрович В. Повстанський Гаврош Мандик Хасман // Історична правда. 2011. 8 червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/41955/>

1141. В'ятрович В. Польсько-українські стосунки в 1940-х. Пропозиція історичної дискусії // Історична правда. 2012. 12 грудня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/12/103432/>
1142. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти. URL: <http://www.chasipodii.net/article/2757/>
1143. Гогун А., Вовк А. Евреи в советском партизанском движении Украины в годы Второй мировой войны. URL: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub16.html>
1144. Гогун А. Евреи в борьбе за независимую Украину / А. Гогун, А. Вовк. URL: <http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/pub07.html>.
1145. Даниленко В.П. Партизанское движение и подполье Киевщины в годы II-й мировой войны (коллекция архивных документов). URL: http://www.eastview.com/docs/CM790955_Rus.pdf
1146. Данилець Ю. Діяльність православних монастирів на Закарпатті в часи угорської окупації (1939–1944). URL: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/danylec_monastyr.htm
1147. Данилець Ю. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938–1944 рр. URL: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/danylec_popov.htm
1148. URL: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>
1149. Єзерська І. Ніл Хасевич. Людина, яка створила візуальний образ УПА // Історична правда. 2011. 4 березня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28939/>
1150. Забілий Р. Осип «Боксер» Хома: моряк і чемпіон з боксу, який став командиром УПА // Історична правда. 2011. 15 лютого. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/15/24576/>
1151. Зашкільняк Л. Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку XXI століття // Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Kraków, 15–18 września 2004 r. С. 1–18. URL: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaskilniak.pdf>

1152. Іванущенко Г. «Будьте в деле О.У.Н. безпощадны...», або хто здав Гестапо українське підпілля на Сумщині в 1942 році? // Сумський історичний портал. URL: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovoji-vijni-bojovi-diji-okupatsiji-ruk-oporu/item/396-budte-v-dele-oun-bezposhadny-abo-khto-zdav-hestapo-ukrainske-pidpillia-na-sumshchyni.html>
1153. Іванущенко Г. Націоналістичне підпілля на Роменщині в роки II Світової війни // Сумський історичний портал. 2011. 10 листопада. URL: <http://history.sumynews.com/>
1154. Іванущенко Г. Семен Сапун – керівник підпілля ОУН на Сумщині // Український визвольний рух. № 15. Львів, 2011. С. 215–228. URL: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovoji-vijni-bojovi-diji-okupatsiji-ruk-oporu/item/43-semen-sapun-kerivnyk-pidpillia-oun-na-sumshchyni.html>
1155. Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко (до 120-річчя з дня народження) // Історична правда. 2011. 18 січня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/16197/>
1156. Клявец Р. Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу // Історична правда. 2011. 5 грудня. URL: http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/12/11/140386/view_print/
1157. Колкер Ю. Самсон Мадиевский. Другие немцы на другом языке. URL: <http://magazines.russ.ru/znamia/2007/5/ko19-pr.html>
1158. Корогодський Ю. Єврейські діти митрополита Андрея Шептицького // Історична правда. 2010. 26 листопада. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/26/6501/>
1159. Матіос М. Омелян Ковч і Еміль Клугман у час людинонелюбства // Історична правда. 2011. 8 грудня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/8/64486/>
1160. Панченко О. Зв'язкова генерала Шухевича. Доля і чин Галини Дидик // Українська правда. 2012. 9 квітня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/9/77857/>

1161. Патриляк І. Життєвий простір підпілля // День. 2011. 29 листопада. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/ivan-patrilyak/>
1162. Портнов А. Запрещенная история. Советизация исторической науки в Украине и Беларуси // Секретные исследования. URL: <http://secret-r.net/publish.php?p=247>.
1163. Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины. URL: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spector.pdf
1164. Удод О. А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/11/./udod.pdf
1165. Щупак І.Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту. URL: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/274/34_13.pdf
1166. Ющенко К. Радіостанція УПА «Афродита»: «Ви чуєте голос вільної України...» // Історична правда. 2011. 11 червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/11/41933/>.
1167. La deportazione nei lager nazisti. Didattica e storiografia. Conferenza del prof. Marco Coslovich. URL: http://www.atistoria.ch/atis/Sottositi_atistoria/Coslovich_Conferenza/page2/files/Resistenza.pdf
1168. URL: <http://ualibrary.net/59-napisannya-slv-razom-okremo-y-cherez-defs.html>